
alternatif politika

Cilt 13, Sayı 3, Ekim 2021

MAKALELER

Popülizm ve Dış Yardım Arasındaki Stratejik Bağ
Berk ESEN & Efe TOKDEMİR

21. Yüzyılda Uluslararası Uzay Rejiminin İnsanlığın Ortak Mirası Temelinde Yeniden İnşası
Aybüke İNAN ŞİMŞEK & Senem ATVUR

Kapitalizm, Kriz ve Salgın: COVID-19 Sonrası Dönem Sağlık Hakkını Yeniden Düşünmek
Başak ERGÜDER

Krizler Çağı: COVID-19 Salgını ve İklim Krizi
Sezin İBA GÜRİSOY

Karşılaşma Materyalizmi: Boşlukta(n) Doğan Radikal Politika
Serhat Celâl BİRDAL

Deleuze ve Guattari'de İlişkisel Marksizm'e Dair Politik Bir Müdahale
Emre ÖZCAN

Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Siyasetin Özerkliği Meselesi: Bir İbn Rüşd Okuması
Onur YILDIRIM

Henri Lefebvre'in Müdahaleleri: Kentsel Haklara Karşı Kent Hakkı
Cihan KAYMAZ

Leni Riefenstahl Sinemasını Tartışmak
Oya KASAP ORTAKLAN

*alternatif
politika*

Cilt 13, Sayı 3, Ekim 2021

*alternative
politics*

Volume 13, Issue 3, October 2021

alternatif politika

EDİTÖRYAL KADRO

Yayıncı:

Rasim Özgür DÖNMEZ

Editör:

Rasim Özgür DÖNMEZ

Yardımcı Editörler:

Kasım TİMUR

Tuğçe KELLEÇİ

F. Orçun KEÇECİ

İngilizce Dil Editörü:

İshak TURAN

YAYIN KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof.Dr. Berna Turam (Northeastern Univ.)
Prof.Dr. Edward L. Zammit (Malta Univ.)
Prof.Dr. Esra Hatipoğlu (Nişantaşı Üniv.)
Prof.Dr. Filiz Başkan (İzmir Ekonomi Üniv.)
Prof.Dr. Hamit Coşkun (Abant İzzet Baysal Üniv.)
Prof.Dr. Kamer Kasım (Abant İzzet Baysal Üniv.)
Prof.Dr. Pınar Enneli (Abant İzzet Baysal Üniv.)
Prof.Dr. Sema Buz (Hacettepe Üniv.)
Prof.Dr. Şule Toktaş (Kadir Has Üniversitesi)
Prof.Dr. Veysel Ayhan (Abant İzzet Baysal Üniv.)
Doç.Dr. Efe Baştürk (Recep Tayyip Erdoğan Üniv.)
Doç.Dr. Eugenia Kermeli-Ünal (Hacettepe Üniv.)
Doç.Dr. Fatih Konur (Abant İzzet Baysal Üniv.)
Doç.Dr. İpek Eren (Orta Doğu Teknik Üniv.)
Doç.Dr. Marie Vogel (École Normale Supérieure de Lyon)
Doç.Dr. Nilay Ulusoy Onbayrak (Bahçeşehir Üniv.)
Doç.Dr. Şener Aktürk (Koç Üniv.)
Dr.Öğr.Üyesi Defne Karaosmanoğlu (Kadir Has Üniv.)
Avukat Ebru Sargıcı

DANIŞMA KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof.Dr. Aylin Özman (TED Üniv.)
Prof.Dr. Ayşe Kadioğlu (Sabancı Üniv.)
Prof.Dr. Bogdan Szajkowski (The Maria Curie-Skłodowska Univ., Lublin)
Prof.Dr. Bruno S. Sergi (Messina Univ.)
Prof.Dr. Darko Marinkovic (Megatrend University of Applied Sciences)
Prof.Dr. Füsün Arsava (Atılım Üniv.)
Prof.Dr. Maria T. Grasso (The University of Sheffield)
Prof.Dr. Mithat Sancar (Ankara Üniv.)
Prof.Dr. Mutlu Binark (Hacettepe Üniv.)
Prof.Dr. Sibel Kalaycıoğlu (Orta Doğu Teknik Üniv.)
Prof.Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniv.)
Prof.Dr. Tim Niblock (University of Exeter)
Dr. Ruba Salih (University of Exeter)

alternatif politika

Alternatif Politika Dergisi, bir grup akademisyen tarafından disiplinler arası çalışmalara ilişkin süreli yayınların azlığı nedeniyle doğan ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulmuş, dört ayda bir yayınlanan hakemli bir dergidir. Siyaset bilimini merkez alarak, kültürel çalışmalar, medya, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, sosyal psikoloji, ekonomi politik ve antropoloji gibi disiplinleri de kapsayan yayınlar yapmayı amaçlayan dergi, adı geçen alanların her boyutuyla ilgili kuramsal ve analitik çalışmaların yanı sıra, kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Alternatif Politika Dergisi'nin amacı, yayınladığı konularda hem bilimsel çalışmalar için akademik zemin hazırlamak, hem de söz konusu görüşlerin paylaşılmasını sağlayarak yeni açılımlar yaratmaktır. Bu bağlamda, teorik çalışmalara olduğu kadar, alan çalışmalarına da yer vermek amacındadır. Çalışmalarınızı Alternatif Politika'ya bekliyoruz.

Dergiye yazı göndermek isteyenler için e-posta adresi: alternatifpolitika@gmail.com

Alternatif Politika, aşağıdaki veri tabanları tarafından taranmaktadır:

Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, EBSCOhost, ProQuest, Index Copernicus, Index Islamicus, DOAJ (Directory of Open Access Journals), Columbia International Affairs Online (CIAO), ERIH PLUS, CEEOL (Central and Eastern European Online Library), ULAKBİM TR Dizin, SOBİAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini), ASOS Index, ACAR Index, İdeal Online, Gesis Sowiport – Portal für Sozialwissenschaften, ResearchBib (Academic Resource Index), DRJI (Directory of Research Journals Indexing), SIS (Scientific Indexing Services), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific World Index ve MIAR (Information Matrix for the Analysis of Journals).

alternatif politika

Cilt 13, Sayı 3, Ekim 2021

MAKALELER

Popülizm ve Dış Yardım Arasındaki Stratejik Bağ, Berk ESEN & Efe TOKDEMİR, 556-592.

21. Yüzyılda Uluslararası Uzay Rejiminin İnsanlığın Ortak Mirası Temelinde Yeniden İnşası, Aybüke İNAN ŞİMŞEK & Senem ATVUR, 593-628.

Kapitalizm, Kriz ve Salgın: COVID-19 Sonrası Dönem Sağlık Hakkını Yeniden Düşünmek, Başak ERGÜDER, 629-655.

Krizler Çağı: COVID-19 Salgını ve İklim Krizi, Sezin İBA GÜRSOY, 656-679.

Karşılaşma Materyalizmi: Boşlukta(n) Doğan Radikal Politika, Serhat Celâl BİRDAL, 680-708.

Deleuze ve Guattari'de İlişkisel Marksizm'e Dair Politik Bir Müdahale, Emre ÖZCAN, 709-738.

Din-Felsefe İlişkisi Bağlamında Siyasetin Özerkliği Meselesi: Bir İbn Rüşd Okuması, Onur YILDIRIM, 739-757.

Henri Lefebvre'in Müdahaleleri: Kentsel Haklara Karşı Kent Hakkı, Cihan KAYMAZ, 758-789.

Leni Riefenstahl Sinemasını Tartışmak, Oya KASAP ORTAKLAN, 790-815.

alternatif politika

Volume 13, Issue 3, October 2021

ARTICLES

Strategic Nexus Between Populism and Foreign Aid, Berk ESEN & Efe TOKDEMİR, 556-592.

Reconstruction of International Space Regime on the Basis of Common Heritage of (Hu)Mankind in the 21st Century, Aybüke İNAN ŞİMŞEK & Senem ATVUR, 593-628.

Capitalism, Crisis and Epidemic: Rethinking the Right to Health in the Post-COVID-19 Era, Başak ERGÜDER, 629-655.

The Era of Crises: COVID-19 Pandemic and Climate Crisis, Sezin İBA GÜRSOY, 656-679.

Aleatory Materialism: The Radical Politics to Be Born In/From Void, Serhat Celâl BİRDAL, 680-708.

A Political Intervention to Relational Marxism in Deleuze and Guattari, Emre ÖZCAN, 709-738.

The Question of the Autonomy of Politics in the Context of Relationship Between Religion and Philosophy: A Reading of Ibn Rushd, Onur YILDIRIM, 739-757.

Henri Lefebvre's Interventions: Urban Rights versus Right to the City, Cihan KAYMAZ, 758-789.

Discussing the Cinema of Leni Riefenstahl, Oya KASAP ORTAKLAN, 790-815.

POPÜLİZM VE DIŞ YARDIM ARASINDAKİ
STRATEJİK BAĞ

STRATEGIC NEXUS BETWEEN POPULISM AND
FOREIGN AID

Berk ESEN* & Efe TOKDEMİR**

ÖZ

Popülist hükümetlerin iç siyasette yer alma nedenleri ve politik etkileri literatürde tartışılırken, popülist liderlerin/hükümetlerin devletlerinin dış ilişkilerinde oynadığı rolü inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Mevcut çalışmalar, popülist liderlerin ikili ilişkiler kurmaya yatkın olduğunu, diğer liderlerle direkt ilişkilere açık olduğunu ve böylece hem ulusal hem de uluslar üstü kurum ve organizasyonların çalışmalarına ket vurduğunu ortaya koymaktadır. Bu makalede popülist liderlerin dış yardım dağıtımını bir dış politika stratejisi olarak ne ölçüde kullandıklarını araştırılmaktadır. Bu amaçla, popülizmin, dış yardım alma ve verme modelleri üzerindeki davranışsal sonuçlarını ampirik olarak test edilmiştir. *Global Populism Dataset* ve *AidData* verilerini kullanarak, dış yardım tahsisi ve popülizm arasındaki bağlantıyı incelenmektedir. Sonuçlar, popülist liderlerin bulunduğu ülkelerin daha çok dış yardım sağladığını, ancak popülist rejim olmanın daha fazla yardım almayı sağlayamadığını ortaya koymaktadır. Hatta, salt

* Dr. Öğr. Üyesi, Sabancı Üniv., Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, besen@sabanciuniv.edu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6759-8903>

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilkent Üniv., İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, efe.tokdemir@bilkent.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9579-1292>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 18.02.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 19.08.2021

popülist olmayan bağışçıların değil popülist bağışçıların bile popülist alıcılara yüksek miktarlarda yardım vermekten kaçındığı ortaya çıkmaktadır. Bulgularımız, dış yardımların popülist liderler tarafından stratejik olarak kullandığını gösterirken, bu stratejinin, popülist rejimlerin birbirlerine yardım etmesi anlamını içermediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Popülizm, Dış Politika, Dış Yardım, Yardımın Stratejik Kullanımı.

ABSTRACT

While the literature has discussed both the causes and the policy impact of populist governments in the domestic arena, few studies examine the role populist leaders/governments play in the sphere of foreign relations of their countries. Extant studies suggest that populist leaders tend to engage in bilateral relations, deal directly with other leaders, and circumvent both national and supra-national institutions and organizations. In this paper, we investigate to what extent populist leaders use foreign aid giving as a foreign policy strategy. To this end, we empirically test the behavioural consequences of populism on foreign aid giving and receiving patterns. By utilizing *Global Populism Dataset* and *AidData* we examine the nexus between foreign aid allocation and populism. The results reveal that countries with populist leaders in charge are to offer higher amount of foreign aid; yet being a populist regime does not help receiving more aid. In fact, not only non-populist regimes but even populist donors refrain from giving high amounts of aid to populist recipients. Our findings imply a strategic use of foreign aid by the populist leaders; yet this strategy does not involve coming to fellow populist regimes' assistance.

Keywords: Populism, Foreign Policy, Foreign Aid, Strategic Use of Aid.

GİRİŞ

Popülist partiler son yıllarda küresel ölçekte büyük bir ivme kazanmışlardır. Hızla artan seçmen destekleri nedeniyle popülist partiler bazı ülkelerde doğrudan iktidara gelirken, diğer birçok ülkede de siyasi gündemi belirleyecek kadar büyük etkinliğe ulaştılar (Weyland 2020). Nitekim Donald Trump ve Boris Johnson'ın siyaset sahnesinde hızlı yükselişleri, liberal demokrasilerin bile Cas Mudde'nin "popülist Zeitgeist" olarak adlandırdığı bu dalgaya karşı tamamen dayanıklı olmadığını göstermektedir (Mudde, 2004). Seçim başarılarının ötesinde, popülistler şimdiye kadar ana akım siyasi aktörlerin ihmal ettiği konuları ele alarak siyasi tartışmaların şartlarını ve içeriğini şekillendirmekte, kamuoyunu etkilemekte ve karşıtlarının siyasi gündemine tesir etmektedir. Popülistler iktidara geldikleri ülkelerde siyasal dili ve politika tartışmalarını temelden değiştirmiştir. Ticaretten göç alanına kadar çok farklı konularda popülist hükümetlerin takip ettikleri politikalar, önceki hükümetlerden büyük oranda ayrıştığı için iç siyasette büyük değişiklikler yaşanmıştır. Ayrıca bazı ülkelerde iktidarda olan popülist partilerin devlet kurumlarını partizan şekilde kontrol etmeye başlaması nedeniyle küresel ölçekte otoriterleşme dalgasının güçlenmesine yol açmıştır (Inglehart ve Norris 2017; Lührmann ve Lindberg 2019). Popülizm üzerine son dönemde yapılan çok fazla sayıda çalışma olmasına karşın, popülist hükümetlerin takip ettikleri dış politika alanında büyük bir boşluk vardır. Halbuki, dış politika alanı popülistler açısından hem yönetim tarzlarını gösterme, hem de iç siyasette kimlik yaratma açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Popülist liderlerin kullandıkları siyasi diskur sadece retorik seviyesinde kalmayarak hükümetlerinin dış politika programlarını da etkilemeye başlamıştır (Boucher ve Thies 2019). Ayrıca revizyonist pozisyonları nedeniyle popülist hükümetler, popülist olmayan hükümetlerin tepkisini çekebildikleri için diplomatik sahada etkin bir performans göstermeleri elzemdir.

Bu makale, akademik yazındaki bu boşluğu doldurmak için popülist hükümetlerin son yıllarda takip ettiği dış yardım dağıtım stratejilerine odaklanmaktadır. Dış yardım konusunda çok hacimli bir akademik külliyat olmasına karşın, yapılan çalışmalar popülist hükümetlere odaklanmamıştır. Mevcut çalışmalarda popülist liderlerin dış yardım konusunda verdikleri demeçlere dayalı kısa analizler dışında kapsamlı bir analiz mevcut değildir. Elinizdeki çalışma, popülist hükümetlerin dış yardım yapma olasılıkları ve yaptıkları yardımları hangi ülkelere ve nasıl şartlar altında yaptıkları hakkında bir analiz sunulmaktadır. Akademik yazında popülist hükümetlerin dış politika stratejilerine dair yapılan çalışmalar genellikle nitel yöntemler kullandığı için kapsayıcı ve genellenebilir analizler eksik kalmaktadır. Nicel yöntemleri

kullanması dolayısıyla bu çalışma ilk defa popülist hükümetlerin dış yardım alanında takip ettiği strateji sistematik bir şekilde incelemektedir.

Popülizmin küresel yükselişi uluslararası sistemde büyük değişiklikler yaratmıştır. Popülist hükümetler İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kurulan liberal uluslararası düzen için tehdit oluşturmaktadır (Ikenberry, 2018). Bu husus Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) Donald Trump'ın kazandığı seçim zaferi ve İngiltere'de Brexit sonrası Boris Johnson'ın iktidara yükselişinin ardından daha belirgin hale gelmiştir. Popülistlerin mevcut uluslararası sistemin iki ana mimarını revizyonist bir yöne itmiştir. Örneğin Trump, 2016 seçim zaferinden bu yana, Paris İklim Anlaşması, Trans-Pasifik Ortaklık Anlaşması ve İran nükleer anlaşmasından çıkararak ve ticaret ve göç politikalarına ağır kısıtlamalar getirerek, ABD liderliğindeki liberal uluslararası düzene zayıflatan politikalar benimsemiştir (Wojczewski, 2020). Bu dönemin en çarpıcı yönü, popülist partilerin artık küresel güneyle sınırlı kalmayarak Batı'da da iktidara gelmeye ve kendi ülkelerinin inşa ettikleri kurumlara meydan okumaya başlamış olmasıdır (Copelovitch ve Pevehouse, 2019). Nitekim, Batı ülkelerindeki popülist hükümetler uluslararası ve çok taraflı (*multilateral*) kurumlara karşı çıkararak, uzun süredir devam eden ticaret anlaşmalarını, diplomatik anlaşmaları ve göç politikalarını revize etmiştir. Popülist partilerin iktidara gelmesi birçok ülkede demokratik rejimlerin gerilemesine ve bazı durumlarda tamamen yıkılmasına neden olmuştur (Esen ve Yardımcı-Geyikçi, 2019). 1990'lı yıllardan başlayarak Avrupa siyasi arenasında kendine yer bulan *euroskeptisizm*, özellikle Brexit sonrası AB içinde önemli bir sorun olarak ortaya çıkmış ve birçok üye ülkede siyasi gündemin başında yer almıştır (Pirro ve Taggart, 2018).

Dünya siyasetinde yaşanan bu çarpıcı değişiklikler nedeniyle popülizm üzerine yapılan çalışmaların sayısı son yıllarda hızla artmıştır. Karşılaştırmalı Siyaset alanında araştırmacılar, popülist partilerin retoriği, performatif tarzı ve örgütsel yapısı ile hem muhalefette hem de iktidardayken takip ettikleri politika gündemlerini incelemektedirler.¹ Buna karşılık, yakın zamana kadar çok az sayıda uluslararası ilişkiler araştırmacısı, popülizmin dünya siyasetindeki etkisini araştırmıştır. Popülist partilerin olağanüstü yükselişi birçok çalışmada küreselleşme gibi uluslararası gelişmelerle ilişkilendirildiğinden, bu eksiklik aslında biraz şaşırtıcıdır (Chryssogelos, 2020). Kimilerine göre sol popülizm Washington Konsensüsü ile getirilen neoliberal reformlara tepki olarak ortaya çıkarken, sağ popülizmin aşırı küreselleşmeye ve yakın zamandaki göç dalgasına karşı ortaya çıkan tepkiden beslendiği iddia edilmektedir. Bu tarz gelişmeler, popülist parti ve liderlerin seçmenlere hitap edebilmesi için uygun bir zemin

¹ Kapsamlı bir inceleme için bkz. Kaltwasser vd., 2017.

yaratmıştır. Öte yandan, çeşitli siyasa alanları üzerinden popülist partiler arasında karşılaştırma yapılmasına olanak verecek büyük veri setlerini derlemek için karşılaştırmalı siyaset alanında bazı çalışmalar yürütülmektedir. Ne yazık ki, bu yaklaşım, halen sınırlı bir kuramsal temel ile tekil vaka çalışmalarının egemen olduğu uluslararası ilişkiler disiplinine henüz yayılmamıştır.

Bu boşluğu doldurmak için, bu çalışma, popülist hükümetlerin diğer popülist ve popülist olmayan hükümetlerle olan ilişkilerinde nasıl hareket ettiğini ele alarak, popülizm ve dış politikayla ilgili yakın zamanda oluşan literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Araştırmacılar arasında, uluslararası bağlantıların siyasi rejimler için önemiyle ilgili giderek artan bir tartışma halihazırda mevcuttur. Bazı çalışmalar, Batı (Levitsky ve Way, 2010) veya diğer demokratik rejimler ile (Brinks ve Coppedge, 2006) olan bağlantıların demokratikleştirici bir etkisi olabileceğini öne sürerken, diğerleri uluslararası arenada artan bağlantıların otokratik rejimleri güçlendirebileceğini savunmuştur (Tansey vd., 2017; Tolstrup, 2015). Başka araştırmalar ise iç siyasi yapıları, uluslararası bağlantıların bir ülke rejimini nasıl etkilediğini şekillendiren aracı faktör olarak kabul etmektedir (Sasse, 2013). Bu makale, söz konusu literatürü değerlendirerek, popülist hükümetler arasında dış yardımların kullanımıyla ortaya çıkan uluslararası bağlantıların rolüne ışık tutmaya çalışmaktadır. Makalede özellikle, popülist hükümetlerin son yıllardaki dış yardım dağıtımına odaklanılmaktadır. İttifak oluşturmak, uluslararası örgütlere üyelik ve ticaret politikaları gibi, hükümetlerin kısa vadede üzerinde sınırlı kontrole sahip olduğu birçok diğer politika konusunun aksine, dış yardım dağıtımını birçok hükümetin kapsamlı bir kontrol yetkisinden faydalandığı ve yürütme kararlarıyla kolaylıkla değiştirebildiği bir stratejik araçtır (Alesina ve Dollar, 2000). Dış yardımlar özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde, iktidar sahibi popülistler dahil olmak üzere, sayısız hükümetin yaygın olarak kullandığı bir dış politika aracı haline gelmiştir. Bunlar ışığında, hükümetlerin yardım dağıtım stratejilerine odaklanmanın bize popülist hükümetlerin dış yardımı yapma olasılığının daha fazla olup olmadığı ve bunların kime ve hangi şartlar altında yapıldığı ile ilgili değerli bilgiler sağlayacağı düşünülebilir. Son dönemde popülizm ve dış yardım alanlarında hayli yüksek sayıda çalışma bulunmasına karşın popülist hükümetlerin dış yardım dağıtım ve alma konusunda muadillerinden ne derece farklı davrandıkları konusunda araştırma yapılmaması şaşırtıcıdır. Bu çalışma akademik yazındaki bu önemli boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

2000 yılından 2013 yılına kadar 38 bağışçı ve alıcı ülkeyi kapsayan bir büyük-N çalışması gerçekleştirilerek, dış yardım bağışı yapma ve alma örüntülerini analiz ediyor ve popülist bağışçıların dış yardım sağlama olasılığının daha yüksek olup

olmadığını ve dış yardımı diğer popülist hükümetlerle iş birliği ve dayanışma kurmaya yönelik bir araç olarak kullanıp kullanmadıklarını test edilmektedir. Bulgularımız beklentilerin aksine, dış yardımın popülist hükümetler arasında stratejik bir iş birliği aracı olarak kullanılmadığını, fakat popülist bağışçıların dış yardım miktarlarının popülist olmayan hükümete göre daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ampirik sonuçları güçlendirilmiş verilerle daha fazla incelememiz gerekse de temkinli bir şekilde, yardımların popülist gruplar arasında bir işbirliği aracı olmadığı, daha ziyade diğerlerinin dikkatini çekmek için kullanılan stratejik bir araç olduğu sonucuna varılabilir.

Bir sonraki bölümde, önce popülist çalışmalar hakkındaki akademik yazın özetlenecek ve popülizm ve dış politika arasındaki bağ genel anlamda açıklanacaktır. Daha sonra, dış yardımların hükümetler arasında nasıl bir iş birliği ve dayanışma aracı olarak kullanılabileceğini açıklayacak ve iktidardaki popülistlerin dış yardım dağıtım stratejileri yoluyla diğer hükümetlerin dikkatini nasıl çektiğine dair hipotezlerimiz belirtilecektir. Araştırma tasarımı bölümünde, popülizmin ne olduğundan kısaca bahsedecek ve kavramları nasıl işlemselleştirdiğimizi açıklanacaktır. Bunun ardından, istatistiksel analizlerimizin bulgularını bildirecek ve bulgularımızın sonuçları tartışılacaktır. Makalenin sonunda, gelecekteki araştırmalar için birkaç olası yol önerilecektir.

1. ALANIN MEVCUT DURUMU

Popülizm üzerine yapılan ilk dönem çalışmaların çoğu, büyük kamu harcamaları ve ekonomik alanda yeniden dağıtım vaatleriyle kitleleri kendine çeken karizmatik liderler tarafından yönetilen çeşitli ülkelerdeki siyasi hareketlere odaklanılmıştır. Fakat 1990'larda popülist bazı ögelere sahip liderlerin sayısının artmasıyla birlikte, bazı araştırmacılar popülizmin esnek niteliğini vurgulamaya başladılar. Nitekim, bu çalışmalara göre popülistler dünyanın dört bir yanındaki farklı ulusal bağlamlarda son derece özgün siyasi ve ekonomik gündemler benimsemiştir (Roberts, 1995; Weyland, 2001). Örnek vakaların artmasıyla birlikte popülizmin tanımlaması da mevcut literatürde ciddi bir tartışmaya yol açmıştır. Bunun sonucunda, ortak özellikleri keşfetme amacıyla birkaç vaka üzerinde aynı anda çalışılan yeni bir karşılaştırmalı araştırma dalgası doğmuştur. Bu çalışmalar popülizmi, söz konusu vakaları araştırırken kullandıkları belirli özelliğe dayalı olarak tanımlamaktadır. Bazı araştırmacılar popülizmi "zayıf" bir ideoloji olarak tanımlarken, diğerleri popülizmi ayrı bir siyasi söylem, strateji veya performans olarak nitelendirir. Fenomenin tanımlanmasındaki bu büyük farklılıklar, bu alanda ciddi bir akademik tartışmayı tetiklemiştir.²

² Popülizm literatürünün bir özeti için bkz. Kaltwasser vd., 2017.

Popülizm çalışmalarında incelenen diğer bir konu popülist parti seçmenlerinin siyasi davranışları, yani popülizmin talep boyutudur (Akkerman vd., 2014). Bu kavramsallaştırma çabalarının ardından, araştırmacılar dikkatlerini seçim manifestolarının, parti programlarının, siyasi konuşmaların ve sosyal medya mesajlarının sistematik bir analizi üzerinden popülist söylemin ve politikaların ölçülmesine de yöneltmiştir. Son olarak, popülizm üzerindeki bilimsel çalışmaların son on yılında, popülizmin iletişim, oy verme davranışları ve son zamanlarda da uluslararası ilişkiler dahil olmak üzere çeşitli alt alanlara uygulandığı görülmüştür.

Uluslararası İlişkiler literatüründe popülizm üzerine yapılan ilk araştırmalar dalgası, popülist partilerin bir sol-sağ sürekliliği üzerindeki tipolojisine odaklanıyordu. Solcu popülist partilerin halkı, ekonomik elitler karşısında harekete geçirdiği öne sürülmektedir (Stavrakakis ve Katsambekis, 2014). Sağcı popülist partilerinse halkı ya etnik milliyetçi ya da dini açıdan sınıflandırmakta ve ülke içindeki sınıf farklılıklarını göz ardı eden şekilde harekete geçirdiği iddia edilmektedir (Mudde, 2010). Her iki bağlamda da araştırmacılar popülist partilerin belirli ideolojik eğilimlerinin, uluslararası arenada politikalarını nasıl yönlendirdiğini araştırmıştır.

Her iki tip popülist partiler son on yıl içinde küreselleşme karşıtı bir mesaj benimserken, yapısal sorunların suçlusu olarak farklı gruplar seçmiştir (Zaslove, 2008). Washington Konsensüs'üne bağlı Amerikan hegemonyası ve finans elitleri Latin Amerika ve Avrupa'daki solcu popülist vakalar için ana hedef olurken, Avrupa'daki radikal sağcı popülist partiler Avrupa Birliği'ni destekleyen ekonomik ve siyaset elitlere karşı bir duruş benimsemektedir. Söz konusu vakalardan ilki, uluslararası iş birliğine ve küresel yönetişime (*global governance*) karşı olmamakla birlikte, mevcut uluslararası sistemden kimin faydalandığını sorgular ve kaynakların toplum içinde yeniden dağıtılmasına olanak sağlayacak eşitlikçi bir yapıyı teşvik etmeye çalışır (Copelovitch ve Pevehouse, 2019). Sağcı veya nativist popülistler ise kendi milletlerine, başkalarının zarar görmesi pahasına öncelik verir ve ülke içinde muhalif gruplara ve diğer ülkelere karşı dışlayıcı bir duruşu destekler. Avrupa'da popülist radikal sağın yaygınlığının aksine, popülist sol yalnızca, Yunanistan ve İspanya gibi ülkelerde 2008-09 küresel finansal krize tepki olarak tek tük başarılar elde etmiştir (Ramiro ve Gomez, 2017; Stravrakakis ve Katsambekis, 2014). Çoğu popülist parti sağ ve sol ideolojik kategorilerinden birine girse de, İtalya'nın Beş Yıldız Hareketi gibi yeni ortaya çıkan bazı hareketlerin daha eklektik politika pozisyonlarını savunduğu belirtilmelidir (Caiani ve Graziano, 2019).

Uluslararası ilişkiler araştırmacıları, popülist partilerin yükselişini ağırlıklı olarak küreselleşme sonucunda uluslararası düzende ortaya çıkan büyük değişimler bağlamaktadırlar. Bu analize göre popülist partiler siyasi dışlanma ve ekonomik eşitsizlikler kadar, uluslararası siyasetteki eşitsiz güç dağılımından da beslenmektedirler. Bu çerçevede (Gourevitch, 1978), söz konusu çalışmalar ana akım siyasi aktörlerin uluslararası düzeyde ekonomik, siyasi ve kültürel etkileşimlerin yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan karmaşık sorunları ele almaktaki başarısızlıklarının, popülist tepkileri nasıl körüklediğini irdelemektedir (Hadiz ve Chryssogelos, 2017). Bazı araştırmacılar popülist partilerin yükselişini son dönemde Batı ülkelerinde gözlemlenen çarpıcı kültürel değişimlere ve artan göçe yanıt olarak ortaya çıkan bir siyasi tepkiye bağlarken (Kriesi vd., 2008; Caiani ve Graziano, 2019; Inglehart, 2018), diğerleri ekonomik küreselleşmenin neden olduğu sosyoekonomik problemlerin popülizmi beslediğini iddia etmektedir (Rodrik, 2018). Örneğin, Hadiz ve Chryssogelos modern popülizmi “küreselleşmeyle gelen toplumsal düzendeki bozulmalara karşı gösterilen belirgin bir tepki” olarak tanımlar (Hadiz ve Chryssogelos, 2017: s.400); bu tepkinin ifade edilişi, her bir ülkede bölgesel, yerel ve tarihi faktörlerin etkileşimine uygun olarak farklı şekiller almaktadır. Söz konusu bozulma, bir ülkedeki temsil edilme türü ve seviyesine ve kitlelerin ekonomik güvensizlik nedeniyle keskin şekilde hissettiği sosyal marjinalleşmeye karşı hüsrana duyulmasına neden olmuştur. Halkın bunu takip eden hayal kırıklığı ve öfkesi, farklı sınıfsal, dini ve etnik kökenlerden gelen geniş bir güç birliğini bir araya getiren çeşitli popülist partilerin seçimlerde hızla yükselişle kendini göstermiştir (Mudde ve Kaltwasser, 2013). Nitekim birçok araştırmacı, ekonomik krizlerin popülist partiler için oy paylarını artırmaları ve seçimlerde büyük bir ilerleme kaydetmeleri için uygun zemini oluşturduğunu öne sürmektedir (Caiani ve Graziano, 2019).

Bu literatüre dayanarak, Chryssogelos popülizmi “devletin uluslararasılaşması” sürecine karşı bir tepki olarak yorumlar (Chryssogelos, 2020). Ona göre, devletler uluslararası sistemin bir parçası olduğundan, politika oluşturma süreçleri ulusal seviyeden uzaklaşmıştır. Dolayısıyla, popülistler uluslararası örgütlerin ulusal politika yapım süreçleri üzerinde giderek artan etkisine tepki olarak güçlenir. Bu analize göre uluslararası örgütlerin güçlenmesi seçmenlerin siyasi etkilerinin azalmasına, ulusal egemenliğin zedelenmesine ve halkı temsil eden kurumların meşruiyetinin sorgulanmasına neden olur (Stengel vd., 2019). Bu durum karşısında popülistler, uluslararası örgütlerin ve piyasaların baskısına karşı liderlerini artık sorumlu tutamayan ulusal seçmenler ile uluslararası nitelik kazanmış iktidar eliti arasındaki temsil boşluğunu daraltmaya çalışır. Diğer bir deyişle, halk egemenliğini halka geri vermek için siyasi sistemi yeniden şekillendirmeye çalışırlar. Popülistler dış politikaları üzerinden yalnızca

kendi ülkeleri içindeki eşitsizlikleri gidermek için değil, aynı zamanda mevcut uluslararası düzene meydan okumak için de kitleleri hareketi geçirebilir.

Son dönemde yapılan çalışmalarda, popülist parti ve liderlerin dış politika görüşleri analiz edilmiştir (Özdamar ve Ceydilek, 2019). Latin Amerika ve Avrupa'daki popülist partiler arasındaki büyük farklılıklardan ötürü, bu konudaki bulgular ülkelere göre büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Örnek olarak, sağcı popülist partiler ülkelerinin egemenliğine karşı doğrudan engel olarak gördükleri AB karşıtı bir çizgi sergilemiş ve güçlü nativist önermelerde bulunmuşlardır. Bazı akademik çalışmalar nativizmi popülizmden ayırmak için özel bir çaba gösterse de (Rooduijn, 2019), sağcı popülist partiler söz konusu olduğunda, aradaki çizginin hayli bulanık olduğu kuşkusuzdur. Burada net olan, popülist partilerin çeşitli ideolojik biçimler aldığı ve uluslararası örgütlere, serbest ticarete ve göçe karşı çıkan ortak bir dış politika gündemine bağlı kalmadıklarıdır.

Literatürün diğer bir alanında, euroskeptik partilerin çarpıcı yükselişinin Avrupa Birliği açısından sonucu ve Avrupa Birliği'nin bu trende karşı koyma becerisi irdelenmiştir. Latin Amerika üzerine yapılan çalışmalarda ise, Venezuela'nın yanı sıra Ekvador, Bolivya ve Nikaragua gibi ülkelerde popülist hükümetlerin ABD'ye karşı yürüttükleri yumuşak dengeleme politikaları ve Rusya ve Çin yönetimleriyle kurulan ilişkiler mercek altına alınmıştır (Mijares, 2017). Yakın zamanda yapılan çalışmalarda bu hükümetlerin takip ettikleri revizyonist politikaların popülizmden mi yoksa milliyetçilikten mi kaynaklandığı tartışmaya açılmıştır. Dış politika alanında yaşanan bu değişiklikler son dönemde ortaya çıkan çok kutuplu dünya düzeninde sergilenen geleneksel revizyonizm nedeniyle gerçekleşebileceği gibi popülist bir hükümetin uygulamaya koyduğu ideoloji temelli politika değişiklikleri de olabilir. Yapılan çalışmalarda güçlü Amerikan karşıtı retoriği nedeniyle, Chavez rejimi bu araştırmalarda başlıca örnek vaka olarak öne çıkmıştır. Popülist partiler diğer bölgelerde iktidara geldikçe, Modi, Orban, Erdoğan ve Duterte gibi ülkelerinin dış politika gündemlerini neredeyse tek başlarına belirleyen diğer liderler de çalışılmaya başlanmıştır (Destradi ve Plagemann, 2019; Plagemann ve Destradi, 2019; Özpek ve Tanrıverdi Yaşar, 2018; Magcamit, 2019).

Yaygın kanının aksine popülist liderlerin hepsi izolasyonist değildir ve ülkelerinin dünyayla olan bağını kesmeye çalışmazlar (Chryssogelos, 2017). Popülistlerin başlıca amacı, bölgesel ve uluslararası kuruluşların yanı sıra finans piyasaları nedeniyle devlet işlerinin giderek uluslararası hale gelmesi sonucu halkın egemenliğinin zayıflamasına karşı koymaktır (Chryssogelos, 2017; Zürn, 2004). Bu nedenle, popülistler iç siyasete yönelik uluslararası müdahaleleri eleştirir ve ideolojilerine göre düşman olarak gördükleri uluslararası odaklara karşı

halkı harekete geçirecek bir siyasi söylemi benimserler. Seçilen düşman odaklar arasında ABD emperyalizmi ve AB bürokrasisinden uluslararası finans piyasalarına ve Soros gibi uluslararası figürler yer almaktadır. Buna karşılık, popülist liderler ilgili sorun alanlarını iç arenada yeniden politikleştirmek için söz konusu uluslararası aktörleri hedef alır ve doğrudan, aracısız ve çift taraflı ilişkiler yoluyla küresel sahnede revizyonist bir politika yolu çizmektedir (Plagemann ve Destradi, 2019). Trump ve Orban gibi sağcı popülist liderler açısından bu sorunlardan biri, göçü engellemek için sınırlar üzerinde daha sıkı ulusal denetim kurmaktır. Güney Avrupa ve Latin Amerika'daki solcu popülistler ise, finans piyasalarının işleyişi üzerinde ulusal egemenliği savunmaktadır. Özetle, popülist liderler dış politikayı çekişmeli bir arenaya dönüştürür ve rakiplerine karşı seçim avantajı elde etmek için göç, Avrupa entegrasyonu ve bölgesel anlaşmazlıklar gibi konuları politikleştirir. Diğer bir deyişle, dış politika, popülist liderlerin kendilerini kitlelerin sesi olarak göstermeye ve yeni bir siyaset inşa etmeye çalıştığı bir diğer alan haline gelmiştir (Kirdis, 2015).

Bu literatürün başlıca bulgularından diğer bir tanesi, popülistlerin kullandıkları dilin son derece kişisel bir niteliği olmasıdır. Araştırmacılar popülist performatif tarzın, devletler arası ilişkilerde geleneksel olarak kullanılan sofistike diplomasi diliyle açıkça çatışan gayri resmi niteliğinin altını çizmiştir. Popülist liderlerin ülkelerinin dış politika bürokrasisine meydan okumaları (Drezner, 2019) ve diplomatik açıklamalarında revizyonist bir ton benimsemeleri aslında şaşırtıcı değildir. Bu revizyonist gidişat nedeniyle, söz konusu hükümetler genellikle ülkelerinin geleneksel dış politikasını reddedip agresif dış politika seçimleri yapabilmektedir (Kendall-Taylor vd., 2017). Kişisel yaklaşımlarından ötürü, popülist liderler partizan çıkarlarına uyum sağlayabilmesi ve kamuoyuna hitap edebilmesi için dış politikalarını sıklıkla değiştirmektedir. Bu bağlamda, diğer ülkelerde yaşayan gruplara ortak etnik, dini veya ideolojik kimlikler üzerinden hitap edebilen popülistler, uluslararası arenayı yurtiçi alanın bir uzantısı olarak değerlendirirler. Mesela, Erdoğan'ın hem yurt dışında yaşayan dindar Türk vatandaşlarına (Mencutek ve Baser, 2018) hem de küresel İslam topluluğunun bir parçası olarak diğer Müslümanlara hitap ettiği bilinmektedir. Benzer şekilde, Orban yurt dışında yaşayan Macarlara oy verme hakkı tanımıştır ve onlara sıklıkla hitap etmektedir. Chavez ise, ABD aleyhine yaptığı konuşmalarla, Latin Amerika'da ve ötesinde geniş bir uluslararası kamuoyunun desteğini sağlamayı hedeflemiştir. Ulusal sınırları aşan bu popülist çağrılar, diğer topluluklarla organik bağlar kurmakla kalmamakta, aynı zamanda vatandaşlarına ortak bağlılıklarına ilişkin olarak hükümetler arasındaki anlaşmazlıkları arttırabilmektedir.

Popülizm hakkında uluslararası ilişkiler alanında yapılan çalışmalar ilk evrelerinde olduğu için birkaç temel eksiklikleri bulunmaktadır. İlk olarak, mevcut çalışmalar ağırlıklı olarak tanımlayıcı nitelikli ve zengin bir teorik veya analitik çerçevesi olmayan tekil vaka çalışmalarından oluşmaktadır.³ Bazı çalışmalarda popülist partilerin iktidara geldikten sonra yaptıkları dış politika değişikliklerini incelenen bile tekil vaka çalışmalarından elde edilen bulguların ne oranda genellenebileceği tartışmalıdır. Popülist dış politikaya ilişkin karşılaştırmalı çalışmaların büyük kısmı Avrupa'daki örnek vakaları incelemekte, küresel düzeydeki popülist hükümetlere yeterli ilgiyi göstermemektedir (Chrissyogelos, 2017). Dolayısıyla, vakaları genel bir analitik çerçeveye oturtabilmek ve politikalarını sistematik bir şekilde keşfedebilmek için yeterli karşılaştırmalı verilere sahip değiliz. İkinci olarak, metodolojik açıdan, bu konu üzerine çok az nicel yöntemlere dayalı çalışma yapıldığı için uluslararası yazında nitel araştırmalar hâkim durumdadır. Maalesef, uluslararası ilişkilerde yapılan çalışmalar karşılaştırmalı siyaset bilimciler tarafından toplanan *Global Popülizm* gibi veri setlerinden çok az faydalanmıştır (Hawkins vd., 2019).

Ayrıca, araştırmacılar popülist partilerin dış politika gündemini keşfetmeye odaklanmış, fakat bu partilerin iktidara geldikten sonra uluslararası sistemi nasıl şekillendirdiğini göz ardı etmiştir. Benzer şekilde, popülist hükümetlerin uluslararası arenada kullandığı diplomatik araçlara ilişkin yeterince tatmin edici bilgilere sahip değiliz. Popülist liderler kişisel düzeyde kurulan ikili ilişkilerde dayanmayı tercih ettikleri ve uluslararası kurumlara güvenmedikleri için siyasi gündemlerine karşı çıkan bölgesel ve uluslararası kurumlara karşı diğer popülistlerle iş birliği yapmaya yönelebilirler (Plagemann ve Destradi, 2019). Örneğin eski Venezuela lideri Hugo Chavez'in Bolivya, Ekvador ve Nikaragua'nın sol popülist liderleriyle yakın iş birliği yaptığı bilinirken, Macaristan ve Polonya'nın popülist hükümetleri AB içinde sıklıkla bir blok halinde oy kullanmaktadırlar. Mesela, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, zaman zaman İslamofobik açıklamalarda bulunmuş olmalarına rağmen, eski İtalya Başbakanı Berlusconi, Macaristan Başbakanı Orban ve Sırbistan Cumhurbaşkanı Vučić gibi diğer sağcı popülist liderlerle çok yakın bir ilişki içinde olmuştur. Uluslararası ilişkiler disiplindeki araştırmalar genel olarak, popülizmi monolitik bir konu olarak değerlendirmiş ve değişik biçimleri arasındaki farklılıklara yeterince ilgi göstermemiştir (Mudde ve Kaltwasser, 2013). Popülist hükümetlerin uluslararası arenada belirli bir şekilde hareket edip etmediğini ve rakiplerine karşı birbiriyle ne ölçüde iş birliği yaptığını inceleyen çok az çalışma bulunmaktadır. Benzer şekilde, popülist hükümetlerin ticaret, göç, dış yardım ve

³ İstisnalar için bkz. Chrissyogelos, 2017; Verbeek ve Zaslove, 2017; Destradi ve Pagemann, 2019.

güvenlik gibi belirli sorun alanlarında nasıl davrandığı konusunda kısıtlı sayıda araştırma yapılmıştır. Halbuki, popülistler sadece iç siyaset değil, dış politika alanlarını da seçmenlerden destek toplamak ve siyasi programları uygulamaya geçirmek için stratejik şekilde kullanmaktadır. Popülist partiler, ülke içinde muhalif aktörlerin direnciyle karşılaştıkları gibi uluslararası arenada da uluslararası örgütler ve varolan düzeni destekleyen aktörlerin tepkisine maruz kalmaktadırlar. Bu nedenden ötürü, popülist hükümetlerin uluslararası alandaki müesses yapıyı değiştirmek ve kendi varlıklarını korumak için birlikte hareket ettiklerini veya en azından birbirlerine bazı tematik konularda destek verdiklerini beklemek şaşırtıcı olmayacaktır.

2. BİR STRATEJİK ARAÇ OLARAK DIŞ YARDIM

Bu konu üzerindeki teorik araştırmaların yetersizliği nedeniyle, popülist hükümetlerin uluslararası arenada nasıl davrandığını incelemek için sistematik bir yaklaşımın benimsenmesinde Stengel vd. (2019) ile Destradi ve Plagemann'ın (2019) getirdiği öneriyi takip edeceğiz. Mevcut araştırmalar birçok devletin dış yardımları alıcı ülkelerin yanı sıra vatandaşları üzerinde avantaj elde etmek için bir stratejik araç olarak kullandığını göstermektedir (Goldsmith vd., 2014; Milner ve Tingley, 2013; Tokdemir, 2017). Buna göre, dış yardım yaptırımların getirilmesi ve ödülleri sağlanması yoluyla bir sert güç aracı, kamuoyunu manipüle ederek de bir yumuşak güç aracı görevi görebilecektir (Apodaca, 2017). Nitekim ABD'nin yeni bir Amerikan dış siyaseti tanımlayan Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde (2010), dış yardımların yabancı hükümetlerle ve halklarla stratejik iletişimi geliştirmedeki rolü vurgulanmıştır. Dış yardım programları, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Marshall Planı ile başlayarak, ekonomik kalkınmayı ve politika reformlarını teşvik etmek ve bağışçıların öncülüğündeki küresel değerleri desteklemek üzere tasarlanmıştır (Tarnoff, 2005). Dış yardımlar şüphesiz, alıcı ülkelerin halkları arasında olumlu bir etki yaratmada en önde gelen politikalardan biridir. Yardıma ilişkin geniş literatür, bu aracın çok yönlü şekillerde kullanıldığını göstermektedir. Lebovic (1988) ve Grover (2009) stratejik hesaplamaların yardım alıcılarının seçilmesinde önemli bir rol oynadığı sonucuna varmıştır. Örneğin, dış yardımlar BM Güvenlik Konseyi'nin geçici üyelerinin bağlılığını kazanmak için rüşvet olarak kullanılmaktadır (Kuziemko ve Werker, 2006). Ayrıca özellikle demokratik olmayan ülkelere yapıldıkları durumlarda, dış yardımlar "havuç" gibi kullanılabilir. Nitekim Lai ve Morey (2006) demokratik olmayan ülkelerin aldıkları dış yardım miktarına bağlı olarak BM'deki oy verme davranışlarını değiştirme olasılığının daha yüksek olduğunu öne sürmektedir.

Bu nedenle, özellikle de Amerikan dış yardımına odaklanıldığında,

yardımların alıcı devletleri ABD çıkarlarına ve politikalarına uymaya ittiği görülmektedir. Bununla birlikte, dış yardımın yalnızca ABD tarafından kullanılan bir stratejik araç olduğu sonucuna varmak için bir neden bulunmamaktadır. Hatta Çin ve Rusya'dan Güney Kore'ye, Suudi Arabistan'a ve Türkiye'ye kadar değişen birçok diğer küresel ve bölgesel güç de yurt dışındaki dış politika amaçlarını desteklemek için yardımların stratejik kullanımına başvurmaktadır. Ayrıca, güvenlik ve ticaret gibi daha istikrarlı politika araçlarının aksine, dış yardımlar hükümetlerin birçok kurumsal veto noktasını aşmaya gerek duymadan, ihtiyaçlarına göre tahsis edebilecekleri stratejik seçimler yaptığı esnek bir politika alanı oluşturur. Diğer bir deyişle, iki ülke arasında ticaret hacmini artırmak veya yeni güvenlik ittifakları oluşturmak için önemli sayıda kurumsal değişiklik, siyasi pazarlık, bürokratik ikna faaliyeti ve örgütsel uyum sağlama gerekirken, devlet kaynaklı dış yardım dağıtımını için çoğu ülkede yalnızca yürütme onayı gerekmektedir.

Yukarıda yer verilen bilgiler ışığında, dış yardımın yurt dışında işbirliğini desteklemek ve halkın desteğini kazanmaya yönelik bir politika aracı olarak stratejik kullanımı açısından, popülist hükümetlerin ekonomik kalkınma seviyesi kontrol edildiğinde dahi, popülist olmayan emsallerinden daha fazla yardım verdiği hipotezi ortaya atılabilir. Bu doğrultuda beklentimiz hem bağışçı hem de alıcı ülkede iktidarda popülist bir hükümet varsa, daha yüksek yardım seviyeleriyle karşılaşmaktır. Bunun bir adım ötesinde, dış yardımın, birbirlerine makamlarını korumak için gereken kaynakları sağlayarak ve böylece daha fazla iş birliği sürdürerek, popülist hükümetler arasında ucuz ve etkili bir iş birliği aracı olduğunu da ileri sürmekteyiz. Popülist hükümetlerin uluslararası arenada dış yardım dağıtım eğilimini açıklayabilecek birkaç neden bulunmaktadır. Öncelikle, uluslararası organizasyonlara önem vermeyen popülist hükümetler muadilleriyle ikili bağlar kurmayı tercih etmektedir (Destradi ve Plagemann 2019; Plagemann ve Destradi 2019). Bu nedenden ötürü, popülist hükümetler uluslararası organizasyonlara verdikleri mali desteği azaltmaktan da çekinmemiştir. Örneğin, Trump döneminde ABD hükümeti uluslararası örgütlere yaptığı mali yardımı azaltmış ve NATO gibi stratejik öneme haiz bir askeri örgütü eleştirmekten çekinmeyerek, müttefik devletlerini askeri harcamalarını arttırmaya çağırmıştır (Richter 2021). Popülist hükümetler uluslararası kuruluşlara yaptıkları mali katkıları azalttığından, ellerinde isteğe göre kullanılacak daha fazla kaynak bulunur. Nitekim dış kaynak dağıtımını, popülist hükümetler için liberal uluslararası sisteme yatırım yapmadan nüfuzlarını genişletmesi için etkili ve uygun bir araç olarak hizmet edebilir. Bu durum revizyonist politikalar takip etmeyi tercih eden popülist hükümetler açısından özellikle geçerlidir. Liberal uluslararası düzende ayakta kalmak için popülist hükümetler birbirlerine destek olmayı tercih edebilir.

Popülist liderlerin, küresel yönetime katkı sunmaktan ziyade, kendi siyasi ve ekonomik programlarını öne çıkaracak ve şahsi nüfuzlarını arttırmaya çalışacak şekilde dış yardım dağıttığı düşünülmektedir (Thier and Alexander 2019). Bazı uzmanlar yerli kaynakları ön plana koyan popülist liderlerin kalkınma alanında dış yardım karşıtı bir diskur benimsediklerini bile iddia etmiştir (Bayram and Thomson 2021). Üçüncü olarak, popülist liderler ülke içindeki kitlelere dış politikada güçlü bir imaj sergileyerek seçmenler arasındaki popülerliklerini artırırken, aynı zamanda yurt dışında yaşayan yurttaşlarına da hitap etmek ister. Yurtdışındaki soydaşlara hitap etme iç siyasette siyasi etkinlik artırma ve seçim kazanma açısından da önemli olabilir. Örneğin, Viktor Orban Macaristan'da iktidara geldikten sonra ülke dışında bulunan etnik Macarlara oy hakkı tanınmasını sağladı. Bu politikasının karşılığını seçimlerde yurtdışında yaşayan Macarların oyunun büyük oranını kazanarak aldı. Bununla birlikte bu stratejiler, her biri uluslararası arenada daha büyük bir rol için rekabet eden farklı popülist hükümetler arasında bir çıkar çatışmasına neden olabilir. Bu da popülist hükümetlerin neden popülist olmayan emsallerine göre daha fazla dış yardım almadığını açıklayabilir. Aşağıdaki bölümde, şu iki argümanı test edeceğiz: i) popülist hükümetlerin daha fazla yardım yapıp yapmadığı ve ii) popülist hükümetlerin dış yardımı işbirliği kurmaya yönelik bir stratejik araç olarak kullanarak diğer popülist hükümetleri hedef alıp almadığı.

3. ARAŞTIRMA TASARIMI

Popülizmi Tanımlamak

Popülizm, terimin tam olarak nasıl tanımlanacağı ve işlemselleştirileceği konusunda görüş birliği olmamasından ötürü, mevcut literatür içinde çok tartışılan bir kavramdır (Plagemann ve Destradi, 2019). Popülizmin toplumu halk ve elitler olmak üzere iki bloğa böldüğüne ve siyaseti bu iki grup arasındaki son derece ahlaki bir açıdan süregelen Manici bir mücadele olarak algıladığına dair genel bir anlayış söz konusudur. Araştırmacılar başlangıçta popülizmi yeniden dağıtıcı politikalarla ve işçi sınıfıyla ilişkili ekonomik-yapısalcı bir açıdan tanımlamıştır. Fakat son araştırmalar, popülist liderlerin aslında çeşitli ekonomik stratejileri savunabileceğini ve buna göre farklı söylemleri benimseyebileceğini göstermiştir (Roberts, 1995; Weyman, 2001). Popülist fenomenin dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıktığı dikkate alındığında, araştırmacılar bu çok geniş vaka dizisini kapsama alabilmek için kavramı belirli bir ölçüde esnetmeye çalışmaktadır. Popülist vakalar arasında bölgeye ve zamana göre ortaya çıkan farklılıklar nedeniyle, bazı araştırmacılar popülizmi karizmatik liderlerin tepeden inme kullandığı bir seferberlik stratejisi olarak kabul ederek, tamamen stratejik açıdan bir tanıma bağlı kalmıştır (Roberts, 1995; Weyman, 2001). Latin Amerika

vakalarından etkilenen bu iki araştırmacı, popülizmin tamamen kişisel özellikleriyle öne çıkan liderlerin iktidar elde etmek için kitleleri elitlere karşı doğrudan ve aracısız bir şekilde seferber etmesini sağladığını öne sürmektedir. Roberts daha sonra popülist hareketlerin farklı örgütsel yapılar içinde bulunabileceğini kabul etse de (Roberts, 2006) bu araştırmalar Batı Avrupa'daki oldukça kurumsallaşan popülist partilerin yanı sıra, daha sonra siyasi partilere dönüşen güçlü popülist hareketleri göz ardı etme eğilimindedir.

Diğerleri ise popülizmi, popülist liderlerin kullandığı bir dizi performanstan kolaylıkla çıkarımı yapılabilen, ayrı bir siyasi tarz olarak tanımlar. Popülistlerin doğrudan halka hitap ederek, kötü davranışlara ve lider ile halkına yönelik tehditlere dayalı performanslarının merkeziliğine istinat ettiğini savunurlar. Literatürün diğer bir kolu ise popülizmi, farklı grupları 'halk' ortak başlığı altında bir araya getirmek üzere, birbirinden farklı siyasi, ideolojik ve toplumsal oluşumları tek bir paydada bir araya getirme yöntemi olarak görür (Laclau, 2005). Bu söylemsel bakış açısına göre, popülizm siyasi alanı halk ve diğerleri anlayışına göre bölen ve halk grubuna düzene karşı bir siyasi amaç duygusu veren antagonistik bir siyasi mantıktır (Stavrakakis ve Katsambekis, 2018). Hegemonik söylemi zayıflatan kriz zamanlarında, popülistler kitleleri ortak bir siyasi gündem etrafında bir araya getirmek ve onları siyasi eylemde bulunabilen bir siyasi kolektife dönüştürmek için alternatif bir söylem öne sürebilirler. Gerçek biçiminde popülizm, son derece kapsayıcı olan ve sorunların siyasileştirilmesinde araç görevi gören, özgürleştirici bir öğeyi barındırır (Laclau, 2005; Mouffe, 2018).

Bu makale kapsamında, popülizmi topluma yönelik ikiye bölünmüş bir bakış açısına dayalı "zayıf merkezli" bir ideoloji olarak değerlendiren düşünsel tanımı benimsiyoruz. Mudde'nin ifadesiyle, popülist ideoloji "toplumun nihai olarak 'temiz halk' ve 'yozlaşmış elit' olmak üzere iki homojen ve zıt gruba ayrıldığını kabul ederek siyasetin halkın *volontégénérale*'inin (genel irade) bir ifadesi olması gerektiğini savunur" (Mudde, 2004: 543). Bu nedenle, popülistler halkın çıkarlarını temsil ettiğini ve onları düzene karşı seferber ettiğini iddia eder. Popülizm kitleleri bir araya getiren sınırlı bir fikir dizisi sunduğundan, siyasi partiler daha kapsamlı bir siyaset gündemi geliştirmek için popülist fikirlerini daha yoğun bir ideolojiyle (yani milliyetçilik, sosyalizm) tamamlar. Bu minimal tanımın avantajı, olası tüm vakalara kolayca uygulanabilmesi ve böylece karşılaştırmalı araştırmayı kolaylaştırmasıdır (Moffitt ve Tormey, 2014).

Ampirik Veri

Bu çalışmada popülizmin bağışçı devletlerin dış yardım dağıtımları üzerindeki etkisini analiz etmek için iki veri seti kullanılmaktadır. İlk olarak, 1947'den 2013'e kadar 96 bağışçı devletin yıllık dış yardım dağıtımını kapsayan

AidData Core Research Release 3.1 veri setinden faydalanılmaktadır. Analizler için öncelikle çeşitli yardım türlerini bir araya getirerek her yıl bağışçı tarafından yapılan toplam yardımı elde edilmiş⁴ ve sonrasında bağışçı-alıcı devlet eşleşmeleri yapabilmek için veri setinden devlet dışı aktörleri çıkarılmıştır. İkinci olarak, Brigham Young Üniversitesi'nin gerçekleştirdiği *Team Populism Project*'ten faydalanarak 2000 ile 2018 yılları arasında dünya çapındaki 40 ülkenin devlet liderlerine ait popülist söylemleri ölçen *The Global Populism Database (GPD)* veritabanı kullanılmıştır.⁵ GPD, belirli bir lider dönemine ilişkin popülizm puanını oluşturmak için, insan kodlayıcılara ve bu kodlayıcılar arası tutarlılığa dayalı olan bütünsel bir derecelendirme tekniği kullanarak, her bir dönemde liderlerin rastgele seçilmiş dört konuşmasını kodlar (Hawkins vd., 2009)⁶. Bu noktada belirtmek gerekir ki GPD'nin sınırlı sayıda ülkeyi içeren bir veriseti ortaya koyması nedeniyle çalışma dahilinde analiz edilen örneklemimiz kısıtlıdır. Yine de mevcut veri setleri içerisinde ülkelerin popülizm skorlarını panel veri dahilinde işleyen tek veri setinin GPD olması ve böylece analiz birimine zaman faktörü de dahil edilebildiği için bu kısıt kabul edilerek ilerlenmiştir. En nihayetinde iki veri setli birleştirildiğinde, popülizm puanları 2000 ile 2013 yıllarını kapsayan 38 bağışçı ve alıcı ülkeye (bkz. Tablo 1) ulaşılmıştır. Böylece analiz birimi senelik bağışçı-alıcı eşleşmesine ait dış yardım miktarı olan 2874 gözleme sahip olunmuştur.

⁴ Yapılan yardım miktarı, her bir ülkenin verdiği vaatleri değil, veri setinde raporlanan gerçekleşmiş rakamları doğrudan yansıtmaktadır.

⁵ Mevcut hipotezlerin testi için ülkelerin yıl bazlı popülizm skorlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Her ne kadar *Team Populism* verisi 40 ülkeyle sınırlı olsa da 2000-2018 yılları arasında bu 40 ülkenin her birinin popülizm skorunu tek tek hesaplamaktadır yani panel veridir. Her ne kadar ülke kapsamı daha geniş veri setleri bulunsa da bu veri setlerindeki veriler sadece yatay kesitte olup yıllık bazda değildir. Bu sebeple kısıtlarını kabul etmekle birlikte hipotezin testine en uygun veri olarak *Team Populism* verisi kullanılmakta, makalenin bulgular ve sonuç bölümlerinde okuyucu analizlerin genellenebilirliği ile ilgili uyarılmaktadır.

⁶ GPD'nin kod çizelgesinde yazarlar, rastgele seçilen her dört konuşmanın belirli bir kategori içinde seçildiğini açıklıyor: 1) rastgele bir kampanya konuşması 2) rastgele bir açılış konuşması 3) rastgele bir uluslararası konuşma 4) çok yayılmış, rastgele bir ünlü konuşma. Kodlayıcılar daha sonra üç puandan birini atar: 0, 1 veya 2. Puan ne kadar yüksekse, ilgili konuşmanın güçlü popülist özellikleri o kadar nettir. Bununla birlikte, veri projesi popülizmin dar bir tanımını sunmamakta, popülizmi “en düşük seviyede, sıradan insanların varsayılan iradesinin, komplo kuran elitlerle çatıştığı bir söylem” olarak tanımlamaktadır.

Tablo.1: Verilerdeki Bağışçı ve Alıcı Ülkelerin Listesi⁷

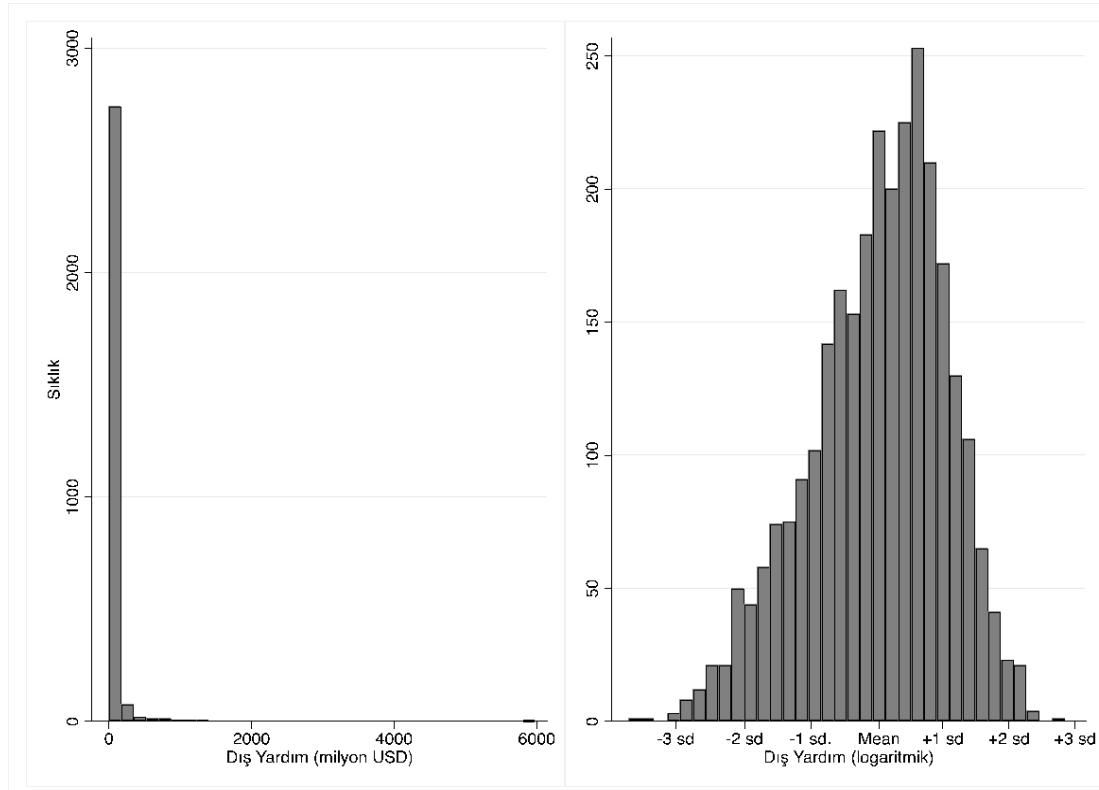
Ülke	Bağışçı	Alıcı	Ülke	Bağışçı	Alıcı
Arjantin		X	Letonya		X
Avusturya	X	X	Meksika		X
Bolivya		X	Hollanda	X	
Brezilya	X	X	Nikaragua		X
Bulgaristan		X	Norveç	X	
Kanada	X	X	Panama		X
Şili	X	X	Paraguay		X
Kolombiya	X	X	Peru		X
Kosta Rika		X	Polonya	X	X
Hrvatistan		X	Romanya		X
Dominik Cumhuriyeti		X	Rusya		X
Ekvador		X	Slovakya		X
El Salvador		X	İspanya	X	
Fransa	X	X	İsveç	X	
Guatemala		X	Türkiye		X
Almanya	X		Birleşik Krallık	X	
Macaristan	X	X	ABD	X	X
Hindistan	X	X	Uruguay		X
İtalya	X		Venezuela		X

Bağımlı Değişkenler

2011 yılına endekslenmiş Amerikan doları cinsinden bağışçı bir ülkeden alıcı bir ülkeye yapılan yıllık dış yardım tutarı temel bağımlı değişkenimizi oluşturmaktadır. Dış yardım verileri, Şekil 1’de (solda) bildirildiği üzere büyük ölçüde asimetrik bir dağılımdadır ve daha spesifik olarak veri kümemizde bulunan tüm gözlemlerin %32’si bir milyon doların altındayken, ortalama tutar 38 milyon dolar ve belirli bir yıl içinde verilen maksimum yardım tutarı 6 milyar dolardır. Bu nedenle, verilerin dağılımını normalleştirmek amacıyla, tahmin edicilerde sapmaları engellemek için, yardım literatüründe ortak bir yaklaşım olarak logaritmik yardım tutarını kullanılmıştır.

⁷ Listedeki ülkelerin bağışçı ve alıcı statüleri sadece verisetindeki diğer ülkeler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir zira analizi yapılan verinin sınırlarını yansıtmaktadır. Örneğin Türkiye genel olarak hem bağışçı hem de alıcı bir ülkeyken listedeki diğer 38 ülkeye 2000-2018 yılları arasında *AidData*’da listelenen bir bağışçı bulunmadığı için sadece alıcı olarak gözükmemektedir.

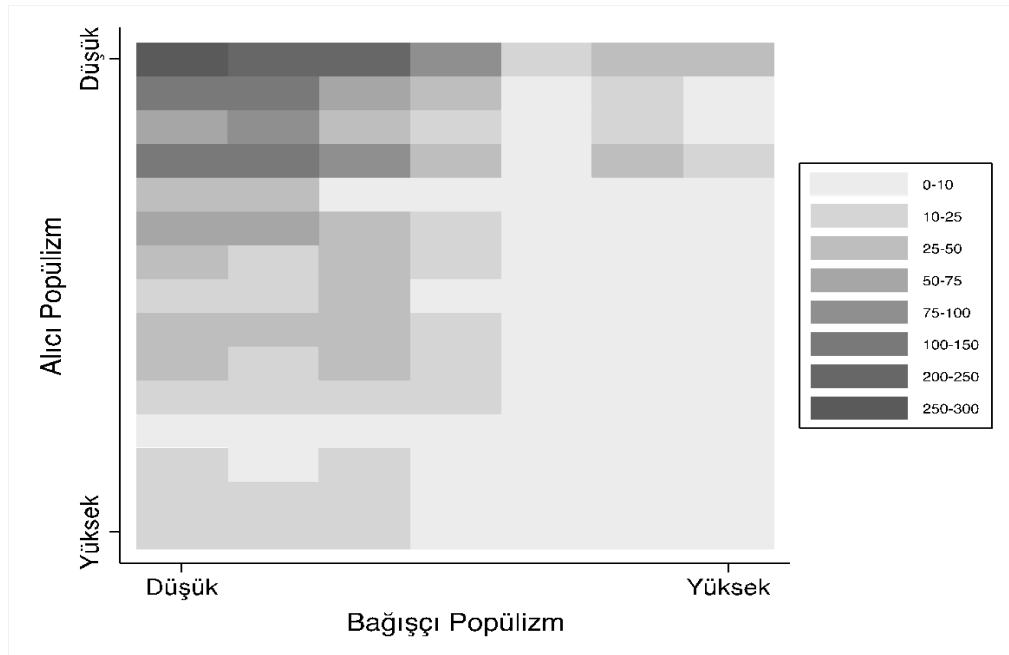
Şekil.1: Bağımlı Değişkenin Dağılımı Dış Yardım ile Kaydedilen Dış Yardım

Bağımsız Değişkenler

Temel bağımsız değişkenimiz, bağışçıların ve alıcı ülkelerin popülizm puanlarıdır. *Team Populism Project*, cumhurbaşkanı ve başbakanların konuşmalarının içerik analizini yukarıda anlatıldığı metotla analiz ederek 0'dan 2'ye uzanan sürekli bir endeks ortaya koymaktadır. Bu endekse göre puan ne kadar yüksekse, belirli bir yıl içinde bir ülkenin hükümeti o kadar popülisttir. Bu nedenle, ilgilendiğimiz temel değişken sürekli ve zamana göre değişkendir. Şekil 2'de, popülizm puanlarının verilerimizdeki dağılımını gösterilmiştir. Buna göre veri setimizdeki gözlemlerimizin bağışçı ve alıcı popülizm skorlarına göre nasıl bir dağılım gösterdiği hücrelere aktarılarak rapor edilmiştir, daha koyu hğcreler mevcut kombinasyonda fazla sayıda gözlem bulunduğunu, açık renkler ise az sayıda gözlem bulunduğunu belirtmektedir. Okuyucuları bilgilendirmek adına, kısıtlı veri erişimi nedeniyle, bağışçı ülkeler örnekleminiz kısmen sola doğru asimetric dağılım göstermekte olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bu nedenle, popülist bağışçı ülkeler özelliklerine odaklanan analizimize ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Şekil.2: Bağışçı–Alıcı İkilileri Popülizm Puanları

Temel açıklayıcı değişkenlerimizle birlikte, bir bağışçının bir alıcı ülkeye verdiği yardım miktarını öngörebilecek bir dizi faktör de kontrol edilmektedir. Öncelikle, bir ülkenin demokrasi seviyesi ve yürütme yapısı gibi kurumsal faktörleri kontrol ediyoruz. Buna göre, demokrasi seviyesi daha yüksek bağışçı ülkeler daha fazla yardım harcamasında bulunabilirken, daha yüksek demokrasi seviyelerine sahip alıcı ülkeler daha fazla yardım alabilmektedir (Cingranelli ve Pasquarello, 1985; Nielsen, 2013). Benzer şekilde, kurumsal yapıdaki veto noktalarının siyasi karar alımlarındaki rolü dikkate alındığında (Tsebelis, 1995), başkanlık sistemlerinde parlamenter sistemlere göre daha yüksek miktarlarda dış yardım dağıtımını gözlemlenebilir. Bunlara ek olarak, sol hükümetlerin enternasyonalist iddialarına yanıt olarak yurt dışında yardım dağıtımını gerçekleştirme olasılığı daha yüksek olabileceğinden, iktidardaki hükümetin ideolojik konumlandırmasını da dikkate almaktayız. Kontrol ettiğimiz diğer bazı devlet özellikleri, bir ülke ne kadar fakirse dış yardım alma olasılığı o kadar artacağından, bir ülkenin GSYİH'i (Dünya Bankası Verileri – Amerikan Doları bazında sabit GSYİH); bir ülke ne kadar yetersizse diğerlerinden yardım alma olasılığı o kadar artacağından bir ülkenin ulusal kapasitesi (Ulusal Maddi Kapasite Verileri – CINC puanı); ve bir ülke insan haklarına ne kadar az saygılıysa, dış yardım alma olasılığı da o kadar az olacağından, (CIRI Verileri – Fiziksel bütünlük puanı) gibi faktörler de modelleme içine alınmıştır. Bunlara ek olarak bağışçı ülkenin yardım alan ülkeyle kolonyal bir geçmişi bulunup bulunmadığı ve yine bağışçı ülkenin GSYİH'sindeki yıllık değişimler de modele eklenen kontroller

arasında bulunmaktadır. Tablo 2’de analizde kullanılan verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur.

Model Açıklamaları

Analiz birimi olarak yıllık bağışçı-alıcı devlet eşleşmeleri kullanılan kesitsel ve boyuna uzanan (panel) bir veri incelenmektedir. Öncelikle, zamana göre değişmeyen ve gözlemlenmeyen özelliklerden kaynaklanan sapmaların bağımlı değişken üzerindeki etkisini yok etmek için sabit etki panel regresyon analizleri kullanılmaktadır (Allison, 2009). Sabit etki panel regresyonuyla, her bir bağışçı-alıcı ikilisi içindeki değişimlerin ve ülke seviyesinde gözlemlenemeyen değişkenlerin kontrol edilmesi sağlanmaktadır (Halaby, 2004). Bu bakımdan, sabit etki regresyon analizi, zamana göre değişmeyen faktörleri kontrol ederek birim değişimi içinde ortaya çıkan nedensel çıkarıma yönelik avantaj sağlamaktadır.

Tablo.2: Kullanılan Verilere Dair Özet Değerler

Değişken	Ort.	Std. Sapma	Min.	Maks.	N
Dış Yardım (logaritmik)	14.889	2.762	4.682	22.511	2874
Bağışçı Populizm Puanı	0.167	0.209	0	0.9	2874
Alıcı Populizm Puanı	0.405	0.516	0	1.9	2874
Bağışçı Sol-Sağ	0.008	0.901	-1	1	2874
Alıcı Sol-Sağ	0.034	0.827	-1	1	2874
Bağışçı GSYIH (milyar USD)	2733.42	3902.897	132	15854	2874
Bağışçı GSYIH değişim	0.017	0.024	-0.057	0.075	2679
Alıcı GSYIH (milyar USD)	362.366	647.888	7	14998	2874
Bağışçı PolityIV	9.821	0.518	7	10	2874
Alıcı PolityIV	8.016	1.806	-3	10	2874
Alıcı CINC Puanı	0.009	0.018	0	0.154	2874
Alıcı Fiziksel Butunluk Puanı	4.431	2.093	0	8	2874
Alıcı Nüfus (milyon)	0.09	0.249	0.002	1.281	2874
Kolonyal Arkaplan	0.01	0.10	0	1	2874

Bununla birlikte, modelleme sonucu ek analizler göstermektedir ki birimler içindeki bağımsız değişkenlerin zaman içindeki sınırlı değişimi ve veri kısıtları nedeniyle kapsamlı bir örnekleme sahip olunamaması sebebiyle, rastlantısal etki modellemesi bağımsız değişkenlerin dış yardım dağıtım üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak açısından daha uygun gözükmektedir. Bu model, seviyeler arasındaki eşitsiz örnekleme sahip olduğunda verimli bir çözüm niteliğindeki kısmi havuzlama tekniğini kullanmamıza imkân sağlamaktadır. Ayrıca, verilerdeki ülke

eşleşmeleri arasındaki farklılıkların dış yardım dağıtımını etkilemesi de rastlantısal etki panel regresyonunu kullanma sebeplerimizden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, rastlantısal etki panel modelini kullanarak, ülke eşleşmeleri içindeki hatalara ek olarak bu eşleşmeler arasındaki hataları modellemiş olmaktadır.

Bulgular bölümünde, her iki model seçiminden elde edilen sonuçları da açıklıyoruz. Hausman testi sonuçları, gözlemlenemeyen sonuçların gözlemlenebilir sonuçlarla ilintisiz olduğu göz önüne alındığında, rastlantısal etki modelinin daha uygun olduğunu göstermektedir. Ülke eşleşmeleri arasındaki heteroskedastisiteyi hesaba katarak, modellerde sağlam standart hatalar raporlanmıştır. Son olarak da bir bağışçının yaptığı dış yardım seviyesini etkileyebilecek olan yıllar arasındaki gözlemlenmeyen değişiklikleri kontrol etmek için, analizlerimize yıl sabit etkileri ekliyoruz. Bu veriler ışığında modelimiz aşağıdaki şekilde özetlenebilecektir:

$$Y_{it} = \beta X_{it} + Z_t + \alpha + u_{it} + \varepsilon_{it}$$

Y_{it} : bir ülke eşleşmesinde bağışçı ülke (i) tarafından mevzu bahis yılda (t) yapılan kayıtlı dış yardım tutarı,

X_{it} : Y_{it} 'nin tahmin edilmesindeki bağımsız değişkenlerimizi temsil etmekte,

β : belirli bir bağımsız değişkenin katsayısı,

Z_t : her sene için sabit etki değişkenlerini,

u_{it} : ülke eşleşmeleri arasındaki hataları,

ε_{it} : ülke eşleşmeleri içindeki hataları temsil etmektedir.

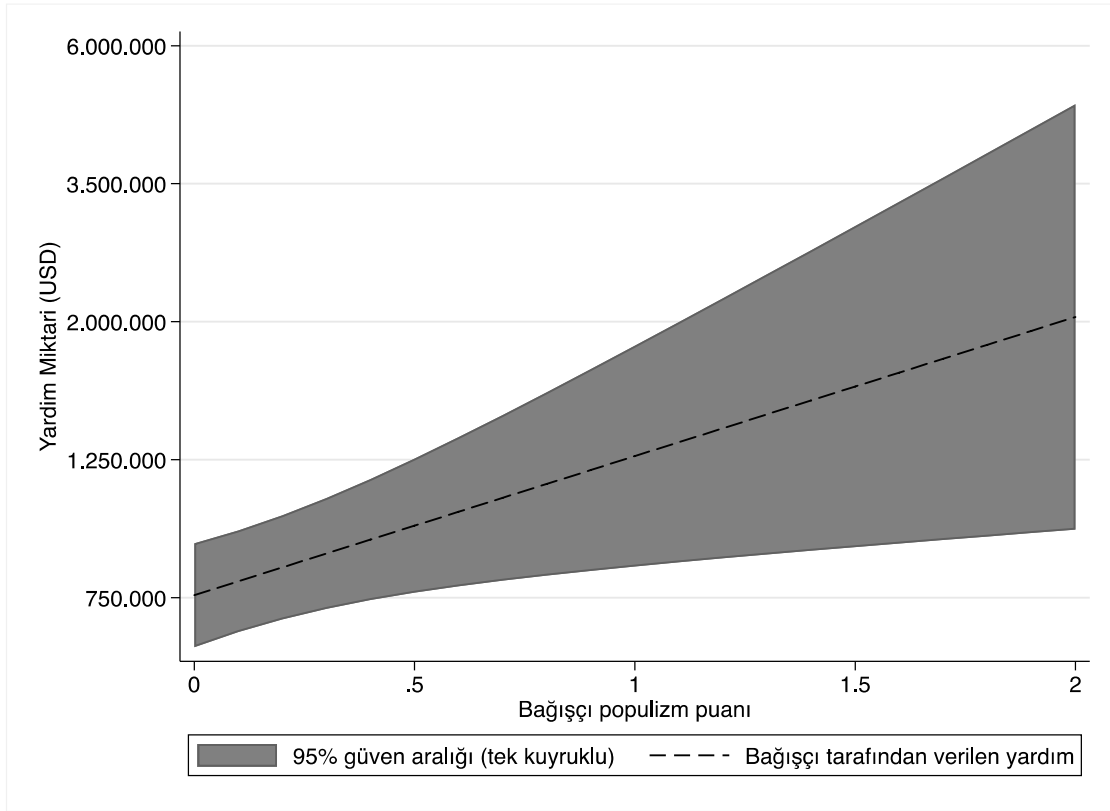
4. BULGULAR

Tablo 3'te bir bağışçı ülke tarafından bir alıcıya yapılan dış yardım tutarını tahmin eden sabit etki panel regresyon tahminlerini (Model 1-6) ve rastlantısal etki tahminlerini (Model 7-12) ortaya koyulmaktadır. Modellerin ön analizine dayalı olarak, tahmin sonrası testler, yıllar boyunca gerçekleşen kendine özgü gelişmeleri kontrol etmek için hem sabit hem de rastlantısal etki modellerinde yıl sabitleri kullanma ihtiyacını ortaya koymuştur. Ekonomik göstergelerin dış yardım miktarını doğrudan etkileyebileceği düşünüldüğünde, yıl sabitleri, bağışçı bazında dış yardım yapma tahmininde olası küresel, bölgesel veya ülke seviyedeki ekonomik krizlerin dikkate alınmasını sağlar. Raporlanan modellerde önce boş modellerin sonuçlarını bildiriyor, daha sonra bağışçı özelliklerini belirtiyor ve son olarak modellerdeki alıcı özelliklerini de hesaba katılmıştır.

Sabit etki modelinin sonuçlarıyla başlamak gerekirse, bağışçı ülkelerin popülizm puanı ile yaptıkları dış yardım bağlantısı arasında zayıf bir destek bulunmuştur. Bulgular, bir ülke içinde popülizm puanlarında yıllar boyunca meydana gelen değişikliklerin, yardım miktarındaki değişimler üzerindeki etkisini ortaya çıkarır. Bu, genelleştirilmiş bir doğrusal model olduğundan, katsayılar net bir şekilde yorumlanabilir. Buna göre, temel açıklayıcı değişkenler (bağışçı ve alıcı popülizm puanları) için popülizm puanındaki tek birimlik değişimin kayıtlı dış yardım üzerindeki etkisini gösterirler.

Tüm modeller istisnasız bir şekilde aynı sonucu vermese de⁸ bir bağışçı ülkedeki popülizm seviyesinin artmasının dış yardım miktarında artışa neden olduğunu söylenebilir. Ancak Hausmann testi sonuçları, panel verilerimizin özellikleri nedeniyle bir rastlantısal etki modeli yürütmenin daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere, analizimizin başlıca sorunu ülkelerin örneklenmesi ve verilerin yıllar içinde bulunabilirliğidir ve rastlantısal etki modelleri, daha büyük bir popülasyondan alınan rastlantısal örneklerde daha açıklayıcıdır. Bu nedenle, rastlantısal etkiler tahminlerimiz kısmi havuzlama gerçekleştirir. Bu sayede de gruplar arasındaki farklılıklar dikkate alınmakta ve verileri az olan gruplar için de daha iyi model oluşturulmaktadır. 7-12 Modellerinde Tablo 3'teki rastlantısal etki modelinin sonuçları gösterilmiştir. Çift kuyruklu testte 0,10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar elde edilmektedir (tek kuyruklu testte 0.05); bu da bir bağışçı ülke hükümetinin popülizm puanı ne kadar yüksekse, diğerlerine o kadar fazla dış yardım dağıtacağını ortaya koyar. Şekil 3'te, bağışçının popülizmi ve yardım yapma arasındaki ilişkiyi gösteren örneklem dışı tahminleri sunulmuştur. 0 puanlı yani popülist olmayan bir hükümeti 2 puanlı çok popülist bir hükümetle karşılaştırdığımızda, ortalama bir alıcıya yapılan dış yardım miktarının \$750.000'dan neredeyse üç kat artarak \$2.000.000'a yükseldiğini görülmektedir. Ancak popülizm skalasında tam puanlı bağışçıların az sayıda olması şekilde de görüldüğü üzere tahminlerimizin güven aralığını açmaktadır. Yine de verinin yoğun kümelenmediği alanda dahi (0-1) yardım miktarının bir buçuk kat kadar arttığı gözlemlenmektedir.

⁸ Bu noktada Tablo 3 Model 1 ve 3 dahilinde sonuç istatistiki olarak anlamlı çıkmamaktadır ancak diğer modellerle AIC ve BIC üzerinden karşılaştırıldığında model uyumu da başarılı gözükmemektedir. Üstelik rastsal etki modelinin de Hausman testiyle daha başarılı sonuçlar verdiği görülmüş ve özetle uyumu çok daha yüksek modellerde sonuçlar genellikle istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Yine de veri kısıtlamaları da düşünüldüğünde okuyucunun bağışçı popülizm seviyesiyle ilgili sonuçları dikkatle okuması gerektiğini düşünmekteyiz.

Şekil.3: Bağışçı Popülizm Puanının Dış Yardım Miktarı Üzerindeki Etkisi

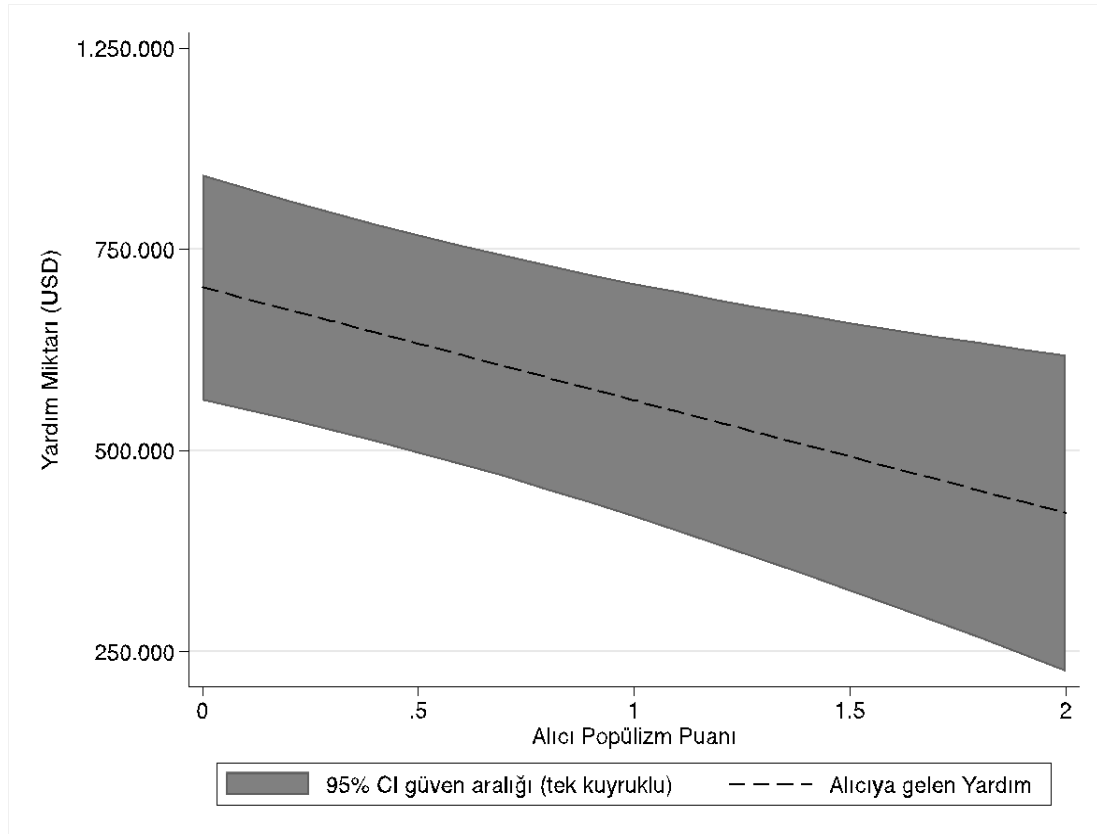
Tablo.3: Bağışçı Ülke ile Alıcı Ülke Popülizm Puanının Dış Yardım Üzerindeki Etkisi

Bağımlı D.: Yardım (log.)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Bağışçı Popülizm Puanı	0.289 (0.253)		0.293 (0.253)	0.504* (0.241)	0.292 (0.253)	0.504* (0.240)	0.404+ (0.230)		0.407+ (0.229)	0.377+ (0.227)	0.408+ (0.228)	0.351 (0.223)
Alıcı Popülizm Puanı		-0.285* (0.117)	-0.285* (0.117)	-0.279* (0.116)	-0.259* (0.113)	-0.236* (0.112)		-0.294** (0.113)	-0.295** (0.113)	-0.271* (0.112)	-0.296** (0.113)	-0.239* (0.112)
Bağışçı Sol-Sağ				-0.160*** (0.045)		-0.160*** (0.045)				-0.107* (0.045)		-0.107* (0.046)
Bağışçı PolityIV				1.874*** (0.419)		1.906*** (0.418)				1.502*** (0.418)		1.455*** (0.429)
Bağışçı GSYİH				-0.000** (0.000)		-0.000** (0.000)				0.000*** (0.000)		0.000*** (0.000)
Bağışçı GSYİH değişim				12.141*** (2.358)		12.165*** (2.362)				7.614*** (2.308)		7.237** (2.322)
Alıcı Sol-Sağ					-0.006 (0.053)						-0.021 (0.052)	-0.018 (0.055)
Alıcı GSYİH					0.001 (0.001)						-0.001+ (0.000)	-0.000 (0.000)
Alıcı PolityIV					0.017 (0.030)						0.006 (0.029)	-0.007 (0.027)
Alıcı CİNC Puanı					-15.235 (34.154)						46.828*** (10.727)	37.783*** (9.186)
Alıcı Fiziksel Bütünlük Puanı					0.039 (0.036)						-0.011 (0.034)	-0.047 (0.032)
Koloniyal Arkaplan												-1.101 (0.832)
Sabit	13.149*** (0.856)	13.284*** (0.846)	13.244*** (0.847)	-3.308 (4.154)	12.931*** (0.911)	-3.779 (4.169)	12.381*** (0.875)	12.529*** (0.865)	12.477*** (0.866)	-1.135 (1.293)	12.317*** (0.908)	-0.613 (1.308)
N	2874	2874	2874	2679	2874	2679	2874	2874	2874	2679	2874	2679
Sabit-Etki Panel	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Rastsal-Etki Panel	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Sene Sabit-Etkileri	0.021	0.025	0.025	0.064	0.028	0.068	51.125	60.314	61.214	319.685	93.266	410.069
χ^2												

Sağlam standard hata, + p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Daha sonra, literatürde bağışçıların yardım yapmasında hedef ülke özelliklerinin önemi yoğun bir şekilde vurgulandığından, dikkatimizi alıcı ülkelere yöneltilmiştir. Sabit etki panel regresyonların olduğu 1-6 Modellerinde, sonuçlar tüm model spesifikasyonlarında, daha yüksek popülizm puanlarına sahip alıcı ülkelerin bağışçılardan daha az dış yardım aldığını sağlam bir şekilde ortaya koymaktadır. Hausmann testi ayrıca, rastlantısal etkiler tahminlerinin yine ülkeler arası ve ülke içi gözlemlerin dengesi açısından daha uygun olabileceğini ortaya koyduğu için 7-12 Modellerinde heteroskedastisiteye yönelik olarak yıl sabit etkileriyle ve sağlam standart hatalarla birlikte rastlantısal etki panel regresyon tahminleri sunulmaktadır. Sonuçlar genel olarak aynı kalmaktadır, buna göre popülist alıcı hükümetleri, popülist olmayanlara göre daha az dış yardım almaktadır. Şekil 4'te, ortalama bir alıcı ülkenin popülizm puanının bağışçının dış yardım yapması üzerindeki etkisini ortaya koyan Model 12'nin bulgularını da bildirmekteyiz.

Şekil.4: Alıcı Popülizminin Dış Yardım Üzerindeki Etkisi

Tablo.4: Dış Yardımın Ekonomik Etki Bağlamında Modellenmesi

Bağımlı D.: Yardım/Alıcı GDP (100 üzerinden)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Bağışçı Populizm Puanı	0.042* (0.018)		0.044* (0.019)	0.035* (0.018)	0.043* (0.020)	0.035+ (0.019)
Alıcı Populizm Puanı		-0.138** (0.047)	-0.138** (0.047)	-0.143** (0.047)	-0.130** (0.044)	-0.133** (0.045)
Bağışçı Sol-Sağ				-0.008 (0.009)		-0.007 (0.01)
Bağışçı PolityIV				0.033 (0.027)		0.038 (0.027)
Bağışçı GDP				-0.000* (0.000)		-0.000* (0.000)
Bağışçı GSYİH değişim				-0.473 (0.699)		-0.461 (0.686)
Alıcı Sol-Sağ					0.025* (0.010)	0.026** (0.009)
Alıcı GDP					0.000** (0.000)	0.000** (0.000)
Alıcı PolityIV					-0.002 (0.004)	-0.002 (0.004)
Alıcı CINC Puanı					-0.241 (2.018)	-0.097 (2.73)
Alıcı Fiziksel Butunluk Puanı					0.011* (0.005)	0.012+ (0.006)
Kolonyal Arkaplan						(.) (.)
Sabit	0.018 (0.016)	0.070* (0.028)	0.064* (0.028)	-0.128 (0.269)	0.001 (0.052)	-0.113 (0.289)
N	2874	2874	2874	2679	2874	2679
Sabit-Etki Panel	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
R ²	0.019	0.045	0.045	0.054	0.051	0.060

Sağlam standard hata, + p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Şimdiye kadar, belirli bir yıl içinde bağışçı bir ülkeden alıcıya gönderilen toplam dış yardımın logaritmik tutarı kullanılmıştır. Ancak nominal değerler ülkeler arasındaki ekonomik boyut farklılıklarını uygun bir şekilde ele alamayabilir ve alıcıların gerçek ihtiyaçlarını ortaya koyamayabilir. Örneğin, Gürcistan'ın sınırlı ekonomik kapasitesi dikkate alındığında, ABD'nin İngiltere'ye yaptığı yaklaşık 5 milyar ABD doları tutarındaki yardım, ABD'nin Gürcistan'a yaptığı 50 milyon ABD doları tutarındaki yardımla karşılaştırıldığında daha küçük bir etkiye sahip olacaktır. Bu nedenle, yardımın alıcı ülke açısından önemini hesaba katabilmek için, bu sefer belirli bir yılda yardımın alıcı GSYİH'ine oranını kullanarak ampirik analizimizi de tekrarladık. Bu sayede, yardımın alıcı ülke için nominal değere kıyasla taşıdığı ekonomik anlamı test edebildik. Hausman testi sonucunda, sıfır hipotezi reddedilmiştir; bu nedenle, ana modellerimizde sabit etkiler modelini kullanılmaktadır.

Tablo 4'te benzer sonuçlarla karşılaşmıştır: bağışçı popülizm puanı yükseldikçe, bağışçıların alıcı GSYİH'inin daha büyük bir kısmını karşıladığını görülmektedir. Buradaki bağışçı yardımının alıcı devletler için son derece önemli olduğunu düşünüldüğünde, ilk bulgular bize popülist bağışçıların alıcı ülkelerin ihtiyaçlarını karşılama olasılığının daha yüksek olduğunu göstermekte, ki bu da (yukarıda bahsedildiği üzere veri yetersizliğiyle ilgili kısıtları göz önüne almak kaydıyla) yardımların popülist ülkeler tarafından bağımlılık yaratmak amacıyla stratejik kullanımının bir göstergesidir. Fakat buna karşılık, popülist alıcı ülkeler benzer bir yardım bolluğundan faydalanmamakta; alıcı ülkelerin popülizm puanı arttıkça, bağışçılar daha düşük tutarlarda yardımda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, bu sonuçlar bize uluslararası siyasette popülizmin farklı etkileri olduğunu göstermekte: popülizm bağışçıları stratejik açıdan daha cömert kılarken, alıcıların yardım taleplerinin karşılanmamasına neden olmaktadır.

Son olarak Tablo 5'te, popülist ülke ikililerin bir dayanışma sembolü olarak kendi aralarında dış yardım dağıtma olasılığının daha yüksek olup olmadığını değerlendirilmektedir. Buna göre, teori bölümünde de bahsedildiği gibi, liderler ve hükümetleri yardım kullanımı ve dağıtımında diğer ekonomik araçlara göre üstünlük sahibidir ve gündemlerini küresel olarak ilerletebilmek için, popülist ülkelerin doğal müttefiklerini doğrudan bir yardım mekanizması olarak dış yardımı artırarak desteklemeleri gerekebilir. Durumun böyle olup olmadığını, yani popülist ikililerde dış yardım tutarının daha yüksek olup olmadığını test etmek için Tablo 3'teki modellerin aynıları, bu defa temel açıklayıcı değişkenimiz olarak bağışçı ve alıcı popülizm puanı koşullu etkiyi gözlemlemek için seçilmiştir.

Tablo 5'te sabit etki modellerinin tahmin sonrası analizinde Hausman testi pozitif olan rastlantısal etki panel regresyon sonuçlarını raporlanmaktadır. İki farklı bağımlı değişkeni, yani kayıtlı yardım tutarı ve belirli bir yılda yardım tutarının alıcı GSYİH'ine oranını işlemselleştiren altı modelde, moderasyon etkisi boş hipotezi reddedememektedir. Bu nedenle, popülist bağışçı-alıcı ikililerinin kendi aralarında daha fazla dış yardım alışverişinde bulunup bulunmadığını teyit edilememekte; bu da bir nevi popülizmin uluslararası ilişkilerdeki sınırlarını ortaya koymaktadır. Buna göre, konu üzerine daha fazla araştırma gerekse de popülist ülke çiftlerinin birbirleriyle dış yardımlarla dayanışma halinde olduğu sonucuna varmak mümkün gözükmemektedir.

Tablo.5: Popülist İkililer ve Dış Yardım

Logaritmik Yardım Miktarı (1-3) Yardım/Alıcı GDP (4-6)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Bağışçı Populizm Puanı	0.390 (0.283)	0.373 (0.281)	0.351 (0.279)	-0.031 (0.042)	-0.049 (0.037)	-0.045 (0.035)
Alıcı Populizm Puanı	-0.302* (0.134)	-0.305* (0.128)	-0.295* (0.129)	-0.047* (0.024)	-0.041+ (0.022)	-0.048* (0.023)
Bağışçı*Alıcı Populizm	0.041 (0.378)	0.063 (0.370)	0.078 (0.380)	0.060 (0.060)	0.060 (0.055)	0.052 (0.052)
Bağışçı Sol-Sağ		-0.114* (0.046)	-0.113* (0.046)		-0.004 (0.009)	-0.004 (0.009)
Bağışçı PolityIV		1.430*** (0.138)	1.370*** (0.135)		0.017*** (0.005)	0.018*** (0.005)
Bağışçı GDP		0.000*** (0.000)	0.000*** (0.000)		0.000** (0.000)	0.000** (0.000)
Alıcı Sol-Sağ			-0.022 (0.053)			0.019* (0.008)
Alıcı GDP			-0.000 (0.000)			-0.000 (0.000)
Alıcı PolityIV			0.003 (0.031)			-0.008* (0.004)
Alıcı CINC Puanı			39.023*** (9.241)			-0.797* (0.335)
Alıcı Fiziksel Butunluk Puanı			-0.025 (0.033)			0.004 (0.002)
Sabit	12.479*** (0.866)	-1.974 (1.574)	-1.458 (1.592)	0.033* (0.013)	-0.162*** (0.048)	-0.127* (0.055)
N	2874	2874	2874	2874	2874	2874
Rastsal-Etki Panel	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
χ^2	61.201	316.835	383.717	48.860	58.742	54.805

Sağlam standard hata, + p<0.10, * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Özetlemek gerekirse, bulgularımız popülist bağışçıların yardım dağıtımında bulunma olasılığının daha yüksek, popülist alıcıların ise yardım alma olasılığının daha düşük olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, dış yardımın popülist ülkeler arasında bir dayanışma aracı görevi görmekten uzak olduğunu tek başına gösteriyor; nitekim son analizlerimiz de popülist ikililerin diğer ikili türleriyle karşılaştırıldığında daha az dış yardım dağıtımında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular dış yardımların bir strateji aracı olmadığı anlamına gelmemekte, aksine, bağışçının kim olduğuna bağlı olarak popülist veya popülist olmayan liderlerin dikkatini çekmek için kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak bu noktada verideki yetersizliklerden kaynaklı olarak ampirik sonuçların dikkatli yorumlanması gerektiğinin altını çizmek gerekmektedir. Nitekim Yardımların azımsanmayacak kısmının küçük miktarda yardımlardan oluşması stabil sonuçlar gözlemlenmesini engelleyen faktörlerden biri olarak gözükmektedir.

5. SONUÇ

Makalemiz, popülizm çalışmalarının ve uluslararası ilişkilerin kesişim noktasında yeni ortaya çıkan literatüre, dış yardım sürecine bağışçı veya alıcı olarak nasıl katıldıklarını inceleyerek katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Ayrıca dış yardımın, popülist liderlerin sahip olduğu esnek bir politika konusu olarak, popülist ülkeler arasında iş birliği aracı olarak kullanılabilip kullanılmayacağı araştırılmıştır. Bu bağlamda, 2000-2013 arasındaki zaman dilimi boyunca dünya genelindeki 38 ülke ile istatistiksel analiz gerçekleştirilerek, çalışmadaki hipotezler ampirik olarak test edilmiştir. Bulgularımız iktidarda popülist liderler bulunan ülkelerin dış yardımda bulunma olasılığının daha yüksek olduğunu⁹, fakat popülist bir devlet olmanın onların diğer hükümetlerden daha fazla yardım almasını sağlamadığını göstermektedir. Aslında, popülist alıcılara yüksek tutarlarda yardım yapmaktan kaçınanlar sadece popülist olmayan devletler değil; popülist bağışçılar bile yardım dağıtma açısından benzer bir davranış sergilemektedir. Bir ülke ikilisi ne kadar popülistse, gözlemlediğimiz yardım tutarı o kadar düşük olmaktadır.

Bulgularımızdan dış yardımın popülist liderler tarafından stratejik kullanımına dair çıkarım yapmak mümkündür, ancak takip ettikleri stratejiler kardeş popülist rejimlerin yardımına koşmayı içermemektedir. Bu sonuç akademik literatürden yola çıkarak sahip olduğumuz beklentilere zıt yönde olduğu için başlı başına ilginç bir bulgudur ve nedenlerinin daha detaylı şekilde incelenmesi gerekmektedir. Popülist liderler kendilerini destekleyen seçmenler nezdinde zayıf bir imaj çizmemek istedikleri için dış yardım alıcısı olmaktan görece imtina etmeyi tercih edebilirler. Başka bir olası açıklama, uluslararası arenada kişisel olarak öne çıkmayı seven popülist liderlerin birbirlerini rakip olarak kabul ettikleri için dış yardım alma hususunda isteksiz olmalarıdır. Bunun yerine, popülist bağışçılar diğer popülist olmayan rejimlere yüksek tutarda yardımlar yaparak muhtemelen emsalleriyle daha iyi ilişkiler kurmak için kamu diplomasi stratejilerine yatırım yapmaktadırlar. Yine de okuyuculara, yukarıda açıklanan veri sorunlarından ötürü bu bulguların daha uzun bir zaman diliminde incelenmesi ve daha kapsamlı çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmek isteriz. Bir sonraki adım kapsamında, örneklemden ülke havuzu hem zamansal kapsamı genişleterek hem de bağışçı ülkelere daha fazla çeşit getirerek güçlendirilmelidir. Daha iyi ve daha kapsamlı verilerle, verilerimiz arasındaki anlamsız verilerden kurtulmak için modellerle ilgili varsayımların bazılarını reddedilebilir.

Popülizm ve dış politikaya ilişkin birkaç yeni araştırma alanı bulunmaktadır. İlk olarak, popülist hükümetlerin dış politika gündemlerinde popülist olmayan

⁹ Ancak veri kısıtlamaları dahilinde sonuçların yine de dikkatle ele alınması ve mevcut analizlerin çok daha geniş bir örneklemede tekrar edilmesi yerinde olacaktır.

seleflerinden ne ölçüde farklılaştıklarını belirlemek için daha detaylı ve sistematik araştırma yapmak gerekmektedir. Literatürde, uluslararası seviyede popülist politikalarla revizyonist davranışların karıştırılmasına ilişkin genel bir sorun vardır. Bu hükümetlerden bazılarının uluslararası sisteme meydan okuma nedeni popülist kökenlerinden ziyade ülkelerinin uluslararası arenadaki görece konumlarından duydukları memnuniyetsizlik olabilir ve popülist olmayan bir hükümet de iktidarda olsaydı aynı şekilde hareket edeceği beklenebilir. Bu nedenle, bu vakalardaki karşı olguyu, yani aynı durumda popülist olmayan bir milliyetçi hükümetin ne yapacağını değerlendirmemiz gerekmektedir. Bu soruyu değerlendirmenin kolay bir yolu, sistematik farklılıkları tespit etmek için hem popülist hükümetin hem de muhalif partilerin ve önceki hükümetlerin dış politika gündemlerini karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu sayede, iktidardaki popülistlerin yaptığı benzersiz katkıları daha iyi bir şekilde ayırabiliriz. Bir popülist partinin konjonktürel faktörler nedeniyle dış politika gündemlerini değiştirme olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Karşılaştırmalı siyaset alanında popülistlerin iktidardayken nasıl davrandıklarını inceleyen yeni bir literatür olsa da, bu literatürde ağırlıklı olarak iç politikaya odaklanır (Pappas, 2019; Taggart ve Kaltwasser, 2016; Kaltwasser ve Taggart, 2016). Ek bir araştırma alanı, popülistlerin iktidara geldikten sonra dış politika gündemlerindeki değişimi sistematik olarak incelemek olacaktır. Nicel araştırma metodunu kullanarak yapılan bu çalışmanın sonuçları ayrıca nitel yöntemler kullanarak desteklenmeli ve özellikle popülist hükümetlerin dış yardım bağışçı ve alıcısı olarak takip ettikleri stratejiler detaylı şekilde incelenmelidir. Buna ilaveten, popülist hükümetlerin ikili ilişkilerine odaklanarak yapılacak vaka çalışmaları dış yardım politikasının ne amaçla kullanıldığı hakkında somut bir fikir verebilir.

Odak noktasını popülist hükümetlerin benimsediği önemli politika alanlarına kaydırmak da mevcut literatür için faydalı olacaktır. Yurt içi seviyesinde popülist politikalara ilişkin giderek artan araştırmalar olmasına rağmen, araştırmacılar popülist hükümetlerin uluslararası arenadaki ticaret, çatışma, iş birliği ve göç konularındaki duruşunu nadiren incelemiştir. Suriye göçmen krizi sırasında görüldüğü gibi, Orban'ın sınırlarını geçiş yapan mültecilere kapatma kararı AB içinde büyük bir kriz yaratmış ve Schengen seyahat anlaşmasının çökmesi riskini doğurmuştur. Benzer şekilde, Trump'ın ABD başkanı olarak seçilmesi NAFTA'nın sorgulanmasına neden olmuş ve ABD, Kanada ve Meksika arasındaki ticaret anlaşmasının yenilenmesine ilişkin yoğun müzakerelere yol açmıştır. Yurt içindeki ve uluslararası olayların birbiriyle iç içe geçmiş yapısı dikkate alındığında, araştırmacıların küresel arenada popülist politikaları incelemesi şarttır. Popülist hükümetlerin birbiriyle iş birliği yapmasını ve ticari bağlarını genişletmesini beklemeli miyiz? Popülist hükümetler popülist

olmayan emsallerine göre çatışmaya daha mı yatkın? Popülist liderler göçmen krizi konusunda farklı bir çizgi mi benimsiyor? Bu soruların ele alınması, yurt içi ve uluslararası seviyelerdeki popülist konumların uyumlu olup olmadığının keşfedilmesine yardımcı olacaktır.

Son olarak, iktidardaki solcu ve sağcı popülist partilerin dış politika gündemleri arasında bir ayrım yapılması son derece gereklidir. Araştırmacıların çoğu her iki türün de benzer özellikler paylaştığını iddia etse de iç politikaları büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Benzer şekilde, iç politikadaki birbirinden son derece farklı siyasi gündemleri ve söylemlerine uygun olarak, solcu ve sağcı popülist hükümetlerin dış politika gündemleri arasında önemli farklılıklar beklenebilir. Bu nedenle, gelecekte, dış politika yapımında popülizmin rolü üzerinden iç politikayı ve uluslararası ilişkileri bağlayan çalışmalar için geniş bir alan olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte, uluslararası ilişkiler araştırmacılarının popülist retoriğin uluslararası siyasette tutumsal ve davranışsal sonuçlara nasıl yol açtığını daha fazla incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akkerman, Agnes, Cas Mudde ve Andrej Zaslove (2014), "How Populist are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters", *Comparative Political Studies*, 47 (9): 1324-1353.

Alesina, Alberto ve David Dollar (2000), "Who Gives Foreign Aid to Whom and Why?", *Journal of Economic Growth*, 5 (1): 33-63.

Allison, Paul D. (2009), *Fixed Effects Regression Models* (California: SAGE Publications).

Apodaca, Clair (2017), "Foreign Aid As Foreign Policy Tool", Thompson, William R. (Der.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press).

Boucher, Jean-Christophe ve Cameron G. Thies (2019), "‘I am a Tariff Man’: The Power of Populist Foreign Policy Rhetoric Under President Trump", *The Journal of Politics*, 81 (2): 712-722.

Brinks, Daniel ve Michael Coppedge (2006), "Diffusion is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy", *Comparative Political Studies*, 39 (4): 463-489.

Caiani, Manuela ve Paolo Graziano (2019), "Understanding varieties of populism in times of crises", *West European Politics*, 42 (6): 1141-1158.

Cingranelli, David L ve Thomas E. Pasquarello (1985), "Human Rights Practices and the Distribution of US Foreign Aid to Latin American Countries", *American Journal of Political Science*, 29 (3): 539-563.

Chrysogelos, Angelos (2017), "Populism in Foreign Policy", Thompson, William R. (Der.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press).

Chrysogelos, Angelos (2020), "State Transformation and Populism: From the Internationalized to the Neo-Sovereign State?", *Politics*, 40 (1): 22-37.

Copelovitch, Mark ve John C Pevehouse (2019), "International Organizations in a New Era of Populist Nationalism", *The Review of International Organizations*, 14 (2): 169-186.

Destradi, Sandra ve Johannes Plagemann (2019), "Populism and International Relations: (Un)predictability, Personalisation, and the Reinforcement of Existing Trends in World Politics", *Review of International Studies*, 45 (5): 711-730.

Drezner, Daniel W (2019), "Present at the Destruction: The Trump Administration and the Foreign Policy Bureaucracy", *The Journal of Politics*, 81 (2): 723-730.

Esen, Berk ve Şebnem Yardımcı-Geyikçi (2019), "An Alternative Account of the Populist Backlash in the United States: A Perspective from Turkey", *PS: Political Science & Politics*, 52 (3): 445-450.

Goldsmith, Benjamin E., Yusaku Horiuchi ve Terence Wood (2014), "Doing Well by Doing Good: The Impact of Foreign Aid on Foreign Public Opinion" *Quarterly Journal of Political Science*, 9 (1): 87-114.

Gourevitch, Peter (1978), "The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics", *International Organization*, 32 (4): 881-912.

Grover, Jacob (2009), *US Aid: Helping Others or Helping Themselves?* (Washington, DC: Georgetown University).

Hadiz, Vedi R. ve Angelos Chrysosgelos (2017), "Populism in World Politics: A Comparative Cross-Regional Perspective", *International Political Science Review*, 38 (4): 399-411.

Hawkins, Kirk A., Rosario Aguilar, Erin Jenne, Bojana Kocijan, Cristóbal Rovira Kaltwasser, Bruno Castanho Silva (2019), "Global Populism Database: Populism Dataset for Leaders 1.0", <http://populism.byu.edu>.

Halaby, Charles (2004), "Panel Models in Sociological Research: Theory into Practice", *Annual Review of Sociology*, 30: 507-544.

Ikenberry, John (2018), "The End of Liberal International Order?", *International Affairs*, 94 (1): 7-23.

Inglehart, Ronald ve Pippa Norris (2017), "Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse", *Perspectives on Politics*, 15 (2): 443-454.

Inglehardt, Ronald (2018), *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (Princeton: Princeton University Press).

Kaltwasser, Cristobal Rovira ve Paul Taggart (2016), "Dealing with Populists in Government: A Framework for Analysis", *Democratization*, 23 (2): 201-220.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo ve Pierre Ostiguy (Der.) (2017), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford: Oxford University Press).

Kendall-Taylor, Andrea, Erica Frantz ve Joseph Wright (2017), "The Global Rise of Personalized Politics: It's Not Just Dictators Anymore", *The Washington Quarterly*, 40 (1): 7-19.

Kirdis, Esen (2015), "The Role of Foreign Policy in Constructing the Party Identity of the Turkish Justice and Development Party (AKP)", *Turkish Studies*, 16 (2): 178-194.

Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachat, Martin Dolezal, Simon Bornschier ve Tim Frey (2008), *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge: Cambridge University Press).

Kuziemko, Ilyana ve Eric Werker (2006), "How Much is a Seat on the Security Council Worth? Foreign Aid and Bribery at the United Nations", *Journal of Political Economy*, 114 (5): 905-930.

Laclau, Ernesto (2005), *On Populist Reason* (London: Verso).

Lai, Brian ve Daniel S. Morey (2006), "Impact of Regime Type on the Influence of US Foreign Aid", *Foreign Policy Analysis*, 2 (4): 385-404.

Lebovic, James H (1988), "National Interests and US Foreign Aid: The Carter and Reagan Years", *Journal of Peace Research*, 25 (2): 115-135.

Levitsky, Steven ve Lucan Way (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press).

Lührmann, Anna ve Staffan I. Lindberg (2019), "A Third Wave of Autocratization is Here: What is New About It?", *Democratization*, 26 (7): 1095-1113.

Magcamit, Michael (2019), "The Duterte Method: A Neoclassical Realist Guide to Understanding a Small Power's Foreign Policy and Strategic Behaviour in the Asia-Pacific", *Asian Journal of Comparative Politics*, 5 (4): 416-436.

Mencutek, Zeynep Sahin ve Bahar Baser (2018), "Mobilizing Diasporas: Insights from Turkey's Attempts to Reach Turkish Citizens Abroad", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20 (1): 86-105.

Mijares, Victor M (2017), "Soft Balancing the Titans: Venezuelan Foreign-Policy Strategy Toward the United States, China, and Russia", *Latin American Policy*, 8 (2): 201-231.

Milner, Helen ve Dustin Tingley (2013), "Public Opinion and Foreign Aid: A Review Essay", *International Interactions*, 39 (3): 389-401.

Moffitt, Benjamin ve Simon Tormey (2014), "Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style", *Political Studies*, 62 (2): 381-397.

Mouffe, Chantal (2018), *For a Left Populism* (London: Verso Books).

Mudde, Cas (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39 (4): 541-563.

Mudde, Cas (2010), "The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy", *West European Politics*, 33 (6): 1167-1186.

Mudde, Cas ve Cristobal Rovira Kaltwasser (2013), "Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America", *Government and Opposition*, 48 (2): 147-174.

Nielsen, Richard A. (2013), "Rewarding Human Rights? Selective Aid Sanctions against Repressive States", *International Studies Quarterly*, 57 (4): 791-803.

Özdamar, Özgür ve Erdem Ceydilek (2019), “European Populist Radical Right Leaders’ Foreign Policy Beliefs: An Operational Code Analysis”, *European Journal of International Relations*, 26 (1): 137-162.

Özpek, Burak Bilgehan ve Nebahat Tanriverdi Yaşar (2018), “Populism and Foreign Policy in Turkey under the AKP Rule”, *Turkish Studies*, 19 (2): 198-216.

Pappas, Takis S. (2019), “Populists in Power”, *Journal of Democracy*, 30 (2): 70-84.

Pirro, Andrea ve Paul Taggart (2018), “The Populist Politics of Euroscepticism in Times of Crisis: A Framework for Analysis”, *Politics*, 38 (3): 253-262.

Plagemann, Johanness ve Sandra Destradi (2019), “Populism and Foreign Policy: The Case of India”, *Foreign Policy Analysis*, 15 (2): 283-301.

Ramiro, Luis ve Raul Gomez (2017), “Radical-Left Populism During the Great Recession: Podemos and Its Competition with the Established Radical Left”, *Political Studies*, 65 (1): 108-126.

Richter, Andrew (2021), “NATO in the Age of Trump: Alliance Defense Spending During the Trump Presidency”, *Comparative Strategy*, 40 (3): 285-304.

Roberts, Kenneth M. (1995), “Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case”, *World Politics*, 48 (1): 82-116.

Roberts, Kenneth M. (2006), “Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America”, *Comparative Politics*, 38 (2): 127-148.

Rodrik, Dani (2018), “Populism and the Economics of Globalization”, *Journal of International Business Policy*, 1 (1-2): 12-33.

Rooduijn, Matthijs (2019), “State of the Field: How to Study Populism and Adjacent Topics? A Plea for Both More and Less Focus”, *European Journal of Political Research*, 58 (1): 362-372.

Sasse, Gwendolyn (2013), “Linkages and the Promotion of Democracy: The EU’s Eastern Neighbourhood”, *Democratization*, 20 (4): 553-591.

Stavrakakis, Yanni ve Giorgos Katsambekis (2014), “Left-Wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA”, *Journal of Political Ideologies*, 19 (2): 119-142.

Stengel, Frank A., David Bruce MacDonald ve Dirk Nabers (Der.) (2019), *Populism and World Politics: Exploring Inter-and Transnational Dimensions* (London: Palgrave Macmillan).

Taggart, Paul ve Cristobal Rovira Kaltwasser (2016), “Dealing with Populists in Government: Some Comparative Conclusions”, *Democratization*, 23 (2): 345-365.

Tansey, Oisín, Kevin Koehler ve Alexandre Schmotz (2017), “Ties to the Rest: Autocratic Linkages and Regime Survival”, *Comparative Political Studies*, 50 (9): 1221-1254

Tarnoff, Curt (2005), *Foreign Aid: An Introductory Overview of US Programs and Policy* (US: The Library of Congress).

Thier, J. Alexander ve Douglas Alexander (2019), “How to Save Foreign Aid in the Age of Populism”, <https://foreignpolicy.com/2019/08/13/how-to-save-foreign-aid-in-the-age-of-populism-usaid-dfid/> (05.08.2021)

Tokdemir, Efe (2017), “Winning Hearts & Minds (!) The Dilemma of Foreign Aid in Anti-Americanism”, *Journal of Peace Research*, 54 (6): 819-832.

Tolstrup, Jakob (2015), “Black Knights and Elections in Authoritarian Regimes: Why and How Russia Supports Authoritarian Incumbents in Post-Soviet States”, *European Journal of Political Research*, 54 (4): 673-690.

Tsebelis, George (1995), “Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism”, *British Journal of Political Science*, 25 (3): 289-325.

Verbeek, Bertjan ve Andrej Zaslove (2017), “Populism and Foreign Policy”, Kaltwasser, Cristóbal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo ve Pierre Ostiguy (Der.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford: Oxford University Press): 384–406.

Weyland, Kurt (2001), “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, *Comparative Politics*, 34 (1): 1-22.

Weyland, Kurt (2020), “Populism’s Threat to Democracy: Comparative Lessons for the United States”, *Perspectives on Politics*, 18 (2): 389-406.

Wojczewski, Thorsten (2020), “Trump, Populism, and American Foreign Policy”, *Foreign Policy Analysis*, 16 (3): 292-311.

Zaslove, Andrej (2008), "Exclusion, Community, and a Populist Political Economy: The Radical Right as an Anti-Globalization Movement", *Comparative European Politics*, 6 (2): 169-189.

Zürn, Michael (2004), "Global Governance and Legitimacy Problems", *Government and Opposition*, 39 (2): 260-287.

21. YÜZYILDA ULUSLARARASI UZAY REJİMİNİN
İNSANLIĞIN ORTAK MİRASI TEMELİNDE
YENİDEN İNŞASI

RECONSTRUCTION OF INTERNATIONAL SPACE
REGIME ON THE BASIS OF COMMON HERITAGE OF
(HU)MANKIND IN THE 21st CENTURY

Aybüke İNAN ŞİMŞEK* & Senem ATVUR**

ÖZ

1957 yılında SSCB'nin Sputnik I adlı uyduyu Dünya yörüngesine başarılı bir şekilde fırlatmasıyla başladığı kabul edilen “Uzay Çağı” ile birlikte devletlerin uzaydaki egemenlikleri ve uzayın nasıl kullanılacağına ilişkin tartışmalar başlamıştır. Bu süreçte Birleşmiş Milletler girişimiyle uzay hukuku oluşturulmaya çalışılmış fakat imzalanan Uzay Antlaşması ve Ay Anlaşması da uzayın statüsüne ve uzayın insanlığın ortak mirası olup olmadığına netlik kazandıramamıştır. Bunun yanında son yıllarda hız kazanan Mars'ın kolonileştirilmesi gibi faaliyetlerle birlikte uzaydaki hukuki belirsizlik daha da tartışmalı hale gelmiştir. Uzay faaliyetlerinin çok aktörlü bir yapıya bürünmesi ile birlikte günümüzde yeni bir uluslararası uzay rejimine ihtiyaç artmıştır. Bu çalışma ise uluslararası uzay rejiminin insanlığın ortak mirası çerçevesinde neden yeniden inşa edilmesinin gerekliliğini tartışmayı amaçlamaktadır. Bu normatif tartışma, Uluslararası İlişkilerin İnşacı Teorisi bağlamında

* Arş. Gör., Akdeniz Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Doktora, aybukeinan@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4684-380X>

** Doç. Dr., Akdeniz Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, senematvur@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3616-1749>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 03.08.2021

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 11.09.2021

ulusötesi yaklaşım ve epistemik toplulukların rolü ile derinleŐtirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uzay Rejimi, İnsanlığın Ortak Mirası, İnaŐacılık, Epistemik Topluluk, Y netiŐim.

ABSTRACT

The successful launch of the satellite Sputnik I by the USSR into the Earth orbit in 1957 started the ‘‘Space Age’’, and also triggered the discussions about states’ sovereignty in space and how they use space area. In this process, the space law was tried to be codified with the initiatives of the United Nations, but the official documents such as the Outer Space Treaty or the Moon Agreement could not clarify the status of space and whether the outer space is common heritage of (hu)mankind. Moreover, the legal ambiguity in space has become more controversial due to the space activities like the colonization of Mars which has been recently accelerated. The transformation of space activities towards a multi-actor structure has brought out the need for a new international space regime. Hence, this study aims to discuss why the international space regime should be reconstructed in the framework of common heritage of (hu)mankind. This normative discussion will be deepened through the transnational approach and the role of epistemic communities in the context of the Constructivist Theory of International Relations.

Keywords: Space Regime, Common Heritage of (Hu)Mankind, Constructivism, Epistemic Community, Governance.

GİRİŞ

İnsanlığın bilinmezliği keşfetme çabası, 15. yüzyılda Batı Avrupalı denizcilerin okyanuslara aılmasıyla başlayan coğrafi keŐifleri tetiklerken; dünyayı politik, sosyal ve ekonomik yönden sarsan büyük bir d n Ő m  de baŐlatmıŐtır. Okyanus  tesi deniz yolculuklarına dayanabilen gemilerin inşa edilmesini sağlayan teknolojik gelişme, Afrika’nın güney ucunu aşarak Hint Okyanusu yoluyla Hindistan’a ve Filipinler’e kadar ulaşan yeni ticaret yollarının

açılmasını sağlarken, Amerika kıtasının keşfedilmesi ticari rekabeti ve kolonileşmeyi hızlandırmıştır (Stopford, 2009: 12-17; Tordoff, 2002: 25). Coğrafi keşiflerin altın çağında yeniye duyulan ilgi ve merak, fethetmenin getirdiği güç ve hâkimiyetle birleşince el değmemiş pek çok alan şiddet, yıkım ve yoklukla karşı karşıya kalmıştır. Avrupa devletlerinin diğer kıtalar üzerindeki egemenliği sömürgecilikten emperyalizme geçişle güçlenmiş, devletler arasında artan rekabet dünya savaşlarının da tetikleyicilerinden biri olmuştur.

Coğrafi keşiflerden günümüze gelişen teknoloji, gezegen üzerinde keşfedilmemiş bölge bırakmazken, insanlığın keşif arayışları gökyüzüne doğru genişlemiştir. Havacılıkla ilgili ilk çalışmalar 15. yüzyılda başlamış, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte balonlar ve uçaklar askeri ve sivil amaçlı kullanır hale gelmiştir (Yalçın, 2016: 184). Öte yandan bilinmeyene yönelik merak, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren –Dünya’nın etrafını çevreleyen atmosferin ötesinde kalan bölge olarak ifade edilebilecek– “uzay”¹ araştırmalarına kapı aralamıştır. 1957 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) Sputnik I adlı uydusunun başarılı bir şekilde Dünya yörüngesine oturtulmasıyla birlikte insanlığın uzay macerası başlamış (UN Office for Outer Space Affairs, A History of Space, tarihsiz), devletlerin uzay faaliyetleri de hız kazanmıştır. Soğuk Savaş dönemi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile SSCB arasındaki rekabeti uzaya taşımış, uzayda “ilk” olmanın ulusal bir gurur meselesi haline gelmesi aynı zamanda uzay teknolojilerini geliştirmeye yönelik yatırımları da artırmıştır (Christol, 1964: 527).

Soğuk Savaş’ın iki kutuplu yapısı içinde her alana yayılan rekabet ve yarış, 1960’lı yıllarda bazı mekânların devlet egemenliği ötesinde değerlendirilmesi gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu çerçevede Antarktika, uzay ve uluslararası deniz yatağı (Bölge)² alanlarının devlet egemenliğinin dışına çıkarılarak,

¹ Çalışmada uzay kavramı, atmosferin ötesinde kalan alanı yani dış uzayı (*outer space*) ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Uzayın sınırları konusunda uluslararası hukuk alanında netlik bulunmamaktadır. 1944 tarihli Chicago Konvansiyonu (*Chicago Convention*), Madde 1’de hava sahası (*air space*) olarak belirtilen alanda devletlerin tam ve münhasır egemenlik hakkı olduğu kabul edilmektedir. Chicago Konvansiyonu içerisinde ifade edilen hava sahası için literatürde “iç uzay” (*inner space*) ifadesi kullanılmaktadır (Erdem, 2018: 434). Tartışmalı olan nokta iç uzayın (*inner space*) nerede bitip dış uzayın (*outer space*) nerede başladığına dair, uluslararası hava hukuku ve uluslararası uzay hukuku metinlerinde bir sınırlamanın yer almamasıdır. Soğuk Savaş döneminde egemenlik alanlarını atmosferin üst tabakasına kadar yani dış uzay sınırlarına kadar genişletebilme arayışı içine giren devletlerin hava sahası sınırları tartışılmış ve bunun nihayetinde uzayın sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Uzay ile ilgili bilimsel bilginin artmasıyla birlikte egemenlik sınırlarının nerede başlayıp nerede son bulduğu ile ilgili politik, hukuki ve teknik detaylar da belirginleşmektedir.

² BMDHS içerisinde kısaca Bölge (*Area*) olarak geçen milli yetki sınırları ötesindeki deniz alanlarının altında kalan deniz yatağı, okyanus tabanı ve bunların toprak altında kalan kısmı hakkında insanlığın ortak mirası ilkesi kabul edilmektedir (Madde 136). Bölge’den çıkarılacak

uluslararası bir statüye kavuşması yolunda adımlar atılmıştır. Antarktika ve Bölge “insanlığın ortak mirası”³ statüsüne alınmış, Antarktika Antlaşmalar Sistemi ve 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) bu alanların kullanımı ve yönetimi konusunda düzenlemeler getirmiştir. Ulus devletlerin yaratmış oldukları rejimler ile “kaderleri” belirlenen bu coğrafi alanların aksine gelişen teknolojiyle rekabetin arttığı gezegen dışı mekânın (dış uzay) statüsü muğlak kalmış, uzaya yönelik kapsamlı bir uluslararası rejim oluşturulamamıştır.

Evrenle ilgili bilinmezlikler ve uzayın derinlikleri insanlık için gizemini korumaktadır. Gelişen teknoloji ile uzay araştırmaları bilinmeyen sorulara yanıt ararken; siyasi, ekonomik ve askeri çıkarların uzaya yayılması yeni sorunları tetiklemiştir. Devletlerin ve değişen küresel sistemin yeni aktörleri olan şirketlerin uzay faaliyetlerinin artması ile yeni çatışma ve/veya iş birliği alanları ortaya çıkmaktadır. Bu çalışma, astropolitik düzlemde ele alınan uzay faaliyetleri üzerine odaklanırken, uzayın kullanımı hususunda yeni bir küresel yönetim modelini de içerecek uzay rejiminin gerekliliğini savunmaktadır. Çalışmanın temel argümanı, insanlık açısından bilinmezliklerle dolu uzaydaki faaliyetlerin kontrolsüzlüğü –uzayın egemenlik ya da ekonomik çıkar temelinde

olan her türlü cansız kaynağı insanlığın ortak mirası kabul eden bu Sözleşme’ye göre canlı kaynaklar bu kapsam dışında tutulmaktadır (Madde 133). Milli yetki sınırları ötesindeki su alanları yani açık denizler için ise ‘*serbestlik*’ kuralı geçerlidir (Madde 87). Açık denizlerin serbestliği ilkesi XVII. yüzyıl başında Hugo Grotius tarafından ortaya atılsa da bu normun uluslararası bir rejim haline gelmesi üç yüzyıl sonra Cenevre Sözleşmeleri ve ardından Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ile mümkün olmuştur. Açık denizlerin serbestliği ilkesi Roma hukukunda yer alan *res communis* ilkesini karşımıza çıkarmaktadır. *Res communis*, hiç kimsenin mülkiyeti altında olmayan, kullanımı eşit ve ortak olarak tüm insanlığa ait alanlar için kullanılmaktadır (Joyner, 1986: 193-194). Ortak kelimesi tamamen uluslararası topluma ait olan ya da herkes tarafından paylaşılan kaynaklar için kullanılmaktadır. Ortak mal (*common property*), toplumsal mülkiyet (*communal ownership*) ya da insanlığın ortak egemenliği (*sovereignty of mankind*) anlamlarında da kullanılan bu terim klasik Roma hukuku içerisindeki *res communis* kavramının çağdaş bir yorumlanması olarak ortaya çıkmıştır ve ortak alanlar ve mallar, uluslararası alanlardan ulusal sınırlar içerisinde yer alan doğal ve kültürel kaynaklara doğru kaymıştır (Başlar, 1998: 38-39). Ortak miras ve ortak mal kavramlarının uygulanış biçimleri birbirinden farklılıklar arz etmektedir.

³ Mevcut uluslararası hukuk metinlerinde insanlığın ortak mirası prensibinin içeriği tam olarak açıklanmasa da üzerinde uzlaşılan temel ilkelere göre ortak miras olarak belirlenen alanlara el konulamaz; ortak miras rejimine giren alanların ve kaynakların kullanımı uluslararası bir rejim tarafından yönetilir; ortak miras alanından ve kaynakların çıkarımından elde edilecek fayda eşit ve adil bir şekilde paylaşılır; ortak miras alanlarının ve kaynaklarının barışçıl kullanımı esas alınır; gelecek nesiller adına ortak miras alanlarının ve kaynaklarının korunması ve muhafaza edilmesi esastır (Başlar, 1998: xx-xxi; Kıvılcım, 2010: 2-3). İnsanlık ifadesi insanlar, bireyler, kültürler, devletler, sınıflar ve rejimleri içerecek şekilde kullanılmaktadır (Başlar, 1998: 73). Ortak miras kavramının tarihsel süreç içerisinde gelişimine bakıldığında insanlığın ortak çıkarlarının somutlaştığı bölgesel bir ifade ortaya çıkmakta ve ulus devletlerin bölgesel yargı yetkisinin ortadan kalktığı, tüm insanlığın yararı için söz konusu bölgeyi korumak adına bir yönetim mekanizması oluşturulduğu belirginleşmektedir (Kiss, 1985: 428).

“sömürülmesi”– uzayı yeniden bir rekabet ve çatışma alanına dönüŐtürmektedir. Bu çerçevede çalışma, uzayın insanlığın ortak çıkarı çerçevesinde kullanımına yönelik kuralları belirleyecek küresel bir rejimin oluŐturulmasının gerekli olduğunu savunmaktadır. Çalışmanın amacı, küresel bir norm olarak yönetişim mekanizmalarını da içeren yeni bir uzay rejiminin oluŐturulmasında “insanlığın ortak mirası” prensibinin nasıl bir rol oynayabileceğini tartıŐmaktır. Bu tartışma, inşacı Uluslararası ilişkiler teorisinin ulus tesicilik yaklaşımı ve epistemik toplulukların rolü üzerindeki görüşleri temelinde Őekillendirilecektir. Uzay faaliyetlerinin tarihsel gelişimi ardından 21. yüzyılda uzayda değişen koşullar ve yeni aktörlerin rolü dikkate alınarak, uzay faaliyetlerini düzenleyecek rejimin neden insanlığın ortak mirası prensibini dıŐlamaması gerektiği normatif bir perspektifle ele alınacaktır. Çalışmada devletlerle birlikte devlet dışı aktörlerin uzay faaliyetlerine odaklanılırken, uzayın askerileŐmesi ve bunun yaratabileceği küresel riskler, farklı bir çalışmanın konusunu oluşturacak geniŐlikte olduğu için tartışma dışı bırakılmıŐtır.

1. İNŞACILIK TEORİSİNDE ULUSÖTESİCİLİK VE KÜRESEL YÖNETİŞİM TARTIŞMALARI

Nicholas Onuf’un 1989 yılında “*World of Our Making*” adlı eseriyle literatüre kazandırmıŐ olduğu inşacılık terimi ile Uluslararası ilişkiler çalışmalarında sosyal boyut önem kazanmaya başlamıştır. inşacılık, uluslararası gerçekliğin maddi dünyaya anlam veren bilişsel yapılar⁴ tarafından sosyal olarak inşa edildiğini belirtmekte (Adler, 1997: 319), sosyal alanın baŐkaları ile y r t len ilişkilere, dünya hakkında paylaşılan bilgilere ve çevrenin nasıl deneyimlendiğine bağlı olarak Őekillendiđini  ne sürmektedir (Ulbert, 2014: 248). inşacılığın temel varsayımı, toplum ve toplumsal aktörler arasındaki ilişki ve etkileşime dayanmaktadır. inŐacılıđa göre Uluslararası ilişkiler; kolektif bilinç, ortak anlayıŐlar ve beklentiler,  znelerarası⁵ anlamlar, sosyal etkileşim ve pratikler ile bir varlık ve süreklilik kazanmaktadır. Uluslararası düzeyde kurumsallaşan egemen kurallar, normlar, kimlikler ve söylemler ise Uluslararası ilişkilerin en temel unsurlarını oluŐurmaktadır (K  uk, 2015: 325).

⁴ Uluslararası sistemin yapısı hakkında Wendt’in kullandığı önerme inşacılığın bilişsel düzeye verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Wendt, “Amerika Birleşik Devletleri için 500 adet İngiliz nükleer silahı Kuzey Kore’nin 5 adet nükleer silahından daha az tehlikelidir.” (1999: 25) ifadesiyle yapının materyalist yorumunu indirgemeci bulduğunu belirtmektedir. Wendt’e göre Soğuk Savaş, 40 yıl boyunca büyük g c ilişkilerini yöneten ortak bilgi yapısıyken, taraflar bu temelde hareket etmeyi bıraktıklarında yapı da sona ermiŐtir (1995: 74). O halde yapıyı oluşturan ve sürekliliğini sağlayan, maddi unsurların yanında ortak bilgi paylaŐımıdır.

⁵  znelerarasıcılık (*intersubjectivity*), aktörlerin birbirleriyle etkileşim halinde olduğu durumu ifade etmektedir. Aktörler Şahsi düŐüncelerini kendi aralarında paylaŐarak kolektif bilgi oluşumu sağlanmaktadır. Bu karşılıklılık uluslararası yapıdaki değişimi oluŐurmaktadır (Fierke, 2013: 192).

Ulus devletler arasındaki ilişkilerin anlamlandırılması ve açıklanması için sosyal olana önem veren inşacılar özellikle kimlik, kültür, norm ve kurum gibi kavramları ele alarak bu unsurlarla dış politika arasında ilişki kurmaya çalıŐmıŐlardır. Kimliklerin ve uluslararası toplumsal yapıların karşılıklı olarak inşa edildiği ve bu inşa sürecinde çıkar ve dış politikanın olduğunu iddia eden inşacılık, Neorealizmin ortaya atmıŐ olduğu yapı anlayışından farklı bir ereve sunmuŐtur⁶ (Wendt, 1995). Wendt'e göre (1987: 337); "insanlar ve örgütler, eylemleri içinde yaşadıkları toplumu yeniden üretmeye veya dönüştürmeye yardımcı olan amaçlı aktörlerdir". Toplum (yapı) ve özneler/aktörler (*agent/yapan/ajan/amil/fail*) karşılıklı etkileşim yoluyla birbirlerini oluştururken, aralarındaki karşılıklı bağımlılık öznelerin çıkar ve kimliklerinin de bu süreçte inşa edilmesini sağlamaktadır (Wendt, 1987: 338-339). Onuf'a göre (1998: 59) ise; kurallar, benzer davranış kalıplarında ya da karŐılaŐabilecekleri benzer durumlarda öznelerin "ne yapmaları gerektiğini" söyleyen düzenlemelerdir ve uyulmadıkları takdirde beraberinde başka sosyal düzenlemeleri getirmektedir. Böylelikle sosyal kurallar aracılığıyla insanlar ve toplumun birbirlerini oluşturma süreci de devam etmektedir. Bu çerçevede normlar, özneleri oluşturmakta ve onların çıkarlarını anlamalarını sağlamaktadırlar (Checkel, 1998: 326). Kurallar ve ortaya çıkan davranış biçimleri, öznelerin niyetlerine uygun istikrarlı bir model olan kurumların ortaya çıkmasını sağlamakta; kurumlar, bünyesinde barındırdığı kurallar ve uygulamalar ile özneleri oluşturmakta ve onların rasyonel hareket etmelerine  n ayak olmaktadır (Onuf, 1998: 61). Bu bağlamda yapı konumundaki kurumlar ile özneler arasındaki karşılıklı inşa süreci belirginleşmektedir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası yapıda meydana gelen değişimler, devlet dışı aktörlerin rollerinin belirginleŐmesi, insan hakları, evre gibi alt çalışma alanlarının ön plana çıkması ve kurumsal çalışmaların artması sonucu inşacı perspektif daha fazla kullanılır hale gelmiş ve ana akım yaklaşımların ele almadığı gelişmeleri açıklamak için daha uygun bir ereve sunmuŐtur. Dünya politikasında yeniden ortaya çıkan normatif ve kurumsal yapıların anlaşılması için çaba harcayan inşacılar; uluslararası toplumun, devletlerin kimlikleri⁷ üzerinde de dönüşüme yol açabileceğinden

⁶ inşacılık teorisi, sosyal dünyayı öznelerarası bir boyutta ele alırken, yapan ve yapının birbirlerini karşılıklı oluŐturduklarını ve yapanların çıkar ve kimliklerinin bu süreçte meydana geldiğini belirtmektedir. Wendt'e göre (1995: 72), bir yapının özneyi/akt r r  ni yapanı oluŐturabilmesi için o akt r r yapının özellikleri ile oluşması ve onun yokluğunda da var olmaması gerekmektedir.

⁷ Kimlik konusuna ayrı bir önem atfeden inşacılar için kimlikler öznelerin algılarını Őekillendirerek davranışlarını etkilemektedir. Kendini fakir ve güçsüz olarak nitelendiren ülkeler dünyayı kendilerini zengin ve g tl  olarak niteleyenlerden farklı algılayarak çıkarlarını belirleme eğilimine girmektedirler (Mansbach ve Taylor, 2018: 76).

bahsetmektedirler (Wendt, 1996: 47). Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle sayıları hızla artan uluslararası örgütlere üye olan devletler hem stratejik avantajlarını arttırmışlardır hem de uluslararası kurumlara üye olmanın neticesinde devletlerin sahip olduğu kimlikler ve çıkarlar dönüşüme uğramıştır (Wendt, 1992: 394). Ulus devlet güvenliği ise ortaya çıkan yeni örgütler etrafında kümelenen devlet sayısının artmasıyla zamanla bölgesel ve küresel güvenlik formuna bürünmüştür.

İnşacılara göre; normlar, kurumlar, içsel ve uluslararası kültürel özellikler devletlerin güvenlik çıkarlarını etkilemektedir ve bu durum karşılıklı olarak inşa edilme süreci ile meydana gelmektedir (Jepperson, vd., 1994: 8). Normların, aktörlerin kimliklerini oluşturarak onların davranışlarını belirleme ve şekillendirmedeki rolüne odaklanan İnşacılar, yerindelik/uygunluk mantığı⁸ ile hareket etmektedirler (Phillips, 2007: 63). Normlara ve prosedürlere uygunluk, aktör davranışları üzerindeki en belirleyici etken olmakla birlikte aktör kimliğinin de şekillenmesine yardımcı olmaktadır. Sosyal varlıklar olarak ele alınan bireyler ya da devletler, onların kim olduklarını ve onlar için mevcut olasılıkları şekillendiren normatif bağlamdan ayrı düşünülemez ve bu durum İnşacılığın bütünleştirici bir ontoloji benimsemesine de yardımcı olur⁹ (Fierke, 2013: 190). İnşacılığın yapı kavramına bakış açısı, sonuç odaklılık yerine uygunluk mantığı ile hareket etmesi, kurallar, normlar ve kurumlara önem vermesi nedeniyle ontolojik olarak sosyal boyuta olan ilgisinin önünü açmış ve bütünleştirici bir ontolojiyle hareket edilmesini sağlamıştır. İnşacılığın uluslararası siyasette kimlik, norm ve kültüre yapmış olduğu vurgu, özellikle 11 Eylül Terör Saldırılarından sonra onun önemini arttırmıştır (Phillips, 2007: 66). Mevcut gelişmelere eleştirel teorilerin çözüm oluşturamaması ve rasyonalist teorilerin de açıklama getiremeyişi sonucu rasyonalist ve post-yapısalcı yaklaşımların ortasında bir sentez oluşturulmuştur (Fierke, 2013: 193). Liberalizm ve Realizm gibi rasyonalist yaklaşımlar ile post-modern, post-yapısalcı ve eleştirel teori gibi yorumsamacı yaklaşımlar arasında bir orta yol görevi gören İnşacılık¹⁰ (Adler, 1997: 319); Uluslararası ilişkiler disiplini

⁸ İnşacıların aksine ana akım Uluslararası ilişkiler teorilerine göre aktörler çıkarlarını maksimize edebilmek adına rasyonel seçim mantığı ile hareket etmektedirler (Cox ve Campanaro, 2016: 145).

⁹ Rasyonalizme getirmiş oldukları eleştirilerle İnşacılar, ana akım Uluslararası ilişkiler teorileri ile aralarındaki ontolojik farklılıkları ortaya koymaktadırlar. Uluslararası ilişkilerin rasyonalist teorilerinin temel analiz birimi birey (insan veya devlet) olduğu için bireyci bir ontolojiye sahiptir (Fierke, 2013: 190). Devleti merkezine alan ve onun çıkarlarını maksimize etmeye çalışan Neorealizm gibi rasyonalist teoriler, devlete bireymiş gibi davranarak onun bireyci bir ontolojiyle anılmasına yol açmıştır (Waltz, 2001). İnşacı teori ise bu bireyci ontolojiyi eleştirerek, sosyal bir ontoloji benimsemeye çalışmaktadır.

¹⁰ Onuf'a göre (1998: 58) İnşacılık, birbiriyle ilgisiz gibi görünen konular arasında ilişki kurarak teorileştirmeye çalışmaktadır. Bu çaba İnşacılığın rasyonalist ve post-yapısalcı yaklaşımlar

içerisindeki birtakım temel konulara sosyolojiyi ve felsefeyi kullanarak yaklaşmaktadır. Bu bağlamda inşacılık; anarŐi,¹¹ g c dengesi¹², devlet çıkarları ve kimlikleri arasındaki iliŐkiler¹³, g c kavramının ve dünya siyasetindeki deėiŐimlerin¹⁴ açıklanması gibi konularda alternatif bakış açıları geliŐtirmiŐtir (Hopf, 1998: 172).

Egemen ulus devletlerin doėuŐunu simgeleyen 1648 Vestfalya Barış AntlaŐmaları ile devletlere kendi kaderini tayin hakkı ve müdahale etmeme prensibi tanınırken ulus devletler en üst yönetim otoritesi olarak kabul edilmiştir (Krasner, 1999: 20-21). Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde h k metdıŐı örgütler, sivil toplum kuruluşları ve çok uluslu Şirketlerin artan rolleri, yaşanan politik ve askeri gelişmeler, küresel ısınma ve terörizm gibi tüm ulus devletleri etkileyen konularda kolektif karar alma ihtiyaı klasik egemenlik ve yönetim anlayışının sorgulanmaya baŐlanmasına ve küresel y netiŐim¹⁵ tartışmalarının

arasında -rasyonalist teorilerin epistemolojisinden, eleştirel teorilerin ontolojisinden yararlanan-bir sentez olarak değerlendirilmesini sağlamıştır (Fierke, 2013: 193).

¹¹ inşacı teorinin anarŐi anlayışı, Neorealist ve Neoliberallerin uluslararası anarŐi anlayışından farklılık göstermektedir ve anarŐinin uluslararası yaşamı Őekillendirip, dünya siyasetinin farklı modellere evrilmesine yol atıŐı Şeklinde benimsenmesi ile sonuçlanmaktadır (Hurd, 2008: 304). Wendt, "*Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics*" adlı eserinde inşacı sosyal teorinin, insanların ve diğer tüm aktörlerin nesnelere onlarda ifade ettiği anlam dahilinde nesnelere karşı hareket ettiğini belirtmektedir (1992: 396) ve anarŐinin devletlerin anlamlandırdığı Şey olduğunu ifade etmektedir (1992: 395). Wendt, kimliklerin ve çıkarların yapısının anarŐiyi açıklamadaki rolüne değinmekte (1992: 407) ve g c politikalarının anarŐi altında sosyal olarak nasıl inşa edildiğine odaklanmaktadır (1992: 395). Wendt, uluslararası sistemde bulunan devletler hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayacak birtakım anarŐi türleri  ne sürmüştür. AnarŐinin, sistemdeki rollere bağlı olarak (düşman, dost ve rakip) makro düzeyde en az  c türü bulunmaktadır ve bunlar Hobbesçu, Lockeu ve Kantçı olarak nitelendirilmektedir (Wendt, 1999: 247).

¹²  rneğin; kuralların kurum oluşturduğunu ve kurumun da birçok farklı kural meydana getirdiğini ifade eden Onuf, uluslararası ilişkilerde g c dengesi kurumuna atıfta bulunarak; bu kurumun birçok eğitici kuraldan oluŐtuėunu ve devletlere uluslararası sistemde nasıl davranmaları gerektiğini anlattığını belirtmektedir (1998: 70).

¹³ inşacılık teorisine göre kimlik, devletlerin dış politikalarını anlamak için elzem olan kavramlardan biridir. Devletlerin sahip oldukları kimlikler, onların kim olduklarını belirlemede ve dış politikada alacakları kararları ve eylemleri etkilemektedir (Wendt, 1994: 385). inŐacılıėa göre ilk olarak devletler kimliklerini belirlemede, sonrasında o kimliklere uygun çıkarlarını oluşturmakta ve son olarak o çıkarlara uygun bir dış politika üretmektedirler (Demirtaş, 2014: 113). Realistlerin ortaya koymuş olduğu, devletlerin ulusal çıkarlara göre hareket ettiği önermesine inşacılar karşı çıkararak ulusal çıkarların belirlenmesinde devletin kendisini nasıl tanımladığının önemli olduğunu ifade etmektedirler (Wendt, 1994: 384).

¹⁴ inşacılar tek bir nesnel ve değişmez uluslararası ilişkiler gerçeği olmadığını belirterek değişimin toplumsal ve kültürel dinamiklerini ortaya çıkarmaya çalıŐmıŐlardır (K uk, 2015: 326). Uluslararası ilişkilerde değişim yaŐanabileceėi gerçeğine odaklanarak, bu değişimin analizini yapmaktadırlar.

¹⁵ Yönetişim, sözlük anlamıyla bir devleti,  rg t  veya benzerlerini yönetme eylemi ve tarzı olarak nitelendirilmektedir (Oxford Dictionary, tarihsiz). Yönetişim bir oluŐuma işaret etmemekte, devlet ve bireyler gibi aktörlerin davranışlarını yönlendiren kuralların, kurumların ve yerleşik uygulamaların bütünü olarak ifade edilmektedir (Tepper, 2016: 2). Küresel yönetişim ise,

doğmasına neden olmuştur. Bu süreçte artan ulusötesi etkileşimler küresel sistem yapısının da dönüşümünü şekillendirmeye başlamıştır (Risse-Kappen, 1995: 3). Küresel yönetim tartışmaları, rejim teorileri bağlamında İnşacılığın ulusötesici yaklaşımıyla kesişmektedir (Checkel, 1998: 329). Ulusötesicilik yaklaşımına göre uluslararası kurumlar, küresel toplumsal hareketler ve hükümet dışı örgütler yeni bir küresel alan oluşturmaktadır; küresel yönetim ise bu yeni aktörlerin siyasal alanı etkilemeye çalıştığı bir yönetim biçimidir (Sinclair, 2016: 55). 20. yüzyılın sonunda dünya siyasetinde yaşanan değişimler, pek çok hükümet dışı aktörün devletlerle ve uluslararası örgütlerle etkileşimini arttırmış, bu etkileşimlerin oluşturduğu ulusötesi ağlar uluslararası politikada giderek daha önemli hale gelmiştir (Keck and Sikkink, 1998: 10). Tüm insanlığı ilgilendiren iklim değişikliği, küresel adaletsizlik ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi meselelerde ulusötesi ittifak ağları¹⁶ aracılığıyla birbirleriyle etkileşim halinde olan küresel sivil toplum örgütleri gibi yapılanmalar, oluşturdukları normlara devletlerin uyum sağlaması için baskı oluşturabilmekte ve ulus devletler de uluslararası saygınlık kazanmak adına genellikle bu normlara uymaya istekli görünmektedirler (Sinclair, 2016: 55). Uzmanlar ve bilim insanlarından oluşan ulusötesi bir ağ olan ‘epistemik topluluklar’, nedensel fikirleri ile uluslararası politikayı etkilemeye çalışmakta ve küresel yönetim noktasında giderek önemlerini arttırmaktadırlar (Keck and Sikkink, 1998: 10).

Epistemik topluluklar, kendi uzmanlık alanları dahilinde yürütülebilecek politikalar sunan genellikle ulusötesi uzmanların oluşturduğu ağları ifade etmek için kullanılmaktadır (Haas, 2001: 11579). Haas (1992b: 3), epistemik toplulukların ortak normatif ve ilkeli inançlara, aralarında neden-sonuç ilişkisi kurabildikleri ortak değerlere, uzmanlık alanındaki bilgileri tartmak ve doğrulamak için öznelerarası geçerliliği olan kriterlere ve mesleki yeterliliklerinin yönlendirdiği ölçüde insan refahını arttıracak ortak bir politika girişimine sahip olmaları gerektiğine odaklanmaktadır. İnşacı teorinin temelinde yer alan “yerindelik/uygunluk mantığının” oluşmasında epistemik topluluklar yardımcı olmaktadır ve öznelerin davranış kalıplarının şekillenmesi amacı ile hareket

tek bir hükümet tarafından yönetilmeyen uluslararası arenada vatandaşlar, hükümetlerarası örgütler ya da sivil toplum örgütleri, piyasalar ve devletler arasındaki sınır ötesi ilişkileri tanımlayan, oluşturan ve arabuluculuk yapan kanunların, normların, politikaların ve kurumların toplamı olarak değerlendirilmektedir (Weiss ve Thakur, 2010: 6). Küresel yönetimin resmi bir kurum ya da kurallar dizisini ifade etmediği düşünüldüğünde; BM sistemi, ulusal hükümetler, uluslararası hukuk, uluslararası kuruluşlar (STK’lar ya da hükümetlerarası örgütler) ve daha fazla aktörün dahil olduğu bir yönetme eğilimi olarak düşünülebilmektedir (Tepper, 2016: 3).

¹⁶ İnşacılık teorisi ulusötesi ittifak ağları kapsamında özellikle ulusötesi savunuculuk ağları (*transnational advocacy network*) konusuna önem vermektedir. Ulusötesi savunuculuk ağları, ilkeli fikirleri ve değerleri motivasyonlarının merkezine koyan, ulusötesinde ve yurt içinde de önemli rolleri olan aktivist ağlarını kapsamaktadır (Keck and Sikkink, 1998: 10). İnsan ve hayvan hakları savunucuları, çevre aktivistleri bu bağlamda değerlendirilebilir.

etmektedirler. Siyasi karar alıcıları etkilemeye çalışan epistemik toplulukların bilimsel bilgidен yararlanmalarından ötürü tarafsız kabul edilmeleri, onların meşruluğunu da artırmaktadır (Haas, 2001: 11581).

Rejim teorileri üzerinde çalışan uzmanlar, epistemik toplulukların ve ulusötesi politik ağların rollerini incelerken inşacı bakış açısına yaklaşarak; rejim normlarının bilişsel etkileri üzerinde durmaktadırlar (Checkel, 1998: 329). Bilişsel yapılara önem veren inşacılar fikirler, değerler ve teknik anlayışın siyaset bilimi üzerindeki etkisini ortaya koyarak, epistemik topluluk olarak adlandırılan bu aktörün devletin davranış kalıplarındaki rolüne odaklanmışlardır. Epistemik topluluklar sahip oldukları bilgi birikimiyle devletlerin çıkarlarının şekillenmesinde de rol oynayabilmektedir (Haas, 1992b: 2); ancak toplumları kontrol etme eğiliminde olmayıp yalnızca uluslararası problemlere odaklanmaktadırlar (Adler ve Haas, 1992: 371). Bu topluluğun üyeleri sahip oldukları bilgilerin sonucunda hangi eylemlerin insanlığın refahına fayda sağlayacağına dair 'ortak normatif inançlar' kümesini paylaşırlar ve kendi aralarında vardıkları uzlaşma ile ortaya çıkan ortak politikaların yürütülmesini amaçlarlar (Haas, 2001: 11579-11580). Haas (1992b: 2), bilgi temelli uzmanlar olan epistemik toplulukların kolektif tartışmalarda neden-sonuç ilişkisi dahilinde belirli politikalar üreterek devletlerin çıkarlarını belirlemede yardımcı olduklarını dile getirmekte ve bilgi üzerindeki kontrolün, gücün önemli bir boyutunu oluşturduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Belli bir konuda uzmanlaşmış bu kişilerin oluşturduğu ağ, yeni davranış kalıplarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Haas, 1992b: 3). Bu sebeple bilgiye ve bilgi üzerindeki kontrole sahip olmak uluslararası politikadaki davranışları etkileme kapasitesinin artması anlamına gelmektedir.¹⁸ Epistemik topluluklar sahip oldukları bilgi ile uluslararası politikada uygulanacak davranış kurallarının yeniden inşası sürecine yardım etmektedirler.

Davranış kurallarının inşası sürecinde fikirler ve normlar ön plana çıkmaktadır ve inşacılar bunların nasıl evrildiğini (örneğin köleliğe olan bakışın değişmesi gibi), aktörlerin kimliklerini nasıl kazandıklarını ve kimliklerin aktörlerin çıkarlarını belirlemelerinde nasıl etkili olduğuna yönelik sorular sormaktadırlar (Mansbach ve Taylor, 2018: 76). Küresel politikada baskın olan fikirler ve normlara bağlı olarak iş birliği faaliyetlerine giren özneler, uluslararası kuruluşlar ve örgütlerin içerisinde de bu fikirlere bağlı olarak bulunabilmektedir

¹⁷ Wendt sosyal yapıların bilgi paylaşımı, maddi kaynaklar ve deneyimler olmak 3 temel faktör ile belirlendiğini ifade etmektedir (1995: 73). Bilginin, anlayışların ve beklentilerin paylaşımı ile aktörler arasındaki ilişkiler işbirlikçi ya da çatışmacı olabilmektedir (Wendt, 1995: 73).

¹⁸ Örneğin nükleer silahların yaratacağı yıkım ya da ozon tabakasının delinmesi sonucu oluşacak çevresel bozulmaları tespit eden uzmanlar politika yapımcılarının davranışlarını etkileyerek küresel normların oluşumunu hızlandırmaktadır (Haas, 1992a: 187).

(Mansbach ve Taylor, 2018: 85-86). Epistemik toplulukların aracılık ettiği uluslararası iş birlikleri yoluyla devletler kolektif davranış kalıpları içerisinde bulunabilmektedirler (Haas, 2001: 11579). Demokratik toplumlarda daha fazla gelişme imkânı bulan epistemik toplulukların oluşturmuş olduğu politika ağları aracılığıyla her farklı konu için farklı rejimler yaratılabilir; ancak bunların birbirlerine eklememesi yine bilişsel yapılar sayesinde mümkün olabilmektedir (Haas, 2001: 11581). Ekoloji, mühendislik ve ekonomi gibi uzmanlık gerektiren alanlarda epistemik toplulukların öncülük ettiği ulusötesi politik bağlar kurulmuş ve bu bağlar ulus devletlerin kolektif davranış kalıpları üretmelerine yardımcı olmuştur. Uluslararası politik ekonomi ve çevre koruma politikalarının oluşmasında etkili olan bilim insanları ve uzmanlar, bu alanlarda küresel rejimlerin yaratılmasına öncülük etmişler, dış politika kararlarının şekillenmesinde de rol oynamışlardır (Barkdull ve Harris, 2002: 66, 74).

Öte yandan ulusötesicilikte, devletlerin sadece maddi amaçlarla hareket etmedikleri aynı zamanda saygınlık kazanmak gibi gayelerinin olduğu ve değişimin aşağıdan yukarıya doğru işler olması için yaşamsal ve sorgulanamaz 'küresel kurucu normların' gerektiği de ifade edilmektedir (Sinclair, 2016: 59-61). 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir dizi bilimsel toplantı sonrasında 'insanlığın ortak mirası' prensibinin Antarktika ve derin deniz yatakları için küresel bir norm haline gelmesi bu çerçevede değerlendirilebilir. İnsanlığın ortak mirası prensibi Antarktika için sorgulanamaz ve yaşamsal bir boyut kazanarak küresel kurucu bir norm haline gelmiştir. Epistemik topluluğun Antarktika örneğinde olduğu gibi uzayın keşfi ve uzay faaliyetleri konusunda da insanlığın ortak mirası prensibini küresel bir norm olarak tanımlama çabası sonraki alt başlıklarda ele alınacaktır.

2. "UZAY ÇAĞI" VE UZAYIN YASAL STATÜSÜNÜN BELİRSİZLİĞİ

Soğuk Savaş döneminde ön plana çıkan rekabet hali teknolojik gelişmeyi hızlandırmış, insanlığın gezegen dışına adım atmasını sağlamıştır. Bu dönemde uzay faaliyetleri bilgi edinme, bilimsel, ticari ve askeri amaçlar olmak üzere dört önemli kategoriye ayrılabilirken, aynı zamanda ulus devletlerin prestij sağlama amaçları arasında da değerlendirilmiştir (Christol, 1964: 528). Özellikle Soğuk Savaş dönemi boyunca iki süper güç arasındaki uzay rekabeti bir prestij meselesi haline gelmiş, aralarındaki uzay yarışı öncü olma ve gelişmişlik düzeyini gösterme bağlamında da değerlendirilmiştir (Johnson, 2018: 8). İlk uydunun yörüngeye yerleşmesi, insanlık için pek çok ilkin yaşandığı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu çerçevede uzay faaliyetlerinin tarihsel gelişimi, insanlığın ortak mirası prensibinin nasıl uzaya yansıtıldığı ve uzaya ilişkin uluslararası hukuki düzenlemelerdeki belirsizlik aşağıda incelenecektir.

Uzay Faaliyetleri ve İnsanlığın Ortak Mirası Normu

Uzay'da yolculuk yapma ve uzay teknolojilerini modernleŐtirme fikri 19. yüzyılın sonlarına kadar geri gitse de uzaya çıkmayı sağlayan roket teknolojisinin temeli 13. yüzyılda Çinlilerin barutu fiŐeklerde kullanmaya başlamasına dayandırılabilir. 15. yüzyılda Wan-Hoo isimli bir Çinli yetkilinin roket benzeri fiŐeklerle Ay'a uçmaya çalıştığı kayıtlara geçmiştir (Mayer, 2011: 20). Uzay araştırmalarının öncülerinden kabul edilen Rus bilim insanı Konstantin Tsiolkovsky, 1903 yılında yayınladığı "*Exploration of Cosmic Space with Reactive Devices*" adlı eseri ile uzayda seyrüsefer ile ilgili ilkeleri ortaya koymuştur (Reynolds ve Merges, 1997: 1). Buna karşın devletler gelişen roket teknolojisini, düşman orduların kaybını artıracak ve savaşın kaderini belirleyecek bir silah olarak kullanmaya ağırlık vermiştir (Mayer, 2011: 21).

Sıvı yakıtlı roketlerin savaş aracı olmanın ötesinde uzay yolculuklarında kullanılabilereği fikri 20. yüzyılın başlarında yaygınlaŐmaya başlamıştır. Amerikalı bilim insanı Robert Goddard'ın 1919 yılında yayınladığı "*A Method of Reaching Extreme Altitudes*" adlı eseri ile sıvı yakıtlı roketleri geliŐtirmenin yolları ele alınmış ve bu fikirleriyle Alman mühendislere de ilham vermiştir (Reynolds ve Merges, 1997: 2). Özellikle Nazi yönetimi, füze çalışmalarını hızlandırmış ve bu süreç Wernher von Braun ve ekibinin V-2 Balistik f zelerini¹⁹ geliŐtirmesiyle sonuçlanmıştır (Mayer, 2011: 22). Roketlerle uzaya insan taşıma, roketlerin ve füzelerin silah olarak kullanılması konularında çalışmalar yürüten bu ekip, ikinci Dünya Savaşı sırasında Alman ordusuna roketler konusunda hizmet vermiş, savaş sonrası ise ABD, SSCB ve Birleşik Krallık gibi Ükelere g c ederek uzay teknolojilerini geliştirmeye devam etmişlerdir (Reynolds ve Merges, 1997: 4; Mayer, 2011: 22).

Soğuk Savaş döneminde uzay yarıŐını hızlandıracak ilk ve en önemli adım yapay uyduların yörüngeye yerleştirilmesidir. "Uyduların Babası" olarak adlandırılan Arthur C. Clarke (Pelton, 1998: 1), 1945 tarihinde yayınladığı bir makale ile yeryüzüne yerleŐtirilecek uydularla iletişim kurulabileceğini ispatlamaya çalışmış ve iletişim uydularının mucidi kabul edilmiştir (1945: 305-308). 1957 tarihinde Sputnik I'in yörüngeye yerleşmesi, "Uzay  ağı"nın başlangıcı olarak kabul edilmiştir (UN Office for Outer Space Affairs, COPUOS History, tarihsiz). Ardından uyduların yapımı endüstrileŐmeye başlamış ve uzayın insanlık yararına sivil amaçlarla kullanılabilereği düşüncesi yanında askeri amaçlar da ağırlık kazanmıştır. RAND Şirketi uyduların istihbarat toplama gibi askeri amaçlar için kullanılmasına dair çalışmalar yürütmeye

¹⁹ V-2 roketleri dış uzaya çıkan insan yapımı ilk yapay nesnelere (NASA, 2020a: 6).

başlamıştır (Reynolds ve Merges, 1997: 4). Öte yandan yeryüzündeki askeri rekabetin, özellikle nükleer savaş riskinin yıkıcılığına dikkat çeken bilim insanlarının ortak  abası²⁰, uluslararası deniz yatağının, Antarktika'nın ve uzayın "insanlığın ortak mirası" temelinde uluslararası rejimler çerçevesinde düzenlenmesinin  n n  açmıştır.

Uzayın, derin deniz yataklarının ve Antarktika'nın insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmesi fikri, 1957-58 yılları arasında gerçekleşen Uluslararası Jeofizik Yılı'na (*International Geophysical Year*, IGY) dayanmaktadır. Politik rekabetin gölgesinde sürdürülmeye çalışılan IGY faaliyetleri çerçevesinde alınan kararlar, bilimsel amaçların ve ilerlemenin devletlerin egemenlik iddialarının ve askeri, ekonomik, politik çıkarlarının üstünde görüldüğünü ortaya koymaktadır (Korsmo, 2007: 1315). Epistemik topluluk olarak değerlendirilebilecek IGY'nin yürüttüğü çalışmalar, siyasi rekabetten uzak ve eşitlikçi bir anlayışla bilimsel bir tartışma ortamı yaratmış, daha sonra hukuki metinlere yansiyacak insanlığın ortak mirası prensibi bu ortamda geliŐmiŐtir. İnsanlığın ortak mirası prensibi ilk olarak 1959 Antarktika Antlaşması'nda yer almış, Antarktika'nın askeri faaliyetlerden arındırılması ve sadece bilimsel amaçlar için kullanımı garanti altına alınmıştır. Bu bağlamda insanlığın ortak mirası prensibi küresel bir norm olarak kabul edilmiş ve Antarktika Kıtası özelinde oluşturulan bu uluslararası rejim, Soğuk Savaş dönemi uluslararası sistem yapısını sınırlı da olsa küresel yönetişime doğru ilerletmiŐtir.

Uluslararası Jeofizik Yılı içerisinde y r t len faaliyetler Antarktika ile sınırlı kalmamıŐ, uzay araştırmalarının yürütülmesini kolaylaştıracak Uzay Araştırmaları Komitesi'nin, okyanusların ve derin denizlerin araŐtırılmasına hız verecek Okyanus Araştırmaları Bilimsel Komitesi'nin kurulmalarına da öncülük etmiştir (Korsmo, 2007: 1316). 1974 yılında gelişmekte olan ülkelerin Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde kabul ettirdiği Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (*New International Economic Order*, NIEO)²¹ Deklarasyonunun yaratmış olduğu

²⁰ 1955 yılında aralarında Bertrand Russell ve Albert Einstein'ın da bulunduğu bilim insanları, bilimin politikaya ve barıŐa katkısına dikkat çeken bir manifesto yayımlamıŐtır. Bu  ağrı Pugwash Bilim ve Dünya ilişkileri Konferanslar serisinin baŐlamasını sağlamıştır. Bu girişim Soğuk Savaş döneminde farklı bloklardan bilim insanlarını bir araya getirmiş, özellikle nükleer silahların azaltılması çabaları bilim diplomasisinin gelişmesi yönünde önemli rol oynamıştır (The Bulletin of the Atomic Scientists, 2021).

²¹ 1974 yılında BM bünyesinde kabul edilen Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Deklarasyonu'na göre, dünya toplumunun karşı karşıya geldiği en önemli ekonomik sorunların  z m  için tüm halkların ekonomik gelişimi ve sosyal ilerlemesi desteklenmelidir (Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, 1974). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eŐitsizliđin ortadan kaldırılmasını hedefleyen bu deklarasyonda, teknolojik ilerlemenin yaratmış olduğu faydaların tüm uluslararası topluma paylaŐtırılması gerekliliği ve bu sayede küresel kalkınmanın sağlanabileceği üzerinde durulmaktadır (Madde 5). Deklarasyonda, devletlerin egemen eŐitliđi prensibi altında hakkaniyetli bir Şekilde yürütülecek

birtakım normatif değerleri de ihtiva eden 1982 tarihli BMDHS, derin deniz yataklarının insanlığın ortak mirası olduğunu onaylayarak bu ilkenin küresel bir norm olarak görülmesinde köşe taşlarından birini oluşturmuştur. Antarktika Antlaşması ve BMDHS arasında yaratılmaya çalışılan uluslararası uzay hukuku enstrümanları da insanlığın ortak mirası prensibinin dikkat çekici metinlerinden olmuştur. Buna karşın uzayda insanlığın ortak mirası prensibinin nasıl işleyeceği belirsizdir.

Uzayın Yasal Statüsünün Belirsizliği

Uzay yarışının hız kazanması ile birlikte devletler uzay faaliyetlerini kurumsallaştırırken, BM bünyesinde de uluslararası uzay hukukuna ilişkin düzenlemelere ağırlık verilmiştir. 1958 yılında Amerikan Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi'nin (*National Aeronautics and Space Administration, NASA*) kuruluşu (Dick, 2008) ile ABD'nin uzay faaliyetlerini ulusal düzeyde sivil havacılık programı çerçevesinde kurumsallaştırması, diğer ulus devletlerin uzay politikalarına da örnek olmuştur. SSCB ise, kurumsallaşma yerine uzay faaliyetlerini spesifik programlar şeklinde Sovyet bürokrasisi içinde yürütmüş, askeri ve sivil faaliyetler arasında ayırım gözetilmemiştir. (Tarasenko, 1994: 342; US Congress, 1985: 8). Bunun yanında iki süper gücün uzay yarışı içinde uzayın askerileşmesinin yaratabileceği riskler ve bundan duyulan endişe, uzay hukukunun gelişimine zemin oluşturmuştur.

BM Genel Kurulu'nda 13 Aralık 1958 tarihinde alınan 1348 sayılı karar, uzayla ilgili ilk uluslararası karardır (UN Office for Outer Space Affairs, 1958). Bağlayıcılığı sınırlı olsa da uzayın insanlığın ortak çıkarı olduğunu kabul ederek, sadece barışçıl amaçlarla kullanımına vurgu yapmaktadır. BM'yi uzay konusunda tüm insanlık adına hareket edecek en etkili kurum olarak konumlandıran bu karar aynı zamanda "Birleşmiş Milletler Uzayın Barışçıl Amaçla Kullanılması Ad Hoc Komitesi" kurulmasını öngörmekte (Madde 1) ve IGY'ye atıfta bulunarak bilimsel iş birliğinin uluslararası barış ve kalkınmaya yardımda bulunacağına dikkat çekmektedir (Madde 1(b[i])). Kararın IGY'ye yapmış olduğu atıf ve uzayda barışçıl amaçlarla uluslararası iş birliğini teşvik edecek özel programların oluşturulması gerekliliğine yapılan vurgu, onun epistemik özelliğini ortaya koymaktadır. Kararın Komite'nin kurulmasını öngörmesi bakımından bir kimlik inşasına da işaret etmesi ve oluşacak iş birliklerinin karşılıklı anlayışı pekiştirip, uluslararası sistemde dostluğu

uluslararası iş birliği ile tüm ülkelerin ortak çıkarları gözetilerek dünyanın ekonomik problemlerine çözüm bulunması ve gelişmekte olan ülkeler lehine teknoloji transferi sağlayarak kalkınmanın desteklenmesi yönünde hedefler belirlenmiştir (Madde 4). Deklarasyon, insan onuruna yakışır bir hayata ulaşmak için uygulanacak politikalarda BM'nin rolüne ayrı bir önem atfetmiştir (Madde 6).

geniŐleteceđi inancı, inşacılığın algıların ve değerlerin zamanla deđiŐeđine olan biŐsel savıyla da  rt mektedir.

2 Ocak 1959'da Luna I adlı Sovyet Roketi, Dünya yörüngesinden ayrılarak Güneş'in yörüngesine girmeyi baŐaran "ilk Kozmik Roket" unvanını almış ve Güneş r zg rlarının ilk doğrudan gözlemlerini ve ölümlerini sağlamayı başarmıştır (UN Office for Outer Space Affairs, History, tarihsiz). Yaşanan teknolojik gelişmeler daha fazla düzenleme gerektirmiŐ ve Ad Hoc Komite, 12 Aralık 1959 tarihli 1472 sayılı BM Genel Kurul Kararı ile Daim  Komite olarak adlandırılan "BM Dış Uzayın BarıŐıl Amaçlarla Kullanımı Komitesi"ne (*Committee on the Peaceful Uses of Outer Space*, COPUOS) dönüŐtürülmüŐtür. Bu karar içerisinde de uzayın keşfinin tüm insanlığın çıkarı için kullanılması gerektiğine dair atıflara yer verilmiş, uzay faaliyetlerinin hız kazanması adına bilimsel bilgi alıŐveriŐinin uluslararası iş birliği nezdinde yapılması ve ulusal uzay faaliyetlerinin desteklenmesi hedefleri dile getirilmiştir. COPUOS barış, güvenlik ve kalkınma amacıyla uzayın tüm insanlık adına yönetilmesinden sorumlu kılınırken (UN Office for Outer Space Affairs, Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, tarihsiz)²², uluslararası uzay rejiminin gelişiminde de  nc  rol oynamıştır (Erdem, 2014: 6). Ad Hoc Komite'nin Daim  Komite'ye dönüşmesi süreci değişen algıların kimlik inŐasında oynadığı role örnek olarak gösterilebilmektedir.

SSCB'nin 12 Nisan 1961 tarihinde uzaya ilk insanı -Yuri Gagarin- göndermesi ve yörüngede tam tur atmasını sağlaması ise yeni bir dönemi baŐlatmıŐtır. ABD Başkanı John F. Kennedy, 25 Eylül 1961'de BM Genel Kurulu'nda yapmış olduğu konuşmada Sovyet kozmonotlarını tebrik ederken, dünya için yaratılan hukukun, insanlığın yeni mekânı olan uzaya doğru geniŐletilmesinin gerekliliğini dile getirmiştir (Kennedy, 1961).²³ Soğuk Savaş döneminin süper g  lerinden biri olan ABD'nin uzay hakkındaki bu fikirleri uzay hukuku inŐasında öznelerarası yapıya da vurgu yapmakta ve uluslararası hukukun uzaya yansımalarını öngörmektedir. Böylelikle politik söylemler, rekabet

²² Uzayın barıŐıl amaçla kullanımı için uluslararası iş birliğini teşvik etmek, BM'nin uzay ile ilgili faaliyetlerini inceleyip uzay araştırma programlarını desteklemek ve uzayın keŐfinden kaynaklanan yasal sorunları incelemek görevleri arasında yer almıştır. 1961 yılında kurulan Hukuk Alt Komitesi ve Bilim ve Teknoloji Alt Komitesi, uzay araştırmalarında uluslararası iş birliği ve küresel kalkınma hedeflerine ulaşmak için uzay teknolojilerinin kullanımının tartışıldığı küresel bir platform sunmuŐtur (UN Office for Outer Space Affairs).

²³ John F. Kennedy (1961), uzayın emperyalist söylem olan egemen iddialar tarafından yönlendirilmemesi, uzayın silahlanmasının  nlenererek savaş olasılıklarının bertaraf edilmesi ve uzay konusunda yaşanacak her türlü bilimsel geliŐmenin insanlığın yararı için kullanılmasının gerekliliğinin altını çizmiştir. Uluslararası Uzay Hukuku'nun oluşmaya başladığı dönemlerde ortaya konan insanlığın ortak mirası prensibi bu bağlamda ABD'nin güvenlik arayıŐlarının bir  z m  olarak da nitelendirilmiŐtir (Wolter, 2005: 88).

ve bilimsel faaliyetler etrafında şekillenmeye başlayan uzay faaliyetleri, yeni hukuki metinlerin yaratılmasına da zemin hazırlamıştır.

BM Genel Kurulu'nun 13 Aralık 1963 tarihli 1962 (XVIII) sayılı kararı ile "Devletlerin Uzayın Araştırılması ve Kullanımına Yönelik Faaliyetlerle İlgili Hukuki İlkeler Bildirgesi" kabul edilmiştir (Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, 1962). İlkeler Bildirgesi içerisinde de uzayın barışçıl amaçlarla tüm insanlığın yararı ve çıkarı için keşfinin ve kullanımın sürdürülmesi gerektiğine olan inanç dile getirilmiştir. Uzayın ve gök cisimlerinin doğrudan işgal veya egemenlik ilanı ile kimseye ait olamayacağı (Madde 3), devletlerin uzayın keşfi ve kullanımındaki faaliyetlerini uluslararası barış ve güvenliği sağlamak ve uluslararası iş birliğini teşvik etmek amacıyla BM Şartı ve diğer uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak gerçekleştireceği (Madde 4) karara bağlanmıştır. Bu bildirme aynı zamanda devletler yanında devlet dışı kuruluşların uzayda yürüteceği faaliyetlerde uluslararası hukuka uygun davranmalarında devletleri sorumlu tutmaktadır (Madde 5). Devletlerin ya da devlet dışı kuruluşların gerçekleştirdiği uzay faaliyetlerinden oluşacak zararın da yine ilgili devletin sorumluluğunda olduğu (Madde 8) ve astronotların, insanlığın uzaydaki elçileri olduğunun kabulü ile herhangi bir devletin topraklarına zorunlu iniş yapmaları durumunda o astronotların ilgili devlet tarafından korunması gerekliliği (Madde 9) de garanti altına alınmıştır. 1963 tarihli ilkeler Bildirgesi uluslararası hukuk bakımından bağlayıcı bir metin olmasa da gelecekte oluşturulacak olan bağlayıcı metinlerin temeli olarak kabul edilmiştir (Koroma, 2011: 3). Uzay hakkında oluşturulacak küresel bir normun altyapısını meydana getiren bu metinler, zaman içerisinde bağlayıcılığı olan metinlere dönüşmüştür.

Soğuk Savaş döneminin ideolojik rekabetinin COPUOS'da karar alınmasını zorlaştırmasını engellemek için kararların, konsensüs esasında alınmaya başlanması, uzay konusunda birçok hukuki metnin hazırlanmasını kolaylaştırmıştır (Erdem, 2014: 14). Komite'nin oluşturduğu ilk antlaşma 1967 tarihli "Ay ve Diğer Gök Cisimleri Dahil, Uzayın Araştırılması ve Kullanılmasında Devletlerin Faaliyetlerini Yöneten İlkeler Hakkında Antlaşma" ya da bilinen adıyla Uzay Antlaşması'dır (Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, 1967). Uzay Antlaşması uluslararası uzay hukukuna ilişkin temel çerçeveyi sağlamakta ve Ay'ın ve diğer gök cisimlerinin sahiplenilmemesi ilkesini belirginleştirmektedir (Koroma, 2011: 3). Antlaşma, uzayda egemenlik iddialarının kabul edilemeyeceğine; uzayın keşfinin ve kullanımının tüm insanlığın ortak çıkarı ve sadece barışçıl amaçlarla kullanılması

Şartına; uzayda iş birliğine ve uzayın silahsızlandırılmasına vurgu yapmaktadır. Antlaşma içinde “insanliğın ortak mirası” ibaresi bulunmasa da ihtiva ettiği maddelerle birlikte uzayın ortak miras değerlerine sahip olduğu dŐŐn leilmektedir.

1968 tarihli “Astronotların Kurtarılması, Astronotların ve Uzaya FırlatılmıŐ Olan Araçların Geri Verilmeleri Hakkında Anlaşma”²⁴, 1972 tarihli “Uzay Cisimlerinin Verdiği Zarardan Dolayı Uluslararası Sorumluluk Hakkında Sözleşme”²⁵ ve 1976 tarihli “Uzaya Fırlatılan Araçların Tescili Hakkında Sözleşme”²⁶ de uzayın barıŐııl amaçlarla kullanımını desteklemektedir. Bu metinler ortak miras prensibine benzer düzenlemeler içerse de Antarktika Antlaşması’nın veya BMDHS’nin aksine uzayın insanliğın ortak mirası kabul edildiğine dair kesin ve açık bir hüküm barındırmamaktadırlar. Bununla birlikte 1979 tarihli “Ay ve Diğer Gök Cisimleri  zerinde Devletlerin Faaliyetlerini Düzenleyen Anlaşma”²⁷ (Ay Anlaşması), insanliğın ortak mirası prensibinin uzaya ilk somut yansıması olacaktır.²⁸ Anlaşma, Ay’ın ve onun doğal kaynaklarının insanliğın ortak mirası olduğunu kabul etmekte, Ay’ın, dış uzayın ve diğer gök cisimlerinin kullanımında barıŐııl amaçlarla ve insanliğın ortak mirası prensibi ile hareket edilmesine vurgu yapmaktadır.²⁹ 1984 tarihinde y r rl Ğe giren Ay Anlaşması’na sadece 18 ülkenin taraf olması³⁰ (Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, 1979) nedeniyle insanliğın ortak mirası ilkesi tartışmalı bir konumda kalmıştır.

²⁴ Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and the Return of Objects Launched into Outer Space, 1968.

²⁵ Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects, 1972.

²⁶ Convention on Registration of Objects Launched into Outer Space, 1976.

²⁷ Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies, 1979. Belge kısaca Ay Anlaşması ya da Ay Antlaşması olarak kabul edilmektedir.

²⁸ 1969 yılında Apollo 11 uzay aracının Ay’a ilk inişi ve Neil Armstrong’un Ay’a ilk ayak basan insan olarak tarihe geçmesinin ardından (Office for Outer Space Affairs, 1969) yaşanan teknolojik gelişmeler ile insanliğın Ay’a ve diğer gök cisimlerine ulaŐabileceĐi ispatlanmış ve bu durumun yarattığı hukuki boşluk tamamlanmaya çalışılmıştır. 1971 yılında SSCB ve Arjantin COPUOS’a Ay konusunda bir anlaŐmaya varılması konusunda öneri sunmuŐlardır (Guntrip, 2008: 396) ve COPUOS’un çalışmalarıyla birlikte 1979 yılında Ay Anlaşması oluşturulmuştur.

²⁹ Bu antlaşma ile Ay ve diğer gök cisimlerinde hiçbir devlet, devletlerarası organizasyon, hükümet dışı kuruluş ya da sivil birinin egemenlik hakkının olamayacağı ve bu alanlar hakkında verilecek olan kararların uluslararası bir rejim tarafından yönetileceği karara bağlanmaktadır (Madde 11).

³⁰ Ermenistan, Avustralya, Avusturya, Belçika, Şili, Kazakistan, Kuveyt, Lübnan, Meksika, Fas, Hollanda, Pakistan, Peru, Filipinler, Suudi Arabistan, Türkiye, Uruguay, Venezüella olmak üzere toplam 18 ülke bu anlaŐmaya taraftır (UN Treaty Collection, 2021). Ay Anlaşması’nın ortaya koymuş olduğu insanliğın ortak mirası prensibi gereğince, Ay ve diğer gök cisimlerinde bulunan kaynakların çıkarımı ve kullanımı uluslararası bir rejim tarafından yönetilmelidir. Böyle bir rejimin oluşması durumunda, gelişmiş ülkelerin birtakım haklardan feragat edeceği kesinleŐmekte ve sonuç olarak bu antlaŐmanın az sayıda ülke tarafından kabul edilmesinin nedeni anlaşılmaktadır (Listner, 2011).

Antarktika Antlaşması ve BMDHS gibi insanlığın ortak mirası prensibini bağlayıcı hale getiren Ay Anlaşması'nın az sayıda ülke tarafından kabul edilmesi nedeniyle neredeyse başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra BM bünyesinde uzay hukuku kapsamında ‘‘yumuşak hukuk’’ kurallarının geçerli olmaya başladığı bir döneme girilmiŐtir.³¹ Aralık 1962'de BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmasında Perulu temsilcinin ‘‘Bilim bir kartal gibi uçarken, hukuk bir kaplumbağa gibi sürüklenir!’’ sözü, uzay hukukunun durumunu en iyi açıklayan anekdot olmuştur (Christol, 1964: 529). Uzay faaliyetleri hakkında uluslararası toplum, antlaşmalar gibi sert hukuk enstrümanları yerine kararlar, tavsiye niteliğindeki belgeler, kılavuzlar gibi yumuşak hukuk kurallarına ağrılık vermeye başlamıştır (Koroma, 2011: 6). Buna karşın ne BM Genel Kurulu'nda alınan tavsiye niteliğindeki bağlayıcı olmayan kararlar ne de insanlığın ortak mirasına dair içerikler barındıran sert hukuk metinleri uzayın yönetişimi noktasında bir rejim  nerisi getirebilmiŐtir.

Uluslararası uzay hukuku metinlerinde ortaya konan insanlığın ortak mirası prensibinin klasik egemenlik anlayışının terk edilerek liberal egemenlikten kozmopolit egemenlik anlayışına doğru dönüşümü simgelediği de iddia edilmektedir (Stuart, 2009: 15-16). Bunun yanında Wolter'e göre (2005: 89), ulus devletlerin uzayda kaynak sömürüsü bağlamında yaŐayabileceđi rekabet, Ay Anlaşması'nda açıkça ifade edilen insanlığın ortak mirası prensibinin geçerliliğini ve yapısal olarak kurucu rolünü dikkate almayı gerektirmektedir. Bu çerçevede gelişen teknoloji ile uzay faaliyetlerinin çeŐitlendiđi, uzayda çok aktörlü bir yapının ortaya çıktığı süreçte uzayda kaynak çıkarımı ve kullanımının yasal altyapısını oluşturacak, uzayın yönetiŐimini düzenleyecek yeni bir uluslararası rejime de ihtiyaç artmaktadır. Yeni oluşturulacak rejimin temel

³¹ Bağlayıcılığı olmayan ve Ay Anlaşması'ndan sonra BM Genel Kurulu'nda uzay ile ilgili kabul edilen kararlar Őunlardır: 1982 tarihli Devletlerin Uluslararası Televizyon Yayını Uydularının Kullanımını Düzenleyen İlkeler; 1986 tarihli Dünyayı Uzaktan Algılamaya İlişkin İlkeler; 1992 tarihli Nükleer Enerji Kaynaklarının Uzayda Kullanımına İlişkin İlkeler; 1996 tarihli Uzayın Tüm Devletlerin,  zellikle Gelişmekte Olan Devletlerin Menfaati ve Yararına Araştırılması ve Kullanılmasına İlişkin Uluslararası İŞbirliği Bildirgesi; 2004 tarihli Fırlatan Devlet Kavramının Uygulanması hakkında karar; 2007 tarihli Uzay Araçlarının Tescili Konusunda Devletlerin ve Uluslararası  rg tlerin Uygulamalarını Geliştirmeye Yönelik Tavsiyeler; 2010 tarihli Uzayın BarıŐıl Amaçlarla Kullanılması Komitesi'nin Uzay  plerini Azaltma Esasları; 2013 tarihli Uzayın BarıŐıl Amaçlarla Kullanımı ve KeŐfne Yönelik Ulusal Mevzuata İlişkin Tavsiyeler (UNOOSA, Space Law: Resolutions). Ayrıca BM bünyesinde oluşturulan uzay hukuku metinlerinin dışında uzay faaliyetlerini kapsayan ikili ve çok taraflı antlaşmalar da mevcuttur. Bu antlaŐmalara 1963 tarihli Atmosferde, Uzayda ve Su Altında Nükleer Deneme Yasağı Antlaşması; 1972 tarihli Anti-Balistik Füze Antlaşması (2002'de ABD'nin çekilmesi ile feshedilmiŐtir); 1977 tarihli Askeri Amaçlarla ya da Daha Başka DüŐmanca Amaçlarla evrenin DeđiŐtirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasına İlişkin Sözleşme; 1998 tarihli Sivil Uluslararası Uzay İstasyonu ile ilgili iŐbirliđine İlişkin Hükümetlerarası Antlaşma  rnek verilebilir (Jakhu ve Pelton, 2017: 37).

normunun insanlığın ortak mirası olup olamayacağı sonraki alt başlıklarda tartışılacaktır.

3. “YENİ UZAY ÇAĞI”INDA UZAYDA ÇOK AKTÖRLÜ YAPI

Uzayın keşfinin ve uzay faaliyetlerinin yürütülmesi noktasında Uzay Çağı'nın başlangıcından bu yana BM bünyesinde birtakım kurallar, normlar ve prosedürler oluşturulmaya çalışılmış, COPUOS ile birlikte kurumsallaşma yolunda adımlar atılmıştır. Bu çerçevede Birleşmiş Milletler Uzay İşleri Ofisi³² (*United Nations Office for Outer Space Affairs*, UNOOSA) ile birtakım alt kuruluşlar³³ oluşturulmuştur. Uzayla ilgili düzenlemeler BM aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmış ve ulus devletlerin bu mekanizma içerisinde etkin olması sağlanmıştır. Buna karşın devletlerin ulusal uzay faaliyetlerinin hızlanması, uzay antlaşmalarına katılım konusunda yaşanan sorunlar, yeni uzay aktörlerinin (çok uluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları, bireyler) ortaya çıkışı ile BM bünyesinde oluşturulan yapıların rolü sınırlı kalmıştır. Bunun sonucunda uzayla ilgili bölgesel ve uluslararası girişimler çoğalmış, uzayla ilgili normların oluşmasında ve farkındalığın artırılmasında çok aktörlü bir yapı ortaya çıkmıştır.

Uzay faaliyetlerinin gelişiminde bölgesel ve uluslararası örgütler önemli aktörler konumuna gelmişlerdir.³⁴ Uluslararası iş birliğini sağlama konusunda faaliyet gösteren bu örgütlerin –siyasi etkiden olabildiğince uzak kalabilmeleri sayesinde– uzay normlarının oluşması noktasındaki rolleri diğer kuruluşlara nazaran daha yüksektir. Bunun yanında hükümetlerarası bir yapıya sahip olmakla birlikte zamanla hükümetlerin müdahalelerinin önlenmesi adına bir

³² Uzayın keşfinde ve barışçıl kullanımında, uzay biliminin ve teknolojisinin sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma için kullanımında uluslararası iş birliğini teşvik etmek ve COPUOS'a yardımcı olmak amacıyla oluşturulmuştur (UNOOSA, About Us).

³³ Uluslararası toplumun uzay hakkındaki siyasi, ekonomik, bilimsel ve kültürel faaliyetlerini düzenleyen birçok BM uzmanlık kuruluşu bulunmaktadır. Bu kuruluşlar arasında Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) bulunmaktadır (Erdem, 2014: 16). Bu çerçevede iletişim ağlarında uluslararası bağlantıyı kolaylaştırmak, teknik standartları geliştirmek ve dünya çapında yetersiz hizmet alan topluluklara teknoloji ulaştırmak hedefiyle çalışan ITU, 193 devlet, 900'e yakın özel şirket, pek çok üniversite, uluslararası ve bölgesel kuruluşu bir araya getiren önemli bir küresel yönetim örneği sunmaktadır. Nerede yaşadıkları ya da hangi araçlara sahip oldukları fark etmeksizin tüm insanlığı birbirlerine bağlamayı amaç edindiğini ifade eden ITU, ortak çıkar temelli küresel yönetim örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir (ITU Website, About; Shahin, 2010).

³⁴ Bu kuruluşlar; Avrupa Uzay Ajansı (ESA), Silahsızlanma Konferansı (CD), Asya-Pasifik Uzay İşbirliği Örgütü (APSCO), Kurumlar Arası Uzay Enkazı Koordinasyon Komitesi (IADC), Yer Gözlem Uyduları Komitesi (CEOS), Küresel Navigasyon Uydu Sistemleri Uluslararası Komitesi (ICG), Uzay ve Büyük Afetler Uluslararası Şartı, Kurumlararası Operasyonlar Danışma Grubu (IOAG), Uzay Veri Sistemleri Danışma Komitesi (CCSDS) olarak sıralanabilir (Jekhu ve Pelton, 2017: 38-40; Tepper, 2016: 8).

kısmı özelleŐtirilen kuruluşların uzay faaliyetleri de öne çıkmaktadır.³⁵ öte yandan, hükümet dışı örgütler ya da sivil toplum kuruluşlarının (STK) uzaydaki faaliyetleri sınırlı olsa da uzayla ilgili görüşleri önem kazanmaya başlamıştır.³⁶ özellikle ulus devletlerin politikalarını yönlendirmek için yaptıkları çalışmalar ile kamu yararını gözeten bu kuruluşların, sorunları belirleme ve iş birliğine yönelik  z mler üretme noktasında ilerleyen dönemde rollerinin artabileceği öngörülmektedir (Jakhu ve Pelton, 2017: 42). Bu kuruluşlar içerisinde yer alan uzmanların ve bilim insanlarının kamu yararı temelinde uzayın geleceğini inşa edebileceğine ve oluşturulacak uluslararası bir rejimde etkinliklerinin üst düzey olabileceğine dair inanç, bilişsel yapının önemini ortaya koymaktadır.

Uzayda dikkate alınması gereken en önemli aktör ise  zel Őirketlerdir. Uzay faaliyetlerini 1970'ler öncesi ve sonrası olarak değerlendiren uzmanlara göre, ilk dönem uzay faaliyetleri ulus devletlerin tekeline ilerlerken, 1970'lerden itibaren hükümetlerin uzay faaliyetlerinde özel sektörle çalışmaya başlamasıyla birlikte bu aktörlerin uzaydaki rolü artmıştır (Sommariva, 2020). Uzay faaliyetlerinde ana yatırımcı halen ulus devletler olarak gözükse de araştırma enstitüleri,  niversiteler ve özel sektör tedarik ve hibe mekanizmaları aracılığıyla uzay faaliyetlerinde önemli yatırımcılar konumuna gelmişlerdir (OECD Report, 2019: 18). Günümüzde  zel Şirketler için uzay pazarı (*space market*) içerisinde pek çok yeni alan açılmıştır. Ticari astronotlar, uzay aracı üreticileri, uzay aracı itki sistemi geliŐtiricileri, uydu rampası üreticisi, uzay aracı bileşeni geliŐtiricileri ve  reticileri, Spaceliner (süper hızlı uçak) Şirketleri uzay merkezli ekonominin yeni  zneleridir. Bunun yanında uzayın keşfinde ve uzay faaliyetlerinde bilgiyi elinde tutan ve bu bilgiyle siyasi karar alıcıları etkilemeye çalışan bilim insanları ve epistemik toplulukların rolü de yadsınamaz önemdedir. Uzaydaki bu çok aktörlü yapı, uzayın küresel yönetişimi bağlamında yeni düzenlemelere olan ihtiya ı açığa çıkar mıŐtır.

³⁵ Bu kuruluşlara  rnekler; Uluslararası Telekomünikasyon Uyduları  rg t -INTELSAT, Uluslararası Denizcilik Uyduları  rg t -INMARSAT, Avrupa Telekomünikasyon Uyduları  rg t -EUTELSAT, Intersputnik Uluslararası Uzay İletişimi  rg t -INTERSPUTNIK, Avrupa Meteorolojik Uyduları İŐletme TeŐkilatı-EUMETSAT, Arap Uydu Haberleşme TeŐkilatı-Arabsat (Jakhu ve Pelton, 2017: 40-42).

³⁶ Bu STK'lara Uluslararası Standartlar TeŐkilatı (*International Organization for Standardization*); Uluslararası Uzay Güvenliğinin Geliştirilmesi Derneği (*International Association for the Advancement of Space Safety*); Uluslararası Uzay G venliği Vakfı (*International Space Safety Foundation*); Uzay Araştırmaları Komitesi (*Committee on Space Research*); Uluslararası Astronomi Birliği (*International Astronomical Union*); Uluslararası Astronot Federasyonu (*International Astronautical Federation*); Uluslararası Uzay Hukuku Enstitüsü (*International Institute of Space Law*); Uluslararası Hukuk Derneği Uzay Hukuku Komitesi (*Space Law Committee of the International Law Association*)  rnek verilebilir (Jakhu ve Pelton, 2017: 42-45).

4. YENİ UZAY FAALİYETLERİNİN GEZEGENSEL ETKİSİ VE YENİ BİR UZAY REJİMİN İNŐASINDA EPİSTEMİK TOPLULUKLARIN ROLÜ

Uzay hukuku metinlerinde barışçıl kullanım ve egemenlik dışı alan vurgulamaları, klasik egemenlik anlayışının ötesinde bir bakış açısı getirmektedir. Bu bağlamda uzay faaliyetleri ile ilgili yasal düzenlemeler, normlar, politikalar, kurumlar ve aktörler küresel uzay yönetişiminin asli unsurları haline gelmektedir. Uzay yönetişimi, insanlığı bütün olarak gören, eşit siyasi muameleyi hak ettiğini belirten kozmopolit egemenlik anlayışından (Held, 2002: 23) ziyade insanlığın çıkar ve kaygılarının küresel bir siyasal süreç içinde, hükümet dışı örgütler ve küresel toplumsal hareketleri de içerecek şekilde ele alan ulusötesicilik yaklaşımına (Sinclair, 2016: 51) yakın görünmektedir. 1998 yılında ABD, Rusya Federasyonu (RF), Kanada, Japonya ve Avrupa uzay ajanslarının uluslararası iş birliği ile yörüngeye yerleştirilen Uluslararası Uzay İstasyonu (*International Space Station*, ISS) dünyadaki küresel ortaklığın uzaya yansıyan en somut örneğidir. ISS'e yapılan uçuşlar, istasyonda görev alan astronotlar ve yürütölen araştırmalar, pek çok ulusal ve sivil aktörün dayanışması göz önüne alındığında ISS'nın ulusötesi bir karakter sergilediği görölmektedir (NASA, 1998). Ancak Malezya, Güney Afrika ve Brezilya gibi ölkelerden astronot kabul edilen Uluslararası Uzay İstasyonu'na, ABD'nin ulusal güvenlik meseleleri öne sürölerek, Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) taykonotları kabul edilmemektedir (Kluger, 2015). Bunun akabinde Dünya yörüngesine yakın bir alanda Tiangong adındaki kendi uzay istasyonunu faaliyete sokmaya çalışan ÇHC'in bu tutumu (Hong, 2018: 278), gelecekte uzayın küresel yönetişimi noktasında bir engel olarak gözökmektedir. Öte yandan, uzayın çok aktörlü yeni yapısı küresel yönetim bağlamında yeni bir rejimi de gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede uzay hukukundaki esneklik ve yetki sınırlarının belirsizliği, uzayın küresel yönetişimi konusunda yeni küresel düzenlemelere ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Buradaki temel sorun, uzay boşluğundaki bilinmezliklerin yaratabileceği fırsat ve risklerin dünyaya yansıyacak yeni rekabet, çatışma ve sorunları tetikleyip tetiklemeyeceğidir.

Geçmişten günümüze birçok savaşın sebebi olarak gösterilebilecek kaynak ihtiyacı sorunsalı, fosil yakıtların sürdürülemezliği ve küresel çevre sorunlarının derinleşmesindeki rolü çerçevesinde yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Temiz enerjiye kavuşma, barış ve güvenliği destekleyecek şekilde kaynak rekabetini azaltma bağlamında uzay teknolojilerinin çözüm olabileceği yönünde

çalışmalar bulunmaktadır.³⁷ Güneş Enerjisi Uydu Sistemleri (*Solar Power Satellite Systems*, SPSS), bu olasılıklardan biri olarak değerlendirilmektedir; fakat bu teknolojinin oluşturabileceği zararın³⁸ önlenmesi konusunda düzenlemelere ihtiyaç vardır. Uluslararası ilişkiler disiplininin temel konularından savaş ve barış meselesinin ele aldığı kaynak ihtiyacı sorunsalı, alanında uzman kişilerin karşılıklı iş birlikleri ve dayanışma sayesinde çözüme kavuşabilecek boyuttadır ve bu durum, epistemik toplulukların ulusötesi rejim inşasındaki önemini belirginleştirmektedir.

Şüphesiz uzay teknolojilerinin insanlık için en büyük yararlarından biri olan iletişim uydularının yarattığı sorunlar bu bağlamda değerlendirilebilir. İletişim uyduları sayesinde dünyanın farklı yerlerindeki insanlar daha ucuz ve hızlı haberleşebilmektedir. Yörüngedeki meteoroloji ve navigasyon amaçlı uyduların ekonomik, sosyal ve insani pek çok faydası bulunmaktadır. Ancak bu uydular arasındaki mesafenin yaklaşık 2 dereceden az olması durumunda radyo parazitleri oluşabilmekte (Reynolds ve Merges, 1997: 18-19) ve bu durum, teknolojinin yararsız kalmasına neden olabilmektedir. İşleyen uydularla birlikte kullanımı sona eren uyduların uzay faaliyetleri sırasında açığa çıkan parçaları ve enkazın oluşturduğu çeşitli büyüklüklerde 500 bin parçalık uzay çöplü de 17.500 mph hızla yörüngede hareket etmekte ve ciddi riskler oluşturmaktadır (Garcia, 2017). Uzay çöplerinin iletişim, navigasyon, uzaktan algılama, hava tahmini, askeri gözetim, nükleer izleme ve uzayın keşfi için gelecekte büyük tehlike yaratabileceği öngörülmektedir (Pelton, 2013: 1). Yörüngenin temizlenmesi, küresel yönetim çerçevesinde ele alınabilecek sorunlar arasında öne çıkmaktadır. “Kessler Sendromu” olarak da bilinen Dünya yörüngesine gönderilen nesnelere çarpışarak daha fazla uzay enkazına sebebiyet vereceği ve bu enkazların da daha çok çarpışma olasılığı oluşturacağı düşüncesi (Mrusek, 2019: 1) uzayda oluşan çöplerin yaratacağı kısır döngüyü en iyi açıklayan olgudur. Bunun yanında Dünya dışından gelebilecek (ozon tabakasındaki deliğin tekrar genişlemesi ile Güneş’ten gelen radyasyon düzeyinin artması ya da asteroid çarpması gibi) tüm insanlığı ilgilendiren kozmik tehditlerin belirlenmesinde bilim insanlarının rolü ön plandadır. Bu tehditleri önleme ve bertaraf etme konusunda ise iş birliğinin ve koordineli politikaların kaçınılmazlığı küresel yönetime ihtiyaç olduğunun bir göstergesidir. İnsanlık

³⁷ Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesi için uzay teknolojilerinin ulusal, bölgesel ve uluslararası çapta kullanılması gerektiğini belirten bir çalışma için BM Ekonomik ve Sosyal Konsey’in 2020 tarihli raporuna bakabilir (UN Economic and Social Council, 2020).

³⁸ SPSS, uzaydan Dünya’ya büyük ölçekli (çevresel açıdan temiz) enerji sağlayabilecek teknolojilerden biri olarak görülmektedir (Oda, 2004: 343). Bu enerjinin Dünya’ya mikrodalga formunda dönüştürülerek yansıtılmasıyla ulusal şebekede kullanımının sağlanabileceği öngörülmektedir, ancak bu uyduların yaydığı mikrodalga ışınların çevreye ve sağlığa olası etkileri tartışma yaratmaktadır (Naval Research Laboratory Report, 2009: 23).

için en faydalı olanın tespiti açısından yine epistemik toplulukların rolü yadsınamaz boyuttur.

Öte yandan, kaynak ihtiyacı çerçevesinde gelişen teknoloji uzay madenciliğini her geçen gün daha da mümkün hale getirmiş ve ulus devletler ulusal mevzuatlarında düzenlemeler yapmaya baŐlamıŐlardır. Bu noktada  ne çıkan ilk aktör, 2015 tarihli Uzay Madenciliğı Yasası ile ABD olmuştur. ABD kendi vatandaŐlarının elde ettikleri tüm asteroit kaynaklarına onların erişim hakkını kabul eden yasayı onaylayarak (U.S. Commercial Space Launch Competitiveness Act, 2015) birçok ulus devletin uzay kaynaklarını “s m rmesinin” de  n n  açmıştır. Yapılan bu düzenlemenin 1967 tarihli Uzay Antlaşması’na yani uzayın tüm insanlığın yararına kullanılması gerektiğı ve uzayda egemenlik tesis edilemeyeceğı prensibine aykırı olduğunu belirten bilim insanları bulunmaktadır (Tepper, 2016: 10). Uzayın ve uzay kaynaklarının kontrolsüz kullanımı öngörülemeyen riskleri barındırmaktadır; bu çerçevede devletler arasında uzayda yaŐanabilecek rekabetin dünyaya nasıl yansıtacağı ve ne sonuçlar doğurabileceğı hesaplanarak hareket edilmelidir. Ulus devletlerin kendi milli politikaları çerçevesinde ıkarımıŐ oldukları bu tip yasalarla uzay politikalarını uluslararası iş birliğinden uzak olarak yürütebilecekleri düşüncesi de (Erdem, 2021) küresel yönetiŐimin insanlığın ortak mirası ilkesi çerçevesinde oluşmasında engel teşkil etmektedir. Uzaydan elde edilebilecek maksimum faydayı sağlamak amacıyla ulus devletler ulusal çıkarlarını insanlığın ortak çıkarımının önüne koyabilmektedir.

Uzayda kaynak çıkarımı ile ilgili son gelişmeler uzayın ticarileŐmesinde yeni bir sayfa açmış, “Yeni Uzay ağı” olarak bilinen dönemde pek çok Şirket uzay faaliyetlerinin parçası haline gelmiştir. Yeni Uzay Şirketleri olarak da adlandırılan bu aktörler uzaya ulaşım, uzaktan algılama, uydu verilerine erişim ve analiz, uzay istasyonları ve uzayda yaşam, uzay turizmi, Dünya yörüngesinin ötesinde koloni faaliyetleri ve uzay madenciliğı gibi konularda çalışmalar yapmaktadır. Jeff Bezos, Elon Musk, Richard Branson ve Paul Ellison gibi bir dizi varlıklı kişinin girişimiyle uzay faaliyetleri merkeziyetsiz bir yapıya bürünürken, özel sektörün ulus devletlerin uzay teknolojilerini geliŐtirmede yadsınamaz bir katkı sunduğu da belirtilmektedir (Weinzierl, 2018: 178-185). Şirketlerin artan rolü dış uzayın sınırları konusunu da yeniden gündeme getirmiştir. Yeni bilimsel ve teknik imkanların gelişmesi dış uzayın sınırlarını belirlemeyi bir ölçüde kolaylaŐtırırsa da ulus devletleri bu sınırları kabul etmeye zorlayacak bir mekanizma bulunmamaktadır. Öte yandan, uzay turizmi ve uzay madenciliğı gibi faaliyetler güçlü ülkeler ve zengin giriŐimcilerin uzaydaki rolünü sınırsızlaŐtırmaktadır. Uzayın sınırlarının uluslararası bir antlaşma çerçevesinde kesinleŐtirilmesi, ulus devletlerin ve sermayenin çıkarlarının uluslararası

toplumun çıkarlarının önüne geçmesini zorlaştırarak uzayın tüm insanlık yararına kullanılmasını kolaylaştırabilecektir. Monahan (2008: 2-6), uzayın tüm insanlık yararına kullanımı söz konusu olduğunda sınır ihtiyacının ortadan kalkacağını ve böylelikle uzayın uluslararası kamu hizmetinin konusu haline geleceğini iddia etmektedir. İnsanlığın ortak mirası prensibi ile uzay için kurulabilecek ulusötesi bir rejim, uzun zamandır tartışılan pek çok sorunu nihayete erdireceği gibi insanlığın ortak çıkarı için oluşacak meselelere çözüm bulabilecektir.

Küresel bir uzay rejiminin oluşturulması ve yeni bir yönetim anlayışının ortaya konması özellikle uzay teknolojilerinin gelişimindeki rolleriyle etkinlik alanı genişleyen özel şirketlerin ve bireylerin kontrolsüz girişimlerini önleyecek bir düzen de getirebilecektir. Bu kontrolsüzlüğe uzay faaliyetlerinde son dönemde öne çıkan Elon Musk'ın ve sahip olduğu SpaceX şirketinin girişimleri örnek verilebilir. SpaceX, 2020 yılında uzaya yolculukta maliyeti azaltan ve yeniden kullanım imkânı veren Starship roketine yüzer fırlatma rampaları inşa etmek amacıyla iki eski Valaris petrol kulesi³⁹ satın alarak, uzay faaliyetlerinde açık denizleri kullanmaya başlayacağını sinyallerini vermiştir (Sheetz, 2021). Bu durum açık denizlerin serbestliği⁴⁰ ilkesinden yararlanarak ulus devletlerin bürokratik engellerini ortadan kaldırmaya yönelik bir adım olarak değerlendirilebilmektedir. Yaşanan gelişmeler uluslararası hukukun farklı dallarının da tartışmaya açılmasına sebebiyet vermekte ve bilim insanları bu sorunlara kolektif çözümler üretmek için çabalamaktadırlar. Uluslararası Uzay Hukuku Enstitüsü gibi epistemik topluluklar, küresel uzay ekonomisinden gökyüzündeki ışık kirliliğine kadar insanlığın ortak çıkarını ilgilendirecek meselelerde küresel yönetim noktasında ulusötesi iş birlikleri yürütmektedirler (International Institute of Space Law, tarihsiz).

Bu iş birliklerinin en önemli örneklerinden birisi ise gökyüzü ile ilgilidir. Gökyüzünün insanlığın ortak mirası kabul edilmesinin yanında, ışıklar ve atmosfer kirliliğinden dolayı insanlar tarafından sağlıklı gözlemlenememesi (Marin, 2011: 449) küresel bir uydu rejimi ihtiyacının sorgulanmasının önünü açmıştır. StarLink ve OneWeb şirketlerinin binlerce uyduyu gökyüzüne göndererek internet sağlayan uydu takımı yıldızı oluşturmayı planlaması, bu

³⁹ İki petrol kulesinin ismini aynı zamanda Mars'ın uydularının isimleri olan Deimos ve Phobos olarak değiştiren SpaceX'in kurucusu Elon Musk, bu petrol kulelerinin Mars, Ay ve Dünya etrafında hipersonik yolculuk için yüzen süper ağır sınıf uzay limanları olacağını belirtmiştir (Musk, 2020).

⁴⁰ 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin VII. kısmında ele alınan açık denizler hakkındaki hükümler uyarınca bu alanların uzay faaliyetlerinde kullanımı öngörülmemiştir (Madde 86-115). Teknolojik ilerlemeye bağlı olarak hukuki boşluklar oluştuğu ve mevcut hukuki rejimlerin yetersiz kaldığı görülmektedir.

planın gerçekleşmesi durumunda gökyüzünün bilim insanları tarafından yerden astronomik gözleminin zorlaşacak olması karşısında büyük tartışmalar yaşanmış (Ferreira, 2020) ve özel şirketlerin uydu yapım aşamalarına –özellikle uyduların çok parlak olup gözlem teleskoplarına engel olmasına– ve bu şirketlerin uydularını astronomik gözlemlerin kolayca yapılmasını sağlayan yüksek irtifalara göndermelerine tepki gösterilmiştir (National Optical-Infrared Astronomy Research Laboratory, 2020). Astronomlar ve diğer paydaşlar yaşanan bu sorun karşısında tartışmayı genişleterek çeşitli öneriler ortaya koymaktadırlar (Aliş, 2021) ve neticesinde siyasi karar alıcıları etkilemeyi hedeflemektedirler. Uydularını insanlığa internet sağlama amacıyla yörüngeye yerleştiren bu şirketler, her ne kadar uluslararası uzay hukukunda belirtilen barışçıl kullanım şartına uyuyor olsa da Uzay Antlaşması'nın 9. maddesi uyarınca barışçıl amaçlarla (asteroit gözlemi, hava durumu takibi, vb.) gökyüzü gözlemi yapan astronomlarla uluslararası istişare içerisinde hareket etmek zorundadırlar. Bu durum epistemik toplulukların, değişen koşullara uygun yeni rejimlerin inşasındaki önemini ortaya koymaktadır.

Öte yandan SpaceX'in Mars'a kurulacak koloninin Dünya'nın imkânlarından yararlanmaya devam edeceğini ancak Dünya'nın kurallarından bağımsız olarak yönetileceğini belirten açıklaması (Cuthbertson, 2020), insanlığın ortak çıkarını ilgilendiren alanlarda bireysel birtakım yönetim iddialarını da gündeme getirmiştir. Küresel bir düzenin eksikliği, ortak alan olarak görülen uzayın coğrafi keşifler sonrası ticari ve askeri faaliyetlerle kolonileştirilen bölgelerde yaşanana benzer şekilde rekabet ve çatışma ortamına dönüşmesine neden olabilecektir. Şimdiye kadar uzayda yaşam formuna rastlanmamış olması, kontrolsüz uzay faaliyetlerinin yürütülebileceği dış uzayda Dünya'dakine benzer yıkımların yaşanmasını engelleyebilecektir. Buna karşın bu alanlarda yaratılacak zararın nasıl tazmin edileceği, buradaki faaliyetlerin dünyaya nasıl yansıtacağı büyük bir belirsizlik taşımaktadır. Bilinen, uzaydaki faaliyetlerin tüm gezegeni ve insanlığı ilgilendiren sonuçlar doğurabileceğidir. Bu bağlamda NASA'nın Ay'ın keşfine yönelik yürüttüğü Artemis Projesi ise küresel bir ortaklık örneği sunmaktadır. NASA, derin uzayın barışçıl keşfine yönelik birleşik bir oluşum meydana getirerek gelecekte siyasi alanı etkileyebilecek bir adım atmıştır. Avustralya, Kanada, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere ve ABD'nin dahil olduğu bu projeye birlikte uzayda barışçıl bir geleceğin tesis edilmesi için tüm uluslara çağrıda bulunmaktadır (NASA, 2020b). Böyle bir çağrının uluslararası ya da ulusüstü bir örgüt aracılığıyla değil de ABD gibi bir ulus devletten gelmesi ise uzayın keşfinde ve uzay faaliyetlerinde küresel bir yönetimden ziyade kutuplaştırıcı iş birlikleri olasılıklarını akıllara getirmektedir. Bu girişimlerin epistemik topluluklar

 er evesinde geliŐtirilebilmesi durumunda çatışan ulusal çıkarların uzlaŐtırılması ve ortak çıkarların yeniden tanımlanması mümkün olabilecektir. İnsanlığın geleceği açısından uzayın keşfi yeni fırsatlar sunacaktır; ama bu fırsatların gezegenin barış ve refahı için kullanılabilmesi geç olmadan küresel bir rejim oluŐturulmasını ve gezegen dışı alanın insanlığın ortak çıkarı temelinde kullanım ve yönetimine ilişkin ilkelerin belirlenmesini gerektirmektedir.

5. SONUÇ

Coğrafi keşifler  ağı, getirdiği yıkımlarla birlikte yeryüzünün tanınması, haritalandırılması ve yeni teknolojilerin geliŐtirilmesinde büyük bir dönüşüm yaratmış, bilimsel bilgi birikimi kadar bilginin nasıl kullanılacağının düzenlenmesi gerekliliğini de ortaya sermiştir. İnsanlığın uzaya çıkışı da yeni bir keşif çağının başlangıcı olmuştur. Soğuk Savaş döneminin yarattığı rekabet uzaya da yansırken, bu dönemde aynı zamanda epistemik topluluk olarak değerlendirilebilecek Uluslararası Jeofizik Yılı çerçevesinde uluslararası uzay hukukunun temel metinleri oluşmaya başlamıştır. Bilimsel bir temelde inşa edilmeye çalışılan yeni uzay rejimi, insanlığın ortak mirası prensibine dayandırılmıŐtır.

Uzay  ağının başında ulus devletlerin uzay faaliyetleri  n plandayken, uluslararası toplumun uzay konusundaki iş birliği girişimleri iki kutbun birbirini pasifize etmeye çalıştığı bir alana dönüşmüştür. ABD ve SSCB'nin uzay rekabeti yeni teknolojilerin geliştirilmesi için kaynak sağlarken, hükümet dışı kuruluşların uzay alanındaki rolleri artmaya başlamıştır. BM kurumlarının koordinasyonunda ve insanlığın ortak mirası temelinde Şekillenen, uzayın güvenliğini ve uzay faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak için iş birliğinin ve bağlayıcı düzenlemelerin önemine işaret eden uzay hukuku, 1980'li yıllardan itibaren yavaŐlamaya ve sorunların  z m  için yetersiz kalmaya başlamıştır (Al-Rodhan, 2012: 177). Bu dönemden itibaren ulusal mevzuatların ve tavsiye niteliğindeki yumuşak hukuk enstrümanlarının etkisi ön plana çıkmıştır.

Günümüzde bilimsel etkinlikler ve gelişen teknolojiler yardımıyla uzay çalışmaları yeniden hız kazanmaya başlamıştır. Bu kez uzay faaliyetleri çok aktörlü bir yapıya evrilmektedir. Devletlerin yanında uluslararası kuruluşlar, sivil örgütlenmeler ve en önemlisi çok uluslu Şirketler ve bireyler uzay yarışının yeni aktörleridir. RF ve  HC gibi ülkeler ulusal uzay politikalarını muhafazakâr bir yapıyla g clendirirken, ABD ticari/bireysel ağlarla uzay gücünü maksimize etmeye çalışmakta ve uzay faaliyetlerini bu ağlar aracılığıyla gerçekleŐtirmektedir (Moltz, 2019: 68). Bunun yanında karşılıklı iş birliği faaliyetlerinin etkisi ile ulusötesi ağlar da genişlemektedir. Ulusötesi politika ağlarının çoğalan aktörleri

uzayın küresel yönetiŐiminde söz sahibi olma çabalarını artırmıştır. Son dönemde Ay'da yeni araştırmalar hız kazanmış ve Mars'a Dünya yapımı araçlar iniş yapmıŐken, Mars'ta ve Ay'da kolonileŐme üzerine çalıŐılmalar da yoĐunlaŐmıŐtır. Yeni uzay faaliyetleri farklı aktörlerin karşılıklı iş birlikleriyle yürütülmektedir; buna karşın bu girişimlerin mevcut uzay rejimi ile bağlı olup olmadığı belirsizdir. Özellikle uzay madenciliği gibi k r amaçlı faaliyetler, kolonileŐme gibi yeni egemenlik iddiaları ortaya koyabilecek girişimler ve uzay kaynaklı rekabet ve  atıŐmanın Dünya'ya yansımaya olasılığı bu değişime cevap verebilecek yeni bir küresel rejim ve yönetişim mekanizmalarına ihtiya ı belirginleştirmektedir.

Uzayda aktörlerin davranışlarını Őekillendirecek normların inşa edilmesi ve çıkarların yeniden tanımlanmasını sağlayacak, uzay faaliyetlerinin istikrarını garanti altına alacak, yeni ortak kurumları içerecek yeni bir inşa sürecinin gerekliliği ortadadır. Bu süreç yeni bir bağlayıcı rejimin oluŐturulmasını da gerektirmektedir. Öte yandan, bu yeni rejimin ana prensibinin insanlığın ortak mirası temelinden sapmaması da önem taşımaktadır. Ulus tesici yaklaşımların belirttiği gibi benzer normların küresel hale gelmesi yavaş ilerleyebilmektedir. Antarktika'nın ardından derin denizlerde insanlığın ortak mirası prensibinin küresel bir norm haline gelmesi zaman almıştır. Değişen koşullar ve aktörler de dikkate alındığında uzaya dair yeni uluslararası düzenlemeler kaçınılmaz hale gelmektedir; fakat uzayla ilgili kararlarda ve uzayın yönetiŐiminde tüm insanlığın ve gezegenin çıkarının dikkate alınmasının gerekli olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle uzay faaliyetlerinin bilimsel temeli ve bu sayede elde edilecek bilimsel bilginin yanı sıra yeni küresel yönetiŐimin epistemik topluluğun kurucu rolüyle inşası önem taşımaktadır. Tarihsel perspektifte yaşanan geliŐimler ve değişimler dikkate alındığında Dünya  zerindeki sistemler sürekli yeniden inşa edilmektedir; uzayın keşfinin yarattığı ve yaratabileceği değişim düşünüldüğünde bu alanla ilgili düzenleme ve inşa etme faaliyetleri de epistemik topluluklar aracılığıyla ulus devletler yoluyla mümkün olabilecektir (Pfaltzgraff, 2013). Bu noktada bilim, uzayın keŐfini sağlarken, yeni keŐfedilen alanlarda ve bu keşiflerin dünyaya yansımada yaŐanabilecek sorunların öngörülmesinde de merkezi rolü oynamaktadır. Bilim temelli epistemik topluluklar, devletler başta olmak üzere uzayda faaliyet yürüten aktörlerin davranışlarını insanlığın ortak mirası prensibi çerçevesinde dönüştürecek, ortak bir uzay rejimi geliŐtirebilecektir. Bu rejimin eksikliği uzay faaliyetlerinde rekabeti ve ortaya çıkabilecek zararın Dünya'ya yansımalarını Őiddetlendirebilecektir.

KAYNAKÇA

Al-Rodhan, Nayef R. F. (2012), *Meta-Geopolitics of Outer Space: An Analysis of Space Power, Security and Governance* (England: Palgrave Macmillan).

Adler, Emanuel (1997), "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics", *European Journal of International Relations*, 3 (3): 139-163.

Adler, Emanuel ve Peter M. Haas (1992), "Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program", *International Organization*, 46 (1): 367-390.

Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (1979, December), UN Office for Outer Space Affairs.

Agreement on the Rescue of Astronauts, the Return of Astronauts and the Return of Objects Launched into Outer Space (1968, December), UN Office for Outer Space Affairs.

Aliş, Sinan (2021), "Bir Uzay Hukuku Sorunu: Takım Uydular", 1. Uzay Ekonomisi, Uzay Hukuku ve Uzay Bilimleri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 30 Mayıs 2021.

Başlar, Kemal (1998), *The Concept of the Common Heritage of Mankind in International Law* (Netherlands: Kluwer Law International).

Barkdull, John ve Paul G. Harris (2002), "Environmental Change and Foreign Policy: A Survey of Theory", *Global Environmental Politics*, 2(2): 63-91.

Checkel, Jeffrey T. (1998), "The Constructivist Turn in International Relations Theory", *World Politics*, 50 (2): 324-348.

Chicago Convention (1944, December), ICAO-Uniting Aviation A United Nations Specialized Agency.

Christol, Carl Q. (1964), "What's Going on in Outer Space: A Developing New Field of Law", *American Bar Association Journal*, 50 (6): 527-532.

Clarke, Arthur C. (1945), "Extra-Terrestrial Relays: Can Rocket Stations Give World-wide Radio Coverage?", *Wireless World*, October 1945: 305-308.

Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects (1972, September), UN Office for Outer Space Affairs.

Convention on Registration of Objects Launched into Outer Space (1976, September), UN Office for Outer Space Affairs.

Cox, Michael ve Richard Campanaro (2016), *Introduction to International Relations* (London: University of London Press).

Cuthbertson, Anthony (2020), “Elon Musk’s SpaceX will Make Its Own Laws On Mars”, <https://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/elon-musk-spacex-mars-laws-starlink-b1396023.html> (25.04.2021).

Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space (1962).

Declaration on the Establishment of a New International Economic Order (1974, May), UN Documents.

Demirtaş, Birgül (2014), “İnşacılık”, Kardaş, Şaban ve Balcı, Ali (Der.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* (İstanbul: Küre Yayınları): 110-122.

Dick, Steven J. (2008), “The Birth of NASA”, https://www.nasa.gov/exploration/whyweexplore/Why_We_29.html (02.05.2021).

Erdem, Merve (2014), *Uzayın ve Uzay Faaliyetlerinin Hukuki Rejimi* (Ankara: Savaş Yayınevi).

Erdem, Merve (2021), “Uzay Hukukunda Tartışılan Güncel Konular”, 1. Uzay Ekonomisi, Uzay Hukuku ve Uzay Bilimleri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 30 Mayıs 2021.

Erdem, Tolga (2018), “Uluslararası İlişkilerde Yeni Perspektif: Astropolitige Giriş”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (1): 431- 446.

Ferreira, Becky (2020), “Amazon Satellites Add to Astronomers’ Worries About the Night Sky”, <https://www.nytimes.com/2020/08/10/science/amazon-project-kuiper.html> (05.06.2021).

Fierke, Karin M. ve Knud Erik Jorgensen (2001), “Introduction”, Fierke, Karin M. ve Knud Erik Jorgensen (Der.), *Constructing International Relations-The Next Generation* (Routledge: London): 16-23.

Garcia, Mark (2017), “Space Debris and Human Spacecraft”, https://www.nasa.gov/mission_pages/station/news/orbital_debris.html (15.04.2021).

Guntrip, Edward (2003), “The Common Heritage of Mankind: An Adequate Regime for Managing the Deep Seabed?”, *Melbourne Journal of International Law*, 4 (2): 376-405.

Haas, Peter M. (1992a), “Banning Chlorofluorocarbons: Epistemic Community Efforts to Protect Stratospheric Ozone”, *International Organization*, 46 (1): 187-224.

Haas, Peter M. (1992b), “Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination”, *International Organization*, 46 (1): 1-35.

Haas, Peter M. (2001), “Policy Knowledge: Epistemic Communities”, Smelser, Neil J. ve Paul B. Baltes (Der.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Elsevier Science: Oxford): 11578-11585.

Held, David (2002), “Law of States, Law of Peoples: Three Models of Sovereignty”, *Legal Theory*, 8 (1): 1-44.

Hogan, John C. (1957), “Legal Terminology for the Upper Regions of the Atmosphere and for the Space Beyond the Atmosphere”, *The American Journal of International Law*, 51 (2): 362-375.

Hong, Yang (2018), “The Tiangong Chinese Space Station Project”, *Higher Education Press*, 5 (2): 278-283.

Hopf, Ted (1998), “The Promise of Constructivism in International Relations Theory”, *International Security*, 23 (1): 171-200.

Hurd, Ian (2008), “Constructivism”, Reus-Smit, Christian ve Duncan Snidal (Der.), *The Oxford Handbook of International Relations*: 298-316.

International Institute of Space Law, “IISL News”, <https://iislweb.space/iisl-news/> (10 Haziran 2021).

ITU Website, “About International Telecommunication Union (ITU)”, <https://www.itu.int/en/about/Pages/default.aspx> (07.05.2021).

Jakhu, Ram S. ve Joseph N. Pelton (2017), *Global Space Governance: An Intertantional Study* (Switzerland: Springer International Publishing).

Jepperson, Ronald L., Alexander Wendt ve Peter J. Katzenstein (1996), “Norms, Identity, and Culture in National Security”, Katzenstein, Peter J. (Der.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics* (New York: Columbia University Press): 8-43.

Johnson, Jordan (2018), *Sputnik and the Space Race* (New York: Cavendish Square Publishing).

Joyner, Christopher C. (1986), “Legal Implications of the Concept of the Common Heritage of Mankind”, *The International and Comparative Law Quarterly*, 35 (1): 190-199.

Keck, Margaret E. ve Kathryn Sikkink (1998), *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics* (New York: Cornell University Press).

Kennedy, John F. (1961), “John F. Kennedy Speech at the General Assembly of the United Nations”, 25 Eylül 1961, <https://www.jfklibrary.org/archives/other-resources/john-f-kennedy-speeches/united-nations-19610925> (12.03.2021).

Kıvılcım, Zeynep (2010), *Uluslararası Kamu Hukukunda İnsanlığın Ortak Mirası* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık).

Kiss, Alexandre (1985), “The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality?”, *International Journal*, 40 (3): 423-441.

Kluger, Jeffrey (2015), “The Silly Reason the Chinese Aren't Allowed on the Space Station”, <https://time.com/3901419/space-station-no-chinese/> (10.06.2021).

Koroma, Abdul G. (2011), “The Development of International Law and the Peaceful Uses for Outer Space”, 3rd Nandasiri Jasentuliyana Keynote Lecture on Space Law.

Korsmo, Fae L. (2007), “The Birth of the International Geophysical Year”, *The Leading Edge-Society of Exploration Geophysicists*, 1312-1316.

Krasner, Stephen D. (1999), *Sovereignty: Organized Hypocrisy* (New Jersey: Princeton University Press).

Küçük, Mustafa (2015), “Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık”, Gözen, Ramazan (Der.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (İstanbul: İletişim Yayınları): 325-377.

Listner, Michael (2011), “The Moon Treaty: Failed International Law or Waiting in the Shadows?”, *The Space Review*, <https://www.thespacereview.com/article/1954/1> (15.09.2021).

Mansbach, Richard W. ve Taylor L. Kirsten (2018), *Introduction to Global Politics* (3rd Edition) (New York: Routledge).

Marin, Cipriano (2011), “Starlight: A Common Heritage”, *The Role of Astronomy in Society and Culture Proceedings IAU Symposium*, 260: 449-456.

Mayer, Hannes (2011), “A Short Chronology of Spaceflight”, Christian Brünner ve Alexander Soucek (Der.), *Outer Space in Society, Politics and Law* (Springer: Mörlenbach): 20-29.

McDougal, Myres S. (1963), “The Emerging Customary Law of Space”, *Northwestern University Law Review*: 618-642.

Moltz, James C. (2019), “The Changing Dynamics of Twenty-First-Century Space Power”, *Strategic Studies Quarterly*, Spring: 66-94.

Monahan, Rhys (2008), *The Sky’s Limit? Establishing a Legal Delimitation of Airspace and Outer Space* (Durham, UK: Durham University Press).

Mrusek, Bettina M. (2019), “Satellite Maintenance: An Opportunity to Minimize the Kessler Effect”, *International Journal of Aviation, Aeronautics, and Aerospace*, 6 (2): 1-13.

Musk, Elon (2020, 16 Haziran),
<https://twitter.com/elonmusk/status/1272972228326379520> (24.03.2021).

NASA (1998), “International Space Station: International Cooperation”,
https://www.nasa.gov/mission_pages/station/cooperation/index.html
 (27.03.2021).

NASA (2020a), “A Pictorial History of Rockets”, <https://www.nasa.gov/stem-ed-resources/a-pictorial-history-of-rockets.html> (15.09.2021).

NASA (2020b), “International Partners Advance Cooperation with First Signings of Artemis Accords”, <https://www.nasa.gov/press-release/nasa-international-partners-advance-cooperation-with-first-signings-of-artemis-accords> (17.04.2021).

National Optical-Infrared Astronomy Research Laboratory (2020), “Report Offers Roadmap to Mitigate Effects of Large Satellite Constellations on Astronomy”, <https://noirlab.edu/public/news/noirlab2022/> (28 Mayıs 2021).

Naval Research Laboratory Report (2009), *Space-based Solar Power: Possible Defense Applications and Opportunities for NRL Contributions – Final Report* (Washington: Naval Research Laboratory).

Neger, Thomas ve Edith Walter (2011), “Space Law-An Independent Branch of the Legal System”, Brünner, Christian ve Alexandre Soucek (Der.), *Outer Space in Society, Politics and Law* (Germany: Springer): 234-245.

Oda, Mitsushige (2004), “Solar Power Satellite and Its Technical Challenges”, *IFAC Proceedings Volumes*, 37 (11): 343-348.

Oduntan, Gbenga (2012), *Sovereignty and Jurisdiction in the Airspace and Outer Space: Legal Criteria for Spatial Delimitation* (London: Taylor&Francis Group).

OECD Report (2019), “The Space Economy in Figures: How Space Contributes to the Global Economy”, www.oecd.org/about/publishing/corrigenda.htm, (23.05.2021).

Onuf, Nicholas G. (1989), *World of Our Making* (Columbia: University of South Carolina Press).

Onuf, Nicholas G. (1998), “Constructivism: A User’s Manual”, Kubalkova, Vendulka, Nicholas Onuf ve Paul Kowert (Der.), *International Relations in a Constructed World* (Sharpe: New York): 58-78.

Oxford Dictionary, “Governance”, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/governance> (28.04.2021).

Pelton, Joseph N. (1998), “The History of Satellite Communications”, Logsdon, John M. (Der.), *Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program Volume III: Using Space*, NASA: 1-11.

Pelton, Joseph N. (2013), *Space Debris and Other Threats From Outer Space* (Springer Briefs in Space Development).

Pfaltzgraff, Robert (2013), “International Relations Theory and Spacepower”, ETH Zurich, Center for Security Studies, <https://ethz.ch/content/specialinterest/gess/cis/center-for-security-studies/en/services/digital-library/articles/article.html/163232> (23.05.2021).

Phillips, Andrew B. (2007), “Constructivism”, Griffiths, Martin (Der.), *International Relations Theory for Twenty-First Century: An Introduction* (London: Routledge): 60-74.

Reynolds, Glenn H. ve Robert P. Merges (1997), *Outer Space: Problems of Law and Policy* (2nd Edition) (Oxford: Westview Press).

Shahin, Jamal (2010), “The Role of the International Communication Union”, *Wereldbeeld*, 34 (154): 11-16.

Sheetz, Michael (2021), “SpaceX Bought Two Former Valaris Oil Rigs To Build Floating Launchpads For Its Starship Rocket”, <https://www.cnbc.com/2021/01/19/spacex-bought-former-valaris-oil-rigs-to-build-starship-launchpads.html> (30.04.2021).

Sinclair, Timothy J. (2016), *Küresel Yönetişim* (İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayinevi) (Çev. H. H. Orhan Özdağ) [Orijinal Yayın Tarihi, 2010].

Sommariva, Andrea (2020), “The Evolution of Space Economy: The Role of the Private Sector and the Challenges for Europe”, Italian Institute for International Political Studies, <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/evolution-space-economy-role-private-sector-and-challenges-europe-28604> (12.05.2021).

Stopford, Martin (2009), *Maritime Economics* (3rd Edition) (New York: Routledge Publishing).

Stuart, Jill (2009), “Unbundling Sovereignty, Territory and the State in Outer Space: Two Approaches”, Natalie Bormann ve Michael Sheehan (Der.), *Securing Outer Space* (New York: Taylor & Francis Group): 8-23.

Tarasenko, Maxim V. (1994), “Transformation of The Soviet Space Program After the Cold War”, *Science & Global Security*, 4 (3): 339-361.

Tepper, Eytan (2016), “Global Space Governance: The Crisis and The Search for Innovative Governance Models”, IV National Conference of Aviation and Cosmic Law and Technology, Rzeszow, Poland, April 21st-22nd.

The Bulletin of the Atomic Scientists (2021), “Bertrand Russell and Albert Einstein’s Manifesto”, <https://thebulletin.org/virtual-tour/bertrand-russell-and-albert-einsteins-manifesto/> (10.05.2021).

Tordoff, William (2002), *Government and Politics in Africa* (4th Edition) (New York: Palgrave Macmillan Publishing).

Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, New York, October 1967, UN Office for Outer Space Affairs.

Ulbert, Cornelia (2014), “Social Constructivism”, Spindler, Manuela ve Siegfried Schieder (Der.), *Theories of International Relations* (London: Routledge): 248-268.

UN Economic and Social Council (2020), “Exploring Space Technologies for Sustainable Development and the Benefits of International Research Collaboration in this Context”, Commission on Science and Technology for Development Twenty-third session, Geneva, 23–27 March 2020.

UN Office for Outer Space Affairs (1958), 1348(XIII) Question of the Peaceful Use of Outer Space, December.

UN Office for Outer Space Affairs (1969), “First humans on the Moon, Neil Armstrong & Edwin Aldrin ‘Apollo 11’”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/timeline/index.html> (07.05.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, “A History of Space”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/timeline/index.html> (13.03.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, “About Us”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/aboutus/index.html> (12.05.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, “COPUOS History”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/timeline/index.html> (12.05.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, Committee on the Peaceful Uses of Outer Space, <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/copuos/index.html> (02.05.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, “History”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/timeline/index.html> (12.05.2021).

UN Office for Outer Space Affairs, “Space Law: Resolutions”, <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/resolutions.html> (09.03.2021).

UN Treaty Collection (2021), “Agreement governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies”, https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXI V-2&chapter=24&clang=_en (06.07.2021).

US Congress (1985), “US-Soviet Cooperation in Space”, <https://www.princeton.edu/~ota/disk2/1985/8533/8533.PDF> (22.04.2021).

U.S. Commercial Space Launch Competitiveness Act (2015, November), US Congress.

Vosburgh, John A. (1970), “Where Does Outer Space Begin?”, American Bar Association Journal, 56 (2): 134-136.

Waltz, Kenneth N. (2001), Man, the State and War: A Theoretical Analysis (3th Edition) (New York: Columbia University Press).

Weinzierl, Matthew (2018), “Space, The Final Economic Frontier”, Journal of Economic Perspectives, 32 (2): 173-192.

Weiss, Thomas G. ve Ramesh Thakur (2010), Global Governance and the UN: An Unfinished Journey (Bloomington: Indiana University Press).

Wendt, Alexander (1987), “The Agent-Structure Problem in International Relations Theory”, International Organization, 41 (3): 335-370.

Wendt, Alexander (1992), "Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, 46 (2): 391-425.

Wendt, Alexander (1994), "Collective Identity Formation and the International State", *The American Political Science Review*, 88 (2): 384-396.

Wendt, Alexander (1995), "Constructing International Politics", *International Security*, 20 (1): 71-81.

Wendt, Alexander (1996), "Identity and Structural Change in International Politics", Lapid, Yosef ve Friedrich Kratochwil (Der.), *The Return of Culture and Identity in IR Theory* (London: Lynne Rienner Publishers): 47-64.

Wendt, Alexander (1999), *Social Theory of International Politics* (London: Cambridge University Press).

Wolter, Detlew (2005), *Common Security in Outer Space and International Law* (Switzerland: United Nations Institute for Disarmament Research).

Yalçın, Osman (2016), "Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşı'na Etkisi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 59: 181-236.

**KAPİTALİZM, KRİZ VE SALGIN: COVID-19 SONRASI
DÖNEM SAĞLIK HAKKINI YENİDEN DÜŞÜNMEK**

**CAPITALISM, CRISIS AND EPIDEMIC: RETHINKING
THE RIGHT TO HEALTH IN THE POST-COVID-19 ERA**

Başak ERGÜDER*

ÖZ

Dünya salgın tarihinde ekonomik sistemlerde önemli değişimlere yol açan Kara Veba ve İspanyol Gribi, toplumsal ve ekonomik yapıda uzun vadeli etkiler yaratmıştır. Salgın sonrası dönemlerde tıpkı kriz sonrası dönemlerde olduğu gibi uzun vadeli, yapısal değişimler yaşanmaktadır. Salgınlar da tıpkı ekonomik krizler gibi ekonomi politikada yaratıcı yıkım potansiyeline sahiptir. COVID-19 pandemisi sırasında yaşanan gelişmeler, COVID-19 sonrası dönemde dünya ekonomisinde yeni bir işbölümü yaratma potansiyeline sahiptir. Pandemi sonrası dönem, salgın hastalıkların yarattığı tahribatın bir sonucu olarak, sağlık hizmetlerine erişimde eşitliğin sağlanması sorununun yeniden gündeme gelmesi mümkündür. Bu çalışma salgınla mücadelenin ekonomi politikasını tartışmayı hedeflemektedir. Çalışmada, farklı ülkelerin ekonomi politikaları, sağlık hizmetlerine eşit erişim, işsizlik ve yoksulluğun önlenmesi de dahil olmak üzere sağlık hakkı bağlamında analiz edilmektedir. Bu bağlamda, salgınla mücadelede farklı ülkelerin ekonomik tedbirler paketleri ve sağlık hizmetleri irdelenmektedir. Bu çalışmada, COVID-19

* Doç. Dr., İstanbul Üniv., İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, berguder@istanbul.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0804-4254>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 29.06.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 17.09.2021

pandemisi karşısında ülkelerin sağlık hakkına ilişkin toplumsal talepleri ne ölçüde karşıladığı analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Kara Veba, Sağlık Hakkı, Kriz, Ekonomik Tedbirler Paketi.

ABSTRACT

The Black Death and Spanish Flu, which led to significant changes in economic systems in the world history of epidemics, has made long-term effects on social and economic structure. Long-term structural changes are occurred in the post-epidemic periods just as happened in the post-crisis periods. Epidemics have the potential of creative destruction just as economic crisis. The developments that have taken place during the COVID-19 pandemic have the potential to create a new division of labor in World economy in the post-COVID-19 era. In the post-COVID-19 era, it is possible that the problem of providing the equal access to health care as a result of the destruction ensued by pandemic comes to the agenda again. This study aims to discuss the political economy of the combating the pandemic. In the study, the economic policies in different countries are analyzed in the context of the right to health including equal access to health care services, prevention of unemployment and poverty. In this context, packages of economic measures implemented in different countries and, healthcare systems in these countries are examined in the combat the pandemic. In this study, it is analyzed that what extent countries meet social requests regarding the right to health in the face of the COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19 Pandemic, Black Death, Right to Health, Crisis, Package of Economic Measures.

GİRİŞ

Salgın karşısında devletlerin izlediği iki temel stratejiden biri vaka sayılarını en düşük seviyeye indirmek için sıkı önlemler ile aşı ve ilaç seçeneğinin kullanıldığı bastırma, diğeri ise sağlık hizmetlerinin kapasitesinin aşılması için risk gruplarının sıkı önlemlerle korunduğu ve çoğu zaman sürü bağışıklığının

hedeflendiği hafifletmedir (Yavuz, 2021: 45). Bastırma stratejisini uygulayan ülkeler, ilaç ve aşı programlarına yönelik kamu harcamalarına ağırlık vermekte, hafifletme stratejisini uygulayanlar ise yoğun bakım ve yatak kapasitesine yönelik iyileştirmeleri ön plana alan harcamalara ağırlık vermektedir. Ülkelerin uyguladıkları sağlık hizmetleri politikası, ekonomi politikadaki tercihlerinde belirleyici olmakta, insan yaşamını ön plana alan sağlık hakkı odaklı yaklaşım ile ekonomik büyümeyi önceleyen yaklaşım arasındaki tercihlerde sağlık politikası etkili olmaktadır. Salgınların dünya ekonomisine etkileri, krizlerin ekonomi üzerinde yarattığı etki ile benzer özelliklere sahiptir. Kriz dönemlerinde ekonomik göstergelerde yaşanan gerileme sonucu işsizliğin artışı ve reel ücretlerin aşınmasının emekçi sınıflar üzerindeki etkileri diğer toplumsal sınıflara oranla çok daha yıkıcı olmaktadır. Mesleklerin kaybolması, işsizlik ve yoksulluğun artması ve çalışma yaşamında güvencesizliğin yaygınlaşması, salgının ekonomi üzerindeki ve toplumsal sınıfların iktisadi yaşamlarında yarattığı kısa ve orta vadeli etkilerdir.

Salgınlar dünya ekonomisinde iktisadi krizlerle benzer etkiler yaratmaktadır. Salgınların ekonomi üzerinde yarattığı uzun vadeli etkiler ise 50-100 yıl boyunca toplumsal, iktisadi, siyasi, kültürel ve düşünsel alanda gerçekleşen yapısal değişimlerdir. Dünya salgın tarihinde veba, kolera gibi bulaşıcı hastalıkların pandemiye dönüşmesinin yarattığı en önemli etki, erken yaşta ölümlerdir. 14. yüzyılda kayıtlara geçen Kara Vebadan 19. yüzyıl boyunca etkili olan bulaşıcı hastalıklara kadar, insan yaşam süresi bulaşıcı hastalıklar karşısında erken ölümlerle kısalmış, bu durum 20. yüzyılın başında epidemiyolojik dönüşüme neden olan *ölüm oranı devrimi* ile tersine çevrilmiştir (Leys, 2014). Salgınların iktisadi yaşama etkileri erken ölüm ve buna bağlı olarak üretim ve istihdamda yaşanan etkiler ile sınırlı değildir. Salgın, uzun vadede sermaye birikimi üzerinde de etkiler yaratmaktadır.

Dünya salgın tarihinde, salgın dönemi sonrası yaşanan dönüşümlerde krizlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Ekonomik buhranlar, kapitalist üretim tarzında yeni sermaye birikim rejimleri ile aşılmaktadır. 1918-1920 yılları arasında İspanyol Gribinin yaşanması sonrasında Dünya ekonomisi bir uzun dalga krizi olan Büyük Buhrana sürüklenmiştir. 1929'da üretim krizine yol açan, Birinci Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomisinde oluşan temel dengesizlikler ve yanlış iktisat politikalarının ardından (Pamuk, 2014: 185), kapitalizmi yeniden yapılandıracak yeni ekonomi politikalar uygulanmıştır. Keynesyen ekonomi politikaların kapitalizmi iyileştirici düzenlemeleri sonucunda yeni sermaye birikim rejimine geçildi. Keynesyen ekolün maliye politikalarının etkinliği kabul ederek efektif talebi düzenleyici olarak devletin ekonomiye müdahale olanaklarını

talep yönlü politikalarla genişletme önerisi, yeni bir sermaye birikim rejimine geçişe neden oldu.

COVID-19 pandemi krizi, 1929 krizinden farklı olarak üretim alanında değil kapitalizmin yeniden üretimde sağlık, ekoloji, ekonomi ve siyasi alanda yaşanan krizlerle birlikte gerçekleşmektedir (Yalman, 2021). Bu nedenle pandemi sonrası dönem açısından, sağlık politikalarının insan sağlığı ile sınırlı kalamayacağı açıktır. İnsan, çevre ve hayvan hakları ile birlikte ele alınacak tek sağlık anlayışının, tüm türlerin yaşam hakkının sürdürülebilirliğini inşa edecek yeni bir ekonomik sistem için de bir çıkış anlamına geleceği gerçeği, yaşamsal önemdedir. Salgınlar, kısa ve orta vadede ekonomik krizlere neden olmakta, ekonomik kriz sonrası dönem kapitalist üretim tarzında yapısal değişimler yaşanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada salgınların dünya ekonomisine etkileri, uzun vadeli yapısal dönüşümler ve bu dönüşümlere eşlik eden epidemiyolojik dönüşümler açısından değerlendirilecektir. COVID-19 pandemisinin etkileri salgınla mücadelede ülke ekonomilerinde ele alınan tedbir paketlerinin toplumsal yapı üzerinde yarattığı değişimler açısından değerlendirilirken, kaynakların nasıl ve hangi toplumsal kesimlere yönelik olarak tahsis edildiği analiz edilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise insanlık için tehdit oluşturan ve küresel ortak mal özelliği taşıyan salgınlarla mücadelede herkes için sağlık hakkının sağlık politikalarıyla nasıl tesis edileceği tartışılacaktır. Bu bağlamda, sağlık hakkına dayalı sağlık hizmetlerinin dünya genelinde geçerli olma potansiyeli ülke örneklerinde yaşanan gelişmeler açısından değerlendirilecektir.

1. SALGINLARIN DÜNYA EKONOMİSİ VE TOPLUMSAL YAŞAMA ETKİLERİ

Pandemi kelimesi, Yunanca *pandemos*; yani herkes anlamına gelen *pan* ve insan anlamına gelen *demos*'tan türetilmiştir. *Pandemos*, sağlık krizi olmanın ötesinde iktisadi, siyasi, toplumsal alanda yarattığı krizler ile tüm insanlığı etkilemiştir. Her salgın dönemi, sağlık krizinin ötesinde toplumsal ve iktisadi krizlerle birlikte yeni bir felaket rejimine yol açar. Felaket rejimlerinin toplumlar açısından etkileri yaşam, çalışma ve düşün dünyalarının doğrudan değişmesine/dönüşmesine yol açmaları ve yüzyıllar boyunca devam eden yapı ve sistemleri ortadan kaldırmalarıdır (Varlık, 2020: 181). Snowden'a göre salgın dönemleri toplumsal ve siyasi bir krizle birlikte tarihsel gelişime/değişime neden olmakta, nedenleri konusunda çok farklı spekülasyonlar oluşsa da toplumsal yaşam açısından büyük resmin önemli bir parçasını oluşturmaktadır (Rose,2020). Kara Veba Ortaçağın sona ermesine ve yeni bir tarihsel dönemin başlamasına yol açarken, tıpkı savaşlar ve devrimler gibi güçlü bir toplumsal değişime neden olmuştur. Buna karşın, salgınla mücadelede herkes aynı gemide değildir,

toplumsal değişimin etkisi de kısa ve uzun vadede bu farklılıklar tarafından belirlenmektedir (Rose, 2020: 479).

İkinci Veba pandemisi olan Kara Vebanın (1346-1353) Avrupa ekonomisini yüksek büyüme oranları patikasına taşıyan ve etkileri 17. yüzyılın başına kadar devam eden ekonomik ve toplumsal yapıda yarattığı değişim 'yaratıcı yıkım' olarak görülmektedir. Kara Vebanın demografik yapıdaki şok etkisiyle reel ücret ve gelirlerde yarattığı etki, reel ücret verilerini analiz eden çalışmalarda vurgulanmaktadır (Pamuk, 2007). Ölümün hızla artması nüfus yoğunluğunu aşağıya çekerken, ilkel birikim sürecinin devam ettiği sanayileşme öncesi dünya ekonomisinde salgın, reel ücret ve gelirlerde pozitif bir etki yaratmıştır. 1800'li yıllara gelindiğinde Avrupa kıtasında ülkeler arasındaki ekonomik büyüme ve gelişmişlik farkı, salgının yarattığı demografik değişimin ücret düzeyleri ve tarımsal ürün fiyatlarındaki etkileri ile tersine dönmüş, İngiltere ve Hollanda ticaret ve imalat sanayinin merkezi haline gelmiştir (Pamuk, 2007: 290). Pamuk (2007), Kara Vebayı erken modern dönem Avrupa kıtasında sanayileşme sürecini tetikleyen ve yaratıcı yıkıma yol açan dışsal faktörlerden biri olarak ele almakta, demografik etkilerin istihdam ve ücret düzeylerini belirleyerek sanayileşme sürecini hızlandırdığını tespit etmektedir. Kara Veba, erken modern dönemde (1300-1600) reel ücret ve gelirlerdeki düşüşü tersine çevirerek, Batı Avrupa'nın sanayileşme sürecini başlatan yaratıcı yıkıma neden olan dışsal bir faktör olarak ele alınmaktadır.

Buna karşın modern Avrupa'nın oluşumunda Kara Vebanın etkisinin Avrupa merkezli tarihsel yaklaşımın abartılı varsayımı olduğuna dikkat çeken çalışmalara da rastlamaktayız (Varlık,2020). Kara Vebanın etkileri Batı Avrupa kıtası ile sınırlı olmayan, Afrika ve Orta Asya'daki bazı coğrafyalarda belirli dönemlerde yeniden ortaya çıkan bir hastalıktır. Aynı zamanda, salgınların belirli bir coğrafi bölge ya da toplumla sınırlı olmayan, dünya genelinde ve yüzyıllar boyu süren biyolojik, toplumsal, siyasi etkilerinden bahsedebiliriz (Varlık, 2020: 180).

Dünya salgın tarihi açısından bir diğer önemli pandemi, 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa kıtasında kolera epidemisinin pandemiye dönüşmesi ile yaşanmıştır. İlk kolera pandemisi 1823'te ortaya çıkmış, 1829-1851 yılları arasında ikinci kolera pandemisi yaşanmıştır (Yıldırım, 2020: 62). İlk kolera pandemisi dünyada milyonlarca insanın ölümüne neden olurken, Hindistan'dan dünyaya yayıldığı bilinmektedir (Yıldırım, 2020: 68). Kolera pandemisi aynı zamanda toplumsal sınıflar arasındaki beslenme, çalışma ve barınma standartları bakımından oluşan gelir eşitsizliklerini daha keskin hale getirmiştir. Kent yoksullarının salgınla mücadele gücünün gittikçe azalması, salgın karşısında çaresiz kalan toplumsal sınıflara yönelik dışlayıcı tutumla birleşince, artan ölüm

sayıları hakkında farklı söylenti ve inanışlar ortaya çıkmaktaydı. Kolera salgının kentlerde yaşayan orta ve üst sınıflarca, varoşlarda şişen nüfusu yok etmek amacıyla çıkarıldığı yönündeki söylentiler, özellikle Almanya’da doktorların koleradan ölen her hasta için devletten para aldığı düşüncesi halk arasında yaygınlaşmaktaydı (Yaşayanlar, 2020: 71). Pandemi ile mücadelede, toplumsal sınıflar arasında gerçek-dışı söylentilerin yayılmasında, salgından en çok etkilenen yoksulların ölüm oranlarının muazzam artışı etkiliydi. Bu dönemde sağlıklı yaşam süresi günümüze kıyasla oldukça kısaydı. 1820 yılında ortalama yaşam süresi 26 yıl, 1890’da ise 30 yıldır (Coburn, 2014: 54). Salgın dönemlerinde emekçilerin kötü yaşam koşulları ve zorunlu önlemler alınmaksızın çalıştırılmaları, erken yaşta ölümlerin artmasına neden olmaktadır. 1842 bunalımı sonrası humma salgınına yakalananların altıda biri yoksuldur ve hızla yayılan salgından nüfusun orta ve üst sınıfları etkilenmemiştir. Kalabalık evlerde hastaların sağlıklı insanlarla birlikte yaşamaları ve yetersiz sağlık hizmeti almaları işçi sınıfında salgın vakalarının artmasında son derece etkili oldu (Engels, 2010: 150). Engels’e göre (2010: 151), İrlanda ve İskoçya’da tifüs salgınlarının nedenlerinden biri de yoksunluk dönemleridir, bu dönemler ticari bunalım ya da kötü hasadın sonucunda açığa çıkmaktadır.

Dünya tarihinde meydana gelen salgınların ortak özelliği, salgınların kriz dönemlerinde ortaya çıkması ve doğanın sermaye tarafından tahrip edilmesi sonucunda yerinden edilen hayvanlardan insanlara bulaşan virüslerin hızla yayılım göstermesidir. 1918-1920 yılında yaklaşık 50 ile 100 milyon insanın ölümü ile sonuçlanan İspanyol gribinin, kanatlı hayvanların ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu Çin’den yayılmaya başlaması, Fransa’da hayvan çiftliklerinin Annam zatürresine neden olması, H1N1 virüsünün ABD’de Camp Funston kışlasında Haskell Country’deki domuz ve kümes hayvan çiftlikleri ve kötü çalışma koşullarına sahip Çinli işçilerin yoğunlaşması ile ortaya çıkışı ve kışlada yaygınlaşması (Yolun, 2020: 75-76) bu durumu destekleyen verilerdir. Dünya tarihinde salgınların ortaya çıktığı bölgeler incelendiğinde salgın coğrafyası, ormansızlaştırılan Çin, Hindistan, Latin Amerika ve Afrika’nın belirli bölgeleridir ve bu bölgeler gelecekte yeni salgınların çıkma ihtimalinin en yüksek olduğu coğrafyalardır (Birdal, 2020).

İspanyol Gribine yol açan virüsün hayvan kaynaklı olduğu, insanlara geçişi sonrasında yayılımında yaşam ve çalışma koşullarında sağlık ile hijyen şartlarının etkili olduğu bilinmektedir. Buna karşın tek başına bireylerin tedbir ya da tedbirsizlikleri ile açıklanamayacak bir boyuttan bahsetmek mümkün: Virüslerin yayılımının hızlanmasında savaş ve krizler etkilidir. Birinci Dünya Savaşı döneminde İspanyol Gribi’nin hızla yayılmasında 2 milyon askerin ABD’den Avrupa’ya gönderilmesi önemli rol oynadı. Avrupa kıtasına ABD’den gelen virüs,

hastalığın medya sansürüne uğramasıyla İspanya'ya gelene kadar gizlenmiş ve salgının İspanyol medyasından öğrenilmesi ile salgın, İspanyol Gribi olarak anılmıştır (Yolun, 2020: 76). American Medical Association'a göre Dünya genelinde 21 milyon can kaybına yol açan İspanyol Gribi, bazı tarihçilere göre 50 milyon, John Barry'e göre ise 100 milyon can kaybı ile sonlanmıştır (Yolun, 2020: 80). Sömürgeciliğin can kaybı üzerinde doğrudan etkisi olduğu düşünülmekte, sömürgelerde yaşanan yüksek can kayıpları bu yaklaşımı destekleyen veriler sunmaktadır. İspanyol Gribi nedeniyle en yüksek can kaybının yaşandığı ülke, 250 bin can kaybı ile nüfusunun yaklaşık yarısını kaybeden Kamerun'dur. Salgından en çok etkilenen Afrika kıtası, genel olarak ölüm ve vaka sayıları bakımından en üst sıralarda yer almıştır (Yolun, 2020: 80). İstanbul'da 5 bin 500 insanın hayatını kaybettiği İspanyol Gribi, Avrupa kıtasında İspanya, Macaristan ve İtalya'da bin vakada 10-12 can kaybına, ABD'de ise bin vakada 6.5 can kaybına neden olmuştur (Yolun, 2020: 80).

Hayvanlardan geçen bulaşıcı hastalıkların ana ölüm nedeni olduğu ilkel birikim döneminden kapitalizme geçiş sürecinde, yerleşik tarıma geçişe neden olan çitleme hareketiyle tarımsal arazide özel mülkiyetin oluşması, pek çok hayvanın yerinden edilmesine ve bulaşıcı hastalıkların insanlar arasında yaygınlaşmasına neden oldu. 19. yüzyılda dünya ekonomisinde kapitalizme geçiş sürecinin hızlanması, özellikle tarımsal üretimin metalaşması sürecinde doğa üzerinde kurulan hegemonya, hayvanların yaşam alanlarında yarattığı tahribatla birlikte, hayvanlardan geçen bulaşıcı hastalıkların artması sonucunu doğurdu. Bu durum kapitalizm açısından bir sağlık krizinden çıkış için epidemiyolojik dönüşümü zorunlu kıldı. Sanayi devrimi ile birlikte Batı Avrupa'da hayvanlardan geçen bulaşıcı hastalıkların ana ölüm nedeni olduğu bir çağın yaşandığı bu dönemin ardından, 1871- 1940 yılları arasında İngiltere ve Galler'de bir yılda meydana gelen ölümlerde bulaşıcı hastalıkların oranının %31'den %10'a geriletilmesiyle sona erdiği bilinmektedir (Leys, 2014: 18).

19. yüzyılda, sağlık hizmetleri ve kamusal hizmetlerde yaşanan gelişme sonucunda ölüm oranı devrimi ile yaşam süresi uzamıştır (Leys, 2014). Ölüm oranı devrimiyle insanların yaşam süresinin uzamasına neden olan pek çok yapısal etken, kapitalizmin gelişimi ile doğrudan bağlantılıdır. Kapitalizme geçişte, tarım devrimi, tarımsal ürünlerin metalaşması ve tarımda özel mülkiyet ilişkilerin doğuşu, yoksullaşmayla birlikte sağlık krizine de yol açmaktaydı. 15. yüzyıl sonundan 16. yüzyılın ilk yarısına kadar ortak kullanımı olan ekilebilir toprakların yasalarla özel mülkiyete çevrilmesi, 18. yüzyılda sermaye çiftlikleri ve tüccar çiftliklerin oluşumu ile sanayi kapitalizmine öncülük eden gelişmeler yaşanmıştır (Marks, 2000: 688-89). Bu gelişmeler kapitalist üretim ilişkileri ile tarım arazilerinde büyük çiftliklerin kurulmasıyla ormansızlaşan arazilerde kent

sanayilerinin kurulmasına yol açmaktaydı. Vahşi ormanların büyük sermayeli şirketler tarafından ele geçirilmesi ile salgın coğrafyaları genişlemektedir (Birdal, 2020). Bu süreç ortak toprakların çitlenmesiyle başlamıştır:

İlkel birikim yöntemleriyle ortak toprakların çalınması... kapitalist tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, 'özgür' ve yasadışı [yersiz-yurtsuz] proletarya sağlanmıştır (Marks, 2000: 696-97).

20. yüzyıla doğru ekonomide kamusal mal ve hizmet üretimine geçiş, altyapı hizmetlerinin iyileştirilmesiyle temiz suya erişim ve kanalizasyon sistemine ek olarak bulaşıcı hastalıklardan korunmak için aşılama geçiş, devletin sağlık hizmetlerinde düzenleyici ve denetleyici etkinliğinin artması (Leys, 2014: 19), bulaşıcı hastalıkların ana ölüm nedeni olduğu dönemin sona ermesinde önemli rol oynadı. İleri kapitalistleşmiş ülkelerde 1970'li yılların sonunda yoğun biçimde tartışılmaya başlanan McKeown'un çalışmalarında, Sanayi Devrimi ile birlikte ekonomik büyümenin beslenme alışkanlıkları ve yaşam standartlarını yükselterek enfeksiyon hastalıklarına bağlı ölümlerin ve dolayısıyla erken ölümlerin hızla düşmesine neden olduğu tezi öne sürülmektedir (Colgrove, 2002: 725-26). McKeown, Sanayi Devrimi sonrasında Amerikan kentlerinde ölüm oranındaki düşüşte ilaç endüstrisi ve halk sağlığı alanındaki gelişmelerin marjinal bir katkıya sahip olduğunu vurgulamıştır (Colgrove, 2002: 728). Bu yaklaşıma yönelik yapılan eleştiriler, bronşit, tüberküloz, sıtma gibi bulaşıcı hastalıklara bağlı ölümlerin McKeown'un veri tabanında yeterince yer bulamamasının doğal bir sonucu olarak ekonomik büyümenin olumsuz sonuçlarının göz ardı edildiği yönündedir. McKeown'un tezine yönelik temel eleştiri, bulaşıcı hastalıkların temiz suya erişememe, aşırı kalabalık çalışma ortamları, çarpık ve hızlı kentleşmenin ölüm oranında artışa neden olduğu yönündedir ve bu bağlamda kamu sağlığının geliştirilmesine yönelik sağlık politikalarının önemine vurgu yapılmaktadırlar (Colgrove, 2002: 727). Ekonomik büyümenin insan yaşamı ve sağlık politikaları üzerindeki etkileri, emekçi sınıfların çalışma koşulları ve sağlık hizmetlerine erişimde karşılaştığı eşitsizlikler dikkate alınmadan değerlendirildiğinde, ekonomik büyümenin epidemiyolojik dönüşümün ana belirleyeni olduğu tezi güçlenmektedir. Oysa ekonomik büyümenin yanı sıra sağlık politikalarının toplumsal sınıflar üzerinde etkileri oldukça farklı olmaktadır.

Sağlık, proletaryanın/emekçinin yeniden üretimi açısından kilit rol oynamaktadır. 20. yüzyıl kapitalizminde makbul birey; eğitilmiş, nitelikli ve itaatkâr olduğu kadar sağlıklı da olmalıdır (Leys, 2014: 33). Keynesyen ekonomi politikaların uygulanmaya başlamasıyla, sağlık politikasında tedavi devriminin gerçekleşmesi sonucunda bulaşıcı hastalıkların ana ölüm nedeni olduğu çağ sona

ererken, bulaşıcı olmayan kronik hastalıkların ve yaşlılığın ölüm nedeni olduğu bir çağa geçilmiştir (Leys, 2014: 16). 1950 yılına kadar ortalama yaşama süresi 70'e çıkarken, kronik hastalıklar, genellikle de yaşlılarda gelişerek başlıca ölüm nedeni haline gelir (Leys, 2014: 16). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tedavi devrimini başlatan esas gelişmeler, tıp alanındaki araştırmalar, devlet tarafından finanse edilen üniversite laboratuvarları ve kâr amacı gütmeyen kurumlarca desteklenen araştırma kuruluşları tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda sağlanmıştır. Bu gelişmeler diğer yandan aile firmalarının ilaç piyasasındaki gücünün hızla arttırmasına yol açmaktaydı. 1930'lu yıllarda kronik hastalıklara yönelik yeni ilaçların pazarda yaratacağı potansiyel talep açığa çıkınca, Hoffman La Roche, Merck, Eli Lilly ve Glaxo Smith Kline çatısı altında birleşen firmalar gibi günümüz ilaç endüstrisinde aile şirketlerinin pek çoğu ani bir büyüme hızına ulaştı ve devlet tarafından finanse edilen laboratuvarlarda çalışan araştırma ekiplerini bünyelerine katmaya, ilaçların deneme ve pazarlama faaliyetlerine yatırım yapmaya başladılar (Leys, 2014: 28). İkinci Dünya Savaşı sonrası epidemiyolojik dönüşümün sonuçları sağlık sisteminde salgın ve akut hastalıkların yerini alan kanser ve kalp hastalığı gibi kronik hastalıklara yönelik sağlık politikalarının güçlenmesiyle birlikte, sağlık harcamalarının bileşimi de değişir (Ağartan, 2011: 45-46). Böylece salgınların hızla yayılmasının doğal biçimde karşılanacağı, kronik hastalıklara odaklanan yeni bir reform sürecine girildi. Sağlık Araştırmaları Küresel Forumu'na göre, dünya genelinde her yıl tıp araştırmaları için harcanan 70 milyar doların yaklaşık %90'luk kısmı, küresel hastalıkların toplamının %10'una yönelik araştırmalar için ayrılmaktadır (Leys, 2014: 31).

2. COVID-19 PANDEMİSİNDE KAYNAKLARIN YENİDEN TAHSİSİ

Uluslararası Para Fonu (IMF), dünya ekonomisinin bu yıl [2020] %3 küçüleceğini tahmin ediyor. Bu, 1930'lara damga vuran Büyük Buhrandan beri yaşanan en sert daralma olabilir (BBC News, 2020a).

Büyük Buhran sonrasında etkili olan Keynesyen ekonomi politikada krizden çıkış için maliye politikalarının etkinliği ve kamu harcamalarını arttırıcı talep yönlü politikaların uygulanması, pandemi krizinden çıkış açısından günümüzde yeniden tartışılmaktadır. Dünya finansal krizler tarihi incelendiğinde, 1929 krizinde devletin maliye politikaları ile ekonomiye müdahalesine benzer biçimde 2008 krizi sonrasında da kamu-özel sektör işbirlikleri, batan firmaların kurtarılması ve zararların paylaşımında devletin piyasa ekonomisine müdahale olanakları genişletilerek yeniden göreve çağrıldığı görülmektedir. 2008 krizi sonrası dönemde finansal bağımlılığı yüksek olan Küresel Güney, siyasal

iktidarlar eliyle finans aktörlerinin neden olduğu finansal krizlerle birlikte yeni krizlere açık hale geldi (Yalman, 2021: 102-103).

COVID-19 pandemisi, dünya ekonomisinde finansal veya üretken sermaye birikimi süreçlerinde yaşanan krizlerden bağımsız olarak değerlendirilemez. Sermayenin yeniden ilkel birikim yoluna başvurması ile doğaya yönelik ağır saldırısı sonrası yaşanan pandemi, kapitalizmin derinleşen krizi ile doğrudan bağlantılıdır (Gülalp, 2021: 12). Sermaye birikim rejimi tıpkı ilkel birikim döneminde olduğu gibi zora dayalı biçimde sürdürülebilir kılınmakta, bu nedenle kişisel iktidar mekanizmaları ve keyfi el koyma süreçleri otokratik yönetimlerce desteklenmekte, kapitalizmin derinleşen krizlerine dünya çapında yaygınlaşan otokratik yönetimler neden olmakta ve eşlik etmektedir (Gülalp, 2021: 20). Bu yaklaşımın temel çıkarımlarından biri, COVID-19 pandemisinin kapitalizmin 40 yıl boyunca devam eden neoliberal döneminde yaşadığı krizi derinleştirdiği oranda, kapitalizm sonrası dönemi başlatma potansiyelini barındırdığıdır.

Devlet kapitalizmi tezini benimseyen yazarlara göre COVID-19 krizi, kamu kapasitesi özelleştirme politikalarıyla tahrip edilmiş ülkelerde devletin geri dönüşünü meşrulaştıracak koşulları yaratır, ancak devletin geri dönüşü sermayenin etki alanını sınırlamak yerine ona istikrar kazandırmayı amaçlar (Büyükkarabacak, 2021: 111). Çin, Rusya ve Mısır'da daha otoriter, Brezilya ve Endonezya'da ise daha demokratik özellikler sergileyen devlet kapitalizmine dayalı sermaye birikim süreci, devletin ekonomide en etkin aktör haline geldiği ve piyasaları siyasi kazanç elde etmek için değerlendirdiği, özel mülkiyet statüsündeki dev ulusal şirketlerin zararlarının kamusallaştırıldığı bir sistem halini alır (Büyükkarabacak, 2021: 120). Pandemi dönemi devletlerin ekonomiye müdahalesinde özellikle kurtarma paketlerinde, şirketlere dönük kurtarma operasyonlarının, işsizlik ve yoksullukla mücadelenin önüne geçmesi (Büyükkarabacak, 2021: 122), devlet kapitalizminin politik refleksi hakkında daha geniş bir fikir vermektedir. Her iki yaklaşım da pandemi krizini, kapitalizmin bir krizi olarak görmekte, ilk yaklaşım yeniden üretim alanında yaşanan krizin sistem içinde aşılamayacak boyutlara ulaşması ihtimalinde kapitalizm sonrası bir dönüşüme olanak sağlama olasılığına vurgu yaparken (Gülalp, 2021), ikinci yaklaşım (Büyükkarabacak, 2021), kapitalizmin yeni evresi olan neo-merkantilist aşamada, otoriter ve piyasacı özellikleriyle devlet kapitalizmi karşısında güvencesizler hareketinin toplumsal taleplerinin dönüştürücü gücüne vurgu yapmaktadır. Her iki yaklaşım da pandemi krizinin yarattığı tahribatı, 2008 krizi ile derinleşen finansallaşma sürecinin bir sonucu olarak ele almaktadır. COVID-19 krizini sosyal ve ekolojik sistemin krizi olarak ele alan analizlerde; finans, ekonomi, çevre ve toplumsal sistemler arasındaki bağlantılar iyi kurulmadan

krizden çıkışın mümkün olmayacağı yaklaşımı benimsenmektedir (Hynes, 2021: 336).

2008 krizi sonrası dönemde devletin, piyasayı düzenleyen bir aktör olarak yeniden gündeme gelmesi, istihdam olanaklarına yönelik kamu harcamalarına yönelmesi, eğitim, sağlık ve çevreye yönelik çözüm önerilerinin sınırlı boyutta da olsa tartışılması söz konusudur (Toprak, 2010: 90). 2008 krizi sonrasında olduğu gibi COVID-19 pandemisi ile birlikte dünyada devletin piyasa ekonomisine müdahalesinin artması yönündeki beklentinin arttığı görülmekte, devletin göreve çağırılması, üretimde, tedarik zincirlerinde, gelir bölüşümünde, sağlık, eğitim ve çevre alanlarında kamusal mal ve hizmet üretiminin artması, özetle kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının artması yönündeki yaklaşımların daha fazla geçerlilik kazandığı görülmektedir. Pandemi döneminde pek çok ülkede salgının yarattığı iktisadi kayıplarla mücadele için açıklanan ekonomik tedbir paketleri bu açıdan incelenmelidir. Acaba, devletler ekonomik tedbir paketleri ile kaynakları kim için ve nasıl tahsis etmektedirler?

Dünya ekonomisini etkileyen salgın karşısında açıklanan ekonomik tedbir paketlerinde ele alınan önlemler arasında küresel ekonomiye entegrasyonu hızlandıran ulusal sektörlere yönelik destek ve teşvikler ile çalışan nüfusa yönelik desteklerin yer aldığı görülmektedir. Salgın sonrası açıklanan ekonomik tedbir paketleri incelendiğinde Fransa'da pandemi dönemi açıklanan tedbir paketleri ile ülkeyi elektrikli araç üretiminin merkezi haline getirecek yatırımlar teşvik edilirken, Çin'de ulaşım, inşaat ve imalat sektöründe katma değer vergisinde indirimle gidilmesi, Almanya'da iflasın eşliğinde olan havayolu şirketi Lufthansa'nın %20'sinin kamulaştırılması ve şirketin zararlarının finansmanı için büyük ölçekli bir ek destek paketi açıklanması, Japonya'da ise zor durumdaki şirketlere mali yardım ve kira yardımının yapılması, uluslararası pazarlara açılan ulusal sektörlere yönelik desteklerdir. Benzer biçimde Hindistan'da GSYH'nin %10'una denk düşen tedbir paketinde yabancı şirketler için yatırımcıları özendirici teşviklere yer verilmekteydi (BBC News, 2020b). Uluslararası sermaye birikim sürecinde yer alan sektörler ve firmalar pandemi krizinden devlet eliyle korunmakta ve zararları kamusallaştırılmaktadır. Pandemi krizi, servet bölüşümünde büyük servet sahiplerinin servetlerini hızla arttıracığı bir sürece yol açan bir gelişmeye neden olmuş, krizin yoksullaştırıcı etkisinin en yoğun hissedildiği ilk aylarda, dünyanın önde gelen borsalarındaki hızlı yükselişler, büyük sermaye gruplarının birikimlerini arttırmaya devam ettirdiğini göstermektedir (Gülalp, 2021: 22).

COVID-19 pandemisi tıpkı yüzyıllar önce diğer salgınlarda yaşandığı gibi eğitimden, sağlığa, toplumsal yaşamdan, siyasete pek çok alanda uzun vadeli etkiler bırakma, kapitalizmin üretim ve yeniden üretim mekanizmalarında yeni

krizler yaratma potansiyelini barındırma olasılığına kuvvetle sahiptir. Bu noktada sorulması gereken, pandemi sonrası dönem devletin ekonomideki ağırlığı ve rolünün ne olacağı, kamu kesimi ile özel kesim arasındaki ilişkilerin nasıl gelişeceği. Bu bağlamda, Dünya ekonomisinin salgınla karşı karşıya kaldığı dönemin özellikleri oldukça dikkat çekicidir. Pandemi çıkmadan aylar öncesine kadar, ekonomide krize müdahale araçlarının etkisizliğine yönelik tartışmalarda kapsayıcı devlet müdahalesi seçeneği belirgin hale gelmekteydi. Yeni bir toplumsal işbölümüne yönelik bu tartışmaların gittikçe gündemi daha fazla meşgul ettiği bir dönemden sonra salgınla karşı karşıya kalındı. Bu noktada IMF de dahil olmak üzere pek çok kurum, kamu maliyesi politikalarının öneminin altını çizmekte, devlet-piyasa ilişkisinde devletin ağırlığının artmasına yönelik yaklaşımlar öne çıkmaktadır (Yalman, 2021: 105).

Pandemi dönemi Türkiye ekonomisinde devletin piyasada talep yaratması, piyasadaki son alıcının devlet olmasına yönelik öneriler tartışıldı. TEPAV tarafından hazırlanan 2020 Mart ayı politika notunda pandeminin sektörel bazda yaratacağı etkilere karşı devletin neler yapması gerektiği konusunda bir dizi öneriler getirilmiştir. Devletin, pandemiden kaynaklı olarak talepte meydana gelen düşüşünü engellemek için “son kertede alıcı olarak alım garantileri ile geçici bir süre için devreye girmesi” (Özatay ve Sak, 2020: 3) yönündeki öneri, devletin ekonomiye doğrudan müdahale etmesinin ve özellikle özel sektörün kârlılığını devam ettirmek hedefine yönelik müdahale fikrinin benimsendiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, ekonomide talep yaratmak hedefiyle Keynesyen telafi edici maliye politikalarının hane halklarına yönelik talep yaratma dinamiğinden uzak olduğu oranda, özelleştirilmiş Keynesçilik uygulamalarının devamı niteliğindedir. 1980 sonrası kamu harcamalarının azaltılması; özellikle eğitim, sağlık gibi yeniden üretim alanlarında refah politikalarının terk edilmesi, özelleştirmeler, kamu denetiminin azaltılmasıyla ekonomide devlet müdahaleciliği ve devlet denetiminin azalması, özelleştirilmiş Keynesyen uygulamalardır (Pamuk, 2014: 263). TEPAV Politika Notu’nda (Özatay ve Sak, 2020) pandemi döneminde Türkiye’de sektörel bazda ve değer zincirlerinin işler tutulması amacıyla, ücret gelirlerine yönelik öneriler de sunulmaktadır:

Firmaların yükümlülüklerini sonu belirsiz bir dönem için tatil etmelerini engellemek ve onları kendi değer zincirleri içinde işler halde tutmak kamu müdahalesinin temel hedefi olmalıdır. ...Bu çerçevede, devletin, işsiz kalanların normal zamanlarda elde ettikleri ücret gelirlerinin ve kapanan işyerlerinin sermaye kazançlarının önemli bir kısmını üstlenmesi gerekebilecektir (Özatay ve Sak, 2020: 6).

Salgınla mücadelede ekonomik tedbir paketlerindeki bazı önerilerin, 1929 krizi sonrası maliye politikalarının, özellikle telafi edici kamu harcamalarının krizden çıkıştaki etkisini benimseyen Keynesyen ekonomi politika ile uyumlu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, yatırımların sosyalleştirilmesi ve efektif talebin yükseltilmesinde, devletin ekonomiye dolaysız müdahale olanakları açısından maliye politikası kullanılmalıdır (Kazgan, 2004: 233). İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesyen yaklaşımla çok da uyumlu olmayan Bretton Woods sistemi, 20. yüzyılın sonunda küreselleşme süreci ile birlikte yeniden yapılandırılarak pek çok ekonomik ve siyasi soruna neden oldu (Buğra vd., 2020: 159). Devletin göreve çağrılması ile piyasa ekonomisindeki etki alanını genişletmesi, Keynesyen yaklaşımın geri dönüşü anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda salgınla mücadelede kaynakların yeniden tahsisinde kamu harcamaları yoluyla hane halkının tüketim talebini arttıracak bir yaklaşım da izlenmemektedir. Kaynakların yeniden tahsisinde erken ve geç kapitalistleşmiş ülkeler arasındaki temel ayrım, ekonomik büyümenin sürdürülmesi ile can kaybının minimize edilmesi arasındaki politik tercih ve bu tercihin hayata geçirilmesinde sağlık hizmetlerinin kamusallaşmasının düzeyidir.

Küresel Kuzey, yeterli kaynaklara sahip olmasına karşın, bu kaynakları insan yaşamını merkeze alan bir politika izleyerek kullanmamakta, eşgüdümsüz ve yetersiz sağlık sistemini özelleştirmenin yarattığı sınırlar içinde ekonomik kayıp ile can kaybını aynı terazide tartmaktadır (Doğru ve Karabıyıköğlü, 2021: 94). Küresel Kuzey açısından istisnai bir örnek olan Yeni Zelanda'da COVID-19 virüsünü yok etme politikası, yalıtılmış bir ada olmanın sağladığı avantajın doğru politikalarla desteklenmesiyle başarıya ulaşmıştır (Doğru ve Karabıyıköğlü, 2021: 91). İngiltere'de yaşlılar COVID-19 pandemisinden dolayı huzurevlerine gönderilmiş, Ulusal Sağlık Sistemi kaynakları özel şirketlere ödenek olarak tahsis edilmiştir (Doğru ve Karabıyıköğlü, 2021: 95). Küresel Güney'de ise kaynak yetersizliği politik tercihlerin uygulama alanı bulmasını sınırlamakta ancak engellememektedir.

Pandemi ile mücadelede başarılı olan Vietnam, Etiyopya, Senegal, Gana ve Küba'da merkezi hükümetlerin uyguladıkları politikaların rolü önemlidir (Doğru ve Karabıyıköğlü, 2021: 88-89). İngiltere, Almanya, ABD, İtalya ve İspanya'da gayrisafi yurt içi hasıla kaybı konusundaki çekinceler, salgın karşısında kapanma önlemlerinin alınmasını sınırladı. Ülke örnekleri incelendiğinde üretim kaybını minimize etme ile salgını baskılama ve hafifletme arasında bir çelişkinin olmadığı görülmektedir. Gayrisafi yurt içi hasıla kaybı ve can kaybının en fazla olduğu ülkeler ABD, Brezilya ve İngiltere iken, bu ülkeleri Fransa, İtalya ve Almanya izlemektedir. Buna karşın Güney Kore, Vietnam, Çin, Tayland gibi can kaybının daha az olduğu ülkelerde gayri safi yurt içi hasıla kaybı eksiye düşmeyecektir

(Doğru ve Karabıyıkoglu, 2021: 90). Küresel Kuzey'in yeterli kaynağa sahip olmasına karşın başarısızlığının nedeni neoliberalizmin işlevsizliği ve sağlık sisteminin özelleştirilerek çözülmesinden istifade eden neoliberal yöneticilerin stratejilerinden kaynaklanmaktadır (Doğru ve Karabıyıkoglu, 2021: 91). Otoriterleşen yönetimler, salgınla mücadelede toplumsal sınıflar arasında eşitsizlikleri hesaba katmaksızın, neoliberal politikaların sürdürülebilirliğine odaklandılar. Böylece COVID-19 virüsü, toplumsal ve bölgesel eşitsizlikleri arttıracak bir eşitsizlik virüsü haline geldi. Dünya genelinde iktisatçıların %87'si pandeminin gelir eşitsizliğini arttıracığını, üçte ikisi ise hükümetlerin eşitsizlikle mücadele planı olmadığını düşünmektedir (OXFAM, 2021: 8).

Küresel Kuzey ülkeleri açısından salgınla mücadele döneminde hazırlanan ekonomik tedbir paketleri, kamusal kaynakların güçlendirilmesi yerine ekonomik büyüme ve bu hedefe yönelik olarak özel sektörün salgın nedeniyle oluşan zararlarının devlet tarafından karşılanması olarak özetlenebilir. ABD Hazine Bakanlığı, Merkez Bankası (FED) ve Kongre'nin kurtarma operasyonu ile Mart ve Haziran 2020'de yaklaşık 500 milyar dolar tutarında iki farklı kurtarma paketi büyük şirketlerin kullanımına sunulurken, şirketlerin kaynak kullanımında tamamen serbest bırakılması, şirketlerin üretken sermaye birikimi ile kazançları arasındaki bağı daha da zayıflamasına yol açmıştı (Gülalp, 2021: 23). Finansallaşma ile üretken olmayan sermaye birikiminde yaşanan gelişmeler, pandemi döneminde daha görünür hale gelmiştir. G-20 ülkelerinde pandemiye yönelik harcamalar toplamı olan 3,49 trilyon dolar, dünya zenginlerin Mart-Aralık 2020 dönemindeki servet artışına eşittir (OXFAM, 2021: 11).

Finansallaşma dönemi boyunca bir eğilim olarak devam eden üretken sermaye birikim hızının yavaşlaması, aynı zamanda kamusal sağlık hizmetlerine ulaşım hakkının sınırlandırılması ile birlikte salgının olumsuz etkilerini hızlandırdı: Artan işsizlik, ölümler ve yoksulluk. Salgın güvencesiz çalışmanın yaygınlaşmasına neden olarak toplumsal eşitsizlikleri keskinleştirmekte, pek çok insan için evde kalmak, gelirsiz kalma ve çalışıp enfekte olma arasında yapacakları zor bir seçim haline gelmektedir (Buğra vd., 2020: 142). Dünya Bankası'nın tahminlerine göre dünyadaki tüm hükümetler pandeminin yarattığı gelir kaybı ve işsizliği ortadan kaldırmak için harekete geçerse, yoksulluğun pandemi öncesi seviyesine dönmesi en az üç yılı alacaktır (OXFAM, 2021: 8).

Finansallaşmanın hane halkları üzerindeki doğrudan etkileri, sağlık hizmetlerinden yararlanmada eşitsizlikler yaratmaktadır. Artan borçluluğun kişisel gelir düzeyi üzerindeki etkileri, sosyal güvenlik sistemlerinin finansallaşmasıyla gelir güvencesinin azalması, finansallaşma eğilimiyle kamusal sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi ile sağlık hizmetlerinden yararlanmada

eşitsizlik eğilimi güçlenmektedir (Gouzoulis ve Galanis, 2021: 4-5). ABD’de 2008 krizi döneminde Amerikan işçilerinin %60’ı, işyeri sağlık sigortası kapsamındaydı. Sağlık sigortasına sahip olan çalışanlar açısından ise sağlık katkı payları, kesintileri, nakit sağlık harcamaları ve sigorta prim tutarları arttırıldı ve işverenler maliyetlerini işçilerin omuzlarına yüklediler (Gottschalk, 2014: 138). Amerika, sağlık hakkının özel sigorta şirketleri tarafından düzenlendiği, Dünya’da tüm vatandaşlarına tıbbi tedavi sağlayamayan tek gelişmiş ülkedir (Özden, 2006: 29). Sağlık hizmetlerinin piyasalaşmasının yarattığı en önemli sonuç, halkın önemli bir kesiminin sağlık hizmetlerine erişimde yaşadığı sıkıntılardır. Sosyal refah devleti modelinin 1929 krizi sonrası uygulama alanı bulması, günümüzde pandemi krizi yeniden üretim krizini aşmak için sağlık ve eğitimde refah devleti modelinin uygulanmasına yönelik talepleri ortaya çıkarmaktadır. Keynesyen politikaların, krizden çıkışı talep yönlü politika ile düzenlemesi, kamu harcamalarının artmasının, milli gelir düzeyinde kamu harcamalarının çok da üzerinde bir artış yaratacak olan çarpan etkisi varsayımına dayanmaktadır. Bu bağlamda politika yapıcılar, hane halklarının istihdam ve ücretlerine odaklanmalıdır. ABD’de 2021 yılında açıklanan istihdam ve Aile planları bu amaca yönelik refah dönemini hatırlatacak bazı unsurlara sahiptir:

Analistlere göre bu [yeni istihdam planı], 1960'lardan beri ABD’de sosyal hizmetlere yapılan en büyük yatırım olacak. ...Biden’in açıkladığı iki plan bulunuyor. Bunlardan biri Amerikan İstihdam Planı, diğeri ise Amerikan Aile Planı. Biden bu planların kurumlar vergisi ve en zenginlere uygulanan vergilerdeki artışla karşılanacağını söyledi. ...İstihdam planının mavi yakalıların ABD'yi yeniden inşa planı olduğunu belirten Biden, bunun yüksek hızlı internet, köprü ve yol gibi bağlantıları artıracığını söyledi. ...Amerikan işçilerinin elektrikli araç ve batarya üretiminde dünyaya liderlik etmemesi için hiçbir neden yok. ...Planda 3-4 yaşındaki tüm çocuklara ücretsiz kreş, ücretli izin, hastalık izni, sağlık sigortası sübvansiyonu, ücretsiz kolej eğitimi ve pandemi nedeniyle getirilen vergi istisnasının uzatılması yer alıyor (BBC News, 2021).

ABD’de uygulanacak tedbir önlemleri kapsamında istihdam ve aile planları, sermaye birikim sürecinde uluslararası rekabete açık sektörlerin çalışanlarının emek-gücünün yeniden üretim sürecini düzenlemekle sınırlı kalma potansiyeline sahiptir. Bu haliyle planlar, emekçilerin işsizlik ve yoksulluk sorunlarından çok, tedarik zincirlerinin ve sermaye birikiminin kesintiye uğramamasına, ekonomik büyüme hedefine yöneliktirler.

3. SAĞLIK HİZMETLERİNİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE SAĞLIK HAKKI

Salgın sonrası uzun vadeli dönüşüm yaşanacak alanlardan biri krizin gerçekleştiği sağlık politikalarıdır. 21. yüzyıla gelindiğinde ekonomik büyümenin yaşam süresini uzattığı yönündeki tez ve sağlık sisteminde talebin sınırsız olduğu yönündeki yaklaşım, sağlık hizmetlerinin hızla özelleştirilmesine neden oldu. Sağlık hizmetlerinin finansmanında esas sorun sağlığa ayrılan kamu kaynaklarının GSMH içindeki payı ne olmalı sorusundan oldukça farklıydı, harcamaların vergilerle nasıl karşılandığı sorusu önem kazandı (Leys, 2014: 34). Tersine hizmet yasaının geçerli olduğu sağlık alanında, sunulan sağlık hizmeti ile ihtiyaç arasında ters orantılı ilişki olduğu varsayılmaktadır. İhtiyaçların artması, sağlık hizmetlerinin arzını arttırmamakta, bu ise sağlık hizmetlerin piyasalaşmasında yoksul kesimlerin sağlık sorunlarının hızla dışlanmasına neden olmaktadır. Yeni ve pahalı ilaçların tüketim pazarını oluşturacak kronik rahatsızlıklara yönelik bir patent koruması zırhına bürünmüş sağlık hizmetleri, sağlığın piyasalaşmasına yol açtı. Kolera, verem, tüberküloz ve AIDS gibi bulaşıcı hastalıklar sağlık piyasasında hedef hizmetler olmaktan çıkarıldı (Applbaum, 2014: 105).

21. yüzyılda ulusal sağlık hizmetlerinin COVID-19 pandemisine hazırlıksız yakalanmasına yol açan ise sağlık reformlarında devletin rolünün asgari düzeye çekilmesine yol açan piyasacı yaklaşımdır. Bu durum gelişmiş ülkelerde refah devleti politikalarından vazgeçilmesi ile yaşanan dibe doğru yarış çerçevesindeki küçülme eğiliminin (Ağartan, 2011: 52), gelişmekte olan ülkeler tarafından da izlenmesinin doğal sonucu olarak görülmelidir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerde sağlık bütçeleri iki boyutlu bir mücadeleyle karşı karşıya kalıyor. Yoksullar bulaşıcı hastalık ve ishale, yetersiz beslenme ve benzeri sorunlarla boğuşurken, daha varlıklı kesimlerde kalp-damar hastalıkları, kanser, alerjiler, depresyon ve diğer “zengin hastalıkları” ile uğraşmaktadır. Sağlık endüstrisinde “zengin hastalıkları” olarak adlandırılan pek çok hastalık hem görülme hem de teşhis edilme sıklıklarının ekonomik olanaklarla doğru orantılı olduğu yeni bir sağlık politikasına yol açar. Sağlığın metalaşmasıyla, piyasada sunulan diğer özel mal ve hizmetlerde yaşanan, hedefi zengin müşteriler olan pazarlama süreci işlemektedir ancak bir farkla, kamu sağlık hizmetleri talebine yönelik harcamalar bütçede ayrılan ödeneklerde bekletilirken, zenginlerin sağlık hizmeti talepleri, yoksulların ihtiyaçları karşısında daima önceliklidir (Applbaum, 2014: 105).

Küresel ekonomide yaygınlaşan bir eğilim olarak “tüm kamu hizmetlerinin uluslararası hizmet sağlayıcıların rekabetine açılması” (Leys, 2011: 96) sonucunda oluşan dev sağlık endüstrisi piyasa ekonomisinin ayrılmaz bir parçası/ sektörü

haline geldikçe, devlet hizmet sunucusu olmak yerine, hizmeti finanse eden kurum/aktör haline gelmektedir (Leys, 2011: 95).

Sağlık hizmetlerinde dönüşüm açısından sosyal refah dönemi politikalarına en yakın uygulamaların ele alınması açısından Avrupa ülkeleri, Çin, Hindistan ve Küba'ya bakmakta fayda var. Avrupa ülkelerinde son yıllarda sağlık hizmetlerin piyasacı bir anlayışla sunulmasıyla bağlantılı değişimler yaşanmakta ve sağlık harcamalarının finansmanında kamu harcamaları hızla azalmaktadır. Sağlık hizmetlerinin kamusal niteliği hızla aşınırken, sağlıkta metalaşmayı hızlandıran özel sigorta sistemine geçişin ardından farklı sigorta ve sosyal güvenlik sistemleri arasındaki rekabet, sağlık hizmetlerine erişimde eşitsizlik yaratmaktadır. Avrupa'da sağlık hizmetinin pazarlanabilir ve piyasada alınıp satılabilir bir meta haline gelmesinde farklı mekanizmalar birlikte önemli rol oynar. "Sağlık hizmetlerinin finansmanı ile sunumu arasındaki bağın kopartılması; sağlık hizmeti tedarikçilerine özerklik tanınması, kamu hastanelerinin özel yatırımcılara satılması ve yeni özel hastanelerin inşası; sektörün kendi içinde piyasalara ayrılması, taşeronlaştırma, kamu-özel sektör ortaklıkları ve özel finans teşebbüsleri" (Hermann, 2014: 160), sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinde etkili olan mekanizmalardır.

Avrupa ülkelerinde kamu harcamaları içindeki sağlık harcamaları payının azaltılmasına neden olan gelişme, sağlık giderlerindeki artışı, bütçeden karşılanmadığı sürece kabul edilebilir gören ulusal sağlık politikalarıdır (Hermann, 2014: 161). Almanya'da hastane başına düşen yatak ve hasta başına düşen personel sayılarının özellikle özel hastanelerde hızla düşmesinin doğal sonucu hastanelerdeki iş yükünün artmasıdır. Sağlık hizmetlerinde verimlilik ve etkinlik kıstaslarına dayalı olarak gerçekleşen özelleştirmeler, hastanelerin idari birimleri hariç, sağlık hizmetlerinin verimliliğini arttırmamaktadır. İngiltere'de ulusal sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinin yarattığı maliyet artışı gidermek için, sağlık personelinin sayısının azaltılması yoluna başvurulmamakta, hastanelerdeki yatak sayılarının azaltılması tercih edilmektedir (Hermann, 2014: 162). Almanya'da sağlık personeli sayısının azaltılması, İngiltere'de ise hastanelerdeki yatak sayısının azaltılması ile sonuçlanan özelleştirme süreci, COVID-19 döneminde pek çok hastanın, hastanede yatak bulamaması ve tedavi olamamasına neden olmuştur.

Sağlık ve eğitimde başarılı bir sosyal refah devleti uygulaması olan Finlandiya'da ise sağlık hizmetlerinin sunumunda devlet ve belediyeler işbirliği içindedir. Sağlık hizmetlerin özelleştirilmesi sürecine karşıt bir eğilim olarak Finlandiya'da sağlık sistemi ağırlıklı kamu kesimi tarafından finanse edilir. 1999'da kamu sağlık sektörü aktivitelerinin %43'ü belediyeler tarafından, %18'i

merkezi hükümet tarafından, %15'i sosyal güvenlik kurumu tarafından –kamu sigorta sistemiyle–, %24'ü ise özel sektör tarafından finanse ediliyordu (Özden, 2006: 32). Salgın döneminde Finlandiya'da yaşanan başarının ardında sağlık hizmetlerinin kamusal niteliğinin korunması ve herkes için sağlık hizmetlerinin erişebilir olması önemli rol oynamıştır.

Sağlık hizmetlerinin ulusal düzeyde kamusal hizmet olarak sunulduğu Küba ambargo sonrası dönem 1993 yılında meydana gelen optik nöropati salgınının ardından, erken uyarı sistemi oluşturmak üzere epidemiyolojik takip alanında bir dizi reforma giderken, sağlık hizmetlerinin temel bir insan olarak herkese ücretsiz sunulması ilkesini takip etti (Feinsilver, 2014: 245). Küba'da 1959 devriminden itibaren sağlık politikalarını belirleyen beş temel ilke; sağlık hizmetlerine erişimin herkes için hak olarak tanımlanması, bu nedenle sağlık hizmetlerinin ücretsiz olması, kamusal sağlığın hükümetin sorumluluğunda olması, bakım hizmetlerinin hastalıklara karşı koruyucu, önleyici ve bilgilendirici olması, halkın ve taban örgütlerinin kamu sağlık sisteminde yer alması ve sağlık hizmetlerinin sosyo-ekonomik gelişmeye yönelik olarak geliştirilmesidir (Özden, 2006: 30). Sağlık hizmetlerinin sunumunda tedavi edici tıp yerine önleyici tıba öncelik tanınması ile birinci basamak sağlık kuruluşlarının sayısında artış yakalanırken, hastane sayısı azaltıldı, pek çok poliklinik ise doğumevi ve yaşlılar evi olarak yeniden düzenlendi (Feinsilver, 2014: 248). Küba'nın salgın döneminde elde ettiği başarıda, önleyici tıba verilen önem ve sağlık hizmetlerine erişimin herkes için hak olarak tanımlanması, tıp araştırmalarının merkezi hükümet tarafından desteklenmesi önemli rol oynamıştır.

Çin'de yaşanan gelişmeler ise, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi sürecinin oldukça farklı yaşandığı bir süreçtir. 1990'lı yıllarda Neoliberal *trickling-down* kuramını benimseyen Çin'de, ekonomik büyüme sonucunda herkesin kendi olanakları ile sağlık hizmetlerini piyasadan karşılayacağı yönündeki beklenti sonucunda işçi ailelerinin, serbest sektör çalışanlarının ve göçmenlerin sağlık sigortası dışında kalması ile sonuçlanan bir süreç yaşanmaktaydı (Wang, 2014: 268-67). Sağlık hizmetleri sunumunda devletin payı hızla azaldı ve 2001 yılında devletçe tahsis edilen kaynakların payı yaklaşık %16, sosyal sigortalıların payı ise %24'te kaldı (Wang, 2014: 273). 2008 yılında nüfusun yaklaşık %88'inin sigorta kapsamına alınması, 2009 sağlık reformunda 2020 yılında herkes için uygun fiyatlı ve etkin sağlık hizmeti sunulmasına yönelik hedefin belirlenmesiyle, sağlık hizmetlerinde özelleştirme süreci terk edilmiş, sağlık hizmetlerinin kamusallaştırıldığı bir süreç başlamıştır (Wang, 2014: 283).

Hindistan'da ise sağlık hizmetlerinin kamusal hizmet olmaktan uzaklaşması, yoksulluğun artmasına yol açmaktadır. 2004 yılında kırsal kesimin

%59'u, kentsel kesimin ise %62'si özel hastanelerde, kişisel gelirleri yetmediği için daha fazla borçlanarak tedavi olmaya çalışıyordu (Rao, 2014: 297). Sağlık harcamalarının orta sınıflar için bile oldukça zorlayıcı olmaya başlamasının yanı sıra, sağlık hizmetleri açısından zenginler ve yoksulları birbirinden ayıran sınırlar belirginleşmektedir. Hindistan'da sağlık hizmetlerin %83'ü işçilerin özel harcamaları ile karşılanırken, hiçbir sağlık hizmeti almayan insanların sayısı hızla artmaktadır (Rao, 2014: 298). Sağlık hizmetlerinin sunumunda ise özelleştirme eğiliminin artması, devletin, temel sağlık hizmetlerinde kamu yatırımlarını azaltması; ayakta ve yatarak tedavide özel kuruluşların kullanımının yaygınlaşması sonucunda kamu tarafından finanse edilen sağlık hizmetlerinden vazgeçilmekte, yoksulların dışlanmasına dönük politikalar güç kazanmaktadır (Rao, 2014: 300). Hindistan, Çin'in aksine yeni salgın dalgaları karşısında son derece korumasız hale gelmekte ve salgınlar çok ciddi can kayıpları ile sonuçlanmaktadır.

Sağlık hizmetlerinde sosyal politikaların etkisiyle kamu sağlık sistemlerinin güçlendirilmesi, gelir adaleti konusunda olumlu etkiler yaratmaktadır. Sosyal demokrasi ile neoliberalizm arasındaki fark, adalet ve yoksulluk ile birlikte genel sağlık politikalarından da izlenebilir. Neoliberal politikaların etkili olmaya başladığı 1990'lı yıllarda ekonomik krizlerin ardından Dünya Bankası'nın programını uygulayarak kamu harcamalarını azaltmayı tercih eden Endonezya ve Tayland'da sağlık düzeyi gerilerken, bağımsız politikalar izleyen Malezya'da ekonomik krizin sağlık sistemi üzerindeki etkisinin sınırlı kalması, sosyal güvenlik sisteminin kamusal yapısı ve kamu harcamalarının sonucudur (Coburn, 2014: 68-69). Sağlık politikalarında kamu harcamalarının ve sosyal güvenlik sisteminde kamusallaştırma ile herkes için sağlık hakkı hayata geçirilmektedir. Kamu sağlık sisteminin geliştirilmesi ile sağlık hizmetlerine erişimde zenginler ve yoksullar arasındaki denge sağlanmakta ve tüm gelir grupları sağlık hizmetlerinden eşit derecede yararlanma hakkına sahip olmaktadır. Sağlık hizmetleri piyasa ekonomisine terk edildikçe, yoksullar sağlık hakkına erişemiyor. 21 ülkede 2003 yılında yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre en üst %20 gelir diliminde yer alan nüfusun sağlık harcamaları yoluyla devlet yardımından aldığı ortalama pay %26'yı geçerken, en düşük %20'lik gelir dilimi %16 ile yetinmekteydi (Coburn, 2014: 71).

1978 yılında Alma Ata'da "Temel Sağlık Hizmetleri Uluslararası Konferansı", Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) temel sağlık hizmetleri konusundaki yaklaşıma eleştirel bir tavırla, herkes için sağlık hedefine eşitlikçi bir kalkınma hedefi ile ulaşılabileceği yaklaşımı ile toplandığında (Rao, 2014: 287-88), sağlık hakkı kavramının dünya genelinde bir programla uygulama alanı bulma şansı ortaya çıkmıştı. Alma Ata yaklaşımını benimseyen uluslararası

kurumlar, neoliberal politikaların etkisiyle sağlık hizmetlerinde özelleştirme sürecine destek vermeye başladı. “Herkes için sağlık” sözü UNICEF ve WHO’nun Alma Ata yaklaşımını benimsemeyi bırakmasıyla birlikte seçmeli temel sağlık hizmetleri olarak adlandırılabilir, temel sağlık hizmetlerinin ücretsiz sunumunu dışlayan bir tutuma yerini bıraktı. 1987 tarihinde Dünya Bankası’nın yayınladığı “Az Gelişmiş Ülkelerde Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı: Reform İçin” kılavuzunda, Alma Ata’nın sağlık hizmetlerini vatandaşlık hakkı olarak ücretsiz sunma yaklaşımının başarısız olduğu, bu bağlamda devletin sağlık hizmetlerinde sadece düzenleyici bir rol oynaması gerektiği vurgulanır. Dünya genelinde sağlık politikalarında WHO’nun yanı sıra etkili olan bir diğer kurum Dünya Bankası’dır. WHO, dünya genelinde kamu sağlığına yönelik sağlık standartlarını ve rehber çalışmalarını 8 bin uzmanı ile birlikte yaparken (Özden, 2006: 35), karşılaştırılamayacak büyüklükte kaynakları ile dünya genelinde sağlık politikalarında belirleyici olan Dünya Bankası’nın bütçesine oranla oldukça sınırlı bir bütçeye sahiptir (Rao, 2006: 288).

Dünya’da sağlık hakkı yaklaşımının güçlü biçimde savunulmasına yönelik olarak çalışan uzmanlar, sadece insanlar için değil tüm türlerin sağlıklı bir çevrede yaşaması bağlamında tek sağlık anlayışını daha çok sahiplenmeye yönelmektedirler. Sağlık hakkının piyasa aktörlerine bırakılması kadar salgın döneminde sadece insan sağlığına odaklanan bir sağlık politikası da salgınla mücadelede yetersiz olacaktır. Enfeksiyon hastalıklarının üçte ikisinin zoonotik kökenli (hayvan kaynaklı) olması, SARS’ta misk kedileri yoluyla, MERS’te develer yoluyla virüsün insanlara bulaşması, COVID-19’un yarası kaynaklı olması, pandeminin insan-hayvan-çevre sağlığını içeren tek sağlık yaklaşımı ile ele alınmasını gerektirir (Kurt-Azap, 2021: 37). Aynı zamanda salgınla mücadelede, altyapı eksikliği, kötü çalışma ve yaşam koşullarını düzeltilmeden temel sağlık hizmetlerinin kapsayıcılığı olmadan başarılı olma şansının olmadığı görülmektedir. Tek sağlık anlayışı, salgınlar karşısında insanlığın mücadelesinde en önemli adımlardan biridir.

Sağlık hakkı, bireylerin fiziksel, mental ve sosyal olarak iyi olma, hasta olmamasının sağlanmasıdır ve her bireyin en yüksek sağlık standardını sürdürmesi bağlamında ırk, siyasi görüş, ekonomik ve toplumsal statüye bakılmaksızın bireylerin sahip olduğu en temel insan haklarından biridir (Özden, 2006: 5). Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Konusunda Uluslararası Anlaşma’ya göre (CESCR) sağlık hakkı her bireyin itibarlı bir yaşam sürmesini sağlayacak sağlık standardına sahip olabilmesidir. Sağlık hakkı, bireylerin sağlıklı yaşam ve güvenceli çalışma koşullarına sahip olmalarını, gıda, barınma, sosyal güvenlik hizmetlerine ulaşmalarını da içeren (Özden, 2006: 5-6) bir sosyal haktır.

Bölgesel düzeyde sağlık hakkı farklı anlaşmalarla tanımlanmıştır. Özellikle temel sağlık hizmetlerine erişimde sorunlar yaşanan Afrika'da, *African Charter on Human and Peoples' Rights*, Avrupa kıtasında *European Social Charter* ve Amerika kıtasında ise *Protocol of San Salvador* bu anlamda önemli belgeler olarak sıralanabilir (Özden, 2006: 8). Sağlık hakkı ile aynı zamanda sağlık alanındaki tüm verilerin şeffaf biçimde kamuoyu ile paylaşılması, böylece sağlık hizmetlerinden yararlanma konusundaki eşitsizliklerin giderilmesi hedeflenir. Buna karşın sağlık hakkı konusunda 194 ülkede yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre 88 ülkede anne ölümlerinin sayısı hakkında kamuoyunu bilgilendirecek sayısal verilere ulaşılamaması, WHO'nun anne ve çocuk sağlığı konusundaki vaatlerini boş bir söylem haline getirmektedir (Backman vd., 2008: 2071).

Herkes için sağlık hakkının sağlanması, patent ve ilaçların fikri mülkiyet haklarının korunmasını sağlayan patent hakkı ile çelişebilmektedir. Salgın tedavisine yönelik olarak yapılan çalışmalarda geliştirilen ilaç ve aşuların patentlerinin ticarileştirilmesi, sağlık hakkının herkes için sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin Bern Sözleşmesi'ne göre patent hakkının korunması ile sanat ve bilimsel alandaki mucitlerin aktif olarak desteklenmesi, toplumun ilerlemesine/gelişmesine katkıda bulunacaktır (Özden, 2006: 14). Salgınla mücadelede toplumsal fayda sağlayan ilaç ve aşuların patent hakkının düzenlenmesi, sağlık hakkının da korunmasını amaçlamalıdır. Çokuluslu şirketlerin kâr amaçlı bilimsel üretim ve pazarlama faaliyetleri, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) tarafından desteklenmektedir. Yeni esnek sermaye birikim sürecinde patent hakkının kâr amaçlı kullanılması mümkün hale gelmiştir: WTO anlaşması uyarınca patent hakları ile herhangi bir bilimsel ürünün, 20 yıl boyunca sahibi olan çokuluslu şirkete tekel hakkı sağlanması (Özden, 2006: 14), bilimsel çalışmaların kamusal faydasını azaltmaktadır. Bu süreç tekelleşen firmaların toplum sağlığına karşın kârlılığını arttırmasını garanti altına almaktadır. Süreç, bazı bilim insanlarının inisiyatifi ile engellenebilmiştir. 1955 yılında çocuk felci aşısını bulan Dr. Jonas Salk'a aşının patenti kime ait diye sorulduğunda, Dr. Salk, tüm insanlara diye yanıtlamış. Aşının patenti kimseye ait değil, Güneşin patenti olabilir mi diye eklemiştir (Özden, 2006: 14).

Uluslararası Ticaret Anlaşması'nın pek çok maddesinde, patent hakları tanımlanmaktadır. 1995 yılında yürürlüğe giren Ticaret Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPS), doğası gereği, sağlık hakkı da dahil olmak üzere, insan haklarına aykırı olarak bireylerin bilimsel gelişmelerin yaratacağı faydadan eşit biçimde yararlanmalarını engelleyen birçok maddeye sahiptir, bu yönüyle de uluslararası insan hakları hukuku ile de çelişmektedir (Özden, 2006: 15). COVID-19'la mücadelede gerekli tıbbi teknolojiye ulaşımı engelleyici yapısıyla TRIPS, bireysel çıkarları kamu çıkarlarının önüne geçirmektedir. Pandemi döneminde

uluslararası şirketlere yönelik BM öncülüğünde insan haklarını gözeten bağlayıcı anlaşmalara duyulan ihtiyaç artmıştır (Paremoer vd., 2021: 3). Sağlık alanındaki bilimsel çalışmaların patent hakkının korunması, sağlık hizmetlerinin kamusallaştırılması ile sağlanırsa, sağlık hakkı başta olmak üzere pek çok sosyal hakkın korunması da mümkün olabilecektir.

BM bünyesindeki Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi taraf olan tüm ülkelere kamusal sağlık stratejisi eylem planı hazırlama zorunluluğu getirmekte ve epidemiyolojik gelişmeler karşısında sağlık önlemlerini izlemekte ve yönetmektedir. Komite, sağlık hakkını tesis edecek bir yaklaşımla, eylem planı dahilinde özellikle marjinal grupları gözetilen bir yaklaşıma sahiptir (Özden, 2006: 28). Avrupa Birliği, UNICEF ve WHO'nun anlaşmalarında sağlık hakkı ve salgınla mücadelede halkın sağlığına yönelik tedbirler neoliberal dönemde sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi karşısında yazılı metinler olarak uygulama alanı sınırlı bir yaklaşım/niyet beyanı haline gelmektedir. Yasal düzenlemeler, yapısal değişim yaratmamakta, mülkiyet hakları, patentler, kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi ve tekelleşen ilaç sanayi karşısında sağlık hizmetlerinde piyasa ekonomisi kuralları belirleyici olmaktadır. Özellikle herkes için eşit derecede tehlikeli olan salgınla mücadelede küresel fayda yaratan sağlık hizmetlerine erişimde fiyatlandırma veya özelleştirme yerine ortak malların sürdürülebilirliği yaklaşımı izlenmelidir. Salgınla mücadelenin ortak mal olarak ele alınması ile sağlık hakkı sorunu sadece yasal düzenlemeler sınırından çıkarılıp, yapısal bir değişime yol açacaktır. Eğer sağlık, eğitim ve çevre alanlarındaki ortak mallar devletler tarafından tanınırsa, sağlık hizmetlerine erişme ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakları, hegemonik sermaye birikimi yasaları tarafından değil, yaşam kanunlarıncı belirlenecek ve ortak mallara ulaşım hakkı herkes için eşit biçimde gerçekleşebilecektir (Johnston, 2008: 18).

4. SONUÇ

Salgınlar tarih boyunca toplumların çalışma, ekonomi ve düşün dünyalarında radikal değişimlere yol açan gelişmelere neden olmuştur. Her salgın aynı zamanda toplumsal ve iktisadi yaşamda bir krize neden olmakta, sağlık krizi üretimden, eğitime, siyasetten, çevreye pek çok alanda kriz dinamiği yaratacak gelişmelere yol açmaktadır. Krizler yapısal dönüşüme yol açan bir kırılma noktası olarak ele alındığında, salgın krizi sonrası dönemin toplumsal yaşamda, ekonomide ve çalışma yaşamında etkisi yüzyıllar boyunca devam edecek bir dönüşüme yol açtığı görülmektedir.

Salgınlara neden olan virüslerin hayvan kaynaklı olması yeni çitleme hareketiyle neoliberal dönemde ormansızlaştırılan bölgelerde yerinden edilen

türlerden insanlara taşınan virüsler yoluyla yeni salgınların yaşanacağı bir döneme kapı aralamaktadır. Afrika, Latin Amerika, Hindistan ve Çin, mülksüzleştirici/yerinden edici sermaye yatırımları sonucunda salgın coğrafyasına dönmüştür. COVID-19 pandemisi, dünya ekonomisinde gelir bölüşümünde yarattığı etkiler ile gelir dağılımı adaletsizliğini derinleştiren eşitsizlik virüsünün yayılımını hızlandırmıştır. COVID-19 pandemisi sonrası dönem yeni sağlık, iklim, ekonomi ve siyaset krizleri ile karşı karşıya kalacak olan insanlık çok daha ağır bir fatura ödemek zorunda kalabilir. Neoliberal politikalar ve otokratik yönetimlerin sağlık hizmetleri ve iktisadi önlem paketleri ile krize karşı nasıl bir çözüm getirdiği bu bağlamda yaşamsal önemdedir.

Küresel Kuzey’de sağlık krizini aşmak için ele alınan tedbirler, can kaybını en düşük seviyede tutma hedefi yerine ekonomik büyümenin sürdürülmesi hedefine yönelmeyi tercih ederek çok da iyi bir sınav vermemektedir. Sosyal refah devleti modelini devam ettiren İskandinav ülkeleri salgınla mücadelede diğer Avrupa ülkelerine ve Amerika’ya kıyasla daha iyi bir sınav verirken; kaynakları yetersiz olan Küresel Güney’de sağlık hizmetlerinde kamusal hizmetlere ağırlık veren bazı ülkeler, salgın karşısında kendisinden beklenenden daha iyi bir sınav vermektedir. Buna karşın sağlık hizmetlerinin özelleştirildiği ülkelerde, salgın krizinin eşitsizlikleri arttırıcı sonuçları daha derinden hissedilmektedir. Sağlık hizmetlerinin neoliberal politikalar sonucunda özelleştirilmesiyle yoksulların sağlık sistemi dışına atıldığı gerçeği, pandemi krizi ile görünür hale gelmektedir. Salgın, dünyada temel sağlık hizmetlerine ulaşamayan milyarlarca insanın yaşam mücadelesi anlamına gelmektedir. Bu krizi aşmak ve sağlık hizmetlerinde ortak iyiye ulaşmak için “herkes için sağlık hakkını” konuşmaya başlamak hala mümkündür. Güvencesiz çalışanlar, ayrımcılığa uğrayan etnik gruplar, göçmenler ve kadınlar açısından sağlık hizmetlerine ulaşmanın yanı sıra, çalışma hayatında, eğitimde, hukuk sisteminde ve kamusal hizmetlere erişimde eşitliğin sağlanması, herkes için sağlık hakkının hayata geçirilmesi açısından elzemdir. Salgınla mücadelede başarılı olmak için, tüm insanlığın ortak iyiye ulaşması politik bir tercihin de ötesinde, bir zorunluluktur. Bütçe yetersizliği, sağlık hizmetleri kapasitesinin düşüklüğü ve patent hakkının ticarileştirilmesi, geri döndürülemez sonuçlara neden olmaktadır. Sağlık hizmetlerinin özelleştirildiği, kaynakları yetersiz olan pek çok ülkede virüsün hızla yayılması salgının devam etmesine ve ortak iyiden uzaklaşılmasına da neden olmaktadır. Salgınla mücadelede ülkeler arası ve bölgesel işbirliklerinin ötesinde, dünya genelinde bireylerin sağlıklı olma hakkının sürdürülebilirliğini gözeterek “herkes için sağlık hakkı” talebinin toplumsallaşması ve sağlık politikalarında başat rol oynaması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Ağartan, Tuba (2011), “Sağlıkta Reform Salgını”, Keyder, Çağlar, Nazan Üstündağ, Tuba Ağartan ve Çağrı Yollar (Der.), Avrupa’da ve Türkiye’de Sağlık Politikaları: Reformlar, Sorunlar, Tartışmalar (İstanbul: İletişim): 37-55.

Applbaum, Kalman (2014), “Sağlıkta Küresel Pazarlama: İlaç Entrikaları”, Leo Panitch ve Colin Leys (Der.), Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 99-119.

Backman, Gunilla, Paul Hunt, Rajat Khosla, Camila Jaramillo-Strouss, Belachew Mekuria Fikre, Caroline Rumble, David Pevalin, David Acurio Páez, Mónica Armijos Pineda, Ariel Frisancho, Duniska Tarco, Mitra Motlagh, Dana Farcasanu and Cristian Vladescu (2008), “Health Systems and the Right to Health: An Assessment of 194 Countries”, Right to Health, 347 (1): 2047-2085.

BBC News (2020a), “IMF: Dünya Ekonomisi Büyük Buhran’dan Beri Görülen En Sert Daralmayı Yaşayabilir?”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52287325> (14.04.2020).

BBC News (2020b), “Koronavirüs: Hangi Ülkelerde Ne Tür Ekonomik Destek Paketleri Açıklandı?”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52828167> (28.05.2020).

BBC News (2021), “Biden’in İstihdam, Eğitim ve Sosyal Hizmetler İçin 4 Trilyon Dolarlık Paket”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56927848> (29.04.2021).

Birdal, Sinan (2020), “Virüsün Ekonomi Politikası”, <https://www.evrensel.net/yazi/86064/virusun-ekonomi-politigi> (04.04.2020).

Buğra, Ayşe, Refet Gürkaynak, Çağlar Keyder, Ravi Arvind Palat ve Şevket Pamuk (2020), “New Perspectives on Turkey Roundtable on the COVID-19 Pandemic : Prospects for the International Political Economic Order in the Post-pandemic World”, New Perspectives on Turkey, 63: 138-167.

Büyükkarabacak, Mert (2021), “Pandemi, Yeni(den) Devletçilik ve Sınıf Hareketi”, Praksis Dergisi, 55 (1): 109-131.

Coburn, David (2014), “Eşitsizlik ve Sağlık”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 54-74.

Colgrove James (2002), “The McKeown Thesis: A Historical Controversy and Its Enduring Influence”, *American Journal of Public Health*, 92 (5): 725–729. <https://doi.org/10.2105/ajph.92.5.725>

Doğru, Ezgi ve Mert Karabıyıkoglu (2021), “Alfredo Saad-Filho ile Söyleşi: Salgında En Fazla Can Kaybı Neo-Liberal Planın Öncü Ülkelerinde Yaşanıyor”, *Praksis Dergisi*, 55 (1): 85-99.

Engels, Friedrich (2010), *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* (Ankara: Sol Yayınları).

Feinsilver, Julie (2014), “Yurtiçinde ve Dışında Küba Sağlık Politikası”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), *Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 237-262.

Gottschalk, Marie (2014), “Amerikan Sağlık Sendromu ve Stockholm Sendromu”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), *Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 119-143.

Gouzoulis, Giorgos and Giorgos Galanis (2021), “The Impact of Financialisation on Public Health in Times of COVID-19 and Beyond”, *Sociology of Health & Illness*, <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13305> (01.06.2021).

Gülalp, Haldun (2021), “Kara Ölümden Covid-19’a, Kapitalizmin Yükselişi ve Çöküşü”, *Praksis Dergisi*, 55 (1): 9-45.

Hermann, Christoph (2014), “Avrupa’da Sağlık Hizmetleri ve Piyasalaştırma Süreci”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), *Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 143-163.

Hynes, William (2021), “A Systemic Socio-Ecological Recovery from Covid-19”, *Global Social Policy*, 21 (2): 335–338.

Johnston, Josée (2003), “Who Cares about the Commons?”, *Capitalism Nature Socialism*, 14 (4): 1-41.

Kazgan, Gülten (2004), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (İstanbul: Remzi Kitabevi).

Kurt-Azap, Özlem (2021), “COVID-19”, Belek, Osman ve Kayhan Pala (Der.), *Pandeminin Düşürdüğü Maskeler: COVID-19 Salgınının Muhasebesi* (İstanbul, İletişim Yayınları): 15-43.

Leys, Colin (2011), “Piyasa ile Politika Arasında Sağlık Hizmetlerinin Konumu” Keyder, Çağlar, Nazan Üstündağ, Tuba Ağartan ve Çağrı Yollar (Der.),

Avrupa’da ve Türkiye’de Sağlık Politikaları: Reformlar, Sorunlar, Tartışmalar (İstanbul: İletişim): 95-111.

Leys, Colin (2014), “Sağlık ve Kapitalizm”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 15-43.

Marks, Karl (2000), Kapital Birinci Cilt (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

OXFAM (2021), The Inequality Virus: Methodology Note, Ocak 2021, www.oxfam.org

Özatat, Fatih ve Güven Sak (2020), “COVID-19’un Ekonomik Sonuçlarını Yönetebilmek İçin Ne Yapılabilir?”, TEPAV Politika Notu, Mart 2020, N.202006.

Özden, Melik (2006), The Right to Health: A Fundamental Human Right Affirmed by the United Nations and Recognized in Regional Treaties and Numerous National Constitutions, Human Rights Programme of the Europe-Third World Centre, CETIM.

Pamuk, Şevket (2007), “The Black Death and the origins of the ‘Great Divergence’ across Europe, 1300-1600”, European Review of Economic History, 11 (3): 289-317.

Pamuk, Şevket (2014), Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları).

Paremoer, Lauren, Sulakshana Nandi, Hani Serag ve Fran Baum (2021), “Covid-19 Pandemic and the Social Determinants of Health”, The BMJ, 372 (129), <https://doi.org/10.1136/bmj.n129>

Rao, Mohan (2014), “‘Herkes için Sağlık’ ve Neoliberal Küreselleşme: Bir Hint İlüzyonu”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 285-302.

Rose, Peter (2020), “Frank Snowden, Epidemics and Society: From the Black Death to the Present”, Society, 57: 478-480. <https://doi.org/10.1007/s12115-020-00517-z>

Toprak, Zafer (2010), “Küreselleşme Evreleri ve Türkiye’de Finansal Yapının Evrimi”, Keyder, Çağlar (Der.), Küreselleşen İstanbul’da Ekonomi (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi): 85-90.

Varlık, Nükhet (2020), “The Plague that Never Left: Restoring the Second Pandemic to Ottoman and Turkish History in the Time of COVID-19”, *New Perspectives on Turkey*, 63 (1): 176–189.

Wang, Shaoguang (2014), “Çin Sağlık Hizmetlerinde İkili Hareket”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), *Socialist Register 2010: Kapitalizmde Sağlık* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Umut Haskan): 262-285.

Yalman, Galip (2021), “Kapitalizmin Krizleri Üzerinde Gözlemler”, *Praksis Dergisi*, 55 (1): 99-109.

Yaşayanlar, İsmail (2020), “Salgınlar Çağında Osmanlı’da Hekim Olmak”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 316: 68-74.

Yavuz, Cavit Işık (2021), “Maske ve Ötesi”, Belek, Osman ve Kayhan Pala (Der.), *Pandeminin Düşürdüğü Maskeler: COVID-19 Salgınının Muhasebesi* (İstanbul, İletişim Yayınları): 43-70.

Yıldırım, Nuran (2020), “İstanbul’un Kolera ile Tanışması: 1831 Salgını”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 316: 62-68.

Yolun, Murat (2020), “İspanyol Gribinin Kısa Bir Öyküsü”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 316: 74-80.

KRİZLER ÇAĞI: COVID-19 SALGINI VE İKLİM KRİZİ**THE ERA OF CRISES: COVID-19 PANDEMIC AND
CLIMATE CRISIS****Sezin İBA GÜRSOY*****ÖZ**

Soğuk Savaş sonrasında, açlık, eşitsizlik, işsizlik, göç, çevresel bozulma, terörizm, insan kaçakçılığı, etnik çatışma, iklim değişikliği ve salgın hastalıklar gibi askeri olmayan tehditleri içeren yeni bir güvenlik anlayışı ortaya çıkmıştır. İnsan güvenliğine yönelik bu tehditler dünya nüfusu ve ekonomisi üzerinde doğrudan ve ciddi etkilere sahip krizler yaratmaktadır. Bu krizlerin en yenisi 2019 yılının sonunda Çin’de ortaya çıkan ve sonuçları hala tam olarak netleşmeyen COVID-19 salgınıdır. Yaşanılan bu kriz dünya üzerindeki başka krizlerle de kesişmektedir. Mevcut çalışma bu kesişen krizlere örnek olarak COVID-19 salgını ve iklim değişikliğine odaklanmaktadır. İki krizin benzeşen ve farklılaşan yönlerini ve aralarındaki etkileşimi ele alan çalışmada COVID-19 krizi sırasında geliştirilen politikaların iklim değişikliği ile mücadeleyi nasıl etkileyeceği de sorgulanacaktır. Çalışma kesişen krizlerin küresel ölçekte dengeyi bozduğunu ve bu krizlere verilen cevapların birbirleriyle bağlantılı olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda çalışmada salgınla mücadelede verilecek yanıtların önümüzdeki dönemin iklim politikalarını şekillendireceği ve yeni bir küresel davranış biçimi geliştirebileceği sonucuna varılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, seziniba@klu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5795-9982>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 27.12.2020
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 01.10.2021

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Koronavirüs, İklim Değişikliği, Kriz, Tehdit.

ABSTRACT

After the Cold War, a new understanding about security that includes non-military threats such as hunger, inequality, unemployment, migration, environmental degradation, terrorism, human trafficking, ethnic conflict, climate change, and epidemics has emerged. These new threats for human security create crises that have direct and serious effects on the world population and economy. The most imminent of these crises is the current COVID-19 epidemic that emerged in China at the end of 2019 and whose consequences are still not fully clear. This crisis intersects with other crises in the world. This research focuses on the COVID-19 epidemic and climate change as an example of intersecting crises. Addressing the similar and differentiating aspects of these two crises and the interaction between them, the study seeks an answer to the question of how the new policies developed during the COVID-19 crisis are going to impact the combat against climate change. The study argues that intersecting crises disturb the balance on a global scale and the responses to these crises are interconnected. In this context, it is concluded that the answers that will be given in the fight against the epidemic will shape the climate policies of the upcoming period.

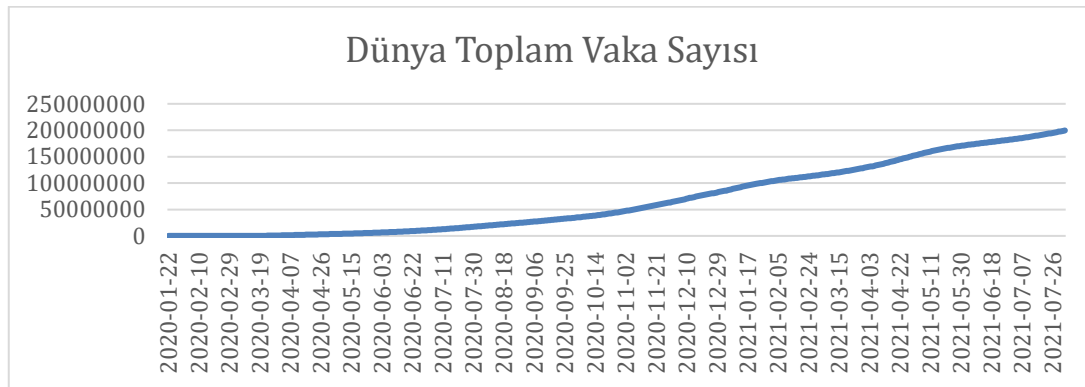
Keywords: Pandemic, Coronavirus, Climate Change, Crisis, Threat.

GİRİŞ

Günümüz dünyası küresel çatışmaların arttığı, kitlesel ölümlerin gerçekleştiği, ileri teknolojik araçların kullanımı ile çevresel risklerin olduğu krizler çağı olarak kabul edilmektedir. Artan küresel eşitsizlik, göç, yerinden edilme, türlerin giderek yok olması, çevresel tahribat dünya üzerindeki afetlerin sayısını arttırmıştır. Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi (*United Nations Office for Disaster Risk Reduction-UNDRR*)'nin 2020 yılı Ekim ayında yayımladığı rapora göre, dünya üzerinde 2000-2019 yılları arasında 7 bin 348 adet büyük afet yaşanmıştır. Bahsi geçen 20 yılda afetlerden etkilenen insanların %90'dan fazlası olağanüstü hava olayları ve iklim değişikliğinden etkilenmiştir. Bununla birlikte

doğal afetlerin farklı birçok krizi tetiklediği de düşünülmektedir. İklim değişikliğinin, artan sanayileşmenin, çarpık kentleşmenin, ormansızlaşmanın, doğal yaşam alanlarının kaybının şu anda karşı karşıya olduğumuz salgın gibi farklı birçok krizi karşımıza çıkarmaktadır. Aralık 2019'da Çin'de bir solunum hastalığı şeklinde ortaya çıkan ve 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "pandemi" olarak ilan edilen COVID-19 salgını da başlangıcı, mekânsal kapsamı, gelişim hızı ve karmaşık sonuçları ile küresel bir krize dönüşmüştür. Bilinen adıyla Korona virüs, 223 milyondan fazla doğrulanmış vakaya ve bu makale yazılırken 4,6 milyondan fazla ölüme neden olmuştur (Wordometer, 2021). Hatta dünya genelindeki hızlı vaka artışları sonucu Ağustos 2021 itibariyle hastalığın bulaştığı kişi sayısı ciddi boyutlara ulaşmıştır (bkz. Şekil 1). Aşağıdaki şekilde dünya üzerinde COVID-19 hastalığına yakalanan toplam vaka sayısı tarihlere göre gösterilmektedir. Veriler 22 Ocak 2020 ile 3 Ağustos 2021 arası dönemi kapsamaktadır.

Şekil.1: Dünya Geneli Toplam Vaka Sayıları

Kaynak: OurWorld in Data, 2021, COVID-19 Dataset, <https://ourworldindata.org> (11.08.2021)

Bu çalışma yukarıda sözü geçen COVID-19 salgını ve iklim değişikliğini milyonlarca insanın hayatını tehdit eden yıkıcılıktaki iki kriz olarak görmekte ve ikisi arasındaki çok yönlü ilişkiye odaklanmaktadır. Bu doğrultuda krizlerin bağlantı noktası olarak Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan insan güvenliği yaklaşımına başvurulmuştur. 1994 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından gündeme getirilen insani güvenlik kavramı yedi temayı kapsamaktadır. COVID-19 salgını ve iklim değişikliği bu yedi temanın ikisi olan sağlık güvenliği ve çevre güvenliği ile doğrudan ilgilidir. Örneğin Carlos Milani (2020: 143), salgının yayılımını dünya çapındaki hiçbir sınırın, hiçbir askeri gücün, hiçbir ekonomik kapasitenin engelleyemediğini ifade ederken konuya insani güvenlik merceğinden bakılmasını sağlamıştır. İklim değişikliğinde ise doğal felaketler ve şiddetli hava olaylarının insanların fiziksel güvenliğini olumsuz etkilemesi yine insani güvenlik meselesini öne çıkarmaktadır. Güvenlik perspektifinden bakıldığında, iklim

değişikliği aynı zamanda güvenlik uzmanları için bir risk çarpanı olarak kabul edilmekte ve mevcut kırılabilirliği ve çatışma risklerini şiddetlendirmektedir (Homer-Dixon, 1994: 6-16; Barnett, 2003: 2; Brauch, 2009: 94). Dolayısıyla iki kriz de insan güvenliği yaklaşımının gerçeğe dönüşmüş halidir.

Mevcut çalışma bu tespitler ışığında COVID-19 ile iklim değişikliğinin benzer ve farklı noktalarını ve ikisi arasındaki bağlantıyı ortaya koymaya çalışmaktadır. Çalışmanın ana amacı, bu iki küresel tehdidi karşılaştırmak, ikisi arasında etkileşimi tartışmak ve salgına verilen yanıtların iklim değişikliğiyle mücadelede ne ölçüde faydalı olabileceğini ortaya koymaktır. Bunu yaparken ana argüman salgın esnasında geliştirilen küresel davranış biçiminin iklim değişikliğiyle mücadele için de uygulanabilir olduğudur. Bu doğrultuda çalışma iki sorunun birçok açıdan karşılaştırılabilecek bir merkez sağlamayı hedeflemektedir. Son olarak, her iki sorun da yeni ve farklı riskleri tetiklediği için gelecekteki krizlerle mücadele ederken verilecek yanıtlar açısından bir başlangıç noktası sayılabilirler. Bu nedenle iki krizi karşılaştırmak önemlidir.

Çalışmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemlerinden belge incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bu yöntem kapsamında araştırılması hedeflenen olgular için yazılı materyal analiz edilmiştir. Pandemi şartları nedeniyle gözlem ve yüz yüze görüşme gibi veri toplama yöntemlerinin mümkün olamaması nedeniyle ikincil kaynak incelemesi yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda salgın sürecince yayınlanan istatistik veriler, çeşitli belgeler ve ilgili literatürden yararlanılmıştır. Hedeflere uygun olarak Google Scholar, ScienceDirect, ULAKBİM, uluslararası ve ulusal çeşitli veri tabanları aracılığıyla siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, çevre bilimleri, sosyal bilim alanındaki dergiler taranarak veri toplama gerçekleştirilmiştir. BM, DSÖ, Ulusal Havacılık ve Hava Dairesi (NASA), Uluslararası Para Fonu (IMF), Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (HİDP, İng. *Intergovernmental Panel on Climate Change-IPCC*) gibi uluslararası kuruluşların, bölgesel ve ulusal kurumların belgeleri ve raporlarıyla çalışma desteklenmiştir. Konunun yeniliği göz önüne alındığında, akademik çalışmalara ek olarak gazete makaleleri ve sosyal medyadan da yararlanılmıştır. Bu süreçte araştırmanın önündeki en büyük kısıt, salgınla mücadele sürecinin bu çalışmanın hazırlandığı günlerde de devam ediyor olmasıdır. İklim krizi için COVID-19 mücadelesinden çıkarılacak dersler şimdiden oldukça önemli olsa da çalışmanın bu konudaki çıkarımları ancak salgının sonlanması, tüm verilerin elde edilmesi ve konu ile ilgili tüm gözlem ve izlemenin tamamlanmasının ardından anlamlı hale gelecektir.

Çalışmada öncelikle kriz kavramı tartışılmış, COVID-19 ve iklim değişikliği kapsamındaki literatür incelenmiştir. Sonrasında iki krizin benzer ve farklı yönleri açıklanmış ve iki kriz arasındaki etkileşim analiz edilmiştir. Tartışma kısmında ise

iklim değişikliği ile mücadelede salgından alınacak dersler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak da salgının oluşturduğu küresel tepkiye yönelik birtakım çıkarımlar paylaşılmıştır. Bu yönleriyle çalışma iklim değişikliği-COVID-19 ilişkisine yönelik nicel ve nitel çalışmalara bir basamak oluşturması açısından önemlidir. Ayrıca makale salgın süregelirken ulusal literatüre böyle bir karşılaştırmayı kazandırması açısından da kıymetli sayılabilir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Kriz, Türk Dil Kurumu'na göre *“bir ülkede veya ülkeler arasında, toplumun veya bir kuruluşun yaşamında görülen güç dönem, bunalım, buhran”* olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2021). Bu çerçevede toplumları ve bireyleri genelde olumsuz şekilde etkilediği düşünülen krizlerin farklı özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Bu farklı özelliklerine rağmen Arthur Wyns (2020)'e göre krizler içinde bulunulan ekonomik modelin sorgulanmasına ve sonraki adımların yeniden düşünülmesine neden olmaktadır.

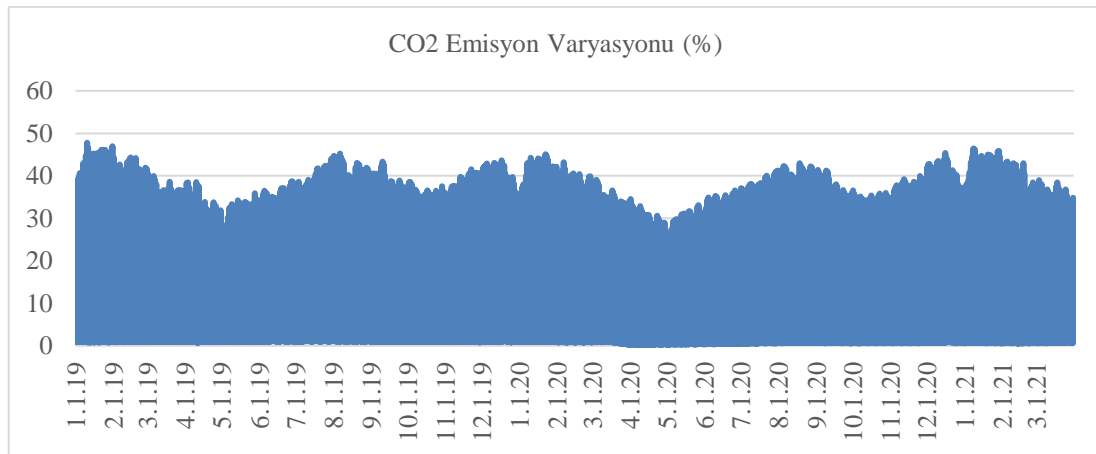
COVID-19 salgını temelde bir halk sağlığı krizi olarak tanımlanmıştır. Bu konu epidemiyoloji, genel olarak tıp bilimi ve halk sağlığı kurumlarının yetki alanında ele alınmaktadır. Salgın can kaybının dışında toplumda ekonomik, yönetsel ve siyasal anlamda çok önemli değişimlere neden olmuştur. Çalışmanın diğer tarafındaki iklim değişikliği ise hem fen bilimleri (meteoroloji, klimatoloji gibi) hem de sosyal bilimlerin (iktisat, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi) ele aldığı küresel bir çevre sorunu olarak tanımlanmaktadır. Bu sorun özellikle son yıllarda siyasi gündemin odağına yerleşmiş, medyanın ilgisini çekmiş hem bilim insanları hem de liderler tarafından topluma yönelik ciddi ve acil bir küresel tehdit olarak tanımlanmıştır. Hatta DSÖ iklim değişikliğinin “21. yüzyılda küresel sağlığa yönelik en büyük tehdit” olduğunu belirtmiştir (WHO, 2015). Ruiu vd. (2020: 2607) bu iki tehdidi risk yönetimi kapsamında değerlendirirken, salgını agresif yöntemlerle başa çıkılması gereken bir “kriz” olarak, iklim değişikliğini ise olağanüstü müdahale gerektirmeyen “kalıcı risk” statüsünde kabul etmişlerdir.

Literatüre bakıldığında COVID-19 ile ekonomi, çevre, sağlık ve iklim değişikliği arasındaki ilişkiyi ortaya koyan pek çok çalışma süregelmektedir. Pandemi nedeniyle küresel ekonomi 2020 yılında (IMF, 2021) yaklaşık %3,5 oranında daralmıştır. Bu nedenledir ki COVID-19 ile ilgili literatürün büyük bir kısmındaki analizler salgının sosyo-ekonomik etkilerine, kapanmaların makroekonomik sonuçlarına ve yatırımlara odaklanmıştır (Baldwin ve di Mauro, 2020: 1-30; Eichenbaum vd., 2021: 6-34; Fishedick ve Schneiddewind, 2020: 77-81; Voyvodo ve Yeldan, 2020: 1-6). Konuyla ilgili bir kısım çalışma ise COVID-19'un çevreyle olan etkileşimini ele almıştır (Arora ve Mishra, 2020; Sarkodie ve

Owusu, 2021). Örneğin Meles vd. (2020) COVID-19 krizinin Avrupa iklim politikası üzerindeki etkilerini araştırmışlardır.

Salgının ilk zamanlarına bakıldığında çevresel bozulma ve hava kirliliği açısından –kısa vadeli de olsa– olumlu sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Bunun temel sebebi virüsü kontrol altına almak ve hastalığın olumsuz sonuçlarıyla başa çıkmak için birçok ülkenin karantina uygulamalarını ve kısıtlamaları yürürlüğe koymasındadır. Örneğin, seyahat yasakları, uçuş kısıtlamaları, çalışma saatlerinin kısıtlanması ve evden çalışma gibi yeni tecrübeler, spor, eğitim, kültürel ve bilimsel etkinliklerin çevrimiçi ortamda yapılması, bir yandan hastalığın sınır ötesi yayılımı kontrol altına almış, diğer taraftan ise hava kirliliğinin azalmasına neden olmuştur. Hatta virüsün ilk zamanlarında, alınan tedbirlerle kentsel hava ve su kalitesi gibi hızlı çevresel iyileşmeler ile sıhhi atıkların neden olduğu kirliliğin azalması gibi olumlu gelişmeler dikkat çekmektedir. Copernicus Atmosfer İzleme Servisi (CAMS), sanayi emisyonları ve motorlu taşıt trafiği üzerindeki kısıtlamalar sonucu Çin’deki hava kirliliğinin 2020 Mart ayında neredeyse %30 seviyesinde azaldığını belirtmiştir (CAMS, 2020). Farklı bilgisayar modellemelerini kullanan NASA araştırmacıları da 2020 Şubat ayından bu yana pandemi kısıtlamalarının küresel nitrojen dioksit (NO₂) konsantrasyonlarını yaklaşık %20 azalttığını ortaya koymuşlardır (Streiff, 2020). Buna ilaveten Hindistan, New York ve İtalya’da 2020 yılında hava kirliliğinde belli azalmalar rapor edilmiş ve iklim değişikliğinin ana itici gücü olan karbondioksit (CO₂) emisyonlarında keskin düşüşler gözlenmiştir.

Şekil.2: Karbondioksit (CO₂) Emisyon Trendleri

Kaynak: Carbon Monitor, 2021, <https://carbonmonitor.org> (11.08.2021).

Günlük CO₂ emisyonlarını güncelleyen ve tahminlerde bulunan uluslararası girişim *Carbon Monitor*’ün verileri COVID-19 salgını sırasında özellikle 2020 Nisan ayında emisyonların azaldığını ve sonrasında yeniden arttığını ortaya

koymaktadır. Şekil 2’de görüldüğü üzere özellikle Nisan ayında salgınla mücadelenin ilk aşamasında alınan tedbirler emisyonlarda ciddi düşüşe neden olmuştur. Örneğin, Çin’deki kapanmalar sonucunda Şubat 2020’de CO₂ emisyonlarında 2019’un aynı ayına kıyasla %25 azalma saptanmıştır (Le Quéré vd., 2020: 648). ABD’de ise emisyonların 2020 yılında %7,5 oranında düştüğü tahmin edilmektedir. Kısıtlamaların neden olduğu emisyon azalması önemli düzeyde olsa da bu düşüş korunamamıştır. Kısıtlamaların gevşetilmesi ve normale dönme çabaları sonucu hava kirliliği ve CO₂ emisyonları yeniden yükselerek 2019 seviyelerine yaklaşmıştır. Bu geçici düşüşün ardından, her ne kadar emisyonlar kısa sürede pandemi öncesi seviyelere gelse de bu küresel deneyim iklim değişikliği ile mücadelede önemli bir test unsuru olabilir.

Literatür iki kriz açısından küresel davranış biçimlerinin oluşturulması kapsamında oldukça kısıtlı olsa da (Botzen vd., 2020: 2, Fuentes vd. 2020: 10; Manzenedo ve Manning, 2020: 1) bu sorunları farklı şekillerde birlikte analiz eden eserler mevcuttur. Hatta burada gelişen bir literatür görülmektedir (Herrero ve Thornton, 2020: 174; Howart, vd., 2020: 1108-1114; Özkan vd., 2021: 2; Pinner, vd., 2020; Robertson, 2021: 762-770; Van der Ven ve Sun, 2020: 13-21). Bazı yazarlar bu iki krizin birbirlerini etkilediklerini, virüsün hayvanlardan insanlara geçişinde olası bir neden olarak iklim değişikliğinin rolünü sorgulamışlardır (Mende ve Misra, 2021: 94-96). Dolayısıyla yükselen sıcaklıkların ve aşırı hava olaylarının böcekler ve hayvanlar aracılığıyla geçen bulaşıcı hastalıkları tetiklediğine yönelik bir algı vardır. DSÖ de sıcaklıklarda gerçekleşecek 2 veya 3 derecelik artışın sıtma ve deng humması gibi bulaşıcı hastalıkları kapma riskini arttıracığını belirtmektedir (WHO, 2003: 49).

Buna ilaveten literatürde salgının iklim değişikliğiyle mücadelede özellikle düşük karbonlu bir alternatifte yönelmek için önemli bir tarihsel fırsat olduğunu savunan çalışmalar da vardır (Engström, vd., 2020: 789; Hepburn vd., 2020: 373). Selby ve Kagawa (2020: 104) da iklim ve COVID-19 krizi arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken iklim değişiminin öğrenilmesi ve öğretilmesi yönünde birtakım çıkarımlar yapmışlardır. Buna ek olarak krizlerin bir kırılma ve değişim anı olduğunu söyleyen Christiana Figueres (2020) *The Guardian*’da haziran ayındaki yazısında insanların ve gezegenin sağlığına öncelik veren bir geleceğe ve yeşil bir ekonomiye geçmek için salgının önemli bir vesile olabileceğini ifade etmiştir.

Ulusal literatüre bakıldığında ise COVID-19 ile ilgili farklı disiplinlerde yapılan ve yapılmakta olan çokça çalışma bulunmaktadır. Buna ilaveten uzun yıllardır Türkiye’de iklim değişikliği konusunda da önemli eserlerle bir bilimsel yazın oluşmuştur (Albayrakoğlu, 2011; Ediger 2014; Gönenç ve Kibaroglu, 2017; Mazlum, 2009; Şahin ve Kurnaz, 2014; Turhan, 2017; Turhan vd., 2016; Yeldan,

2017). Ne var ki iklim değişikliği ve salgını ortak olarak ele alan çalışmalar yeni yeni ortaya çıkmaktadır (Aksu, 2020; Akyıldız vd. 2020: 6-11; iKV, 2020; Özbay, 2020; Şahin ve Erensü, 2020; TSKB-ESCARUS, 2020). Bu araştırma yazındaki bu boşluk için önemli bir katkı olarak düşünülebilir. Özellikle COVID-19'dan çıkarılacak dersler kapsamında küresel davranış biçimi oluşması çerçevesinde ortak bir anlayışın ulusal literatüre yansıtılması açısından da önemli sayılabilir.

2. COVID-19 SALGINI VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ: BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Çalışmaya konu olan iki kriz, potansiyel yıkım yaratan küresel krizler olmaları dışında nedenleri ve sonuçları açısından hem benzer özellikleri taşımakta (Manzenedo ve Manning 2020: 2; Klenert vd. 2020: 752; Newell ve Dale, 2020: 1) hem de birtakım farklılıkları barındırmaktadır. Kimilerine göre pandemiyi ve iklim değişikliğini çeşitli davranışsal önyargılarla ilişkili olarak meydana gelmesi düşük olasılıklı ve etkili sonuçları olan “*düşük olasılıklı-yüksek sonuçlu*” riskler olarak nitelendirmişlerdir (Botzen vd., 2020: 1). Kimilerine göre ise bu iki kriz sadece benzer değil aynı zamanda büyük ekolojik yıkımın farklı görünüşleri şeklindedir (Malm, 2020: 156). Bu doğrultuda makale iki krizin benzerliklerini ve farklılıklarını tartışmaya açmaktadır.

Benzerlikler

COVID-19 ve iklim değişikliğinin en somut ve kabul edilen benzerliği ikisinin de küresel krizler olmaları ve halen etkilerinin devam etmesidir. İklim değişikliği dünyanın her yerinde üretilen sera gazı emisyonlarından kaynaklandığı için küreseldir. COVID-19 da pandemi olarak ilan edildiği ve etkileri sınırları aştığı için küresel bir sorundur. Bununla birlikte ikisi de durmaksızın devam etmektedir. Hatta iki krizin de etkileri giderek daha görünür ve dramatik hale gelmektedir.

İkinci benzerlik, iki krizin de diğer farklı krizleri tetikleyen risk çarpanı olarak görülmeleridir. Her iki kriz de finans ve sağlık hizmetleri ve reel ekonomideki güvenlik açıklarını ortaya çıkardıkları ve şiddetlendirdikleri için risk çarpanlarıdır. Bu sebeple, her ikisi de yoksulluk, siyasi istikrarsızlık ve sosyal gerilimler gibi ekonomik, siyasi ve toplumsal stres faktörlerini günden güne ağırlaştırabilir.

Üçüncü benzerlik, bu risk çarpanlarının insan sağlığı üzerindeki yıkıcı etkisidir. Bilindiği üzere pandemi halk sağlığı üzerinde kalıcı hasarlara neden olmaktadır. İklim değişikliği de benzer şekilde insan sağlığı üzerinde hem doğrudan (sıcaklık artışı), hem de dolaylı (bulaşıcı hastalıkların taşınması- gıda

güvensizliği-ruh sağlığının bozulması) bir etkiye sahiptir. Küresel sıcaklıkların artması sonucu oluşan kuraklık, sel, taşkınlar, gıda güvensizliği gibi ekolojik sisteme yönelik farklı olumsuzluklar, salgınların daha hızlı bir şekilde ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Macar ve Asal, 2020: 228).

Öne çıkan bir diğer benzerlik, her ikisinin de halihazırdaki sosyal adaletsizleri pekiştirmesidir. Hem COVID-19 salgını hem de iklim değişikliği dünyadaki özellikle yoksul ve afetlerle başa çıkmak için gerekli kaynaklara sahip olmayan savunmasız gruplar için bir tehdit oluşturmaktadır. Bu grupları daha çok risk altına sokması birçok açıdan sınıfsal bir ayrışmaya da neden olmaktadır. Milani (2020: 143) virüs karşısında bazı bireylerin, grupların veya ulusların diğerlerinden daha savunmasız olduğunu savlamaktadır. Şahin ve Erensü de her iki kriz için insanlığın tamamını doğrudan etkilediği için kapsayıcı olduklarını ancak bu etkinin eşitsiz ve düzensiz bir şekilde gerçekleştiğini vurgulamışlardır (Şahin ve Erensü, 2020: 14). Cemil Aksu (2020) da gelir seviyesindeki en alttaki grubun iklim ve diğer tüm felaketlerden payına düşenin tepedekilere nazaran daha çok olduğunu belirtmiştir. Krizlerin seçicilik açısından da benzer olduğunu söylemek gerekir (Heymann, 2020: 1). Örneğin, virüsün etkisinin ileri yaşta ve önceden bir kronik rahatsızlığa sahip kişiler açısından daha tehlikeli olduğu ortadadır. Ayrıca sağlık sektöründe çalışan kişiler hastalıktan daha kolay etkilenmektedirler. Buna ilaveten barınma koşulları uygun olmayan, iş hayatı nedeniyle evde kalma imkânı olmayan, toplu taşıma kullanmak zorunda kalan ve sağlık hizmetlerinden yararlanamayan yoksul kimseler için hastalık çok sorun yaratmaktadır (Şahin ve Erensü, 2020: 4). İklim değişikliğinin de benzer şekilde dezavantajlı gruplar, toplumun kırılgan kesimleri üzerinde daha yıkıcı etkiler yaratması onun da sınıfsal bir ayrışmaya neden olduğunu göstermektedir.¹ Aşırı hava olaylarında en büyük kayba bu dezavantajlı gruplar uğramaktadır. Örneğin, 2019 yılında Mozambik, Zimbabve ve Malavi'yi vuran Idai kasırgası sonucu milyonlarca savunmasız kişi yardıma muhtaç hale gelmiştir. Sonuç olarak iki kriz de toplumun dezavantajlı ve en savunmasız sınıflarını daha ağır biçimde etkilemektedir (Pinner vd., 2020).

Krizlerin bir başka benzer yönü ise ikisinin de negatif dışsallıklar olmalarıdır (Fuentes vd., 2020: 4). Negatif dışsallık, ekonomik büyüme faaliyetleri sonucunda çevreye verilen zararlar olarak adlandırılmaktadır. Bu çerçevede küresel sera gazları emisyonlarının atmosferde uzun süre kalmasının çevreye çok ciddi olumsuz etkileri mevcuttur. Salgın ise enfekte olan kişilerin başkalarını enfekte etme ihtimali, sağlık sistemlerinin çökme olasılığı ve yeni hastaların tedavi alma

¹ Bu noktada iklim adaleti, toplumsal ve tarihsel eşitsizlikleri ele alan ve bu doğrultuda iklim değişikliğinden dezavantajlı kesimlerin veya grupların eşitsiz bir biçimde etkileneceğine yönelik bir terim olarak karşımız çıkmaktadır.

kapasitesi üzerinde dışsal etkiler oluşturmaktadır. COVID-19 krizinin en zorlu yönlerinden birisi, virüs bir popülasyonda hızla yayılmaya başladığında kontrolünün son derece zor hale gelmesidir. Değişen iklimin de benzer şekilde işlemesi çok muhtemeldir. HİDP, sıcaklıklar belirli kritik eşiklerin ötesine ulaştığında ani ve geri döndürülemez değişikliklerin ortaya çıkabileceği konusunda uzun zamandır uyarılarını yapmaktadır. 9 Ağustos 2021 tarihinde yayınlanan HİDP'nin 6. Değerlendirme Raporu'nda da iklim değişikliğinin eşi benzeri görülmemiş seviyelere ulaştığı ve bunu sınırlama olanağının da hızla daraldığı belirtilmektedir. (IPCC, 2021).

Altıncı benzer özellik, iki krizin de birtakım uluslararası adaletsizlikleri barındırmasıdır. Özellikle pandeminin çözümü olduğu düşünülen aşılarda gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında eşitsizlik yaşanmaktadır. Örneğin, bazı (gelişmiş) ülkelerin ihtiyaçlarının üstünde aşı stoku yapmaları nedeniyle pek çok az-gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkenin aşuya erişememesi veya geç erişmesi sorunu gündemdedir. Turhan, Küresel Güney'in büyük çoğunluğunun kamu tarafından finanse edilen aşılara erişiminde korkutucu bir eşitsizlik yaşadığını dile getirmektedir (Turhan, 2021: 5). Düşük ve orta gelirli ülkelerde aşılarda daha yavaş ve gecikmeli olarak piyasaya sürülmesi, COVID-19 varyantları, yeni virüs dalgaları bu ülkeleri daha savunmasız hale getirmiştir. Hali hazırda kümülatif toplamda en çok vaka sayısına sahip ülkeler Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan, Brezilya, İran ve Endonezya'dır (Johns Hopkins University, CSSE Covid-19 Data). Buna ek olarak Afrika'daki ülkelerde vaka sayılarında veri dahi sağlanamamış olması, aşı kıtlığı ve hatta az gelişmiş ülkelerde test sayısının sınırlı olması küresel çapta adaletsizliği gösteren başka unsurlardır.

Buna karşın aşı gibi bir çözüme sahip olmadığı için iklim krizine yönelik verilen mücadele daha zor olmaktadır. Aşı konusunda yaşananlar iklim değişikliği konusunda da adaptasyon politikaları ve temiz teknolojinin yaygınlaşması gibi tartışmalara ışık tutabilir. Aşıya erişim yönünde yaşanan sıkıntılar salgının kontrol altına alınmasını nasıl geciktiriyorsa, iklim değişikliğinde yetersiz finansman (Fuentes vd., 2020: 7) ve teknoloji paylaşımı konusundaki yavaşlık iklim krizini derinleştirmektedir. Bu noktada hem aşılama hem de iklim uyum ve azaltım çalışmalarında koordinasyon ve iş birliğinin eksikliği giderek daha fazla gün yüzüne çıkmaktadır.

Kısacası iki kriz de küresel acil durumlar olarak tanımlanmıştır. Freedom House'un bu yılki endeksi üzerine 2021 Nisan ayında yayınlanan makalede Repucci ve Slipowitz (2021: 55), demokrasinin erozyonunu hızlandırma potansiyeline sahip krizlere pandeminin yanı sıra iklim değişikliğini de eklemiştir.

Rapor, iklim değişikliğinin etkilerinin uzun vadede yerinden edilmeye, çatışmaya ve daha milliyetçi, ırkçı politikalara uzanabileceğinin altını çizmiştir. Dolayısıyla iki krizin de küresel olması ve halen devam etmeleri, risk çarpanı olmaları, insan sağlığı üzerindeki yıkıcı etkileri, toplumun dezavantajlı gruplarını daha fazla etkilemeleri, toplum için olumsuz sonuçları olan negatif dışsallıkları barındırmaları ve uluslararası adaletsizlik üretmeleri açısından benzerlikler taşıdıkları söylenebilir.

Farklılıklar

Tüm bu benzerliklere karşın iki kriz arasında birçok yönden- algı, gelişim hızı ve aciliyeti, krizlere verilen yanıtlar ve çözümler- farklılıklar da mevcuttur. İlk farklılık algısal düzeydedir. Ruiu vd. iki tehdidi görünmez tehditler olarak tanımlasa da COVID-19 sonuçları açısından iklim değişikliğine nazaran çok daha somut algılanır hale gelmiştir (Ruiu vd., 2020: 2607). İklim değişikliği ise salgın gibi yaşanan anı değil, daha çok geleceği etkileyecek bir sorun olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda COVID-19 salgını kavramsal olarak iklim krizine oranla daha net, somut ve anlaşılabilir gözükmektedir. Selby ve Kagawa (2020: 105) da bu savı destekler nitelikte virüsün etkisinin daha acil ve doğrudan hissedildiğini, iklim değişikliğinin ise daha yavaş ve daha sinsi ilerlediğini iddia etmektedirler. Ayrıca salgının iklim krizinden daha korkutucu olduğu düşünülmektedir. Mesela Howart vd. (2020: 1111), salgına kıyasla iklim değişikliğinin bireyler, kuruluşlar ve politika yapıcılar için daha az göze çarpan bir endişe olduğunu savunmaktadırlar.

İkinci farklılık salgının ve iklim değişikliğinin gelişim hızı ve aciliyetinin birbirinden farklı olmasıdır (Pinner vd., 2020). Gelişim hızı açısından COVID-19 salgınının iklim krizine kıyasla daha hızla kontrol altına alınabilir olduğu düşünülmektedir. Andreas Malm (2020: 19) iklim değişikliğinin etkilerinin daha kademeli olarak gerçekleştiği, COVID-19'un ise çok ani geliştiğini ifade etmektedir. Bilimsel yazın ve çevreci gruplar iklim değişikliğini küresel ve acil bir sorun olarak sınıflandırsa da hükümetler ve kamuoyu bunu geleceğe yönelik bir risk olarak algılamakta ve COVID-19 kadar önemli bir aciliyete sahip olmadığını düşünmektedir (Ruiu vd., 2020: 2597). Ayrıca salgın, ertelenecek zamanın olmadığına, hemen harekete geçmenin gerekliliğine inanılan bir krizdir. Bu da konuyla ilgili daha fazla bilginin araştırılması veya daha geniş siyasi veya kamusal tartışmalar için zamanın olmadığı, hemen eyleme geçmek almak gerektiği anlamına gelmektedir.

Bu nedendir ki devletlerin bu iki krize verdiği yanıtlar da birbirinden farklıdır. Mesela COVID-19'a yönelik küresel tepkinin radikal ve hızlı olduğu;

fakat iklim değişikliğine verilen tepkinin iklim acil durumu ilan edilmesine rağmen aciliyet duygusundan yoksun olduğu ileri sürülmektedir (Howarth vd., 2020: 1109). Bu çerçevede COVID-19'a verilen ani yanıt, iklim değişikliğinin gerektirdiği sürekli, dikkatlice incelenmiş, acil ve uzun vadeli yanıt ile tam bir tezat oluşturmaktadır. Her ne kadar iklim değişikliği son yıllarda başlayan okul grevleri ve aktivistlerin iklim protestolarıyla² politika yapıcıların daha fazla dikkatini çekmiş olsa da politika yapıcılar ve özel sektör, iklim değişikliği ile mücadelede emisyonları azaltmak gibi önemli değişiklikleri hayata geçirmekte yavaş davranmışlardır. Buna karşın, salgının dünyadaki hemen hemen tüm ülkelerin ekonomileri ve sağlık sistemleri üzerindeki yıkıcı etkileri sebebiyle ona verilen tepkiler oldukça süratli olmuştur. Bu doğrultuda dünyanın dört bir yanındaki hükümetlerin hem iklim krizi hem de salgınla başa çıkmak için ekonomik faaliyetlerin kısıtlanması da dahil olmak üzere bir dizi tedbirler aldığı görülmektedir. İklim değişikliği ile ilgili tedbirlere bakıldığında iklim koruma politikası, enerji veya karbon vergileri veya emisyon ticareti gibi piyasaya dayalı farklı araçların dahil olduğu birtakım uygulamalar öne çıkmaktadır.

Bu araçlar, sera gazı emisyonlarını azaltarak veya sera gazı konsantrasyonlarını kesintiye uğratarak emisyonların olumsuz etkilerini içselleştirmeyi amaçlamaktadır. Salgınla ilgili yayılmayı önlemek için alınan tedbirler ise sokağa çıkma yasağı, örgün eğitimin çevrimiçi hale dönmesi, çalışma saatlerinin kısıtlanması ve evden çalışma gibi yeni tecrübelerdir. Buna ilaveten sınır ötesi yayılımı kontrol altına almak için ülkelerin sınırlarını kapaması, uçuşların yasaklanması, birçok etkinliğin sanal ortamda düzenlenmesi gibi önlemler uygulamaya koyulmuştur. Dolayısıyla iklim değişikliği ile ilgili devletlerin neoliberal sistemde tercih ettikleri önlemler “piyasa” araçları iken özellikle salgının başında alınan tedbirlerin daha çok piyasa dışında kaldığı gözlenmiştir. Salgınla baş etme konusunda G. Kore, Tayvan, Singapur, Japonya, Katar, Danimarka ve Almanya gibi ülkeler salgının başından itibaren sıkı tedbirleri hızla uygularken; İtalya, İspanya, Güney Afrika, Birleşik Krallık, Brezilya gibi ülkeler ise acil yanıt vermekte hayli gecikmişlerdir. Çin, salgının başında yanıt vermekte gecikiyor gibi görünse de sonradan sıkı karantina, test sistemi ve geçici hastaneler inşa etmek gibi etkili önlemler üretebilmiştir. Esasen

² *Extinction Rebellion* (Yokoluş İsyanı): iklim değişikliğine, biyolojik çeşitlilik kaybına, sosyal ve ekolojik çöküşe dikkat çekmeyi hedefleyen ve hükümetlerin bu konuda somut eylemlere geçmesi talebinde bulunan, 2018 yılında İngiltere’de başlatılmış, şiddet içermeyen bir hareket.

Fridays for Future (Gelecek için Cumalar): 2018 Ağustos ayında İsveç’li genç Greta Thunberg’in öncülüğünde öğrencilerin cuma günü İsveç parlamentosunun önünde oturup iklim krizine karşı önlem alınmamasını protesto etmek için başlayan ve tüm dünyaya yayılan bir hareket.

Global Climate Strike (Küresel İklim Grevi): iklim krizine karşı somut adımların atılması talebiyle Gelecek için Cumalar dayanışma ağı tarafından başlatılan eylemler.

zaman geçtikçe, devletlerin salgın tedbirlerini hafiflettiğini ve tedbirlerden– maske ve mesafe- gibi “piyasa” ile uyumlu olanları seçtikleri görülmüştür.

Son farklılık ise iki krizin potansiyel çözümlerini ilgilendirmektedir. Örneğin, karantina, sosyal mesafe, maske kullanımı gibi yeni davranış biçimleri yaratan virüsün etkili bir aşı ile kontrol altına alınabileceği düşünülürken iklim krizinin daha karmaşık ve uzun vadeli uygulamaları gerekli kıldığı ortadadır. Bunun nedeni iklim krizini çözebilecek “potansiyel tedaviler”in geliştirilmemesi ve hatta iklim değişikliği ile mücadelede bir faaliyetin hayata geçmesinin muhtemelen onlarca yıl veya daha uzun süre alacağı gerçeğidir (Manzanade ve Mannig, 2020: 4).

3. COVID-19 VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ETKİLEŞİMİ

Tüm bu benzerlik ve farklılıklara ek olarak COVID-19 ve iklim değişikliği çeşitli şekillerde birbirleri ile ilişkilidirler. Kısacası bu iki kriz birbirlerinden bağımsız değil, birbirleri ile etkileşim içinde olan tehditlerdir. Yani iklim değişikliği salgınları tetikler ve salgınlar da yeni çevresel tahribata ve kirliliklere sebep olur.

İlk olarak Mende ve Misra (2021: 94) halk ve çevre sağlığının ayrılmaz şekilde iç içe geçmiş durumda olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda, örneğin çevresel tahribat dolaylı olarak da bulaşıcı hastalıkların yayılmasına neden olmaktadır. Örneğin, Hao Huang (2020: 11) Asya’daki hızlı kentleşmenin vahşi hayata insan müdahalesini arttırdığı ve bunun COVID-19, SARS, MERS ve Ebola gibi salgınların ortaya çıkmasıyla bağlantılı olabileceğini söylemiştir. Buradan hareketle 2014-2016 yılları arasında yaşanan Ebola salgını iklim değişikliği ile bulaşıcı hastalıkların bağlantısını ortaya koyan çarpıcı bir örnek olarak kabul edilebilir. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) Sürdürülebilirlik Danışmanlığı’nın yayımladığı raporda Ebola salgının arkasındaki sebeplerinden biri olarak Batı Afrika’daki ormanların yok edilmesi de yer almaktadır (TSKB-ESCARUS, 2020: 100). Macar ve Asal’a göre, ormansızlaşma sonucunda çok sayıda vahşi hayvan ve bitki türü yok olmaktadır. Habitat kaybı, hayvanları göç etmeye ve potansiyel olarak diğer hayvanlarla veya insanlarla temas kurmaya zorlarken, bu da mikropların yayılmasına yol açmaktadır (Macar ve Asal, 2020: 227-228). Koundouri, Nisan 2020’deki görüş yazısında ormansızlaşma sebebiyle vahşi hayvanların insanlara daha fazla yakınlaştığını savunmaktadır ki bunun sonucunda da zoonotik (hayvanlardan insanlara bulaşan) virüslerin türler arasında sıçrama olasılığı artmaktadır.

İki krizin birbiriyle kesiştiği bir başka nokta salgının çevre üzerindeki olumlu ve olumsuz etkisidir. Yukarıda bahsedildiği üzere salgın ve kapanmalar sonucu

hava kirliliği ve küresel emisyonlarda önemli bir azalma saptanmıştır. Gerçi bu iyimser hava kısıtlamaların kaldırılması ve normalleşme sonucu çok uzun sürmemiştir. Salgının çevreyle ilgili bir dizi beklenmedik olumsuz etki yarattığı da görülmektedir. Örneğin salgın son dönemde oldukça ses getiren iklim eylemleri ile ilgili örgütlenme ve iş birliği çabalarını etkilemiştir. Bunun en önemli göstergesi birçok uluslararası toplantının iptal edilmesinin yanı sıra Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi taraflarının Kasım ayında İskoçya'nın Glasgow şehrinde düzenlenmesi planlanan 2020 BM İklim Değişikliği Konferansı'nın (COP26) 2021 yılına ertelenmesidir. Dolayısıyla salgının iklim eylemlerini ve iklim aktivizmini yavaşlatacağından ve kamu desteğini aşındırmasından endişe edilmektedir (Howart vd., 2020: 1112). Hatta Liam Gilliver'in Mart 2020 tarihli yazısında Birleşik Krallığın önde gelen çevre ve iklim savunucularından Chris Packham, salgının toplumun dikkatini iklim değişikliğinden uzaklaştırabileceği ve iklim kriziyle mücadeleye zarar verebileceği konusunda uyarılar yapmaktadır (Gilliver, 2020). Ayrıca pandeminin getirdiği bir başka olumsuzluk tek kullanımlık maske ve eldivenlerin, dezenfektan şişelerinin uygunsuz şekilde dışarı atılması, atıkların denizlere sızması ve doğal yaşamı tehlikeye atarak çevresel kirlenmeyi arttırmasıdır. Dünya Ekonomik Forumu, bu tek kullanımlık kişisel koruyucu ekipmanın bir korona virüs atığı haline dönüştüğü ve yeni bir kirlilik şekli haline geldiğini belirtmiştir (Edmond, 2020). Dolayısıyla virüsle mücadelede kullanılan materyallerin çevreye verdiği zarar ürkütücü boyutlara ulaşmış, plastik atık sorunu artmaya başlamıştır.

4. TARTIŞMA

COVID-19 salgını küresel riskler karşısında ne kadar savunmasız olunabileceğini ve plan yapmadan nasıl hazırlıksız kalındığını gözler önüne sermiştir. İnsanların sağlığı ve ekonomi üzerindeki yıkıcı bedellerine rağmen, pandeminin yarattığı deneyimin ve ona verilen yanıtın iklim değişikliği ile mücadelede bir fırsat olacağı düşünülmektedir. Örneğin Milani (2020: 150) bu sağlık krizinin insanları iklim değişikliği de dahil olmak üzere gelecekteki sınır ötesi tehditlere uyum sağlama konusunda hazırladığını öne sürmüştür. Dolayısıyla iklim değişikliği ile mücadelede etkin olabilecek uygulamalar için COVID-19 salgını ve ardından yaşananlar bir yol gösterici olabilir. Bunun için iki kriz arasındaki bağlantının toplumun tüm kesimlerine anlatılması ve sağlık risklerini vurgulayan ve içine alan bir iklim politikasının oluşturulması gerekmektedir. Bu ihtiyacı BM Genel Sekreteri António Guterres, Birleşmiş Bilim raporu önsözünde şu sözlerle dile getirmiştir:

“İklim kriziyle mücadele etmek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için uzun vadeli kapsayıcı, temiz geçişlere ihtiyaç duyduğumuz hiç bu

kadar net olmamıştı. Salgından kurtulmayı daha iyi bir gelecek inşa etmek için gerçek bir fırsata dönüştürmeliyiz. Bilime, dayanışmaya ve çözümlere ihtiyacımız var” (United in Science, 2020).

COVID-19 krizindeki belli başlı kısıtlamalarla tüketimi en aza indiren yaşam tarzlarına, evden çalışma şekillerine, uzaktan öğretime alışmamız gerekmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak daha az elektrik kullanılması, daha az seyahat edilmesi, evsel atıkların azaltılması, yerel tedarik zincirlerine daha çok güvenilmesi ekonomik faaliyetin küresel bir faaliyetten daha çok yerel hale getirilmesi gibi eylemler iklim değişimiyle mücadelede önemli katkıda bulunabilecek eylemlerdir. (Kolinjivadi, 2020). Bu bağlamda iklim krizine adalet temelinde yaklaşırsak bu eylemlerin kümülatif emisyonlar dikkate alınarak, tarihsel sorumluluk temelinde gelişmiş ülkeler tarafından yüklenilmesi daha adil sonuçlara da sebep olacaktır.

Kriz zamanlarında, ekonomiyle ilgili mevcut kavramlar sorgulanmakta ve yeni siyasi-ideolojik yörüngeler ortaya çıkmaktadır. Toplumsal krizler aynı zamanda insanlığın tutum ve davranışlarını yeniden şekillendirebildiğine yönelik olumlu örneklerin sıkça ön plana çıktıkları zamanlardır. Bu zamanlarda krize yanıt vermek ve krizden kurtulmak için güven oluşturma süreçlerini geliştirme ve davranış değişikliklerinin tetiklendiği görülmektedir. Ne var ki Botzen, Duijndam ve van Beukering (2020: 2) iklim değişikliği ve COVID-19 ile ilgili bireylerin karar verme süreçleri hakkındaki çalışmalarında bireylerin bir krize yönelik davranışını felaketin sonuçlarını deneyimleyene veya tehditten mustarip olana kadar hafife aldıklarını belirtmişlerdir. Salgın örneğinde de görüldüğü üzere, bireyler genellikle ancak kendileri, yakınları ya da ailelerinde COVID-19 enfeksiyonu ve ölüm yaşanırsa risk konusunda daha endişeli hale gelmişlerdir. Dolayısıyla bir felaketin etkilerini yaşamadıkları sürece risk azaltma önlemi almadıkları için iklim kriziyle mücadelede bireylerin yeni davranış biçimleri oluşturması için iklim krizinden doğrudan etkilenmeleri gerekmektedir. Bu etkilenmenin doğrudan olmadığı durumlarda bile kişilerin davranış şekillerini değiştirmeleri için devletlerin uluslararası antlaşmalar ve yol haritaları hazırlamak yönünde çeşitli eylem pratikleri oluşturmaları gerekmektedir.

Bu eylem pratikleri kapsamında COVID-19 krizi bize önleyici tedbirlerin ve erken müdahalenin önemini göstermiştir. Hem iklim krizi hem de salgın hastalıklar için en kötü senaryolardan kaçınmak için erken önlem alınması şartı belirginleşmiştir. Erken eylem, iklim değişikliği eşiklerinin belirlenmesi, en kötü durum senaryolarının önlenmesine ve iklim değişikliğinin ekonomik ve sosyal etkilerinin azaltılmasına yardımcı olacaktır. İklim bilimcisi Kim Cobb da hem COVID-19 hem de iklim değişikliği için kaybı en aza indirmek için erken agresif eylemler talep etmektedir: “Ne üzerine kumar oynadığımızı ve yeterince erken

davranmayarak neyi kaybettiğimizi ancak geriye dönüp baktığımızda gerçekten anlayacağız.” (Sengupta, 2020).

COVID-19 salgınından öğrenilen bir diğer önemli ders hızlı iş birliğidir. Toplumlar zor zamanlar karşısında dayanışma, yardımlaşma, işbirliği ve güven duygusu gibi insanları birbirine yakınlaştıran sosyal enerji üretebilmektedirler. İnsanların koronavirüse karşı hızlı ve kesin önlemler almalarından yola çıkarak salgının iklim değişikliği ile mücadelede bir şeyler öğretebileceği umulmaktadır. Pulitzer Ödüllü coğrafyacı Jared Diamond, Financial Times'daki 28 Mayıs 2020 tarihli yazısında da toplumun bir araya gelmesi konusunda virüsün küresel bir iş birliği çağını başlatması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, pandeminin başarılı bir şekilde çözülmesi, dünyayı şimdiye kadar yüzleşmekte zorlandığı daha büyük sorunların üstesinden gelmeye motive edebilir. Diamond, dünya çapında kronik bir tehlikenin kasvetli bir çağın değil, birleşik küresel çabanın varlığını ve parlak bir iş birliği döneminin başlangıcını temsil ettiğini öne sürmektedir (Diamond, 2020). Ne var ki COVID-19 salgını esnasındaki dayanışma ve iş birliği hem toplumlar hem de devletler ölçeğinde eksiktir. Devletlerarası yardımın sendelemesi, her türlü eylemin gecikmesi, uluslararası iş birliği mekanizmalarının işlevsizliği ve aşılarda adil bir şekilde dağıtılamaması bu yetersiz iş birliğini gözler önüne sermiştir. İklim kriziyle mücadele ederken etkin politikaların uygulanabilmesi, sağlıklı verilerin oluşturulması, gerekli finansmanın sağlanması, uluslararası iş birliği zemininin geliştirilmesi belki de COVID-19'dan çıkarılacak dersler sayesinde gerçekleşebilir.

İşbirliğinin yanı sıra salgının ortaya koyduğu belki de en önemli unsur küresel davranış değişikliğidir. COVID-19 krizi, toplumların çok yakından hissettikleri bir tehdit karşısında bireylerin yaşam tarzlarını, alışkanlıklarını ve davranışlarını değiştirebileceğini ikna edici bir şekilde göstermiştir. İçinde bulunduğumuz küresel sağlık krizi, kendimizi ve etrafımızdakileri korumak için, çoğumuzun daha önce hiç yapmadığı şekilde davranışlarımızı dramatik bir şekilde değiştirmeye zorlamıştır. İnsanların çevresinden uzaklaşarak kendilerini virüs tehdidinden izole etmeleri, evden çalışmaya uyum sağlamaları, devletlerin toplumsal hareketliliği, ticareti, siyaseti, toplantıları, konferansları, diplomasiyi durma noktasına getirmeleri bu değişimin mümkün olduğu göstermektedir. COVID-19 ile inovasyonun (yeni aşılarda), çözümlerin hızlı uygulanmasının (bu aşılarda halka sunulması) ve devlet yatırımlarının (test, insanlara ve işletmelere ekonomik destek, aşılarda ve tedarik) etkinliği görülmüştür. İklim değişikliği için de benzer tepkilere ihtiyaç vardır. Dolayısıyla COVID-19 krizinin ekonomik ve çevresel politikaları uluslararası ölçekte yeniden şekillendirmesi çok muhtemeldir. Hatta salgın uzun vadede toplumu iklim değişikliği üzerinde politika üretmeye

daha istekli bir hale getirebilir. Bu da ancak uzun dönemli küresel bir davranış değişikliği ile gerçekleştirilebilir.

5. SONUÇ

COVID-19 krizi ve iklim değişikliği, zamansal gelişimi ve coğrafi uzantısı farklı olan iki küresel sorun olarak insanlığın karşısında durmaktadır. Bu iki kriz güvenliğinin değişen doğasının altını çizirken küresel iş birliği ihtiyacının yeniden değerlendirilmesine de neden olmaktadır. Bu çalışma bahsi geçen iki krizi geleneksel güvenlik anlayışının tersine insan güvenliği çerçevesinden ele alarak, sorunların benzer ve farklı yönlerini ve birbirlerini ne şekilde etkilediklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Her ikisinin de küresel ve devam eden krizler olmaları, risk çarpanı olarak nitelendirilmeleri, insan sağlığı için ciddi tehlike olasılığı taşımaları, seçici ve ayrıştırıcı yönleriyle var olan eşitsizlikleri derinleştirmeleri, negatif dışsallıkları barındırmaları ve adaletsizler üretmeleri açısından benzer krizler olduğu sonucuna varılmıştır. Buna karşın iki kriz arasında öncelikle algısal açıdan farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu bağlamda COVID-19'un iklim krizinden daha acil, daha korkutucu, daha endişe verici olarak algılandığı görülmüştür. İklim değişikliğinin salgın kadar acil olmadığı, insanların ve devletlerin bu durumun ciddiyetini yeterince iyi anlayamadığı, sorunu kendileri dışında ve gelecekte gördükleri ortaya konulmuştur. Bu nedenlerle devletlerin krizlere verdiği yanıtlar ve çözüm yollarıyla ilgili de farklılıklar saptanmıştır.

Tüm bu farklılıklar ve benzerliklerin yanı sıra iki kriz çeşitli şekillerde birbirleriyle etkileşim içindedir. Bu etkileşimin başında ormansızlaşma, hızlı kentleşme gibi iklim değişikliğinin etkilerinin salgın hastalıkları tetikleyeceği gelmektedir. COVID-19 krizi hem araştırmacıları hem de politika yapımcıları karbonsuzlaştırma ve iklim değişikliğine adaptasyon konularında daha hızlı hareket etmeye motive etmek zorundadır. Zira salgın hastalıkların görülme sıklığının küresel sıcaklıklarla birlikte artacağı öngörülmektedir. Bir diğer kesişim salgının çevre üzerindeki olumlu ve olumsuz etkisidir. Çevresel bozulma ve salgın ilişkisinin olumlu tarafında kısıtlamaların hava kirliliğinde ve küresel emisyonların azalmasında önemli bir etki yarattığıdır. Salgın sırasında alınan tedbirlerle emisyonların ve hava kirliliğinin azalması kalıcı olmasa da azalmanın mümkün olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Salgın çevre ilişkisinin olumsuz tarafında ise maske ve eldiven ve dezenfektan şişelerinin çevresel kirlenmeye neden olması göze çarpmaktadır. Bir başka olumsuz etki de salgının iklim eylemleri ile ilgili örgütlenme çabalarını kesintiye uğrattığına yöneliktir.

Çalışmanın ana odağı farklılık ve paralellikler temelinde bu krizlere verilen ve verilebilecek cevaplardır. Bu noktada krizlerle başa çıkmadaki en önemli gücün

eylem ve kolektif iş birliği olduğu varsayılmaktadır. Bu doğrultuda küresel sağlık sistemlerini güçlendirmek ve toplumların sağlığını korumak için çevre ile COVID-19 arasındaki kritik bağlantıyı kuran kolektif ve bireysel eylemleri bütünleştiren çok düzeyli iş birliğine ihtiyaç vardır. Bu iş birliği salgın ve iklim değişikliği gibi benzer krizler karşısında devletlerin, uluslararası kurumların, bölgesel ve yerel yönetimlerin dahil olduğu çok düzlemli yönetim modelleri gerektirmektedir. Bu öngörülü yönetim modellerinin yanı sıra acil erken eylem de krizlerin etkilerinin derinleşmesine engel olabilir. Ne var ki küresel iş birliği ve dayanışma eksikliği acil eylemleri de geciktirir. Dolayısıyla kolektif iş birliğinin sağlanması eylemlerin hayata geçirilmesinde anahtar bir rol oynamaktadır. İklim değişikliği açısından acil eylemde ülkeler mevcut ve gelecek nesiller için cesur reformlarla emisyonlarını azaltarak yeşil çevre-dostu teknolojiler geliştirmelidirler. Hükümetler uluslararası yasal çerçeve ve çeşitli araçlar üzerine iklim politikaları inşa etmelidirler. Ne var ki bunun için sadece yeşil bir dönüşüme değil çok daha derin bir sosyal değişime ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Bunun için salgın gibi iklim krizinin artan aciliyetini, görünürlüğünü, yakınlığını vurgulayacak anlatılar ve stratejiler geliştirilmelidir.

Sonuçta, iklim değişikliği için yeni bir küresel tavır oluşturmak yönünde COVID-19 deneyimleri itici bir güç sağlayabilir. Pandemi bu radikal davranış değişikliklerinin ne kadar zor olacağını ortaya koyarken, bir yandan bu değişimi gerçekleştirmek için önemli bir fırsat sunmaktadır. Hatta COVID-19 krizi, iklim değişikliği konusunda ilerlemede bir dönüm noktası dahi olabilir. Bunun için dünyanın bugün mevcut olanlardan daha temiz teknolojilere, çevre-dostu büyümeye izin veren yüksek performanslı, düşük karbonlu, kontrol edilebilir ve ucuz enerji kaynaklarını ivedilikle ekonomik yaşamın bir parçası haline getirmesine, karbon bağımlılığını azaltmaya ihtiyacı vardır. Bu uygulamaların da tıpkı salgında olduğu gibi zaman geçmeden acil eylemle yürürlüğe konması gerekmektedir. Gerçek bir küresel koordinasyon ve iş birliği olmadan ne pandemi ne de iklim krizi ile başa çıkmak mümkün değildir. Bu bağlamda tüm aktörlere – bireyler, şirketler, hükümetler ve sivil toplum– önemli görevler düşmektedir.

KAYNAKÇA

Aksu, Cemil (2020), “Koronavirüs ve İklim Krizi”, <https://birikimdergisi.com/guncel/10015/koronavirus-ve-iklim-krizi> (10.05.2020).

Akyıldız, Hayriye, Ayşen Özmen ve Emine Didem Evcı Kiraz (2020), “COVID-19’un İklim Değişikliği ve Cinsiyet Perspektifinden Değerlendirilmesi”, Şehir Sağlığı Dergisi, 1 (1): 06-11.

Albayrakoğlu, Esra Pakin (2011), “Climate Change and Security: The Case for Turkey”, Gazi Akademik Bakış, 5 (9): 59-75.

Arora, Naveen Kumar ve Jitendra Mishra (2020), “COVID-19 and Importance of Environmental Sustainability”, Environmental Sustainability, 3: 117-119.

Balasubramanian, Mahedevan (2020), COVID-19 – The New Age Pandemic (Chennai: Notion Press).

Baldwin, Richard ve Beatrice Weder di Mauro (2020), Economics in the Time of COVID-19 (London: CEPR Press).

Barnett, Jon (2003), “Security and Climate Change”, Global Environmental Change, 13 (1): 7-17.

Botzen, Wouter, Sam Duijndam ve Pieter van Beukering (2021), “Lessons for Climate Policy from Behavioral Biases Towards COVID-19 and Climate Change Risks”, World Development, 137: 105214.

Brauch, Hans Günter (2009), “Securitizing Global Environmental Change”, Spring Oswald Ursula, Jhon Grin, Czeslaw Mesjajs, Patricia Kameri-Mbote; Navnita Behera, Bechir Chourou, Heinz Krumme-nacher (Der.), Facing Global Environmental Change: Environmental, Human, Energy, Food, Health, Security Concepts (Berlin: Springer): 65-102.

Carbon Monitor, CO₂ Emission Variation Dataset, <https://carbonmonitor.org> (20.04.2021).

Copernicus Atmosphere Monitoring Service (CAMS), 4.03.2020, <https://atmosphere.copernicus.eu/amid-coronavirus-outbreak-copernicus-monitors-reduction-particulate-matter-pm25-over-china> (22.07.2021).

Diamond, Jared (2020), “Lessons From Pandemic”, Financial Times, <https://ft.com/stream/54cd41a8-8219-3c08-bcaf-268af419b2d9> (10.10. 2020).

Ediger, Volkan (2014), “Küresel İklim Değişikliğinin Uluslararası İlişkiler Boyutu ve Türkiye’nin Politikaları”, Mülkiye Dergisi, 32 (259): 133-158.

Edmond, Charlotte (2020), “How Face Masks, Gloves and Other Coronavirus Waste Is Polluting Our Ocean”, <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/ppe-masks-gloves-coronavirus-ocean-pollution/> (21.12. 2020).

Eichenbaum Martin, Sergio Rebelo ve Mathias Trabandt (2021), “The Macroeconomics of Epidemics”, NBER Working Paper No. 26882, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26882/w26882.pdf (22.04.2021).

Engstörmer, Gustav, Johan Gars, Niko Jaakoala, Therese Lindahl, Daniel Spiro ve Arthur van Benthem (2020), “What Policies Address Both the Coronavirus Crisis and the Climate Crisis?”, *Environmental and Resource Economics*, 76: 789-810.

Figueres, Christiana (2020), “Covid-19 Has Given Us the Chance to Build a Low-Carbon Future”, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jun/01/covid-low-carbon-future-lockdown-pandemic-green-economy> (13.07.2021).

Fishedick Manfred ve Uwe Schneidewind (2020), “The Corona Crisis and Climate Protection-Keeping Long-Term Goals in Mind”, *Sustainability Management Forum*, 28: 77-81.

Fuentes Rolanda, Marzio Galeotti, Alessandro Lanza ve Baltasar Manzano (2020), “COVID-19 and Climate Change: A Tale of Two Global Problems”, *Sustainability* 12 (20): 1-14.

Gilliver, Liam (2020), “Coronavirus Outbreak ‘Could Set Back’ Climate Change Efforts, Warns Chris Packham”, <https://plantbasednews.org/news/coronavirus-outbreak-could-set-back-climate-change/> (27.02.2021).

Gönenç, Defne ve Ayşegül Kibaroğlu (2017), “İklim Güvenliği Kavramının Türkiye İklim Politikasındaki Yeri”, *Alternatif Politika, İklim Değişikliği ve Enerji Özel Sayısı*: 1-26.

Hepburn, Cameron, Brian O’Callaghan, Nicholas Stern, Joseph Stiglitz ve Dimitri Zenghelis (2020), “Will COVID-19 Fiscal Recovery Packages Accelerate or Retard Progress on Climate Change?”, *Oxford Review of Economic Policy*, 36 (S1): 359–381.

Herrero Mario ve Philip Thornton (2020), “What Can COVID-19 Teach Us About Responding to Climate Change?”, *The Lancet*, 4 (5): 174.

Heymann, Eric (2020), “Corona Crisis and Climate Change: New Technology is What We Need”, https://www.dbresearch.com/PROD/RPS_EN-PROD/PROD0000000000508259/Corona_crisis_and_climate_change%3A_New_technology_i.PDF (22.06.2021).

Homer-Dixon, Thomas (1994), “Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases”, *International Security*, (1): 5-40.

Howarth, Candice, Peter Bryant, Adam Corner, Sam Fankhauser, Andy Gouldson, Lorraine Whitmarsh, ve Rebecca Willis (2020), “Building A Social Mandate For Climate Action: Lessons From COVID-19”, *Environmental and Resource Economics*, 76: 1107-1115.

Huang, Hao (2020), “COVID-19 and the Environment: Reflections on the Pandemic in Asia”, *EnviroLab Asia*, 4 (1): 2.

IMF (2021), *World Economic Outlook, Managing Divergent Recoveries*, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021> (11.06.2021).

IPCC (2021), *Climate Change Widespread, Rapid, and Intensifying*, <https://www.ipcc.ch/2021/08/09/ar6-wg1-20210809-pr/> (11.08.2021).

İKV (2020), *COVID-19 Salgınının Ekonomi, Güvenlik, Demokrasi ve Temel Haklar, Brexit, Tarım, Ticaret, Çevre ve İklim, Sosyal Politikalar Üzerindeki Etkileri*, 227, [https://www.ikv.org.tr/images/files/COVID-19%20değerlendirme%20notu%20nisan2020\(1\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/COVID-19%20değerlendirme%20notu%20nisan2020(1).pdf) (23.04.2021).

Johns Hopkins University, CSSE COVID-19 Data, <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> (17.08.2021).

Klenert, David, Fransızka Funke, Linus Mattauch ve Brian O’Callaghan (2020), “Five Lessons from COVID-19 for Advancing Climate Change Mitigation”, *Environmental and Resource Economics*, 76: 751-778.

Kolinjivadi, Vijay (2020), “The Coronavirus Outbreak is Part of the Climate Change Crisis”, *Aljazeera*, https://www.aljazeera.com/author/vijay_kolinjivadi_190606113641738/ (22.10. 2020).

Koundouri, Phoebe (2020), “Never Waste a Good Crisis: For a Sustainable Recovery from COVID-19”, <https://www.eaere.org/wp-content/uploads/2020/04/NeverWasteGoodCrisis.PhoebeKoundouri.pdf> (17.03.2021).

Le Quéré, Corinne, Robert B. Jackson, Matthew W. Jones, Adam J. P. Smith, Sam Abernethy, Robbie M. Andrew, Anthony J. De-Gol, David R. Willis, Yuli Shan, Josep G. Canadell, Pierre Friedlingstein, Felix Creutzig ve Glen P. Peters (2020), “Temporary Reduction in Daily Global CO₂ Emissions During the COVID-19 Forced Confinement”, *Nature Climate Change*, 10: 647-653.

Macar, Oya ve Uğur Asal (2020), “COVID-19 ile Uluslararası İlişkileri Yeniden Düşünmek: Tarih, Ekonomi ve Siyaset Ekseninde Bir Değerlendirme”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (37): 222-239.

Malm, Andreas (2020), Corona, Climate, Chronic Emergency: War Communism in the Twenty-First Century (US: Verso).

Manzanedo, Ruben ve Peter Manning (2020), “COVID-19: Lessons For the Climate Change”, Science of Total Environment, 10 (742): 140563.

Mazlum, Semra Cerit (2017), “Turkey and Post-Paris Climate Change Politics: Still Playing Alone”, New Perspectives on Turkey, 56: 145-152.

Meles, Tensay Hadush, Lisa Ryan ve Joe Wheatley (2020), “COVID-19 and EU Climate Targets: Can We Now Go Further?”, Environment Resource Economics, 76: 779-787.

Mende, Martin ve Vasubandhu Misra (2021), “Time to Flatten the Curves on COVID-19 and Climate Change: Marketing Can Help”, Journal of Public Policy and Marketing, 40 (1): 94-96.

Milani, Carlos (2020), “COVID-19 Between Global Human Security and Ramping Authoritarian Nationalisms”, Geopolítica(s), 11: 141-151.

Newell, Robert ve Ann Dale (2020), “COVID-19 and Climate Change: An Integrated Perspective”, Cities and Health, 1-5.

Our World in Data, COVID-19 Dataset, <https://ourworldindata.org/covid-cases> (19.08.2021).

Özbay, Özdeş (2020), “Ekonomik Kriz, İklim Krizi, Salgın Krizi ve Biriken Öfke”, Enternasyonal Sosyalizm, 6: 58-67.

Özkan, Aydın, Güçlin Özkan, Abdullah Yalaman ve Yılmaz Yıldız (2021), “Climate Risk, Cultura and COVID-19 Mortality: A Cross-country Analysis”, World Development, 141: 105412.

Pinner, Dickon, Matt Rogers ve Hamitt Samandari (2020), Addressing Climate Change in a Post Pandemic World, <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/addressing-climate-change-in-a-post-pandemic-world> (20.04.2021).

Repucci, Sarah ve Slipowitz Amy (2021), “Democracy in a Year of Crisis”, Journal of Democracy, 32 (2): 45-60.

Robertson, Roland (2021), "Humanity For itself? Reflections On Climate Change And The COVID-19 Pandemic", Globalizations, 18 (5): 762-770.

Ruiu, Maria Laura, Massimo Ragnedda ve Gabriela Ruiu (2020), "Similarities And Differences In Managing The COVID-19 Crisis And Climate Change Risk", Journal of Knowledge Management, 24 (10): 2597-2614.

Sarkodie, Samuel Asumadu ve Phebe Asentawaa Owusu (2021), "Global Assessment of Environment, Health and Economic Impact of The Novel Coronavirus (COVID-19)", Environment, Development and Sustainability, 23: 5005-5015.

Selby, David ve Furniyo Kagawa (2020), "Climate Change and Coronavirus: A Confluence of Two Emergencies as Learning and Teaching Challenge", Policy and Practice: A Development Education Review, 30: 104-114.

Sengupta, Somini (2020), "Climate Change Has Lessons for Fighting the Coronavirus", <https://www.nytimes.com/2020/03/12/climate/climate-change-coronavirus-lessons.html> (16.10.2020).

Streiff, Lara (2020), "NASA Model Reveals How Much COVID-related Pollution Levels Deviated from the Norm", <https://www.nasa.gov/feature/goddard/2020/nasa-model-reveals-how-much-covid-related-pollution-levels-deviated-from-the-norm> (18.04.2021).

Şahin, Ümit ve Levent Kurnaz (2014), "İklim Değişikliği ve Kuraklık", İstanbul Politikalar Merkezi, Kuraklık Raporu, <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200326-02030608.pdf> (22.02.2021).

Şahin Ümit ve Sinan Erenstü (2020), "COVID-19 Pandemisini ve İklim Krizini Birlikte Okumak", İPM-Mercator Politika Notu, <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20201220-23125968.pdf> (27.12.2020).

Turhan, Ethemcan (2017), "Climate Change Policy in Turkey: Current Opportunities, Persistent Problems", New Perspectives on Turkey, 56: 131-133.

Turhan, Ethemcan (2021), "Envisioning Climate Justice For a Post-Pandemic World", Dialogues in Human Geography, 11 (1): 4-7.

Turhan, Ethemcan, Semra Cerit Mazlum, Ümit Şahin, Alevgül Şorman ve A. Cem Gündoğan (2016), "Beyond Special Circumstances: Climate Change Policy in Turkey 1992–2015", Wiley Interdisciplinary Reviews: Wires Climate Change, 7 (3): 448-460.

Türk Dil Kurumu (2021), Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr> (21.06.2021).

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Sürdürülebilirlik Danışmanlığı A.Ş. (TSKB-ESCARUS), (2020), “Bir Eko-Sosyal Kriz Olarak COVID-19 Salgını ve Sürdürülebilirlik”, http://www.escarus.com/i/content/512_2_Escarus_Bir_Eko-Sosyal_Kriz_Olarak_Covid-19_Salgini_ve_Surdurulebilirlik_052020.pdf (21.04.2021).

UNDRR, (2020) “Human Cost of Disasters, An Overview of The Last 20 Years 2000-2019”, <https://www.undrr.org/sites/default/files/inline-files/Human%20Cost%20of%20Disasters%202000-2019%20FINAL.pdf> (22.07.2021).

United In Science (2020), https://public.wmo.int/en/resources/united_in_science (22.12. 2020).

Van der ven, Hamish ve Yixian Sun (2021), “Varieties of Crises: Comparing The Politics Of COVID-19 and Climate Change”, Global Environmental Politics, 21 (1): 13–22.

Voyvodo, Ebru ve A. Erinç Yeldan, (2020), “COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi”, https://yeldane.files.wordpress.com/2020/05/covid_voyvodayeldan_v2_31mayis.pdf (01.05.2021).

WHO (2003), Climate Change and Human Health: Risk and Responses, <https://www.who.int/globalchange/publications/climchange.pdf?ua=1> (22.04.2021).

WHO (2015), Climate Change and Human Health, <https://www.who.int/globalchange/global-campaign/cop21/en/> (21.04.2021).

Worldometer, <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (04.08.2021).

Wyns, Arthur (2020), “How Our Responses to Climate Change and the Coronavirus are Linked”, <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/climate-change-coronavirus-linked/> (27.10. 2020).

Yeldan, A. Erinç (2017), “The Economics of Climate Change Action in Turkey: A Commentary”, New Perspectives on Turkey, 56: 139-145.

**KARŞILAŞMA MATERYALİZMİ: BOŞLUKTA(N)
DOĞAN RADİKAL POLİTİKA**

**ALEATORY MATERIALISM: THE RADICAL POLITICS
TO BE BORN IN/FROM VOID**

Serhat Celâl BİRDAL*

ÖZ

Bu çalışmada, Fransız düşünür Louis Althusser'in ölümünden sonra yayımlanan *Karşılaşma Maddeciliğinin Yer Altı Akımı* ve *Machiavelli ve Biz* başlıklı metinlerinden yola çıkarak, içerisinde bulunduğumuz konjonktürde radikal bir siyasetin olanakları üzerine düşünmeyi deneyeceğiz. Söz konusu eserlerin, Althusser'in felsefi arayışı boyunca, politik pratiğin koşulları üzerine düşünme çabasında, yeni ve beklenmedik bir pozisyona karşılık geldiğini önereceğimiz bu makalede, sadece Althusser *üzerine* değil ama aynı zamanda Althusser ile *birlikte* ve yer yer de ona *rağmen* düşünerek, bu pozisyonun bir "karşılaşma politikasına" doğru nasıl geliştirilebileceğinin yollarını arayacağız. Sol siyasetin etkisini yitirmesine paralel biçimde dünyanın değişik yerlerinde otoriter lider ve rejimlerin yükselişe geçtiği, neo-liberalizmin yıkıcılığına küresel pandeminin yarattığı felaketin eklemlenerek kesif bir belirsizlik yarattığı bu konjonktürde, Althusser'in bu yeni pozisyonunun düzen dışı radikal bir siyaseti yeniden düşünebilmek için barındırdığı olanakları irdeleyeceğiz. Bu yolla, Althusser'i güncelliğini yitirmemiş bir felsefi figür olarak yeniden düşünme fırsatı da yakalamış olacağız.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, serhatcelalbirdal@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2653-5313>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 02.07.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 23.09.2021

Anahtar Kelimeler: Karşılaşma, Boşluk, Althusser, Machiavelli, Konjonktür, *Virtù*, *Virtüel* .

ABSTRACT

In this study, moving from the French philosopher Louis Althusser's posthumously published texts *The Underground Current of the Materialism of the Encounter* and *Machiavelli and Us*, we will try to reflect on the potentialities of a radical politics in the current conjuncture. Proposing that these texts correspond to a new and unexpected position in Althusser's philosophical pursuit and in his effort to reflect on the conditions of political practice, we will be looking for ways to improve this position towards an "aleatory politics" by means of thinking not only of Althusser but also *with* and *in spite* of him. In such a conjuncture in which authoritarian leaders and regimes are on the rise in different parts of the world in parallel with the decline of the left politics and the catastrophe created by the global pandemic articulated with the destructiveness of neo-liberalism, we will examine the potentialities of Althusser's new position to reconsider a radical politics outside the status quo. In this way, we will also have the opportunity to rethink Althusser as an up-to-date philosophical figure.

Keywords: Encounter, Void, Althusser, Machiavelli, Conjuncture, *Virtù*, Virtual.

GİRİŞ

Warren Montag, Fransız filozof Louis Althusser'in felsefesini derinlemesine kavramaya çalıştığı bir eserine, bu felsefenin güncelliğini sorgulayan şu kritik soruyu gündeme getirerek ve irdelleyerek başlar: "Bugün neden Althusser okuyalım?" (2013: 1). Böyle bir sorunun, Foucault ya da Deleuze gibi çağdaşları ile karşılaştırıldığında Althusser için daha kolay akıllara gelebilmesi belirli örtük ima ve varsayımlardan kaynağını alır. 20. yüzyılda Althusser'e "karşı" kaleme alınan ve onu "Stalinist", "yapısalcı" gibi etiketlerin altına yerleştiren nispeten saldırgan sayılabilecek polemiklerin yarattığı negatif imajın yanında, daha ılımlı muhtelif eleştiriler de "Althussercilik" in geçen yüzyılın belirli bir momentinde etkili olmakla birlikte artık miadını doldurmuş bir felsefi çabaya karşılık geldiğini ve önemini yitirdiğini kabul etmiş gibidir.

Althussercilik momentinin sona ermesinde, daha da ötesi bir “Althussercilik”ten dahi söz edilemeyecek oluşunda, bizzat Althusser’in payı olduğuna da değinilir. Bu değinide kastedilen, sadece 1980’deki cinayet hadisesinden sonra Althusser’in kamusal olarak sessizliğe gömülmesi ve kendisinden başka herkesin “canlı canlı gömülen bir adamın” yerine hüküm vermeye başlamasıyla meydana gelen zorunlu bir suskunluğun neticesi olan bir sona eriş değildir (Balibar, 1991: 71). Althusser’in bizatihi kendi psikanalitik otobiyografisinde de sıklıkla ikrar ettiği “özyıkım” eğilimi (Althusser, otobiyografisi boyunca birkaç yerde çok yakın bir dostunun kendisi hakkındaki tespitine hak vermekten kendini alamaz: “Sende beğenmediğim yan, ne pahasına olursa olsun kendini yok etmek istemen” (2015: 120;182))¹, özel ve kamusal şahsiyetiyle sınırlı olmanın ötesinde, bütün bir kuramsal girişiminde de yürürlüktedir. 1960’larda ona bir filozof olarak kamusal ününü kazandıracak olan, Marksizmin özgünlüğünü eleştirel olarak yeniden inşa etmeye dönük teorik “müdahaleler” olarak kurguladığı *Marx İçin ve Kapital’i Okumak* eserlerinde yerleştiği pozisyonları, 1970’ler boyunca köklü bir “özeleştirici” sürecine ve nihayet 1980’lerde kaleme alıp ölümünden sonra yayımlanan “Karşılaşma Materyalizmi”² tezleri ile bir çeşit *yapısöküm* girişimine tabi tutarken, ciddi kuramsal gerilim, zorlama ve tutarsızlıklara kapı aralayacak, yayıncısı Matheron’un deyimiyle, bir “paradokslar burcu”na hapsolacaktır. Bilhassa karşılaşma materyalizmi tezleri ile neredeyse bir kuramsal özyıkıma varan bu yeni teorik konumlarda, bizatihi Althusser, “Althussercilik” diye bilinen kuramsal gövdenin altını oymaya başlayacaktır. Balibar, kendi hocasına 1988 tarihli makalesinde “bir kez daha sus!” diye seslenirken (Balibar, 1991: 69), dolaylı olarak bu özyıkımdan geriye bir şey kalmayacağı endişesini taşımakta haksız olmayacaktır.

¹ Althusser, hayat arkadaşı Hélène Rytman’ı bir manik nöbet esnasında öldürmeden çok kısa bir süre önce görüştüğü yakın dostu ve öğrencisi Balibar’a da bu özyıkım “eğiliminden” söz eder: “İntihar etmeyeceğim, daha kötüsünü yapacağım. Yaptıklarımı, başkalarının ve kendi gözümdeki benliğimi yıkacağım”. Balibar, bu özyıkımın “aynı zamanda bir başkasının da yıkımı olacağından” kuşkulandığı için kendini suçlarken elbette hiç de haksız değildir (Balibar, 1991: 72).

² Althusser’in “aleatory materialism” kuramı, kimi zaman “rastsal” ya da “rastlantısal materyalizm” olarak da Türkçeleştirilse de, bu makalede biz “karşılaşma materyalizmi” çevirisini tercih edeceğiz. Makalenin ilerleyen bölümlerindeki tartışmadan da anlaşılabilirliği üzere, *aleatory* sözcüğü her ne kadar bir “şans” ya da “rastlantı” anlamını barındırsa da, Althusser, bu kuramıyla, bir rastlantı ya da şansa edilgince teslim olan bir kuramsal pozisyonu vurgulamaktan öte, aktif bir biçimde işlenmesi gereken “karşılaşmalar” (Machiavelli bahsinde *virtù* ile *fortuna*’nın karşılaşmasından dem vurulduğunda olduğu gibi) boyunca inşa edilebilecek bir politikanın imkanı üzerine düşünmektedir. İngilizce’ye de çoğu zaman “*materialism of the encounter*” (karşılaşma materyalizmi) olarak çevirilen bu kuramın barındırdığı politik imkanların yanında, Spinoza ve Deleuze düşüncesi ile ortaklıklarını da göz önünde bulundurduğu için, “karşılaşma materyalizmi” çevirisi kanımızca daha isabetlidir.

“Bugün neden Althusser okuyalım?” sorusunun arkasında yatan varsayım ve imalar elbette tamamen yersiz değildir. Kendi felsefi macerasını, deyim yerindeyse, kendi yazdığının üzerini çizmek suretiyle göz ardı edilemez çıkmazlara sürükleyerek sonlandıran bir filozof figürü ile karşı karşıya olduğumuz iddiası tamamen yadsınamazdır. Yine de kuramsal düzlemdeki bu özeleştirici ve yapısöküm çabasının, Althusser’in Machiavelli üzerine düşünürken sıklıkla başvurduğu ve kendi kişisel yaşamındaki arayışı ile de paralellikler kurarak dile getirdiği, “yeni başlangıçlar yapmak” gibi bir anlamı barındırdığı da akılda tutulmalıdır.³ Louis Althusser, hem kuram hem de hayat sahasında sadece bir yıkımın değil, aynı zamanda sıfırdan yeni başlangıçlara girişebilmenin de peşinde olan bir düşünürdür. Marx’la kurduğu, ona Spinoza gibi yeni felsefi öncüller atamak biçiminde gelişen ve “nasıl düşünmesi gerektiğini onun yerine düşünürmek girişimi” olarak tarif ettiği ilişkiyi psikanalitik terimlerle “babanın babası rolünü oynamak” biçiminde tasvir etmesi de hep yeni başlangıçlar yapmanın peşinde olduğu kanaatini güçlendirici niteliktedir (Althusser, 2015: 258). Sadece 1960’lardaki temel eserlerinde, Marx’a anti-hümanist, anti-teleolojik ve anti-Hegelci yeni bir teorik özgünlük atfetme çabası içerisinde giriştiği özgün müdahalelerde değil, bu müdahalelerin önemli bir kısmını tartışmalı kılan daha sonraki karşılaşma materyalizmi kuramı ve *Machiavelli ve Biz* adlı eserlerinde de yoğun bir biçimde yürürlükte yeni başlangıçlar yapabilme arzusu. Peki bu arzu ya da Althusser’in kendi tanımıyla “hezeyan” mıdır onu kuramsal anlamda kendi kurduğunu yıkmaya ya da en azından çıkmaza sokmaya iten? Bu arzu üzerine, onun nasıl gerçekleşmediği, hüsrana uğradığı ve kuramsal çıkmazlara neden olduğu biçiminde bir düşünüm gerçekleştirilebilir elbette. Sıklıkla yapıldığı gibi, Althusser’in erken ve geç dönem düşüncesi arasındaki kuramsal gerilim ve “epistemolojik kopuşları” işaret edebilmeye, “rastlantı”, “karşılaşma”, “boşluk” gibi karşılaşma materyalizmi kuramının temel temalarının *Marx İçin ve Kapital’i Okumak* gibi “ana” eserlerindeki nüvelerini ya da “semptomlarını” teşhis edebilme ya da bu yeni tezlerin ve kuramsal başlangıçların nasıl kendi içinde tutarsızlıklara neden olduğunu açığa çıkarmaya odaklanan bir “iç okuma” bu tür bir düşünümüne örnek olabilir. Yine de bir düşünürle *birlikte* değil de, salt bir düşünür *üzerine* düşünmenin muhtemel bütün kısırlıklarını barındırabilecektir böylesi bir girişim. Daha verimli olabilecek ve bizim burada yapmayı deneyeceğimiz başka bir okuma ise, bu arzunun barındırdığı “kaçış çizgilerini” Althusser’in ötesine

³ Althusser, İtalyanca çevirmeni ve yakın arkadaşı Franca Madonia’ya yazdığı mektuplardan birinde, 1960’ların başında ilk kez verdiği Machiavelli üzerine derslerde, İtalyan düşünürün teorik problemi olarak tespit ettiği “hiçbir şeyden başlama”, “mutlak başlangıçlar yapabilme” meselesine odaklanmasının esasında “kendi hezeyanına yoğunlaşmak”tan başka bir anlama gelmediğini itiraf ediyordu: “İştigal ettiğim soru, boşluktan ya da hiçlikten başlama, tamamen bana dairdi!” (Akt. Elliott, 1999: xv).

taşıyarak ve yer yer de Althusser'e karşı döndürüp takip ederek, yeni kuramsal tezlerin ve önermelerin bugün radikal siyaseti yeniden düşünebilmek için barındırdığı olanakları işlemek biçiminde gerçekleşebilir.

Bu ikinci okuma biçiminin bir denemesi olarak kurgulanacak bu çalışmada, Althusser'in ölümünden sonra yayımlanan *Karşılaşma Maddeciliğinin Yer Altı Akımı* ve *Machiavelli ve Biz* başlıklı metinlerinden yola çıkarak, içerisinde bulunduğumuz konjonktürde radikal bir siyasetin olanakları üzerine düşünmeye çalışacağız. Sol siyasetin etkisini iyiden iyiye yitirmeye yüz tutmasına ve kapsama alanının daralmasına paralel biçimde dünyanın muhtelif yerlerinde sağ otoriter rejimlerin yükselişe geçtiği, neo-liberalizmin yıkıcılığına küresel pandeminin yarattığı felaketin eklenerek kesif bir belirsizliğin kalabalıkların önünü görmesini engellediği bu konjonktürde, Althusser'in söz konusu eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerinin, düzen dışı ve köklü bir toplumsal dönüşümü hedefleyen radikal bir siyasetin stratejileri üzerine yeniden düşünebilmek için barındırdığı olanakları irdelemeyi deneyeceğiz. Böylece, yeni bir karşılaşmanın önünü kesmeye dair dolaylı çağrışımlar barındıran “bugün neden Althusser okuyalım?” sorusunu da kulak kabartılması gereken olumlu bir çağrı olarak değerlendirip yanıtlamaya çalışacağız.

1. KARŞILAŞMA MATERYALİZMİ: BİR BOŞLUK FELSEFESİ

Louis Althusser'in 1960'lı ve 1970'li yıllardaki kuramsal konumları ve öncelikleri baz alındığında “Althussercilik-sonrası” bir dönemin ürünü olarak nitelenebilecek metinlerinin başında 1980'lerin ilk yarısında yatırıldığı hastanede kaleme aldığı ve yayıncıları tarafından ölümünden sonra “Karşılaşma Maddeciliğinin Yeraltı Akımı” başlığıyla yayımlanan makalesi gelir. “Tek gerçek materyalist gelenek” olarak adlandırdığı “Karşılaşma Materyalizmi”ne hasredilecek bir kitabın taslağı olarak kaleme alınan bu metin, epeyce parçalı ve kesintili bir yapıya sahiptir. Yayıncısı Matheron'un ifadesiyle, pek çok ekleme, çıkarma ve yan not yüzünden, Althusser'in “düşüncesinin izi pek çok yerde sürülemediği” için, bu metin “*a posteriori* bir kurgunun ürünü” olarak ortaya çıkabilmiştir (Althusser, 2009: 240). “Aydınlatıcı olmaktan çok göz kamaştırıcı” sıfatıyla betimlenebilecek bu parçalı yapıda, felsefi gerekçelendirmenin alışıldık biçimlerini parçalayan ani parlamalar da “kavram(sallaştırma)nın sabrı”na müsaade etmeyen aceleci ve yarım pasajlar da kolayca seçilebilir durumdadır (Morfino, 2013: 62). Her halükarda sıfırdan yeni başlangıçlar yapma arzusunun bütün karakteristiklerini taşıyan bu dağınık metinde işlenen karşılaşma materyalizmi tezleri, bizatihi Althusser'in de kabul edeceği üzere, “bir felsefe adını hak eden bir sistem biçiminde derinleştirilebilecek bir felsefe” değildir henüz; dahası “buna ihtiyaç da yoktur” (Althusser, 2006a: 256). Yine de kısaca

değineceğimiz bütün kuramsal muğlâklıklarına rağmen, bu metindeki parlamaların izi sürülmeye değer özgün müdahaleler olduğu da teslim edilmelidir.

Althusser, felsefe tarihi boyunca bastırıldığı için “neredeysse tümüyle bilinmeyen” bir materyalizm geleneğinin mevcut olduğunu savunur. Epiküros’un ilk temsilcisi olduğu, Machiavelli, Hobbes, Spinoza, Rousseau, Marx, Heidegger ve Derrida boyunca bir yeraltı akımı olarak devam eden bu materyalizm geleneği, rastlantı, şans ve zorunsuzluğu, her türlü yapı, biçim belirlenim, köken ve erek fikrinin önüne yerleştiren bir “karşılaşma materyalizmidir” (*aleatory materialism*).⁴ *A priori* olarak belirlenmiş ve somut gerçekliğin üzerine yapılandırılmış her çeşit köken, akıl, anlam, düzen ve erek fikrinin karşısında, “sapmanın, karşılaşmanın ve tutmanın” ontolojik önceliğini gözeten bu materyalizm anlayışı, hâkim felsefe geleneği tarafından insan özgürlüğüne yol açan bir *özgürlük idealizmi* biçiminde yorumlanarak bastırılmış ve tehlikelerinden arındırılmaya çalışılmıştır. Bugün felsefenin görevlerinden biri de, bu geleneği “kurtarmaya”, “sessiz sedasız işleyen gizli etkilerini” ortaya çıkarmaya çalışmaktır (Althusser, 2009: 247-249).

Althusser, ilk temsilcilerinden biri saydığı antik Yunan düşünürü Epiküros üzerinden karşılaşma materyalizminin genel bir portresini çizer. Varoluşun nasıl meydana geldiğini anlamaya çalışan Epiküros’un doğa felsefesinde, atomlar önce *boşlukta* (*void*) birbirleriyle bağlantısız ve birbirlerine paralel olarak düşmekteyken içlerinden biri saparak diğerine çarpar; bu iki atom arasındaki çarpışma ya da karşılaşma süregelen bir hal alır, başka deyişle bir maya gibi *tutarsa*, buradan dünya ve varoluş ortaya çıkar. Epiküros’tan kalan parçalarda değil de Lucretius’un Epiküros aktarmasında, atomun bu nedensiz, öngörülemez ve paralelliği bozan sapması, *clinamen* olarak tanımlanmaktadır. *Clinamen*’in neticesinde meydana gelen rastlaşmanın sürüp sürmemesi tamamen şansa bağlıdır (*aleatory*). Karşılaşma “tutmadığı” zaman pekâlâ varoluş ve dünya meydana gelmeyebilir. Sapma, karşılaşma ve tutmadan önce atomlar, Epiküros’a göre, tam anlamıyla gerçekliklerini haiz değildir; “ne varoluşa ne de kıvama sahip *soyut* öğelerden başka bir şey değildir” (Althusser, 2009: 250-251). Althusser’in “Amiens Tez Savunusu”nda işaret ettiği bir kavram aracılığıyla ifade edecek olursak (2006b: 248), atomların hareketleri, henüz bir “alt-belirlenim” (*subdetermination*) eşiğini aşamadıkları için, varoluşu meydana

⁴ *Aleatory* kavramının kökündeki Latince *alea* sözcüğü, “şans”, “risk” gibi anlamların yanında, esas olarak antik Roma’daki bir “zar oyunu”na karşılık gelir. “Şansa bağlı” ya da “rastlantısal materyalizm” olarak da çevirebileceğimiz *aleatory materialism* geleneği, aşağıda değinmeye çalışacağımız üzere, politikayı şansa bağlı ve risklerle dolu bir “zar atımı” etkinliği olarak da görmemizi mümkün kılar.

getirecek bir kopuşu yaratamazlar. Onlara gerçekliklerini ve belirlenimlerini kazandıracak olan şey söz konusu karşılaşmanın tutmasıdır.

Epiküros'un, öngörülemeyen ve hiçbir önsel köken, anlam, akıl ve ereğe bağlı olmayan bir zorunsuz sapmayı başa tutturmasının önemi iyi kavranmalıdır. Eğer bu öncelik, zorunluluklar içinde insan özgürlüğünün kendine yer açabilmesine imkân veren bir *özgürlük idealizmi* bağlamı içinde değerlendirilmeye tabi tutulur ve insan-öznenin kuruculuğunu gerekçelendirmek için kullanılırsa, bu materyalimin gücü bastırılmış olur. Althusser'e göre, Epiküros'un sorunu özgürlüğün zorunluluğunu temellendirmek değil, Marx'ın Epiküros'la Demokritos'un doğa felsefelerini karşılaştırdığı doktora tezinde işaret ettiği gibi, "yazgı zorunluluğunun önlenilebileceği düşüncesi[yle]... determinizmden kaçmak için", zorunsuzluğu, rastlantı ve sapmayı, sonradan oluşan her türlü anlam, biçim ve belirlenimin öncesine yerleştirmektir (Marx, 2009: 26). 'Bilime' yönelen Demokritos'un aksine, felsefede kalan, Marx'ın ifadesiyle, "felsefede doyumunu ve mutluluğunu bulan" Epiküros'un (2009: 25), aslında yepyeni bir felsefe pratiğinin zeminini inşa ettiği de göz ardı edilmiştir (Birdal, 2010: 118). Bu yeni felsefe anlayışında sorun artık, şeylerin kökeninin ve ereğinin açığa çıkarılması değil, gerçekliğe sonradan tayin edilmiş köken, akıl, anlam ve ereğin başlangıcındaki zorunsuz karşılaşmanın ve tutmanın saptanmasıdır. Artık "Dünyanın kökeni nedir?", "Tarih hangi ereğe doğru ilerlemektedir?" gibi köken sorularının yerini, olguyu saptamaya yönelik sorular alır (Althusser, 2009: 251).

Althusser'e göre 'karşılaşma materyalizmi' olarak adlandırılan "yeraltı akımı", Epiküros'tan öte, Machiavelli, Hobbes, Spinoza, Rousseau, Marx, Heidegger ve Derrida'nın kuramlarında da örtük olarak işler haldedir. Bütün bu düşünürler, aralarında Marx'ı bir istisna olarak işaret etmek kaydıyla (zira Althusser'e göre, Marx'ta karşılaşma materyalizmi "öze dayalı bir maddecilik altına" gömülmüştür (2009: 285))⁵, farklı anlamlarda da olsa *boşluğu* (Machiavelli'de dağınık ve birliğini sağlayamamış İtalya'nın siyasal "boşluğu", Spinoza, Hobbes ve Rousseau'da doğa durumunun "boşluğu", Heidegger'de varlığın öncesindeki hiçlik ya da boşluk ve Derrida'da "im"lerin "boşluğu") sapmaya, *sapmayı* her türlü karşılaşmaya ve süregelen olan bir karşılaşmayı da her türlü anlama ya da düzene öncel kılmalarıyla "karşılaşma materyalizmi"nin

⁵ Marx'ın bu istisnai konumunu Althusser şöyle betimlemektedir: "Bir de Marx var kuşkusuz, ama Marx karşılaşmanın rastgeleliği ile devrimin zorunluluğu arasında yırtılan bir ufukta düşünmek zorunda kalmıştı" (Althusser, 2009: 274). Balibar'a göre de, Marx'ta, teleolojinin analizine odaklanan bir siyasal zaman felsefesi ile zamanın radikal belirsizliğine odaklanan bir siyaset felsefesi arasında bir ikilem varolagelmıştır (Balibar, 2009: 64-65).

temsilcileri olarak öne çıkarlar.⁶ Her felsefenin bir (felsefi) “nesne”si olduğunu öne süren Althusser için, karşılaşma materyalizminin ‘nesnesi’ de varoluşun öncesindeki *boşluk*’tur (Birdal, 2010: 119). Althusser, sadece nesnesini boşluk olarak belirlediği için değil ama aynı zamanda, felsefe sahnesini, şimdiye kadar işgal etmiş “felsefi soru(n)lardan” temizlediği ya da “felsefede boşluk yaratan bir felsefe” olduğu için, karşılaşma materyalizmini bir “boşluk felsefesi” olarak adlandırır (Althusser, 2009: 257). Karşılaşma materyalizmi sadece *boşluk üzerine* düşünmekle yetinmez, daha öteye geçerek, boşluğun (zorunsuzluğu) *içinde* düşünmeyi ön koşul olarak belirler: “...Neden bulunamaz bu boşlukta... *tamamlanmış olgunun zorunluluğu* çerçevesinde değil, *tamamlanacak olgunun zorunsuzluğu* çerçevesinde uslamamada bulunulur” (Althusser, 2009: 256). Karşılaşma materyalizminin sıkıştırılmış bir tanımını Althusser şöyle yapmaktadır:

[k]arşılaşma maddeciliğinin, olumsuzluk karşısında olumluluğun önceliği tezine, doğru güzergâhın düzlüğü karşısında sapmanın önceliği tezine, düzen karşısında düzensizliğin önceliği tezine, anlamın her türlü gösterendeki konumu karşısında ‘tohum saçma’nın (Derrida) önceliği tezine, bir dünya yaratan düzensizliğin bağrından düzenin fişkırmasına... Ereğin [Telosun] yadsınmasına, ussal, dünyasal, ahlaki, siyasal ya da estetik her tür erekbilimin [teleolojinin] yadsınmasına dayandığını söyleyeceğiz. Son olarak da, karşılaşma maddeciliğinin bir öznenin (ister Tanrı ister proletarya olsun) değil de, öznesiz ama egemen olduğu öznelere (bunlar birey olabileceği gibi olmayabilir de) kendi gelişiminin (hiçbir erek yüklenemez bu gelişime) düzenini zorunlu kılan bir sürecin maddeciliği olduğunu söyleyeceğiz. (Althusser, 2009: 276-277).

Olası bir yanlış anlamamanın önünü alabilmek için, Althusser’in dünya, tarih ve toplumda hiçbir belirlenim, anlam, yasa ve biçimin mevcut olmadığını, her şeyin tamamen keyfi bir biçimde gerçekleştiğini öne sürmediğinin de altı çizilmelidir. Tarihin önsel olarak belirlenmiş bir köken, erek ve anlamı olmaması, “tarihte anlam” ya da belirli biçimlerin meydana geldiğini yadsımak anlamına gelmez (Althusser, 2009: 283). Bu noktayı, Marx’ın kapitalizmin nasıl ortaya çıktığına dair analizleri aracılığıyla açıklığa kavuşturur Althusser. Althusser’e göre Marx, kapitalist üretim tarzının tamamen birbirinden bağımsız öğelerin şansa bağlı bir karşılaşması sonucunda ortaya çıktığının farkındadır: “Emek gücü dışında her şeyden yoksun durumdaki proleter ile ‘paralı adam’ın” çok özel bir tarihsel konjonktürde “karşılığı”ndan ve bu karşılaşmanın

⁶ Althusser’in andığı bütün bu düşünürlerde “boşluk”un, Althusser’in kullanımı ile uyuşmayan tarzlarda da işlenmiş olduğu ve Althusser’in bütün bu düşünürleri bir miktar ‘serbestçe’ bir araya getirdiğine dair bir eleştiri de elbette haksız değildir.

“tutmasından” doğmuştur her şey (Althusser, 2009: 286). Bu öğelerin (“para sahibi”nin mali birikimi, üretimin teknik araçlarının, başka deyişle araç gereç, makineler ve üreticilerin teknik birikimi, üretimin hammaddesinin birikimi ve nihayet büyük “çitleme” hareketiyle yurdundan ve bütün üretim araçlarından yoksun bırakılmış ve mülksüzleştirilmiş müstakbel proleterlerin birikimi) karşılaşması ve tutmasının süregelen bir hal almasıyla, adına kapitalizm dediğimiz belirli eğilimsel yasallıklar, kararlı ilişki biçimleri ortaya çıkmıştır. Ne var ki, tarih boyunca, yüzergezer bir biçimde mevcut olan ve sayısız kez birbirleriyle karşılaşan bu öğeler, bizatihi Marx’ın da benimsemekten kendini alamadığı teleolojik bir tarih kavrayışının varsaydığı gibi, “bir üretim biçimi var olsun” diye mevcut olmuş değildir (Althusser, 2009: 287). Kapitalizmde meydana gelen çok özel bir “düzenleniş”ten önce yüzergezer durumda bulunan ve kendi tarihlerinin birer ürünü olan birbirinden bağımsız olan öğeler, bir makinenin iç içe geçen çarkları gibi birbirlerini organik ve teleolojik olarak tamamlamaya yazgılı değildirler. Kapitalizmin eğilimsel yasallıklarını meydana getiren karşılaşma hiç yer almayabilir ya da tutmayabilirdi de. Bu karşılaşma ve tutmanın en nihayetinde şansa bağlı (*aleatory*) karakteri bir kenara bırakılıp, *tamamlanmış olgunun zorunluluğu* perspektifinden geriye doğru bakıldığında, Althusser’e göre hatalı bir biçimde, bütün öğelerin bağımsız tarihi yok sayılmış olur ve tarih, tutan karşılaşmalar sonrası ortaya çıkan yapısallık ve zorunlulukları teleolojik bir düzlemde durmadan yeniden üretmeye yazgılı bir tekrara dönüşür. Tarihte belirli süreler boyunca eğilimsel yasallıkların ve düzenliliğin mevcut olduğunu kabul etmek, bu yasaların her an değişebilir olduğunu, “karşılaşmanın yol açtığı tutmadan kaynaklanan yasaların gerekliliğine, en kararlı durumda bile, *köklü bir kararsızlığın* musallat olduğunu” görmeye engel değildir (Althusser, 2009: 284). Dolayısıyla, *tamamlanmış olgunun zorunluluğu* perspektifinden, *tamamlanacak olgunun zorunsuzluğu* perspektifine geçilebildiğinde, rastlantı/zorunsuzluk ile zorunluluk/belirlenimi bir antinomi ya da ikilik biçiminde düşünme alışkanlığı da geride bırakılmalıdır. Mesele artık bu iki terimden birini tercih etmek ya da zorunsuzluğu zorunluluğun istisnası olarak düşünmek değil, “zorunluluğu, zorunsuzların karşılaşmasının zorunlu-olma süreci” olarak değerlendirebilmektir (Althusser, 2009: 282).

Öyleyse, karşılaşma materyalisti, salt yasallıkları ve zorunlulukları kavramakla değil, bunlara yol açan rastgele karşılaşmaları, bunların tutması ya da tutamaması ve bunlara dadanan istikrarsızlıkları saptayabilmekle yükümlüdür. Althusser, 1980’lerde Fernanda Navarro’ya verdiği röportajlarından birinde, materyalist filozofu, hareket halindeki bir trene atlayan yolcuya benzetir. Tarihin, dünyanın ve insanın kökenini ve yazgısını önceden bilmesine benzer biçimde, bindiği trenin nereden hareket ettiğinin ve nereye

varacağına hakikatinde sahip idealist filozofun aksine, materyalist filozof, pekâlâ önünden geçip gidecek ve hiç rastlaşamayacağı bir trene kazara atlayabildiğinde ne trenin varacağı yerin ne de hangi durakta ineceğinin bilgisine sahiptir. Yolculuk boyunca da tam olarak önceden kestiremediği ve en temelde rastlantısal olarak gerçekleşen her şeye, trendeki yolcular ve bunların sohbetlerinden, penceredeki manzaraya kadar her ayrıntıya, dair sayısız gözlem yaparak bilgi toplar. İdealist filozofun aksine, her şeyin kökeni olan mutlak bir ilk neden ya da anlamdan çıkarsamalar yaparak düzenliliklerin arda arda gelişlerini [*conséquences*] değil, rastlantısal karşılaşmaların sekanslarını [*séquences*] kaydetmeye çalışır. Materyalist filozof, salt edilgin bir izleyici değil, gözlemleyebildiği ve kaydedebildiği bu sekanslar üzerinde deneyler ve çıkarımlar yapmaya ve bunlardan eğilimsel yasalar ve “sabiteler” türetmeye de muktedirdir (Althusser, 2006a: 277-278). Ne var ki, aşağıda daha etraflı değinme fırsatı yakalayacağımız üzere, tıpkı politik aktörün “fiili durumda” sezgileriyle kavrayabileceği gibi, bu yasallık ve istikrara, her durumda beklenmedik bir karşılaşmanın dadanabileceğinin farkındadır.

Karşılaşma materyalizminin temel kavramlarının sistematik olarak işlenmediğine ve neticede bazı kuramsal muğlaklıkların doğmasına neden olacak biçimde kullanıldığına değinmiştik. Sözgelimi Althusser, varoluşun boşluktaki bir sapma ve karşılaşmadan *sonra* meydana geldiğini, “atomların varoluşunun bile sapma ve karşılaşmadan kaynaklandığını” belirttikten sonra aynı atomların karşılaşmadan önce *soyut, gerçek-dışı* ve *hayaletimsi* olarak betimlediği bir varoluşları olduğunu da öne sürmektedir (Althusser, 2009: 250-251). *Hayaletimsi, gerçek-dışı* ve *soyut* bir varoluşun tam olarak neye denk geldiğinin açılmamasının ötesinde, “varoluşu meydana getirenin atomlar mı yoksa sapma ve karşılaşma mı olduğu (hangisinin ontolojik öncelliğe sahip olduğu) sorusu da yanıtlanamadan kalmaktadır” (Birdal, 2010: 121). Bunun yanında, bizi, boşluğun da bir uzama denk geldiği ya da kendine özgü bir varlık formu olduğunu kabul etmekten alıkoyacak olan engel nedir? Bu muğlaklığın, Althusser’in “boşluğu” ve “hiçliği” hatalı bir biçimde aynı anlama gelecek şekilde ayırt etmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Sapma kavramı da Althusser tarafından netleştirilmeden kullanılıyor gibidir. Şansa bağlı bir sapma ve karşılaşma her türlü düzene ve belirlenime önsel bir biçimde boşluktan dünyayı meydana getirecekse, atomların boşlukta “birbirine *paralel* olarak düştüklerinden” söz etmek, bir biçimde sapma ve karşılaşmaya önsel bir düzenlilik fikrini içeri almak anlamına gelmemekte midir?

Boşluğun, sapmanın ve boşluktaki atomların ontolojik statüsüyle ilgili bu muğlaklıklar, elbette kolayca giderilebilir gibi değildir. Bu muğlaklıkların

kuramsal düzlemde sıfırdan yeni başlangıçlar yapma arzusuna bağlı olarak daha önce benimsenen bütün “garantilerden” (tarihsel materyalizm bilimi, bilim-ideoloji karşıtlığı, yapı, işçi sınıfı gibi kuramsal garantiler) vazgeçmeye bağlı olarak ortaya çıktığı da iddia edilebilir. Her ne kadar Matheron, Althusser’in hiçbir zaman kendini “garanti konumlarından” özgürleştiremediğini ve daha önceki eserlerde sıklıkla geçmesine rağmen ilk kez karşılaşma materyalizmi bağlamında kendi başına bir kavram olarak işlenen “boşluk”un da böylesi bir kuramsal garanti olduğunu öne sürse de (Matheron, 2008: 523-524), boşluk kavramının tarih ve siyaset üzerine düşünürken bir garanti sunduğunu savunmak kolay değildir. Karşılaşma materyalizminin tarihte herhangi bir teleolojiden söz edemeyeceğimize dair varsayımı, varoluşun zorunluluğuna ve dünyanın olduğu gibi süreceğine dair bütün garantilerden sıyrılmak anlamını taşır. Sadece karşılaşmaların tutmayabileceği değil, tutan her türlü karşılaşmayı da öngörülemez başka karşılaşmaların bozabileceği akılda tutulmalıdır. Tarih, karşılaşma materyalistinin gözünü ayırmaması gereken, oluş ve bozulmuş, inşa ve yıkılışların öngörülemez bir silsilesidir ve bütün garantileri boşa çıkaran bir süreçtir. Boşluğun, zamansal mı, ontolojik mi yoksa mantıksal bir önceliği mi imlediğine dair kuramsal muğlâklıklar bir kenara bırakıldığında, elimizde kalan garanti konumlar değil “dünyanın olaya, henüz tahayyül edilemeyene, bütün canlı pratiğe açıklığı”dır (Althusser, 2006: 264). Siyaseti en “istikrarlı” zamanlarda dahi yeniyi kurmaya muktedir kılan açıklığın ta kendisidir bu.

2. ALTHUSSER VE MACHIAVELLI: KONJONKTÜR İÇİNDE DÜŞÜNMEK VE EYLEMEK

Althusser, 1950 ve 1960’ların Fransası’nda hâkim olan hümanist ve varoluşçu Marksizm anlayışlarına karşı teorik müdahalelerini kurgularken de, 1970’lerin başında “teorist” olarak eleştirilen konumlarını (“teorik pratiğin teorisi” olarak felsefe) revize edip felsefenin “teori alanındaki sınıf savaşımını temsil ettiği”ni ve “bir devrim silahı” olduğunu ilan ederken de (Althusser, 1989: 32), kısaca felsefi arayışının farklı uğrakları boyunca, bir biçimde hep politik pratiğin teorik koşulları üzerine düşünmüştü. Karşılaşma materyalizmi kuramı da bu bağlamda önemli bir devamlılığa işaret eder. Metninin önsözünde, Althusser, bu yeni girişiminin de en nihayetinde “siyaseti anlamak” hedefiyle karakterize olduğunu vurgular (Althusser, 2009: 244). “Marksizmin krizi” bağlamında devrimci siyasetin geri çekilmeye başladığı bir post-siyaset çağının şafağında, “yitip gittiğimiz ve nirengi noktamızın kalmadığı” bir uğrakta (Althusser, 2009: 244), karşılaşma materyalizmi bağlamında politikayı anlama çabasının daha önceki teorik girişimlerden farklı bir yön barındırdığından da söz edilebilir. Althusser, artık, “teori alanındaki sınıf savaşımı” şiarıyla, politikanın,

felsefe ve teori alanında “düzeltmesi” çabasından, doğrudan politik pratiğin doğası üzerine düşünmeye geçmiş gibidir.⁷ Karşılaşma nosyonu aracılığıyla, Althusser, köklü bir toplumsal dönüşümü hedefleyen, “stratejik bir yeniden yapılanma için ortaklaşma olasılığını” işleyebilecek yeni bir devrimci siyaset imkânını dolaysız biçimde düşünmeye açılabilmişti (Tosel’den aktaran Lasowski, 2019: 222). Bu geçişi ve açılımı mümkün kılan karşılaşma, Althusser’in 1960’ların başından beri üzerine düşündüğü ve dersler verdiği, kendisini “Marx’tan bile fazla büyüleyen yazar” olarak tanımladığı ve karşılaşma materyalizmini bir politika teorisi olarak düşünürken de ona en çok ilham veren Machiavelli ile olmuştur (Althusser, 2015: 484).

Althusser’e göre Machiavelli, müstakbel bir *Prens*’e tavsiyeler verirken, aslında, varoluşun nasıl meydana geldiğini düşünen Epiküros’a oldukça paralel bir biçimde, birbirlerine ‘değmeden’ her biri kendi düzeninde “serbestçe düşen” atomlarına ayrılmış 16. Yüzyılın dağınık İtalya’sında⁸, bu ülkenin siyasal birliğini *tutturmak* için gerekli olan *sapma* ve *karşılaşmaya* yol açacak koşulların nasıl yaratılacağı üzerine düşünüyordu (Althusser, 2009: 253). “Yeni

⁷ Bu noktada, Althusser’in uzun bir süre boyunca “anti-hümanizm” bağlamı üzerinden ciddi ama doğrudan hedef almayan eleştiriler getirmesine rağmen uzun bir süre boyunca kopamadığı Fransız Komünist Partisi ile olan çalkantılı ilişkisine de değinmek gerekir. Sovyet çizgisine teorik ve politik olarak sıkıca bağlı bir partinin üyesi olan Althusser’in 1960’larda başlayan Mao sempatisi, zaten içerisinde Maocu klikler oluşmaya başlamış partinin yönetimince hoş karşılanmayacaktır. Parti içindeki özellikle gençler arasında ortaya çıkan Maocu hizipler Althusser’i partiye karşı daha ileri bir muhalefete doğru itmeye çalışacaktır. Althusser, *Marx İçin ve Kapital’i Okumak*’taki tezleriyle partinin 1956’dan beri benimsediği hümanist çizgiye, bu çizginin bayraktarlığını yapan partili entelektüelleri anmadan zaten ciddi eleştiriler getirmişti. Bu eleştirileri Fransız Komünist Partisi’nin “revizyonizmine” karşı ciddi muhalefet eden üniversiteli militanları etkilemiş olsa da, Althusser partinin otoritesine tabi olmaya özen göstermiştir. Parti yönetimi de, parti içindeki sol radikal ve Maocu kanadın önderliğini üstlenmemesi ve partiyi açıkça eleştirmemesi karşılığında, Althusser’in partinin resmi politikasına uymayan “teorik müdahaleler”ine ses çıkarmamıştır. Mao’nun teori ve politikasına beslediği ilgi ve partinin temel hümanist çizgisine karşı “teoriyi” savunma için giriştiği teorik müdahaleler ile işçi hareketini yönlendirdiğini düşündüğü kitlesel bir komünist partide kalma isteği arasında kalan Althusser, bu gerilimi aşmaya ve parti ile arasındaki örtük uzlaşmayı bozmaya ancak 1970’lerin sonuna doğru girişebilmiştir. Althusser’in, 1970’lerin sonunda “Marksizmin Krizi”, “Komünist Partide Artık Devam Edemeyecek Olan Şey” gibi yazılarla doğrudan hedef almaya başladığı Fransız Komünist Partisi’nin politik ekseninden ümidini iyiden iyiye kesmesini mümkün kılanın ise karşılaşma materyalizmi kuramı olduğu söylenebilir. 1980’lerin sonunda ise Althusser, artık mevcut siyasal parti ve örgütlerin ötesinde “yeni örgütlenme biçimleri aramaya çıkmak gerektiğini”ni düşünmeye başlayacaktır (Althusser, 2015: 525). Althusser’in, parti ve somut politik pratiklerle olan ilişkisi, başlı başına yeni bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir.

⁸ Machiavelli *Prens*’in son bölümünde İtalya’nın bu dağınıklığını şöyle betimlemiştir: “...bugün İtalya’da erdemli bir İtalyan’ı öne çıkarmak için günceldeki durumuna düşmüş olması, Yahudilerden daha tutsak, Perslerden daha köle, Atinalılardan daha çok darmadağın, ayrıca başsız, düzensiz, yılgın, *varlığından soyutlanmış*, paramparça olmuş, düşman postalları altında ezilmiş ve her türlü yıkımı göğüslemek zorunda kalmış olması gerekiyordu (2009: 97) (vurgu bana ait).

başlangıçların teorisyeni” olarak Machiavelli (Althusser, 1999: 7-8), mevcut olan bütün devlet ve prensleri, tüm *yerler* ve *insanları* reddederek işe sıfırdan başlıyor, kendinden önce gelen bütün siyasal düşünme biçimlerini bir kenara bırakarak ilerliyordu. Hem İtalya'nın ulusal birliğini sağlayacak karşılaşmayı mümkün kılacak prensin adını, hem de bu karşılaşmanın ve tutmanın gerçekleşeceği yeri ve zamanı bilerek *boş* bırakıyordu: “Adı sanı bilinmeyen biri, işe sıfırdan, bilinmeyen bir yerden” başlayacaktı (Althusser, 2009: 254). Sapma, karşılaşma ve tutma, siyasal bir *boşlukta* gerçekleşecekti. Ortaya çıkacak sonuçlara önsel hiçbir erek, hiçbir ahlaki ya da politik nedensellik ilkesi karşılaşmayı yönetemezdi. Sadece siyasi boşluğu tespit eden değil, aynı zamanda, yeniden ve sıfırdan başlayabilmek için bütün kuramsal alanı da boşaltan, *felsefede boşluk yaratan* bir felsefeydi bu. *Tamamlanmış olgunun zorunluluğu* ile kendini bağlamayan, *tamamlanacak olanın zorunsuzluğuna* yerleşip, şeyleri o zamana kadar yapıldığı gibi hayal edildikleri biçimde değil, “edimsel gerçeklikleri” (*verità effettuale della cosa*) içinde düşünmeyi öneren bir felsefe (Althusser, 1999: 7): “...imgelem dünyasının değil, somut gerçekliğin ardından gitmenin gereğini düşünüyorum” (Machiavelli, 2009: 59).

Althusser'e göre “İtalya'nın ulusal birliğinin gerçekleştirilmesine elverişli, şansa bağlı bir *karşılaşma* oluşturmaya uygun bir olgusal konjonktür inşa edebilecek” politik pratik problemini (Althusser, 2015: 492), Machiavelli, genel bir siyaset teorisi inşa etmek için değil, tekil bir konjonktür içindeki tekil bir vaka olarak ele alır. Althusser'e göre, Machiavelli'nin siyasal düşünce geleneği içindeki “yalnızlığı”, onun sadece tekil bir konjonktür *üzerine* değil, aynı zamanda bir konjonktür *içinde* düşünmekte olduğunun tamamen farkında olmasından kaynaklanır (Althusser, 1999: 17-18). Siyasi bir boşluk içinde düşünmek, paradoksal olarak, içerisi verili koşullarla ve aktörlerle tamamen dolu bir konjonktür içinde düşünmek anlamına gelir. İtalya'nın “varlığından soyutlanmış” olmasına neden olan verili koşullar; dağınık ve birbirine *değmeyen* prensler, devletler ve halktan oluşan ham malzeme, ancak müstakbel prens politik kabiliyeti ile ulusal birliği sağladıktan sonra ‘gerçek bir varoluşa’ kavuşacak, biçim kazanacaktır. Dolayısıyla Althusser, çoğu zaman birbirinin yerine geçecek biçimde kullanmaya eğilimli olsa da, başlangıç, bir *hiçlikten* değil henüz biçim ve gerçek varoluş kazanmamış bir *boşlukta* başka bir şey olmayan bir konjonktürden olacaktır.

Peki politik bir problemi tekil bir konjonktür *içinde* ya da altında düşünmenin konjonktür *üzerine* düşünmekten farkı nedir? Bu soruyu hakkıyla yanıtlamadan önce Althusser için konjonktürün, şeylerin tamamına ermiş ve statikleşmiş bir yapısal eklemlenmesi ya da bir statüko olarak değil, Lenin'in terimiyle bir “fiili andaki” mevcut ve aynı zamanda henüz öngörülemeyen

öğelerin şansa bağlı karşılaşmalarıyla sürekli değişen bir birleşme ve ayrışma, bir araya gelme ve uzaklaşma oyunu olarak görüldüğü akılda tutulmalıdır. *Marx İçin*'in Althusser'inin terminolojisi ile ifade etmeye çalışırsak, hiçbir zaman “katıksız halde kendini göstermeyen” ve hep istisnâ ve tekil bir durum olarak karşımıza çıkan konjonktürün çelişkilerinin hep “aşırı belirlenmiş” (*surdétermination*) oluşuna yapılan vurgu, söz konusu eserde korunan yapısal nedensellik fikrini bir kenara bırakırsak, Althusser'in konjonktür kavrayışının 1960'lardan beri korunan bu karakteristiğini açık kılacak niteliktedir (Althusser, 2002: 130-131). Althusser'in, daha sonraları, konjonktürü, hep onun fiil hali olan *conjunction* (bağlaşım, birleşme, tesadüf) sözcüğüyle karşılamak gerektiğinin altını çizmesi boşuna değildir (Althusser, 2006a: 264).⁹ Konjonktürün bu iki kavranışı arasındaki nüans, *tamamlanmış olgunun zorunluluğu* ile *tamamlanacak olgunun zorunsuzluğu* perspektifleri arasındaki farkta ifadesini bulur. Ancak tamamlanacak olgunun rastlantısallığına ya da şansa bağlı karakterine duyarlı bir perspektife yerleşilebildiğinde, süregelen bir kuvvetler çatışması ya da oyunu olarak algılanacak konjonktürün ya da “edimsel hakikatin” (*verità effettuale*) olaya açıklığı içinde düşünmeye başlanabilir. Konjonktür, verili durumu oluşturan öğelerin karşılıklı olarak bir sayımı ya da özeti değildir; bunlar arasındaki sürekli değişen çatışmalı güç ilişkilerine karşılık gelir ve bu yeni tanımda verili durumun “öğeleri” yerini, politik bir görev ve hedef için mücadele bağlamında anlamını kazanan gerçek ya da potansiyel “kuvvetlere” bırakır. Konjonktür içinde düşünme çabası, yalnızca bütün verili koşulların ve belirlenimlerin karşılaştırmalı olarak hesaba katılmasıyla yetinmez, bunun ötesinde, mümkün olanın sınırlarında dolaşarak öngörülemez karşılaşmaları da paradoksal olarak hesaba katar ve beklenmedik olana hazırlık yapar. Bu bağlamda Machiavelli'nin siyaset “bilimi”nin pozitivist bağlamda kurucusu olarak değerlendirilmesinde es geçilen nokta, onun, tarihte ve siyasette sadece mevcut olana odaklanmadığı, şeylerin edimsel hakikatlerine ulaşabilmek için, onların değiştirilmesine dair bir politik iradenin mevcut olması gerektiğine dair taşıdığı öngörüdür (Terray, 1996: 263).

Machiavelli, bir teorik ya da politik problemi tekil bir konjonktür içinde düşünmemiş; konjonktür, onu söz konusu problemi düşünmeye itmiştir (Althusser, 1999: 18). Başka deyişle problemi, bir politik ya da pratik görev olarak ortaya koyan Machiavelli değil, konjonktürün kendisidir. Konjonktür

⁹ Tosel'e göre, Althusser'in düşüncesinde, “her varlık (insan, hayvan, toplum), bir dizi rastlantısal karşılaşma aracılığıyla üretilen bir konjonktürden başka bir şey değildir” ve “her konjonktür-yapı bir *conjunction*-olayın şansa bağlı sonucudur”. Aynı zamanda, Althusser'in 1960'larda benimsediği “yapı” fikrini de hep bir konjonktür içinde, konjonktürü de “üst-belirlenim” kavramı aracılığıyla hep sürekli değişen bir birleşim ya da *conjunction* altında düşündüğünü ayırt edebilmek önemlidir (Tosel, 2013: 15).

üzerine düşünmek teorik bir pratiktir (ki 1960’lar ve 1970’lerin başında Althusser’in “felsefede sınıf savaşımını” yürütürken ve teorik konjonktüre “müdahaleler”de bulunurken yaptığı tam olarak buydu); oysa konjonktür *içinde* düşünmek, bir politik hedef için yürütülen mücadelede “mevcut ya da potansiyel kuvvetler”i dönüştürmeye aday bir politik pratiktir (Bargu, 2012: 92). Machiavelli’nin *Prens* metni, bu anlamda, teorik bir çaba olmanın ötesinde, içerisinde yer aldığını hiçbir zaman aklından çıkarmadığı tekil bir konjonktüre bir kuvvet olarak etki etmek arzusuyla, kendini politik bir eylem ya da müdahale olarak örgütlemiştir.

Machiavelli’ye kendini dayatan politik problemin çözümü en nihayetinde bir karşılaşmaya bağlıdır: tekil bir konjonktürün nesnel koşulları ile henüz belirlenmemiş bir bireyin öznel koşullarının, başka deyişle, *fortuna* (talih) ile *virtù*’nun (“erdem” ya da siyasi “maharet”) karşılaşması. Henüz adsız prens, İtalya’nın siyasal birliğini sağlamak ve süreğen kılmak istiyorsa, *virtù*’su ile *fortuna*’ya nasıl yaklaşacağını bilmelidir. Sıradan bir yurttaşın prens haline gelişi ile “atomlarına ayrılmış” bir coğrafyanın bir ulusal devlet ya da yeni bir prenslik haline gelişi, bir ve aynı sürecin sonucudur. Yeni prens, inşa edilecek prensliği öncelemediği gibi, yeni prenslik de müstakbel prensten önce gelmeyecektir (Althusser, 1999: 73). Her şey halen gerçek bir biçim ve belirlenim kazanmamış siyasal boşluğun zorunsuzluğunda ortaya çıkacaktır. Biçimlendirilmeye müsait bir malzeme, elverişli bir fırsat, başka deyişle, iyi talih ile, bu malzemeyi işlemeyi bilecek bir bireyin politik maharetinin denk gelmesi iyi bir karşılaşmanın gerçekleştiği anlamına gelecektir: Tarihte Musa, Kyros, Romulus, Theseus gibi en yetkin hükümdarlara “yazgı [*fortuna*]... hammaddeyi vermiştir, onlar da kendilerine göre bu hammaddeyi işlemişlerdir. O fırsat önlerine çıkmasaydı içlerinde saklı yetenekleri yitip giderdi; eğer içlerindeki yetenek olmasaydı fırsat boşuna önlerine çıkmış olurdu” (Machiavelli, 2009: 21). Her şey, en nihayetinde konjonktürün öngörülemezliği ve ortadan kaldırılamayacak şansa bağlı karakteri ile tamamen bir rastlantıya bağlı gibi gözükür. “Talih” geçip gidebileceği, karşılaşma hiç gerçekleşmeyebileceği ya da gerçekleştikten sonra kısa süreli olabileceği gibi, talihin politik bir maharetle yönetilip istikrarlı bir devletin zemininin de inşa edilebileceği fırsatlar ortaya çıkabilir. Yine de, ne konjonktürün dünyanın yerinden oynatılabilmesi için sabit bir ‘kavrama’ noktası vardır (Althusser, 1999: 21), ne de tamamlanmış olgu, kendisinin kalıcılığına dair bir garanti sunabilmektedir.

Althusser’e göre Machiavelli, gerçeklik üzerine etkide bulunabilmek için henüz gerçek olmasa da mümkün olanın sınırlarında düşünüyor, mevcut olanın ötesini hedefliyordu (Althusser, 1999: 56; 68). Bunun için hem karşılaşmanın gerçekleşebileceği coğrafi yeri hem de talihi karşılayacak kişinin adını tamamen

boş bırakıyordu. Peki bu boşluk, Machiavelli'nin önermelerini, kendi önerdiğinin aksine, soyut ve genel bir siyaset teorisi haline getirmiyor muydu? Althusser'e göre, bu boşluk ve anonimlik, teorik bir soyutlamanın değil politik bir koşulun ve hedefin sonucuydu (Althusser, 1999: 77); teorik bir genellikten değil, politik pratiğin her daim öngörülemez olana açıklığından kaynağını alıyordu. Peki, siyasal bir boşluktan, bir karşılaşma yoluyla, mevcut hiçbir prensliğe benzemeyen bir prensliğin ve mevcut siyasal aktörlerden biri olmayacak yeni bir prensin ortaya çıkışını düşünmek tarih-dışı ve ütöpik bir bakışa kapı aralamamakta mıdır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için, öncelikle, aşağıda daha etraflı işleme fırsatı bulabileceğimiz bir noktayı açıklığa kavuşturmamız gerekir: Bir konjonktür ya da *verità effettuale* içinde düşünmek, verili olgusalılık ile kendini sınırlayan bir olasılık hesabının ya da stratejisinin ötesinde, henüz edimselleşmemiş ve soyut olan, ama mevcut olgusal durum kadar gerçek (mevcut olgusal durum içinde sarmalanmış öngörülemez) *virtüel* olanakların da nasıl edimselleştirilebileceği ve işlenebileceği üzerine düşünmek anlamına gelir. Ancak "gerçeklik üzerine etkide bulunabilmek için olanaklı olanın sınırlarında düşünmek" gibi paradoksal gözükten bir çaba ve konum, şimdi ve burada olanın içinde sarmalanmış ve verili olanın zorunluluklarına sıkı sıkıya bağlı bir bakışın duyumsayamayacağı geleceğe yönelik siyasal dönüşüm olanaklarını keşfe çıkabilmeye müsait bir politik pratiğin izini sürebilecektir. Bu konum, dolayısıyla, ütöpik değil, başka bir anlamda, gerçekliği bütün örtük olanaklarıyla birlikte kuşatabilmek bağlamında, olgusal bir realizmden çok daha derin bir realizmi temsil eder.¹⁰ Kaldı ki, Machiavelli, bize, siyasal bir boşlukta meydana gelebilmiş bir karşılaşmanın ya da sıfırdan yeni bir başlangıcın pekala ulaşılabilir somut bir hedef olduğunu göstermek istercesine, Cesar Borgia ampirik örneğini verir. Papa VI. Alexandre'nin oğlu ve 16 yaşındayken kardinal olan Borgia, herhangi bir siyasi unvana sahip değilken, bütün dinsel görevlerinden vazgeçerek seküler dünyada talihini aramıştır. Başlangıçta politik olarak hiçbir pozisyona ve maharete sahip olmayan Borgia, babasının papalık devletlerinin bir parçası olan Romanya'daki bir toprak parçasını kendisine sunmasıyla siyasal hayatına başlar. Ne bir devlete ne de bir siyasal yapıya, ne yöneticilere, ne de bir tebaaya sahip olan politik olarak şekilsiz bu toprak parçasından bir prenslik yaratacak ve prens olacaktır. Talih kendisine karşı dönene kadar da sıfırdan inşa ettiği ve onu İtalya'nın ulusal birliğini sağlayabilecek adaylardan biri haline getiren prensliği tam da Machiavelli'nin öngördüğü karşılaşmayı süregelen kılacak biçimde

¹⁰ Emmanuel Terray, Machiavelli'nin realizminin zamana bağlı olmayan bir "felsefi pozisyon" ya da teorik tercih olarak görülemeyeceğini, "olanaklılığın tarihsel koşullarına tabi" olmanın yanında, "edimsel gerçekliğe" müdahale edebilme hedefiyle ve "ne yapmalı?" sorusuyla mevcudun ötesinde geleceğe açık kalabilen bir realizm olduğunu vurgular (Terray, 1996: 261-263).

yönetebilmiştir (Althusser, 1999: 78). Cesar Borgia örneği, Machiavelli'nin önermelerinin, ütopyik ve teorik bir soyutlama olmadığını, somut politik bir geçerliliği haiz olduğunu gösterir niteliktedir. Yine de Borgia'nın akıbeti, aynı zamanda, politik pratik nezdinde ve konjonktür içinde düşünüldüğünde, hiçbir garantinin ya da nihai çözümün önceden elde edilemeyeceğini, gerçeklikte öngörülemeyen ve mevcut olanla çelişkili gibi gözükken kötü bir rastlantının etkilerinin, teori yoluyla değil, ancak genel hatları verilebilen somut ve yeni bir karşılaşmayla giderilebileceğini de gösterir. Bu boşluk, belirsizlik ve rastlantısallık, politik pratik ve mücadelenin önünü tıkayan değil, bilakis her daim geleceğe açık kalmasını mümkün kılan karakteridir.

Althusser'in Machiavelli'de bulduğu, onu Marx'tan bile daha çok büyülen cevher nedir? Balibar, Althusser'in *Marx için*'den beri arayışında olduğu, tarihi Hegel'deki gibi teleolojik olarak düşünme fikrine tam anlamıyla gerçek bir alternatifi ancak *Machiavelli ve Biz* metniyle sunabildiğini öne sürer (2009: 70). Gerçekten de Althusser'in "öznesiz ve ereksiz bir süreç olarak tarih"i düşünebilme çabasında, Machiavelli, Marx'tan çok daha "temiz" ve "sorunsuz" bir başlangıç noktası ya da zemini teşkil ediyor gibidir. Yine de Machiavelli'de onu büyüleyen sadece bu zemin değildir. Bu zeminle de bağlantılı olarak, Machiavelli onun için "eylem – yalnızca siyasal eylemin – koşulları ve biçimleri üzerine düşünmüş olan tek adam" olması vasfıyla esas olarak öne çıkmıştır (Althusser, 2015: 127). Althusser, "Marksizmin krizi"ni, muarızlarının atfettiği anlamın tersine, bir yenilenme ve yeniden düşünme fırsatı olarak selamladığı 1970'lerin sonundaki bir konuşmasında, Marksizmin şimdiye kadar ne "gerçek anlamda bir devlet teorisine" sahip olduğunu, ne de "sınıf mücadelesi örgütlerine, siyasal parti ve sendikalara dair teorik bir miras" bırakabildiğini "açıklıkla" vurgular (Althusser, 2017: 234-235). 1980'lerde ise, ne Marx ne de Engels'in bir politik pratik teorisi önerdiğini, böylesi bir teoriyi ancak Machiavelli'de bulabileceğimizi daha da açıklıkla ilan eder (Althusser, 2006a: 266). Sadece Lenin'de "pratik halde" bulunabilecek bir Marksist politik pratik teorisi ihtiyacı Machiavelli ile giderilmeye çalışılmıştır. Althusser, Machiavelli'de, pratiğin teori üzerindeki önceliğini olumlayan ve hakikatin verili olgusalıktan ibaret olmadığını ve barındırdığı çeşitlilik açısından sürekli değişim halinde olan bir kuvvetler oyunu olduğunu ustaca sezinleyen "gerçek bir materyalist filozof" bulmuştur. Machiavelli ile birlikte Althusser, bütün garantilerinden arınmış materyalizmin, kaçınılmaz olarak "bir şans, risk ve bahis felsefesi"ne dönüşmesi gerektiğini olumlar (Terray, 1996: 274). "Hakikat" eğer devrimciyse, bu onun er ya da geç bütün engellemelere ya da mistifikasyonlara rağmen bir gün 'tecelli' edeceğine dair bir tarihsel zorunlulukta değil, somut ve fiili kuvvetlerin sürekli mücadelesi içinde, şansa, rastlantıya ve öngörülemez

olana açık kalmasında esas anlamını kazanır. Hakikati, hep bir “edimsel hakikat” olarak düşünen Machiavelli aracılığıyla Althusser, politikayı, her potansiyel aktörün bu hakikate etkide bulunabilecek bir karşılaşmayı yönetmeyi ve örgütlemeyi amaçladığı ama hiçbirinin bir zafer garantisine sahip olamayacağı bir eylem ve mücadele sahası olarak düşünebilmeye geçmiştir (Lahtinen, 2009: 15-16). Politik pratik, tarihsel bir zorunluluktan aldığı güvencelerle değil, edimsel gerçeklik içindeki yerdeğiştirme ve yoğunlaşmalarla karakterize olan bir mücadele olarak var olabilecektir.

Machiavelli'nin, eserini “Muhteşem Lorenzo de' Medici'ye” takdiminde, “halkın karakterini tanımak için hükümdar, hükümdarların doğasını bilmek için halk olmak gerek” diye yazarken (2009: 2), siyasal düşünceler tarihçiliğine, kendisinin cumhuriyetçi mi yoksa monarşist mi, eserini müstakbel bir prensin mi, yoksa halkın mı bakış açısından yazdığına dair çözülmesi güç bir “muamma” bıraktığı kabul edilir. Machiavelli üzerine yapılan yorumlardan ziyade, bizatihi metnin kendisinden türeyen bu muammanın çözümü bir tarafa, Althusser'e göre, Machiavelli'nin, “potansiyel bir politik pratiğin potansiyel faileri olmaya çağıran bir yerden” bizi yakaladığı muhakkaktır (Althusser, 1999: 32). Machiavelli ve onun aracılığıyla Althusser'in çağrısı bugün radikal bir politikanın imkânı üzerine düşünmek için güncelliğini korumaktadır.

3. RADİKAL BİR POLİTİKA İÇİN VİRTÜEL BİÇİMLER

Bugün içerisinde bulunduğumuz konjonktürü en doğru tasvir eden mefhumlardan birinin belirsizlik olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. Son birkaç on yılda neo-liberalizmin toplumsal ve siyasal her mecra, değer ve alanı piyasanın “yaratıcı yıkıcılığına” maruz bırakan mantığı, sadece şimdiye kadar siyasal mücadelelerle elde edilen bütün konum ve hakları aşındırmakla kalmıyor, toplumu bir arada ve mümkün kılan neredeyse bütün bağları da giderek “buharlaştırıyor”. Toplumların kendilerini maddi ve manevi olarak yeniden üretebilme koşulları ve kapasitelerinin aşınmasının ötesinde, etkileri güvencesizlik, “esneklik” ve “kırılganlık” olarak deneyimlenen bu yıkıcı belirsizleştirme mantığı ve rejimi, son dönemde pandeminin de yoğunlaştırdığı sisle birlikte, aynı zamanda geleceği öngörebilme araçlarını da elimizden almaya başlıyor. “Bildiğimiz dünya” sona ererken, ne olan biteni tam olarak idrak edebiliyor, ne de geleceğe yönelik projeksiyonlarda bulunabiliyoruz. Belirsizliği yönetebilecek siyasal araçlar ve toplumsal mekanizmaların yok olmaya ya da etkisizleşmeye yüz tuttuğu bu vasatta, düzen içi siyaset de ya teknik bir uzmanlığa indirgeniyor ya da tersinden bütün bu belirsizliği ortadan kaldırayabileceğine inanılan otoriter lider ve rejimlere yer açan bir rotaya giriyor. Bu konjonktür karşısında, birkaç moment haricinde uzun yıllardır üzerindeki ölü

toprağını atamamış olduğunu söyleyebileceğimiz düzen dışı radikal ya da sol politikanın aktörleri, ya çoğu zaman bu belirsizlikten edilgin bir biçimde yakınmanın ötesine geçemiyor, ya da içerisinde bulunduğumuz ahvali “kapitalizmin krizi” ve “sürdürülemezliğin” bir nişanesi olarak işaretleyip, tarihsel zorunlulukların eninde sonunda kendilerini haklı çıkaracağı anı bekliyor. Her durumda, belirsizliğin ve olumsuzluğun tam da düzen dışı radikal bir politikanın ontolojik zemini ve esas malzemesi olduğu unutulmaya yüz tutuyor. İşte tam da böylesi bir konjonktür içinde, Althusser’in karşılaşma materyalizminin ana hatlarını çizdiği bir politik pratik anlayışı, bu belirsizliği salt teşhis etmenin ötesine geçip, *fortuna*’yı karşılayabilecek ve işleyebilecek, beklenmedik ve öngörülemeyen olana hazırlıklı olabilecek bir *virtù*’nun nasıl geliştirilebileceği üzerine yeniden düşünmeye doğru itiyor bizleri. Bu daveti değerlendirmeden ve karşılaşma materyalizminin bugün radikal bir politikanın imkânına dair sunabileceği perspektifleri daha da somutlaştırmadan önce, Althusseryan bir karşılaşma politikasının kuramsal zeminini muhtemel yanlış anlamalara ve eleştirilere karşı yeniden gözden geçirmemiz gerekiyor.

Öncelikle her şeyin en nihayetinde şansa bağlı bir karşılaşma etrafında döndüğünü öne süren bir politik pratik kavrayışının, potansiyel politik faileri, olayların rastlantılar tarafından yönetileceğini önceden kabul eden edilgin birer talih ya da *fortuna* izleyicisine dönüştürüp dönüştürmeyeceği merak edilebilir. Gerçekten de talihin ya da “şansın” bu kadar güçlü olduğu yerde, aktif bir politik pratiğe ve faillığe nasıl yer açılabilir? Althusser’in karşılaşma politikasının en öncelikli figürlerinden biri olarak gördüğü Machiavelli’nin, “taştığı zaman her şeyi alt üst eden, ortalığı sele boğan... bir ırmağa” benzettiği yazgı ya da *fortuna*’nın, yine de her şeyin tek başına nihai belirleyicisi olamayacağını, ancak “kendisine karşı koyacak erdemin [*virtù*] olmadığı yerde gücünü gösterebileceğini” vurgulayarak bu soruya ilk elden dolaylı bir yanıt sunmuş olduğu söylenebilir (Machiavelli, 2009: 94). Tarihi; önsel bir köken, erek, düzen, akıl ve mutlak bir determinizm fikrinden kurtarmak ve olumsuzluğu her türlü düzen ve zorunluluk fikrine öncelemek, her olayın hiçbir biçim kazanmadan rastgele ve keyfi biçimde gerçekleştiği (ki her şeyin mutlak bir determinizmle biçimlendiğini öne sürmekle, mutlak olarak rastgele geliştiğini savunmak aynı yanılığın iki yüzünü oluşturur) bir belirlenimsizlik ya da rastlantı metafiziğine savrulmak için değil, politik pratiğe yer açmak için girişilmiş bir hamledir. Tamamlanmış olgunun perspektifinden geriye doğru bakılıp tarihte birtakım eğilimsel yasallıklar, yapılar ve belirlenim biçimleri elbette teşhis edilebilir; fakat ancak tamamlanacak olgunun zorunsuzluğuna yerleşen ve içerisinde bulunduğu konjonktürden, gözlerini gerçekleştirmiş olanın ötesinde, gerçekleştirebilecek olana dikebilen bir materyalizm, talihi ve şansı yönetmeye aday bir politik pratiğe yer

açabilecektir. İstikrarsız bir konjonktür içinde her şeyin potansiyel olarak değişmekte ve akmakta olduğunun (şu meşhur *anything goes* formülüyle basite indirgenen) bilgisi, ancak tarihten *a priori* garantiler (bir köken ve verili bir özne konumu sözgelimi) bekleyenler için edilginleştirici ve apolitik bir konformizme kapı aralayabilir; Machiavelli gibi gözlerini tamamlanacak politik hedefe dikebilenler içinse, değişmekte olan en küçük şeyin de kendi tekilliğinde önem arz ettiğinin ve dikkat gerektirdiğinin pratik içinde edinilen sezgisiyle, yeni bir politik deney(im)in patikalarını açabilecek niteliktedir. Olumsuzluğun her türlü düzen ve belirlenim fikrine önceliği, politik pratiği ketleyen ya da edilginleştiren değil, bilakis mümkün kılan bir başlangıç noktası olarak düşünülmelidir.

Yine de tersinden sorulabilir: Karşılaşma politikası, *fortuna*'yı “saçlarından yakalayarak” bir konjonktürdeki kuvvetler oyununa etki edebilecek ve siyasal bir boşluktan yeni olanı yaratabilecek olan *virtù* sahibi bir politik aktörü, mucizevi mesiyantik bir kurtarıcı gibi beklemeyi mi öngörmektedir? Elimizde kalan, Sotiris'in öne sürdüğü gibi (Sotiris, 2020: 34), ya “volontarist bir kararcılık” ya da devrimci politikanın mesiyantik bir kavramlaştırmasının tersinden bir versiyonu olan beklenmedik olanı edilgince beklemek tutumu mu olacaktır? Bu soruları karşılayabilmek için öncelikle *virtù*'nun Machiavelli'de nasıl düşünüldüğü ve Althusser tarafından nasıl yorumlandığını daha açık kılmalıyız. *Virtù*, politik failin kişisel ya da özsel olarak, bir karizma gibi sahip olduğu bir özellik olmadığı gibi, bir bilinçlenme meselesi olarak da görülemez. Eğer “prens” *virtù*'su olduğundan söz edebileceksek, bu onun “*virtù* tarafından kapılmış hale geldiği” anlamına gelir. Anonim bir politik aktörün, mevcut tüm koşulların zorunluluğundan kopup yeniyi inşa etmeye koyulmasını mümkün kılan karşılaşma, bilinç ile sağlanabilecek bir durum değildir (Althusser, 1999: 122). “Eylem adamı”, tam olarak ne yapmakta olduğunun ya da eylemlerinin ne ifade ettiğinin tam bir açıklıkla hesabını yapamadığı bir duruma batmıştır. Onun için, gerçeklik, ne kuralları ne de zemin sabit olan ve sayısız patikayı barındıran konjonktürün kuvvetler oyunundan başka bir şey değildir (Lahtinen, 2009: 107-108). *Virtù*, siyasal pratiğin içinde ve pratik boyunca girişilecek aktif ve öngörülemez bir deney(im)in adıdır. Tam da bu yüzden bu kavram salt bir “erdem” olarak değerlendirilemez.

Virtù sahibi olmak ya da *virtù* tarafından kapılmak suretiyle anonim bir figürün politik aktöre dönüşümü, Althusser'in karşılaşma materyalizmi kuramını oluştururken sıkça andığı Gilles Deleuze'un kavramına başvuracak olursak, bir “oluş” [*devenir, becoming*] problemi olarak düşünülebilir.¹¹ Kısaca ve genel olarak

¹¹ Negri'ye göre Althusser'in son dönem düşüncesine “güçlü bir Deleuzecülük” hakimdir. Negri, “karşılaşma materyalizmi”nde “hem kendi düşüncesine yeni bir hız kazandıran hem de onu Deleuze'e yaklaştıran” bir damar bulunduğunu ifade etmektedir (Akt. Lasowski, 2019: 171-172).

tarif etmeye çalışırsak, oluşa açılabilmek, Deleuze için, bir bedenın karşılaşmalar boyunca verili halinden farklılaşması, başkalaşması ve neye muktedir olduğunu deneyimlemesi sürecidir. Bu anlamda, *virtù* tarafından kapılmak olarak tarif edilebilecek bir ‘prens-oluş’ süreci, bir başlangıç ile bir son arasındaki doğrusal bir “evrim” ya da bilinçlenme olarak kavranamaz (Deleuze ve Guattari, 1987: 238). *Virtù* sahibi olmak, bir özün tezahür etmesi ya da kendini açılması yoluyla bir kimliğin ortaya çıkması değil, talih ile iyi bir karşılaşma boyunca, politik aktörün neler yapabileceğini keşfe çıkmasıdır. Oluş olarak bu dönüşüm sürecinin ne önceden verili varış noktaları ne de kesin olarak belirlenebilir bir başlangıcı tespit edilebilir; *virtù* tarafından kapılma, hep sürekli değişim halindeki “aşırı belirlenen” tekil bir konjonktürün heterojen koşullarının “arasında”, “o esnada”, ya da Machiavelli’nin özgün sözcüğüyle bir *occasione*’de (fırsat, vesile, ortam) vuku bulmaktadır. Anonim bir figürün bir siyasal ‘virtüöze’ dönüşümü, gerçekteşmiş olanı zekice açıklayabilmesi ve analiz edebilmesinden önce, giriştiği deney(im) boyunca diğer herkesten daha fazla karşılaşmayı idare edebilmeyi ve karşılaşmadan yararlanabilmeyi öğrenebilmesi ile mümkün olacaktır (Lahtinen, 2009: 167). Bu anlamda, *virtù*, bir politik figürün elverişli bir uğrakta uygulamaya koyacağı kendinden menkul bir özellik değil, politik pratiğin şansa bağlı ve riskli oyununa dalan potansiyel faillerin aktif ve öngörülemez deneyimidir. Bu deneyim, ayrıca, edilgin bir inançla beklenen kurtarıcı bir şahsiyete özgülenebilen bir süreç değil, hâlihazırda eylem halindeki sayısız *virtù*’nun karşılaşmaları ile ortaya çıkan etkileşimle belirlenir. *Virtù*, hâlihazırda tekil konjonktürde karşılaşmalar ağı tarafından belirleneceği için, tek bir kurucu öznenin maharetine ya da “erdemine” indirgenemez; zira bir “süreç materyalizmi” olarak karşılaşma politikası, en nihayetinde, karşılaşmanın ve sürecin her türden özne ve faile önceliğini varsayar.¹² Politik failliğin ve faillerin oluşumu, eylem ve pratiğin gelişimi ile eş zamanlıdır (Morfino, 2013: 72). Politik fail, kendi eylemi, pratiği ve müdahalesinden önce var değildir (Tosel, 2013: 6). Söz konusu politik eylem ve müdahale, tarihsel bir teleolojinin taşıyıcılığını üstlenmeyeceği gibi, yeni politik düzenlenişin *ex nihilo* mesiyantik bir yaratımı da değildir (Sotiris, 2020: 478). Tam da bu politik eylem ve müdahale sayesinde, *fortuna* “taştığı zaman her şeyi alt üst eden bir ırmak” olmaktan çıkarak, biçimlendirilmeye müsait bir malzeme haline gelebilir ve karşılaşma “tutmaya” başlayabilir. Öyleyse *virtù*’dan söz ederken, bir mesih gibi her şeyin sonunda belirecek bir kurtarıcının kendinden menkul “erdemi”nden ya da

¹² Althusser, muhtemel bir “özne” fikrine ve konumuna savrulmaya karşı son söyleyişinde dahi hep tetikte olmuş ve karşılaşma materyalizminin öngördüğü politik pratiğin öznelereinden değil ancak “faillerinden” söz edilebileceğini açıkça ortaya koymuştur: “Pratiğin failleri varsa da, kendi niyeti ya da projesinin ontolojik ya da aşkınsal kökeni olarak bir öznesi yoktur” (Althusser, 2006a: 274-275).

dirayetinden değil, halihazırda tekil bir konjonktür içinde sarmalanan potansiyel politik faillerin politik pratik boyunca edindiği bir deneyim ve dönüşüm sürecinden söz ettiğimizi aklımızda tutmamız gerekir.

Politik pratisyenin, hem tekil bir konjonktürün içinde yer alıp, hem de bu konjonktürün verili koşullarının ötesine geçerek mevcutlara hiç benzemeyen yeni bir politik faillik ve pratiğe açılabilmesi nasıl mümkün olabilir peki? Bu ayrıca her şeyin nihayetinde çözüme kavuşacağı uzak gelecekteki bir hedefe kilitlenip şimdi ve burada olanı ıskalamak anlamına gelmeyecek midir? Bu soruları yanıtlayabilmek için, Machiavelli ve Althusser'in anladığı anlamda, konjonktürün, yalnızca edimsel/aktüel olguların, koşulların ve zorunlulukların sabit bir toplamından ibaret olamayacağını, aynı zamanda içkin bir tarzda sayısız dönüşüm potansiyeli, önceden nasıl biçimleneceği tam olarak kestirilemeyen sayısız olanak barındırdığını, dolayısıyla hep bir *conjunction* olarak düşünülmesi gerektiğini yeniden hatırlamamız gerekir. Konjonktürün, mevcudun verili koordinatlarının ötesinde “imkânsız” gibi görünen bir hedefin peşindeki radikal bir politik pratiğe açabileceği siyasal boşluk, onun hep kendiyle özdeş kaldığı düşünülen edimsel-aktüel durumunun ötesinde, sürekli olduğu durumdan farklılaşarak beklenmedik olana açık kalabilmesi sayesinde var olabilir. O halde, her tekil konjonktürün, edimsel/aktüel bir boyutunun yanında, onu yeni olana her daim açık tutan içkin bir potansiyellik boyutunun da mevcut olduğu akılda tutulmalıdır. Bu boyutun, politik *virtù* ile karşılıklı olarak nasıl etkileşimde bulunabileceği üzerine düşünebilmek için, Deleuze'ün “virtüel” kavramı ile bir bağlantı kurulabilir. “Virtüellik” üzerinden düşünülecek bir olanaklılık perspektifi, Aristoteles'in “potansiyellik” kavrayışında öngördüğü gibi, önceden verili bir ereğin/telos'un gerçekleşmesi olarak kavranamayacak ve gerçek anlamda yeni olanın yaratımına imkân tanıyacak bir zemin sunabilecektir. Deleuze'e göre, gerçekliğin, edimsel bir boyutunun yanında, virtüel bir boyutu da mevcuttur. Hem Althusser hem de Deleuze için zaman, dar bir tarihçiliğin yaptığı gibi, bir edimsel biçimin ya da olgunun diğerini nasıl takip ettiği açığa çıkarılarak kavranamaz; bunun yerine, zamanın işlevini kavrayabilmek için, virtüelin nasıl edimselleştiği izlenmelidir (Diefenbach, 2013: 170). Edimsel olanla simetri ilişkisi içerisinde bulunan klasik bir potansiyellik kavrayışında, potansiyel olanın “gerçekleşmesi”, edimsel koşullara ve duruma bakılarak önceden bir “olasılık” olarak az çok işaret edilebilir. Virtüel olanın “edimselleşmesi” ise, bir zorunluluk uyarınca vuku bulmaz. Tekil bir konjonktür içinde sarmalanan içkin virtüel olanakları, hesaplanabilir ve öngörülebilir “olasılıklardan” ya da “seçeneklerden” ayıran, onların gerçeklikle değil edimsellikle asimetric bir ilişki içinde bulunmasıdır. Bir olasılık ya da seçenek, şeylerin mevcut durumunun ya da tamamlanmış olgunun zorunluluğunun

izlerini ve “imgesini” taşır ve bu imgeden bağımsız, kendi başına bir gerçekliğe sahip değildir. Virtüel olan ise, edimselleşip edimselleşmemesinden bağımsız olarak bir gerçekliği haizdir; “edimsel olmadan gerçek”tir (Deleuze, 2010: 137). Althusser’in Epiküros bahsinde sapma ve karşılaşmadan önce işaret ettiği atomların “hayaletimsi varoluş”u ya da Machiavelli’nin müdahalede bulunmak istediği İtalya’nın “varlığından soyutlanmış” hali, bu bağlamda, Deleuze’ün gerçekliğin virtüel boyutu olarak adlandırdığı zemin olarak düşünülebilir. Her iki durumu da, en az edimsel kadar gerçek ama henüz edimselleşmemiş ya da biçim kazanmamış içkin bir “virtüellik bulutu” olarak değerlendirebiliriz. Virtüelin nasıl edimselleşeceğine dair *a priori* seçenekler yoktur; her edimselleşme, bu yüzden tekil bir yaratıma karşılık gelir. Bu bağlamda, bir olasılığın “gerçekleştiğinden” (realizasyon) söz edebilirken, virtüelin ancak önceden tam olarak kestirilemeyen “edimselleşmelerinden” (aktüelizasyon) söz edebiliriz (Deleuze, 1994: 211). Virtüelin edimselleşmesi, verili durumla tam olarak bir denklik içerisinde olmadan, gerçekliğin kendinden başka bir şeye dönüşmesi olarak radikal bir politikaya alan açar. Bu alan ise, uzak gelecekteki ütopyik bir anda değil, tam da şimdi ve burada sarmalanan ve henüz edimselleşmemiş virtüel olanakların işlenebilmesinde saklıdır. Zira tam olarak bir simetri içerisinde bulunmasa da, virtüel olanaklar, aşkın bir alanda değil, hep tekil bir konjonktüre içkin durumdadır.

Rastlantının ve karşılaşmanın rolünün hiçbir zaman ortadan kaldırılamayacağı bir zeminde, tekil bir konjonktürü sarmaladığı bütün virtüel olanakları ile birlikte düşünebilmek ve işleyebilmek, yeninin yaratımına karşılık gelen radikal bir politik pratiğin ön koşuludur. Kendini bir ‘muhalefet’ olmaktan öte düzen dışı radikal bir imkân olarak var edebilecek her politik pratik, mevcudun olasılıklarından hep fazla çıkan virtüel olanakların bu artığını nasıl işleyebileceğini öğrenmelidir. Yeninin yaratımına odaklanan politikanın *virtü*’su, tarihsel zorunlulukları kestirebilmesinden ve zekice analiz edebilmesinden önce, tekil bir konjonktürü beklenmedik olana açık tutan virtüel olanakları işleyebilmek için sürekli yeni deneylere girişebilmesinde ortaya çıkabilecektir.

Artık Althusser’in dolaylı olarak Marksizmin ve kendi içerisinde bulunduğu politik konjonktürün (ve mevcut politik aktörlerin) “krizine” bir müdahale olarak kurguladığı öne sürülebilecek olan karşılaşma materyalizmi kuramının (Sotiris, 2020: 472, 479), radikal bir politikayı yeniden düşünebilmek için sunabileceği perspektifleri daha somut olarak değerlendirebilecek bir noktadayız. İlk elden, karşılaşma materyalizminin, bugün içerisinde bulunduğumuz ve pandemi ile daha da kesifleşen belirsizliğin, radikal politikanın potansiyel faillerini illa ketleyici bir umutsuzluk ve sinizme yönltemeyebileceğini, bilakis belirsizliğin bu anonim faillere yeni bir manevra

kabiliyeti ve alanı veren, denemek, çabalamak ve görmek için virtüel imkânları sarmalayan güçlendirici kritik bir uğrağa dönüştürülebileceğini hatırlatan bir işlevi olabileceğini göz önünde bulundurabiliriz. Yapılması gereken şeyin, çoğu akademik Marksistin sürekli yinelediği gibi, kapitalizmin ve neo-liberalizmin krizinin düzenin sonunu yaklaştırdığı öngörüsünde bulunmaktan ibaret olamayacağını görmemiz gerekir. Her düzen ya da iktidar, Foucault'nun iktidara ya da düzene içkin olduğunu öne sürdüğü direniş noktaları ve kesintiler barındırır ki, Althusser'in karşılaşma materyalizmi, bir biçimde bu noktaların bir çözümlemesi olarak da düşünülebilir. Neo-liberalizm de ideolojik düzlemde sorunsuzca işleyen bir mekanizmalar bütünü değil, hata ve kesintilerle malul paradoksal bir uzama sahiptir. Karşılaşma materyalizmi de, bu paradoksal ve kesintili uzamda kendini var edebilecek radikal politik stratejilerin bir araştırması olarak geliştirilmelidir (Li, 2017: 59-60). Öte yandan, iyice işlenip geliştirilmesi gereken bir karşılaşma politikası, potansiyel politik failleri ütopyacı bir mantığa sığınmaktan da alıkoyabilir. Yolun sonunun görülemediği bu sisli ve puslu konjonktürde, tüm sorunlarımızın çözüme kavuşacağı nihai bir ütopyik ana nasıl sıçranabileceğini değil, ama en azından bütün olanakların tükenmiş gözüktüğü bir anda dahi atılacak bir adımın olabileceğini ve bir sonraki adımın ne olacağını düşünmeye sevk edecektir ki bu zannedilebileceğinin aksine, ütopyacı düşünceden daha umut vericidir (Massumi, 2019: 19). Virtüel olanağın belirli bir tarzda edimselleşmesi o olanağın “tamamlandığı” ya da “tükenmediği” anlamına gelmez; en verimsiz görünen belirsizliği, öngörülemeyen ve sezilemeyen sayısız virtüel olanak yeniden sarmalamaya devam ediyordur.¹³ Politikayı aktif ve öngörülemez bir deneyim olarak mümkün kılan, tekil bir konjonktüre içkin virtüel olanakların nasıl edimselleşeceğinin *a priori* bir bilgisine tam olarak vakıf olamayışıdır.

Elbette bütün bu mülahazalar, somut politik pratik içinde işlenmeye, geliştirilmeye ve tutarlı bir stratejiye dönüştürülmeye muhtaç gözükse de, günümüzde radikal bir politikanın virtüel biçimlerinin nasıl oluşturulabileceği üzerine göz ardı edilemeyecek perspektifler sunabilir. Öncelikle, ilk elden, günümüzde kendini düzen dışı radikal bir alternatif olarak var edebilecek her politik girişimin, gücünü tarihsel zorunluluklar ya da garantilerden alamayacağı gibi, hakikatin tek sahibi olduğu iddiasından da feragat etmesi gerektiğini görebilmemiz gerekir. Hakikatin “devrimci gücü”, kendiyle özdeş ve açığa çıkarılmayı bekleyen bir özü barındırmasından değil, kendinden sürekli farklılaşabilme ve verili olanın sınırlarından sapabilme imkânını

¹³ “Edimsel olan her şey durmadan yinelenen virtüellik çemberleriyle çevrilidir, bunların her biri de bir başka çember yaymakta ve hepsi edimseli çevreleyerek onun üzerinde etkiye bulunmaktadır” (Deleuze, 2016: 14).

taşımasındandır. Radikal siyaset, hakikate dayanmaktan ziyade, hakikati işlemeyi ve yeniden inşa etmeyi bilmelidir. Hem tekil bir konjonktürün içinde hem de sınırlarında ve ötesinde kendini var etmek durumunda olduğunun pratik bilgisiyle, uzun bir hazırlık ve örgütlenme mesaisi içerisinde, tam da içerisinde bulunduğumuz konjonktürdeki gibi, belirsizlikle ve beklenmedik olanla karşılaşmayı göze alabilmelidir. İkinci olarak, radikal bir politika, salt ‘muhalif’ bir sol çizgi olarak kalmak istemiyor ve köklü bir toplumsal dönüşümü hedefliyorsa, hala önemini yoğun bir biçimde korumasına rağmen, sadece devlet iktidarı ve mevcut siyasal aygıtların elde edilmesine odaklı kalmamalı, aynı zamanda, otonom ve tabandan gelişen hareketlerin karşı-iktidar biçimleri, uzamları ve örgütlenme biçim ve pratikleriyle rezonansa girmeyi öğrenmeli, yeni dayanışma biçimlerine önyargılı olmayı bırakmalıdır (Sotiris, 2020: 526). Dolayısıyla, politik pratiğin verili ve *a priori* bir öznesinin varsayılmayacağını, kendilerini “ezilenlerin” doğal temsilcisi ya da “öncüsü” olarak gören mevcut siyasal parti ve örgütlerin ötesinde, “halk hareketlerinin ‘kendiliğinden’ formlarına kapılıp gitmeden... yeni örgütlenme biçimleri aramaya çıkmak gerektiğini” akılda tutmalıdır (Althusser, 2015: 525). Ve en nihayetinde, politika için, kararlaştırılmaz olanların sahasının, kararlaştırılabilir olanlardan hep daha geniş olduğunu, ne kadar etkili ve maharetli gözükmüşse gözüksün, politik eylem ve pratiğin bir garantisinin olamayacağını görebilmeli ve işlerin istenmeyen istikametlerde ilerleyebileceğinin bilgisinin bir umutsuzluğa ve sinizme yol açmaması için eleştiri ve özeleştiriye sürekli diri tutmayı bilmelidir. Belirsizliğin ve rastlantının yönetimini piyasanın ya da politik egemenlerin eline terk etmeyen, her şeyin öngörülemez gibi gözüktüğü kritik eşiklerde, popülist otoriter lider ve kurtarıcıları beklemekten başka girişilebilecek deneyler, örgütlenebilecek iyi karşılaşmaların hala mümkün olduğunu duyumsayabilecek bir perspektife yerleşmeyi öğrenebilmelidir.

4. SONUÇ

Althusser, Machiavelli’yi tekil bir konjonktür *içinde* düşünen “ilk konjonktür teorisyeni” olarak siyasal düşünce geleneği içinde ayrı bir yere koyarken, bu ayrıksılığın ya da “yalnızlığın”, Machiavelli’nin teorik bir problemi bir konjonktür içinde düşünme becerisinden önce, konjonktürün, onu söz konusu problemi düşünmeye itmesine tamamen açık kalabilmesinden kaynaklandığını vurguluyordu. Machiavelli’nin *Prens*’in başında uzun uzadıya sıraladığı teorik hakikatler ya da tarihin yasaları, tekil bir konjonktürün uyarıları altında bu konjonktüre birer müdahale olarak üretiliyor ve etkide bulunuyorlardı. Bu da Machiavelli’nin “teorik” önermelerini, geleneksel felsefi statülerinden soyuyor ve kendilerini üreten politik pratiğe tabi kılıyordu (Althusser, 1999: 18-19). Aynı biçimde, buraya kadar radikal bir politikanın

imkânına dair işaret ettiğimiz perspektifler ya da kaçış çizgilerinin, genel bir radikal politika teorisinin ilkeleri olarak değil, içerisinde bulunduğumuz tekil konjonktürün panoraması içinde anlamlarını kazanabileceklerini akılda tutmamız gerekir. Bütün bu kaçış çizgilerinin; “talihsiz” görünen konjonktürümüzün kesif belirsizliğinin ve bu belirsizliğe eşlik eden sol politikanın onu ya sizizmle yoğrulmuş edilgin bir politik doğruculuğa ya da aynı geleneksel yöntemleri izleyerek farklı sonuçlar alabileceği sanısına hapseden krizinin ötesine geçebilecek, yeni bir politik pratik ve deney(leme) içinde çizilebileceği de Althusser’in karşılaşma politikasından çıkarmamız gereken en önemli derslerden biridir. Karşılaşma materyalizminin, bütün dünyada neo-liberalizmin ve solun krizinden yeni başlangıçlar yaparak sıyrılabilecek politik aktör, yordam ve pratiklerin neler ve kimler olabileceğine dair net bir reçetesi yoktur. Zira burası politik pratiğin hep tekil bir konjonktür içinde belirlenebileceğinin farkında olan bir teorik perspektifin durması gereken yeri imler. Mevcut konjonktürde sarmalanan virtüel olanakların nasıl edimselleşebileceğini önceden bütünüyle tahmin edebilen ne bir teorik ne de politik pratik mümkündür. Radikal politikanın virtüel faillerinin, sürekli yeni deneylere aktif bir biçimde girişmekten, yeniden ve yeniden zar atmaktan başka bir çareleri yoktur.

Althusser’in 1980’lerdeki son söyleşilerinden birinde, karşılaşma materyalizminin, “felsefe adını hak eden bir sistem biçiminde derinleştirilebilecek bir felsefe olmadığını”, “buna ihtiyaç olmadığı gibi, bunun mümkün de olmadığını” vurguladığına yukarıda değinmiştik (Althusser, 2006a: 25). Bu vurguda, söz konusu “yeraltı akımının” teorik olarak henüz yeterince geliştirilmediğine dair bir kabullenmenin ötesinde, pratiğin teori karşısındaki önceliğini teslim eden ve olumlayan bir bakışı ayırt etmemiz gerekir. Aynı söyleşide, Althusser, pratiğin felsefeye hiç beklemediği anda “arkadan baskın yaptığından” söz ederken (Althusser, 2006a: 276), karşılaşma materyalizminin ancak tekil bir konjonktürde girişilecek bir politik pratik içerisinde gerçek anlamını ya da etkinliğini kazanacağı ve mevcut felsefi pozisyonları boşa düşürebileceğini görebilmemizi istiyordu. Althusser’in politik “yalnızlığı” ve gerilimi, teorik aygıtını kendi konjonktürü içinde politik bir müdahale ve eyleme dönüştüren Machiavelli’den farklı olarak, karşılaşma materyalizmi tezlerini ve *Machiavelli ve Biz* eserini kendi sağlığında yayımlatmamış olmasından ileri geliyordu. Yine de bugün bu iki eserden çıkarabileceğimiz bir ders varsa, o da karşılaşma materyalizmi gibi politik pratiğin koşullarına odaklanan herhangi bir teorinin ancak bir radikal karşılaşma politikası ve deneyimi içerisinde kendisini dolaşıma sokabileceği ve somut bir etki yaratabileceğidir. Bugün yeniden Althusser okumanın bir anlamı olacaksa, bunun yolu, Althusser’in karşılaşma

materyalizminin bu keşfinin izini pratik içerisinde sürmekten geçecektir. Althusser'in çağrısı hala güncel ve işlenmeyi beklemektedir.

KAYNAKÇA

Althusser, Louis (1989), Lenin ve Felsefe (İstanbul: İletişim) (Çev. Bülent Aksoy, Erol Tupar, Murat Belge).

Althusser, Louis (1999), Machiavelli and Us (London: Verso) (Çev. Gregory Elliott).

Althusser, Louis (2002), Marx için (İstanbul: İthaki) (Çev. Işık Ergüden).

Althusser, Louis (2006a), Philosophy of the Encounter (London: Verso) (Çev. G. M. Goshgarian).

Althusser, Louis (2006b), “Amiens Savunusu (1975)”, Makyavel'in Yalnızlığı, (Ankara: Epos) (Çev. Turhan Ilgaz): 219-270.

Althusser, Louis (2009), Kriz Yazıları (İstanbul: İthaki) (Çev. Alp Tümertekin).

Althusser, Louis (2015), Gelecek Uzun Sürer (Ankara: Bilgesu) (Çev. İsmet Birkan).

Althusser, Louis (2017), “The Crisis of Marxism”, <https://viewpointmag.com/2017/12/15/crisis-marxism-1977/> (30.04.2021)

Balibar, Étienne (1991), Althusser için Yazılar (İstanbul: İletişim) (Çev. Hülya Tufan).

Balibar, Étienne (2009), “Eschatology versus Teleology: The Suspended Dialogue between Derrida and Althusser”, Cheah, Peng ve Suzanne Guerlac (Der.), Derrida and the Time of the Political (Durham ve London: Duke University Press): 57-73.

Bargu, Banu (2012), “In the Theater of Politics: Althusser's Aleatory Materialism and Aesthetics”, Diacritics, 40 (3): 86-111.

Birdal, Serhat Celal (2010), Althusser'in Kuramsal Dönüşümleri Üzerine Eleştirel Bir İnceleme (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Deleuze, Gilles (1994), Difference and Repetition (New York: Columbia University Press) (Çev. Paul Patton).

- Deleuze, Gilles (2010), Bergsonculuk (İstanbul: Otonom) (Çev. Hakan Yücefer).
- Deleuze, Gilles (2016), “Edimsel ve Virtüel”, Cogito, 82 (Çev. Hakan Yücefer): 14-17.
- Deleuze, Gilles ve Félix Guattari (1987), A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia (Minneapolis: University of Minnesota Press) (Çev. Brian Massumi).
- Diefenbach, Katja (2013), “Althusser with Deleuze: How to Think Spinoza’s Immanent Cause”, Diefenbach, Katja, Sara R. Farris, Gal Kirn ve Peter Thomas (Der.), Encountering Althusser (London: Bloomsbury): 165-184.
- Elliott, Gregory (1999), “Introduction: In the Mirror of Machiavelli”, Machiavelli and Us (London: Verso) (Çev. Gregory Elliott): xi-xxii.
- Lahtinen, Mikko (2009), Politics and Philosophy: Niccolò Machiavelli and Louis Althusser’s Aleatory Materialism (Leiden: Brill) (Çev. Gareth Griffiths ve Kristina Kõlhi).
- Lasowski, Aliocha Wald (2019), Althusser ve Biz (İstanbul: İletişim) (Çev. Ayşe Meral).
- Li, Promise (2017), “Althusser’s Clinamen: Aleatory Materialism and Revolutionary Politics”, Mediations, 30 (2): 57-62.
- Machiavelli, Niccolò (2009), Hükümdar (İstanbul: İş Bankası) (Çev. Necdet Adabağ).
- Marx, Karl (2009), Demokritos ile Epikuros’un Doğa Felsefeleri (Ankara: Sol) (Çev. Hüseyin Demirhan).
- Massumi, Brian (2019), Duygu Politikası (İstanbul: Otonom) (Çev. Hakan Erdoğan).
- Matheron, François (2008) “Louis Althusser, or the Impure Purity of the Concept” Bidet, Jacques ve Stathis Kouvelakis (Der.) Critical Companion to Contemporary Marxism (Leiden: Brill): 503–27.
- Montag, Warren (2013), Althusser and His Contemporaries (Durham ve London: Duke University Press).
- Morfino, Vittorio (2013), “History as ‘Permanent Revocation of the Accomplished Fact’: Machiavelli in the Last Althusser”, Diefenbach, Katja, Sara R. Farris, Gal Kirn ve Peter Thomas (Der.), Encountering Althusser (London: Bloomsbury): 61-74.

Sotiris, Panagotis (2020), *A Philosophy For Communism: Rethinking Althusser* (Leiden: Brill).

Terray, Emmanuel (1996), "An Encounter: Althusser and Machiavelli", Callari, Antoni ve David F. Ruccio (Der.), *Postmodern Materialism and the Future of Marxist Theory* (Wesleyan: University Press of New England): 257-77.

Tosel, André (2013), "The Hazards of Aleatory Materialism in the Late Philosophy of Louis Althusser", Diefenbach, Katja, Sara R. Farris, Gal Kim ve Peter Thomas (Der.), *Encountering Althusser* (London: Bloomsbury): 3-26.

DELEUZE VE GUATTARI'DE İLİŞKİSEL MARKSİZM'E
DAİR POLİTİK BİR MÜDAHALE

A POLITICAL INTERVENTION TO RELATIONAL
MARXISM IN DELEUZE AND GUATTARI

Emre ÖZCAN*

ÖZ

Bu çalışma, Deleuze ve Guattari'nin Marksizm'e dair geliştirdikleri politik ontolojiyi, İlişkisel Marksizm'e politik müdahale olarak görmektedir. İlişkisel kavrayışını bir yöntem değil, düzlem olarak benimseyen düşünürlerin Marksizm'i kavrama biçimleri ilişkisel üzerindedir. Bu ilişkisel gerek ortakduyusal yaklaşımla gerekse de içsel ilişkiler felsefesiyle kurulmadığı gibi organizmacı anlayışa dayalı parça-bütün ilişkisinden de yola çıkmamaktadır. Burada ilişkiye giren terimlerin ilişkinin kendisine indirgenemeyeceği temel kalkış noktasıdır. Düşünürler, buradan hareketle terimlerin ilişkisinin iki bağımsız kendiliğin (*entity*) ilişkisi değil, birbirine içkin bir asamblaj (*assemblage*) ilişkisi olduğunu savunmaktadır. Böylelikle Marx'ın kapitalizmin toplumsal kuruluşu için ortaya koyduğu “özgür işçi” (*vogelfrei*) ile “para sahibi”nin karşılaşması, akışlar olarak kapitalist asamblaj ilişkisi şeklinde düşünülmektedir. Bu iki ögenin karşılaşması, Deleuze ve Guattari'de virtüel, daha doğrusu virtüel olanın edimselleşmesi olarak aktarılmaktadır. Virtüelin edimselleşmesiyle öznellik üretimleri içinden ele alınmaktadır, yani emek gücünden başka satacak hiçbir şeyi olmayan “özgür işçi” ile onun emek gücünü satın almak için

* Öğr. Gör. Dr., Başkent Üniv., Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, eoacan@baskent.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0877-2457>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 20.05.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 22.07.2021

hazır hale gelen “para sahibi” öznellik üretimleri olarak serimlenmektedir. Öznellik üretimlerini düşünmekse ikilinin makine teorisinden bağımsız olarak kavranamazdır. Öznellik üretimleri “makinesel süreçler”e içkindir. Tüm bunların doğrultusunda bu çalışma, Deleuze ve Guattari’nin politik ontolojisinde terimlerin ilişki karşısındaki özerkliğini asamblaj kuramı üzerinden ortaya koyarak ilişkiselliği nasıl kavradıklarına değinecek, buradan hareketleyse Marx’ta kapitalizmin ilişki kurulumu olarak “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasını nasıl ele aldıklarını analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler: İlişkisel Marksizm, Deleuze ve Guattari, Karşılaşma, Öznellik Üretimi, Makine.

ABSTRACT

This study sees the political ontology developed by Deleuze and Guattari regarding Marxism as a political intervention in relational Marxism. The philosophers who adopt the concept of relationality as a plane rather than a method in their works, handle to Marxism in the focus of relationality. This relationality isn’t built with the common sense approach and the philosophy of internal relations. It is not part-whole relationship based on organism understanding. For thinkers, it is the main point of departure that the terms in the relationship can’t be reduced to the relationship itself. Based on this claim, the relation of terms isn’t the relation of two independent entities, but an assembly relation inherent to each other. The encounter between the “free labor” and the “owner of money” that Marx put forward for the social organization of capitalism is considered as the relation of capitalist assembly as flows. The encounter of these two elements is presented in Deleuze and Guattari as the virtual or the actualization of the virtual. The actualization of the virtual is dealt with in the context of the productions of subjectivity. “Free labor” and “owner of money” are revealed as the productions of subjectivity. Analyzing through subjectivity productions can’t be conceived independently from Deleuze and Guattari’s machine theory. Firstly, this study put forward the issue of autonomy of terms against relation in Deleuze and Guattari’s political philosophy through assembly theory and will address how thinkers grasp relationality. Then, it will analyze how is handled the

encounter between the “free worker” and the “owner of money”, perceived as the relationality of capitalism in Marx.

Keywords: Relational Marxism, Deleuze and Guattari, Encounter, Subjectivity Production, Machine.

GİRİŞ

20. yüzyıl Marksizm’i “yapısalcı” ve “öznelci” hatlar üzerinden bir buhrandan geçerken 21. yüzyıl Marksizm’ine kapı aralandığında özne-yapı ikiliğine müdahale eden farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımların temellerinden birini yer yer sosyoloji disiplinine referansla karakterize olan *İlişkisel Marksizm* oluşturmaktadır. Sınıf çözümlerinin geride kaldığına yönelik akademik ve politik fikirlerin yoğunlaştığı bir dönemde tarihin, sınıflar mücadelesinin tarihi olduğu fikrinden vazgeçmeyerek konumlanan ilişkisel Marksizm, birçok ilişkisel Marksist anlayışı barındıran bir çatı kavramı ifade etmektedir. Bu durum, Marx’ın ilişkisel ele alınışındaki farklılaşmaları ortaya koyduğu gibi, bunun açığa çıkardığı muğlaklıkların görülmesine de olanak tanımaktadır. Nihayetinde toplumsal olguları “ilişki” şeklinde kavrayan Marx’ın (ki, bunun şeylerden bahsetmeye kapıları kapatıp kapatmadığı tartışmalıdır, çünkü şeyler de ilişkiler olarak kavranabilir) ilişkisel bir düşünür olduğunu inkâr etmek oldukça zor bir çabadır; onun politik ontolojisi ilişkisellik üzerine kuruludur. Örneğin, ilişkisel sosyolojinin öncü isimlerinden Mustafa Emirbayer (1997), Marx’ı Simmel’le birlikte –her ne kadar tözcülüğün sınırlarından kurtulamamış olsa da– klasik sosyolojinin ilişkisel düşünürleri arasında sayıyordu. Nick Crossley (2011), Marx’ın sosyolojik kategorilerin içerisine sıkıştırılamayacağına inanarak onu ilişkisel bir filozof olarak algıyordu. Erik Olin Wright (1998), Marx’ın sınıf yapısının sınıflar arasındaki ilişkiler, sınıf oluşumunsa sınıf içindeki ilişkiler olduğunu savunuyordu. Bertell Ollman (2006), Hegel’e yasladığı “içsel ilişkiler felsefesi”ni inşa ederek Marx’ı bunun üzerinden okuyordu. Süreçlerin yapısallığına odaklanan ve üretim ilişkilerinin sınıf oluşumu üzerindeki yapısal baskısını “deneyim” kavramıyla açıklayan Edward Palmer Thompson (2004: 39), “sınıfı bir ‘yapı’ ve hatta bir ‘kategori’ olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekten olan (ve oluşumu da gösterilebilen) bir şey olarak görüyorum. Bundan da öte sınıf nosyonu, tarihsel ilişki nosyonunu gerektirir” diyordu. İktidar alanını bütünüyle ilişkisel olarak gören Nicos Poulantzas (1992), Marx’ın tespit ettiği artı-değer üretim biçiminden filizlenen iktidar ilişkilerinin, farklı sınıf perspektifleriyle sınıflar-arası ilişkiler sistemi içinde konumlanan politik ve ideolojik erklerle ilişkisi içinde kurum ve aygıtlarda somutlaşmasını ortaya koyuyordu. Pierre Bourdieu’daysa (1984) “toplumsal uzay” kavramı

doğrultusunda kurulan “hacim”, “kompozisyon” ve “yörünge” analizi sınıf nosyonuna ilişkişel yaklaşılmasını sağlıyordu. Bu örneklerin dışında Marksizm’i doğrudan ilişkişellik üzerinden okuyan, emeğin direnişinin politik-tarihsel ve kavramsal öncelliğinden ayrılmayan, kendi içinde fazlasıyla farklılaşmalara sahip (İtalyan Otonomistler, Amerikan Solu, tarihsel materyalizm gelenekçileri, Hegelci hat) oldukça geniş bir “Açık Marksizm” literatürü de söz konusuydu. Buradaki en önemli perspektif, sermayenin “şey” değil, “toplumsal ilişki” ve buna içkin “toplumsal güç” olarak çözümlenmesine dair köklü bir paradigmanın Marksist literatüre yerleştirilmiş olmasıydı. Böylelikle emek ve sermaye iki ayrı kendilik şeklinde değerlendirilmemekteydi. Aynı şekilde devlet aygıtı da toplumsal ilişkişelerin bir biçimini ifade ettiğinden bu ilişkişelerden bağımsız bir ontolojiyle düşünülmemekteydi. Sermaye de devlet de katılmış/metafizikleşmiş bir bütünlük olarak “içerisi-dışarı” ikiliğine sıkıştırılmamaktaydı.

Açık Marksizm geleneğinin bazı kollarını dışarıda bırakırsak Hegel’e sadık kalan ilişkişel yaklaşımlar içerisinde öne çıkan kuram, -her ne kadar Ollman’la özdeşleşse de- parçaların diğer parçalarla Bütün dahilinde kurdukları asli ilişkişelerden meydana geldiğini savunan “içsel ilişkişeler felsefesi”dir. Bu yaklaşımda her bir parça Bütün’ün ilişkişelerini yansıtmaktadır, yani “karşılıklılık” ve “içsel bağıntılılık” olarak Bütün her bir parçada içerilmektedir. Soyutlanmış bir birim olarak tikel bir parça olmanın kendisi onun kurucu niteliklerinden biri olması hasebiyle parça, Bütün’den ayrıldığında olduğu şey her ne ise o olmayı bırakmaktadır. Bütün’den ayrılmış bir parça, parçalar arasındaki ilişkişeyi birbirine dışsal kılmaktadır. Parçaların ilişkişeleri birbirine dışsal olduğunda Bütün, organik bir birliğe sahip değildir. Hegel’in *Mantık Bilimi*’nde (1991) ortaya koyduğu gibi, birleştirilmiş şeyler arasında nasıl bir ilişki olursa olsun, onların doğasını hiçbir suretle ilgilendirmeyen bu ilişki onlara dışsaldır ve hatta birliğin benzerliğine eşlik etse dahi sadece bir bileşimden, karışımından, yığılımdan ibaret kalır. Demek ki, içsel ilişkişelere sahip olmayan bir Bütün, olsa olsa parçaların bir yığını haline gelip değişime/dönüşüme kapılarını kapatmaktadır. Ayrıca parçaların her birinin değişime uğraması, aralarındaki ilişkişenin değişime uğraması koşuluna bağlıdır ya da tam tersi olarak parçalar değiştiğinde ilişkişenin de değişebileceğine inanılmaktadır. Örneğin, işçi ile üretim araçları arasındaki ilişkişenin olumsal değil, özsel ve zorunlu bir bağ olduğu iddia edilerek, ikisi arasındaki ilişkişeyi değişime uğradığında üretim aracı ve işçi de değişmekte ya da üretim aracı ve işçi değişime uğradığında aralarındaki ilişkişeyi farklı bir hüviyet kazanmaktadır. Buna en net şekliyle inanan Ollman, *Yabancılaşma: Marx’ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*’nda (2015) şeyleri ilişkişeler olarak kavramanın parçalar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkişesini şeyin kendisine içselleştirmek anlamına geldiğini vurgulayarak Marx’ın bunu fiziksel nesnelere de kapsayan tüm toplumsal faktörler

için geçerli kıldığını düşünmektedir. Ollman (2015), Marx'ın "ilişki"nin anlamını onunla ilgili olan her şeye genişletip terimleri daima ilişkide olduğu terimlerle özgül bağlantıları dahilinde kullandığını savunup ona içsel ilişkiler felsefesi atfetmektedir. Bunun için dört temel önerme sunmaktadır (Ollman, 2015): Birincisi, Marx'ın şeyleri ilişki olarak kavradığına dayalı argümandır. İkincisi, insan ve doğanın birbirlerine içsel bağlarla bağlı bir ilişki olarak ele alınmasıdır. Üçüncüsü, Marx'ta şeyler ile toplumsal ilişkiler arasına silinmez bir çizgi çekildiğine dayanarak Marx'ın fiziksel dünyada ne tür bir etkileşim tespit ettiğinin, doğa ve toplumun iki ayrı dünyasını nasıl ilişkilendirdiğinin ortaya konulmasıdır. Sonuncusuysa Marx'ın Leibniz, Spinoza, Hegel'den aynı düzlemde etkilendiği vurgulanarak parçanın Leibniz için "monad"a, Spinoza için "doğa'nın suretleri"ne, Hegel içinse ideanın kendisine denk düştüğünün altı çizilip bu farklılığa rağmen hepsinin Bütün ile parça arasındaki ilişkiyi aynı mantıksal formda anlamlandırıldığına yaslanan görüştür.

Ollman'ın bu dört başlığının her birinin ayrı ayrı analizi Marx'a referansla şüphesiz özel ve ayrıntılı bir çaba gerektirmektedir. Fakat meselenin değerli yanı, bir kuramı masaya yatırıp reddetmekten ziyade onun işlevini ortadan kaldırmak olmalıdır. Bu, bir kavramı ya da kuramı eleştirmeye değil, doğrudan işlevsizleştirmeye yönelik müdahaledir. Kaldı ki, içsel ilişkiler felsefesinin başka Marksist düşünür ve sosyologlarda da mevcut olduğu düşünüldüğünde bu müdahale fazlasıyla önem kazanmaktadır (Sayer, 1992; Corrigan ve ark., 1978). İçsel ilişkiler felsefesinin en önemli işleviyse toplumsal olanı parça-Bütün temelli okumaya tabi tutmasıdır. Her bir parçanın Bütün'ün ilişkilerini yansıtması zorunluluğu, yani parçanın varlığının Bütün'le ilişkisine bağlanması varlık sahaları şeklinde kurulan birey-toplum ilişkilerinin özdeşlik ve bu bağlamda temsil ilişkisi içerisinden ele alınması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla birey, toplumla uzaklığı ya da yakınlığı doğrultusunda anlam kazanmaktadır. Bu yaklaşım, toplumsal olanın kavram olarak ele alınmasının tezahürüdür. Çünkü organik bir Bütün olarak toplumdan söz etmek onu kavram olarak ele almaktan geçmektedir.

İçsel ilişkiler kuramının işlevsizleştirilmesine ilişkin en özel çabalardan birinin, Marksizm'in melezlendiği bir felsefe tarihi içerisinden bu eforu sarf eden, Fransız post-yapısalcılığın önemli isimlerinden Deleuze ve Guattari'de bulunduğu iddia edilebilir. Bu iddia, güncel ilişkiyel Marksizm tartışmalarına politik bir müdahalede bulunmaya yaramaktadır. Deleuze ve Guattari'nin Marksizm'i ilişkiyel kavradıklarına dair kendilerinde herhangi bir ifadeyle/yorumla karşılaşılmadığı gibi literatürde düşünürleri bu eksene yerleştiren yaklaşımlara rastlamak da mümkün değildir. Düşünürlerin kuramsal düzlemi Marksizm'le ifade edildiğinde genellikle "minör-Marksizm" kavramsallaştırılması göze

çarpmaktadır (Holland, 2014; Pellejero, 2014; Thoburn, 2009). Bu çalışmadaki amaçsa düşünürleri ilişkisel Marksizm şemsiyesine dahil etmek değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, düşünürlerin belirli kavram setleri aracılığıyla Marksizm'e ilişkin geliştirdikleri politik ontolojinin, ilişkisel Marksizm'e dair önemli bir müdahale olduğunu ortaya koymaktır.

İkilinin Marksizm'e dair geliştirdikleri politik ontolojinin en önemli sonuçlarından biri, Hegelci parça-Bütün ilişkisiyle tarif edilen içsel ilişkiler felsefesine yönelik müdahaledir. Düşünürler, cepheden tutum aldıkları içsel ilişkiler kavramını hiçbir zaman kullanmasa da Deleuze, David Hume üzerine kaleme aldığı ilk kitabı olan *Ampirizm ve Öznellik*'te (2008) “ilişkilerin kendi terimlerine dışsal” olduğunu net bir şekilde vurgulamaktadır. Bu vurgu, Deleuze'ün kendi çalışmalarının yanı sıra Guattari'yle birlikte yazdığı *Anti-Ödipus* (2012) ve *A Thousand Plateaus* (1987) eserlerinde kullanılan asamblaj, gösterge, toplumsal makine, şizoanaliz, grup çözümlemesi gibi birçok teoride nüfuz etmeyi sürdürmektedir. Dolayısıyla ilişkilerin dışsallığı konusunda Guattari'yle bina edilen bu teoriler arasında düzlemsel bir süreklilik göze çarpmaktadır. Bu kavram seti arasında ilişkisel Marksizm ve içsel ilişkiler felsefesine yönelik müdahaleyi anlayabileceğimiz can alıcı teori ise “asamblaj” kuramıdır.

1. İLİŞKİLERİN DIŞSALLIĞINDAN ASAMBLAJ TEORİSİNE

Hume'un ele aldığı, Deleuze'ünse *Ampirizm ve Öznellik*'te (2008) ampirizmin ortaya koyduğu biçimiyle özne problemini açıklamak adına sıklıkla vurguladığı şey, terimlerin ilişki karşısında özerk oluşudur. Fakat Deleuze'ün buradaki amacı, diğer filozoflarda olduğu gibi Hume'a dair yeni bir okuma sunmaktır. Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de (2009: 24) ilişki sözcüğünü, imgelemde iki ide arasında bağ kurulmasını ve bir idenin diğerini akla getirmesini sağlayan nitelik ile düşlemde rastgele birleşen iki ide için dahi bu ideleri karşılaştırmayı mümkün kılan koşul şeklinde ikiye ayırmaktadır. Hume'a göre birincisi, günlük dildeki ilişki sözcüğünün anlamıdır. Fakat bu anlam, sadece felsefe içinde arada bağ kuran bir ilke olmadan da bir inceleme konusu kılınabilmeyi içerebilecek noktaya çekilebilmektedir. Bu eksende Hume (2009: 59), felsefi ilişkilerin kaynakları sayılabilecek benzerlik, özdeşlik, zaman ve mekân ilişkileri, nicelikte veya sayıda oran, nitelik derecesi, karşıtlık ve nedensellik şeklinde yedi felsefi ilişki türü belirler ve bu ilişkileri idelere bağlı olanlar (benzerlik, zıtlık, nitelik derecesi, nicelikte veya sayıda oran) ile idelerde bir değişiklik olmadan da değiştirilebilenler (özdeşlik, zaman ve mekân ilişkileri, nedensellik) biçiminde ikiye ayırır. İlki idelere dışsal değilmiş gibi görünürken ikincisi için tam tersi açığa çıkmaktadır. Oysaki Deleuze'ün iddiasında gerek ide gerekse nesne ilişkileri olsun ilişkiler hepsinde kendi terimlerine dışsaldır. Bu da terimlerin heterojenliği anlamına gelmektedir.

İlişkiden doğası gereği verili bir izlenim veya ideden henüz verili olmayan bir şeyin idesine geçmemizi sağlayan şey olarak değinildiğine dikkat çeken Deleuze, ilişkilerin terimlere dışsallığı tezinin, “akılcılık” (*rationalism*) karşıtlığıyla anlaşılabilirliğini düşünmektedir. Ona göre, akılcılık bir ideden başka bir ideye geçişi idenin kendisiyle açıklayıp ilişkilerin terimlere içsel olduğunu söylediğinde ya ilişkiyi kendi terimlerine içsel hale getirecek bir araç bulmakta ya da ilişkinin kendisinin de ona içsel olacağı daha kapsamlı bir terim keşfetmektedir (Deleuze, 2009: 256). Fakat Deleuze, bir ideden henüz verili olmayan başka bir ideye geçişi idenin kendisiyle açıklamaya kalkmadığında, akılcılık ile ampirizm arasındaki fark idelerin kaynağı sorunundan ziyade, idelerin ilişkileneceği tarzında açığa çıkmaktadır. Bu, her şeyin kökenini duyuşal olanda arayan ampirizme oldukça radikal bir müdahaledir; artık ideler duyuşal olandan fazlasını içermiyorsa bunun sebebi ilişkilerin terimlere indirgenemezliği, yani terimlerin özerk ve heterojen oluşudur.

Hume’da insan doğasının ilkeleri, zihni özne olarak biçimlendiren bir doğa gibi çalışmaz; aksine özneyi süreç içerisinde doğalaştırır. Öznellik süreç olarak kavranır. Böylece özne etkinleştirilmiş bir zihin şeklinde açığa çıkmaktadır. Zihin, ilkeler tarafından etkilenmesi hasebiyle özne haline gelmektedir. Bu yüzden Deleuze, öznenin Hume’da etkin mi yoksa edilgin mi olduğuyla ilgilenmemektedir. Ona göre, “ilkeler etkilerine ittikçe bu etkinin kendisi olan özne de gittikçe daha etkin ve daha az edilgin hale gelir. Başta edilgenken sonda etkindir” (Deleuze, 2008: 119). Nihayetinde zihnin doğa ilkeleri tarafından etkinleştirilmesi, edilgen kalmasıyla olanaklıdır (etkilere maruz kalması). Öznenin etkin, üretici konuma yükselmesiyle “inanç” ve “icat”ta gizlidir ki, bu sayede özne normatif bir hüviyet kazanır. Kendilerini zihnin ilkeler tarafından değişikliğe uğratılması olarak sunan inanç ve icat, kendilerini zihnin çağrışım ve tutku ilkeleri şeklinde de sunmaktadır. Özneliğin çifte gücü olarak bu edimler, en baştan öznenin içinde verili olarak mevcut değildir: “İnanan ve icat eden özne, verinin kendisini bir senteze, bir sisteme dönüştürecek şekilde verinin içinde oluşur” (Deleuze, 2008: 87). Dolayısıyla özne, veriyi bir senteze dönüştürerek verinin içinde ve onun ötesine geçmesiyle oluşur (veri, bir özneye verilmiş halde değildir). Özne, zihnin ona sunduğunun ötesine geçtiğinde artık düşünümlemektedir ki, bu da zihnin onu etkileyen ilkelerin sonucu olarak özneleşmesiyle alakalıdır. Öznenin zihinde ilkelerin etkisi altında kurulması, Hume’da zihnin kendisinin bir *Ben* olarak kavrandığını göstermektedir. Deleuze, bu durumda eğer özne sadece ideler topluluğu içinde kuruluyorsa, ideler topluluğunun aynı ilkeler altında kendisini bir *Ben* olarak nasıl yakalayabildiğini sormaktadır ki, bunun cevabı eğilimlerden *Ben*’e, öznenin *Ben*’e geçişle ilgilidir ve dolayısıyla özne ve zihin *Ben*’in içinde artık tek bir şey olabilmektedir (Deleuze, 2008: 19). Hume’da zihnin,

insan doğası haline gelmesi tam da bu şekildedir ve bu noktada Hume, ampirik bir problemin hem aşkınlığın hem de psikolojinin dışında nasıl kavrandığı serimlemektedir. Burada ampimizmin şeylerin kökeninden ziyade salt akılsal bir varlık olmaktan çıkartılan öznenin kuruluş sorunuyla ilgilendiği net bir biçimde anlaşılmaktadır. Deleuze'ün öznenin kuruluşuyla bu şekilde meşgul olması, ampimizmin özne probleminin esasında idelerin dışsallığından filizlendiğini gösterme arzusundandır. Başka bir ifadeyle öznenin ideler topluluğunda nasıl kurulduğunun su yüzüne çıkartılması, Deleuze felsefesinde terimlerin ilişkiler karşısındaki özerkliğinden geçmektedir.

Deleuze'ün terimlerin özerkliğiyle kastettiği şeyin izlerini takip etmenin yolu, Deleuze ve Guattari'nin birlikte inşa ettikleri "asamblaj" kavramından geçmektedir. Terimlerin heterojen kavranması, asamblaj için en önemli düzlemdir. Asamblajın özelliği, her bir bileşenin içkin heterojenliğinin korunmasıdır. İlişkinin kendisi bir asamblajın bileşeninin hem ondan ayrılabilmesini hem de etkileşimleri farklı olan başka bir asamblaja katılabileceğini göstermektedir. Bu, terimlerin özerkliği sayesinde asamblajın "dağılım ve dizilim" ilişkileri içerisinde düşünülmesidir. Dağılım ve dizilim, bir düzen oluşturma veya bütünleştirme değildir.¹ İkisi de ontolojik bir öncelik atfetme manasında değildir, yalnızca sonuç/etki olarak vardır. Dağılım ve dizilim, asamblajın tekillik üretimi üzerinden idrak edilmesidir. Deleuze ve Guattari'de tekillikler yer değiştirmeleri, dağılımları, toplanmaları ve dönüşümleri teşkil etmektedir. Zira asamblajın ikilideki tanımında yersiz-yurtsuzlaştırma (*deteritorialisation*) ve yerli-yurtlulaştırma (*territorialisation*) kavramları üzerinden bunun hali hazırda içerilmiş olduğu görülmektedir. Düşünürler, bu bağlamda asamblajın "yatay" ve "dikey" olmak üzere iki boyutuna dikkat çekmektedir:

"Öncelikle, yatay ekseninde asamblaj biri içerik, biri ifade iki katmanı içerir. Bir yandan o bedenlerin, eylemlerin ve duyguların *makinesel asamblajı*, diğer yandan da bedene atfedilen cisimsiz dönüşümlerin, sözcelemin, edimlerin ve ifadelerin *kolektif sözcelem asamblajlarıdır*. Sonrasında, dikey bir ekseninde, asamblaj hem kendisini stabilize eden yerli-yurtlu veya yeniden yerli-yurtlaştıran kenarlara hem de onu alıp götüren yersiz-yurtsuzlaşmanın kesici uçlarına sahiptir" (Deleuze ve Guattari, 1987: 88).

Demek ki, ilk başta asamblaj hem *kolektif sözcelem asamblajını* (*collective assemblage of enunciation*) hem de *makinesel asamblajı* (*machinic assemblage*)

¹ Bu noktada öneme kavuşan şeyse "soyut makine" (*abstract machine*) kavramıdır. Soyut makine tüm heterojen seviyeleri bütünleştirici değil, tekil ağlarda çalıştırabilen/ilışkilendirebilen asamblajlardır. Bu yüzden de herhangi bir biçim veya tözle ilişkilenebilir. Her zaman tekil ve içkindir, en net ifadeyle tekillik üretiminin yaratım vektörüdür (Deleuze ve Guattari, 1987: 511).

kapsamaktadır. Bunlar, eylem ve ifadelerin örgütlenişi ile bedenlerin birbirine karışmasıdır. İkisinin birbiriyle ilişkisi gösteren-gösterilen ilişkisindeki gibi asla bir belirleyen-belirlenen ilişkisi değildir; bu ilişkinin kendisi bir belirlenim ilişkisidir. Eylem ve ifadeler ile bedenler birbirini etkilemez, birbirleriyle dolayımılmaz. İkinci boyutsa asamblajların yersiz-yurtsuzlaştırma ve yerli-yurtlulaştırma süreçleri arasında salınmasıdır. Bir ve aynı asamblaj hem onu sürekli yerinden eden hem de sabitlemeye çalışan bileşenlere sahiptir. Deleuze ve Guattari'ye göre (1987: 504-05) bir asamblajın yerli-yurtluluğu ortamdaki kodların çözümünden kaynaklanır ve yayılımı yersiz-yurtsuzlaşma çizgileri sayesinde; nitekim yerli-yurtluluk, kodun kod-çözümünden ayrılamaması gibi yersiz-yurtsuzlaşmadan ayrılamamaktadır. Ancak asamblajlar, kod-çözümünün gerçekleştiği bölgelerde işleseler de “katmanlar”da (*stratas*) üretilirler. Bu yüzden onların yerli-yurtluluğu, “ifade” (*expression*) ve “içerik”ten (*content*) oluşan katmanlara ait olmasındandır.² ifade ve içerik arasındaki ayrım korunduğu müddetçe asamblajlar katmanlara aittir. Katmanlar ile asamblaj arasında “görelî” bir karşıtlık söz konusudur: “Bu bakış açısından, asamblajın tutarlılığını ortamın katmanlaşmasının karşısına koyabiliriz. Fakat yine de bu karşıtlık, sadece görelî değil, tamamen görelîdir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 337).³ Nihayetinde yersiz-yurtsuzlaştırma hareketi her zaman katmanlara önceldir/birincildir. Yersiz-yurtsuzlaştırma, kalıntı (*residual*) bırakmasıyla ele alınmaktadır. Bu kalıntı, katmanlaşmaların ve katmansızlaşmaların anahtarıdır, yani katmalar hiç durmadan katmanlaşmak ve katmansızlaşmak durumundadır. Asamblajın her bir bileşeni, her ne kadar bunu yeniden yerli-yurtlulaştırma (*reterritorialisation*) süreci izlese de kendisini her an yersiz-yurtsuzlaştırabilmektedir. İşte tekillik üretiminden kastedilen budur. Tekillik üretimi, kendini sürekli olarak yersiz-yurtsuzlaştırma hareketine tabi tutmaktır. Dolayısıyla düşünürlerin asamblaj için kullandığı, “akıştan çıkarılan tekilliklerin ve özelliklerin kümelenmesidir” ifadesi şimdi daha net anlaşılmaktadır (Deleuze ve Guattari, 1987: 406).

² Deleuze ve Guattari'ye göre bir katmanın oluşumu, içkinlik düzleminde (*plane of immanence*) gerçekleşen ikili eklemlemeyi ifade etmektedir. Eklemlenen şey, birbirine indirgenemeyen ifade ve içeriktir. Burada Louis Hjelmslev'in teorisinden yararlanan düşünürler, ikisi arasında ne karşılıklık ne de neden-sonuç ilişkisi tespit eder; tamamıyla bir “eşbiçimlilik” (*isomorphy*) söz konusudur. Bunlar, aynı zamanda bir katmandan diğerine farklılaştığı gibi aynı katman dahilinde bölünüp çoğalabilmektedir (Deleuze ve Guattari, 1987: 502-03).

³ Düşünürler, “mutlak” ve “görelî” olmak üzere iki yersiz-yurtsuzlaştırma hareketi belirlemektedir. Mutlak yersiz-yurtsuzlaştırma sadece bir yerden kopmayı değil, yerin kendisini de koparmayı betimlerken, görelî yersiz-yurtsuzlaştırma bir yerden koparak bir başka yerde yeniden yer-yurt edinmeyle sonuçlanan bir hareketle anlaşılmaktadır (Deleuze ve Guattari, 1987: 133). Ama burada kastedilenin, görelî yersiz-yurtsuzlaştırmada mutlak yersiz-yurtsuzlaştırmının veya mutlak yersiz-yurtsuzlaştırmada görelî yersiz-yurtsuzlaştırmının çalışmadığı olmadığına dikkat edilmelidir.

Asamblaj, tekillik üretimi odağında okunduğunda ilişkiye giren terimlerin çokluk olarak kavranmasına kapı açılmaktadır. Asamblaj, heterojen terimlerden oluşan ve onlar arasında çağlar, cinsiyetler ve dönemler açısından farklı türden bağlantılar ve ilişkiler kuran bir çokluktur (Deleuze, 1990). Çokluk, hem Bir-Çok diyalektiğine hem de herhangi bir birliğe ve bütünlüğe itaat etmeyen yapısıyla anlamlıdır. Çokluk, tek bir tekillığe veya özdeşliğe sıkıştırılmayan sayısız kendinde farktan oluşmaktadır.⁴ Dolayısıyla tekil farkların çoğulluğudur. Bir tekillik çokluğun, çokluk ise bir tekilliğin ifadesidir. O halde bir terimi çokluk olarak düşünmek, onu verili biçimde tek bir şekilde tanımlanan (değişmez yanlarıyla) bir şey olmaktan çıkartarak tekillik üretimine yerleştirmek demektir. Böylelikle asamblaj ilişkisine giren terimler, değişmez yanları dışında ele alınabilecek bir düzleme kavuşmaktadır. Bunun gerçekleşmesi, terimlerin ilişki karşısındaki özerkliği sayesinde hem terimlerin girdikleri ilişkiye hem de ilişkinin, ilişkiye giren terimlerin verili anlamlarına indirgenemeyeceğini göstermektedir. Asamblaj ilişkisi dahilinde iki terimin birbiriyle ilişkisi, terimlerin tanınan/bilenin yanlarına sıkıştırılmayacak yeni bir değer üretebilmektedir. Çokluktan anlaşılması gereken en önemli şey, bu yüzden *doğa değiştirmeksizin* bölünemez oluşudur.

“Sürüler, çokluklar durmaksızın birbirlerine dönüşür, birbirlerine geçerler. Kurtadam ölünce vampire dönüşür. Bu hiç de şaşırtıcı değil, çünkü oluş ve çokluk bir ve aynı şeydir. Bir çokluk öğeleriyle, onların birleştikleri ya da içerildikleri bir merkezle tanımlanmaz. Çokluğu tanımlayan boyutlarının sayısızdır; çokluk *doğa değiştirmeksizin* bölünmez, hiçbir boyut kaybetmez ya da kazanmaz. Ve boyutlarının çeşitlenmeleri ona içkin olduğundan, aynı kapıya çıkacak şekilde diyebiliriz ki, her çokluk zaten simbiyoz halindeki heterojen terimlerden oluşmuştur ya da kendi eşiklerini ve kapılarını izleyerek art arda gelen başka çokluklara durmaksızın dönüşür” (Deleuze ve Guattari, 1987: 271).

Düşünürlerin vurguladığı gibi, her çokluk kendi içinde simbiyoz halindeki heterojenliklerden müteşekkildir. Simbiyotik ilişki, Deleuze’ün *Diyaloglar*’da (1990) balarısı ile orkide arasında simbiyoz benzer bir “ikili kapma”nın oluşuna dair verdiği örnekle anlaşılabilir. Ona göre, orkidenin bir balarısı imgesi oluşturma havası vardır ve orkidenin balarısı-oluşu, balarısının da orkide-oluşu

⁴ Bunun sebebi çokluğun rizom (*rhizome*) olarak kavranmasıdır. Rizom, tekillikleri organik bir birlikten kurtarır. Daima kırılıp ve belirli bir yerden parçalara dağılıp yeni bileşimlere neden olmaktadır. Düşünürlerin ifade ettiği gibi (1987: 6), “çokluk daima daha büyük bir boyut eklemekle değil, aksine en basit yoldan, itidalle, zaten hâlihazırda olan boyutların sayısı ile, n-1’le oluşturulmalıdır (bir çokluğa yalnızca bu yolla ait olur: daima ondan çıkarılmış olarak). Kurulacak olan çokluktan biricik olanı çıkarmak; n-1 boyuttta yazmak. Bu tarz bir sistem ‘rizom’ olarak adlandırılabilir.”

ikili bir kapmanın oluşudur ki, her birinin oluşu oluşanın değişmesinden daha az değişken değildir. Balarısı orkidenin yeniden üretim aygıtı, eş zamanlı olarak orkide balarısının cinsel organı olur; tek ve aynı oluş-bloğu, *paralleleşmeyen bir evrim* söz konusudur. Balarısı ve orkide bir asamblaj ilişkisi içerisinde çokluklar olarak kavrandığında değişmez tanımlarını aşarak mutant türü farklı bir işlevselliğe bürünmektedir. Burada terimler (balarısı ve orkide) evrim geçirerek değişiyor değildir, aralarında simbiyoz ilişkisi oluştuğunda yepyeni bir ilişki biçimi ortaya çıkmaktadır. Terimler, ilişki karşısındaki özerkliğinin koruması altında önceden bağlı olduğu yerleşik ilişkilere ve bu ilişkilerin Bütün'le olan bağına göre tanımlanmamaktadır. Yoksa terimler içsel ilişkiler felsefesindeki gibi ilişkinin kendisine indirgenseydi, bu ilişkinin altında bir belirlenmişliğe girseydi balarısı ile orkide arasında yeni bir ilişkinin açığa çıktığını görmek mümkün olmayacaktı. Dolayısıyla buradaki ilişki, içsel ilişkiler felsefesinin inandığı gibi zorunlu bir ilişki değil, virtüel olanın bir karşılaşmasıdır, balarısı ile orkidenin bağı asamblaj fikri doğrultusunda ölçülemez bir olumsuzluk ve ırsak bir nitelik taşımaktadır.

Tüm bu çerçeveden düşünüldüğünde Deleuze ve Guattari, kapitalizmi de içsel ilişkiler felsefesinin dayandığı Hegelci evrensel ve zorunlu tarih anlayışının dışına çıkarmaktadır. Bu, modernist Marksist tarih okumasının masaya yatırıldığı birçok soruyla eşgüdümlü olarak ilerlerken, bunlar arasındaki en önemli düzlemin, kapitalizmin -ilişkisel yorumu doğrultusunda- toplumsal kuruluşuna dair açığa çıkan, Marx'ın *Kapital*'deki (1986: 730-31) emek gücü dışında satacak hiçbir şeyi olmayan “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasının tarifi olduğu görülmektedir. Bu iki ögenin karşılaşması, ikilide tarihsel bir zorunluluk değil, terimlerin özerkliği ve bunun bağlandığı asamblaj teorisi paralelinde virtüel olanın karşılaşması şeklinde sunulmaktadır. Bir asamblaj ilişkisi olarak kavranan bu karşılaşma, basit bir nedensellik mantığını aşmaktadır; üretim, teknoloji ve öznelliğe dair geniş bir ilişkiler ağı söz konusudur. En önemlisi, su yüzüne çıkartılan bu kavramlar, içsel değil, asamblaj üzerinden bir analiz yapıldığı için içkin ilişkilerle, üretimin içkinliğiyle kurulmaktadır. Böylelikle üretim tarzı ile öznellik üretimleri arasındaki ayrım yıkılmakla birlikte daha temelde üretim ilişkileri-üretici güçler arasındaki ikilik veya belirleyen-belirlenen ilişkisi de yerle yeksan olmaktadır. İçkinliğin üretimini düşündürten en önemli kavramlarsa “makine” teorisi odağında “teknik” ve “toplumsal makineler”dir.

2. “ÖZGÜR İŞÇİ” İLE “PARA SAHİBİ”NİN KARŞILAŞMASI

Marx ve Engels'in *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*'nde (1977) ortaya koyduğu temel sorunsal, kapitalizm öncesi üretim tarzları (Asya tipi, antik feodal vb.) ile kapitalist üretim tarzı arasındaki ayrımın nelere dayandığıdır. Marx, bu tartışmayı *Kapital*'in ilk cildinin son bölümü olan “Sözde İlkel Birikim”in (1986:

677-739) yanı sıra *Grundrisse*'de (2013a) ölümünden sonra yayınlanan, “Defterler” olarak anılan “Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri” üzerinden ayrıntılı olarak yürütmektedir. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalist üretim tarzının tarih-öncesini nasıl oluşturduğu, bu üretim tarzlarının çözülüşünün kapitalizmi vareden hangi unsurları doğurduğu, dönemler arasında nelerin tortu olarak kaldığı ve dönüştüğü karşılaştırma mantığından uzakta çözümlenmektedir. Bu tartışmanın teorik olarak bağlandığı hat, “ilksel birikim”dir (*primitive accumulation*). Bilindiği üzere Marx, ilksel birikimi üreticilerin ücretli emekçilere, toplumsal geçim araçlarının ise sermayeye nasıl dönüştüğünü aktarmak için kullanmaktadır. Böylece emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasının ve kapitalist sınıfın servet birikiminin kalkış noktası ortaya konulmaktadır. Marksist literatürde farklı odaklarca uzunca irdelenen bir konu olarak ilksel birikimi analiz etmek, bu çalışmanın sınırlarını aşıya da onu kendi düzlemimize yerleştirmek adına bazı noktaların altını çizmek gerekmektedir. Birincisi, Marx'ın kavramı Adam Smith'in kullanımından ayırma biçimiyle alakalıdır. Smith kavramı, “stok birikimi” manasında değerlendirip iş bölümünün ve emeğin üretken gücünün gelişebilmesinin önkoşulu şeklinde inşa ederken, Marx, stok olarak sermayeden ziyade ilişki olarak sermaye fikrine yaslanmaktadır (De Angelis, 2007). Marx'ın ifade ettiği gibi (1975: 41), “sermayeyi oluşturan geçim araçları, iş aletleri, hammaddeler, belirli toplumsal koşullar altında, belirli toplumsal ilişkiler içerisinden üretilmiş ve biriktirilmiş değiller midir?” ikincisiyse kavramın hem kapitalist toplumsal ilişkilerin kökenini hem de bu ilişkilerin devam ettiği toplumsal kuruluşun sürekliliğini/yeniden üretimini ifade etmesidir. Bu şekilde kavram, sadece bir geçiş dönemi olarak anlaşılmaktan çıkmakta ve zamansal bakımdan soyutlama düzeyine ulaşmaktadır. Bunun anlamı, Marx'ın ilksel birikimi “ayrılma” mantığına yerleştirmesinde gizlidir. Üreticilerin üretim araçlarından ayrılması hem sermayenin oluşum hem de yeniden üretim dinamiğidir: “Üretim koşulları bir yanda, üreticiler bir yanda olmak üzere işte bu ayırma işlemidir ki, sermaye kavramına biçim verir. Bu, ilkel birikimle başlar” (Marx, 1997: 218-19). Buradaki önemli husus, ayrılmanın salt olarak zamanına odaklanmaktan ziyade ayrılmaya için olarak toplumsal ilişkileri ve öznellik üretimlerini analiz edebilmektir, yani toplumsal güç birikimi ve öznellik birikimi olarak ilksel birikimi düşünebilmektir. İlksel birikimin bu şekilde kavranmasına dair işaret, kapitalist üretim tarzının gerek kuruluşunun gerekse de tanımının tek bir unsurun sonucundan ibaret görülemeyeceğidir. Marx'ın gösterişsiz gibi görünen, kapitalist üretim tarzının oluşumu için ortaya koyduğu iki koşul olarak “emek gücünden başka satacak hiçbir şeyi olmayanlar” ile “para sahipleri”nin karşılaşması da yalınlaştırılmış bir anlatımla düşünülmemelidir.

“Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların

sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüz yüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek gücünü satın alarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri: öte yanda, kendi emek güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler. İki anlamda özgür emekçiler: Çünkü bunlar ne köleler, serfler vb. gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçasıdır ne de mülk sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahiptirler; demek ki, bunlar, kendi üretim araçları bulunmayan, böyle bir engel ve yükten kurtulmuş kimseler olmalıdırlar” (Marx, 1986: 730-31).

Marx'ın bu betimlemesine dair düşünceleri, kapitalizm öncesi ekonomi biçimleri üzerinden netleştirilmelidir. Basit bir ifadeyle anlaşılması gereken şey, kapitalizm öncesi ekonomi biçimlerinde ayrılmanın olmadığıdır. Nitekim Marx, kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm öncesi ekonomi biçimleri arasındaki ilişkiyi, kapitalizmin tarihsel önkoşulları ve varsayımları düzlemine dayandırmanın yanı sıra bu varsayımların nasıl çözümlenmesi gerektiği adına da bir ayrım koyarak değerlendirmektedir ki, bu ayrım, ilksel birikimden de hareketle aynı zamanda kapitalizmin yeniden üretiminin koşulu olarak çalışmaktadır. Kapitalizm öncesi ekonomi biçimlerinin ortak varsayımı, üreticilerin üretim araçlarından, paranın servetten ayrılmadığı, aksine belirli bir toplumsallıkla bütünleştiğidir: “Her iki biçimde de bireyler emekçi olarak değil, mülk sahibi olarak -ve bir topluluğun aynı zamanda çalışan üyeleri olarak- davranırlar. Bu çalışmanın amacı -başkasının ürünleri ile, yani artı-ürünler ile değişmek için artı-emek harcayabilmelerine karşın-, *değer yaratmak* değildir; -amacı, mülk sahibinin kendisinin ve ailesinin olduğu gibi komünal topluluğun birlikte korunmasıdır” (Marx, 2013a: 350). Dolayısıyla Marx, kapitalist üretim tarzını karşılaşma varsayımı üzerinden düşünmeyi, onu ayrılma ilkesine bağlayarak geçerli kılmaktadır. “Defterler” bölümüne yoğunlaştığı anlaşılan Deleuze ve Guattari ise kapitalizmin kökeni, gelişimi ve diğer üretim biçimlerinden farklılığı sorunsallarını, evrensel Marksist tarih okumasına müdahale ederek, daha doğrusu teleolojik okumayı yerinden ederek çözümlenmektedir. Bu bağlamda bu sorunsallara müdahalelerinin temel nedeni, üretim tarzlarındaki dönüşüm ile öznellik üretimleri arasındaki ilişkinin içkinliğini gösterebilmektedir, yani “herhangi bir üretim tarzının gerektirdiği öznellikler nasıl üretilmektedir” sorusudur anlamlı olan. Düşünürler, Jason Read'in belirttiği gibi (2017), “uygarlık çağlarının veya üretim biçimlerinin tarihi olarak evrensel tarihi ve arzuların ve özneliğin tarihi olarak soykütüğü temel olarak birbirine karşıt projeler ve perspektifler olarak görmekten çok onların zorunlu olarak iç içe geçmiş olduklarını ileri sürmektedirler.” Buradaki önemli tema, bir geçiş analizini yıkıp olumsuzlukların tarihini savunabilmektir. Soykütük fikri, geçiş mantığını ortadan kaldırmaktadır. *Anti-Ödipus*'ta (2012: 206) belirtildiği

gibi, “evrensel tarih zorunluluklar değil, ama tesadüfler tarihidir; süreklilikler değil, ama kesilmeler ve sınırlar.” Böylesi bir şiar, bize bir üretim tarzından komünizmle sonlanması hedeflenen başka bir üretim tarzına uzanan yolculuğun zorunlu ve teleolojik olamayacağını gösterdiği gibi, feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına ilişkin sürecin de aynı şekilde tecessüm etmediğini ilan etmektedir. Feodal üretim tarzının çözülüşü, lonca düzeninin ortadan kalkması ve köylülüğe dayalı toprak mülkiyetinin hakimiyetini yitirmesinden ticaret sermayesinin tefecilikle eritilmesine kadar birçok unsurla anlaşılmaktadır. Bu unsurların zorunlu bir biçimde proletarya olarak mülksüz bir sınıf yaratma amacı güttüğünü söylemek hatalı olacaktır ki, mülksüzleştirme, tek başına “özgür işçiler”in yaratılması için yeterli değildir. Marx’ın tüm bu unsurların altını çizmesi, farklı aktörlerce devralınan bir sonuç olarak görülmelidir. Bu unsurlar, önceki üretim tarzının sınırlarında gerçekleşmektedir. Bunların merkezi bir konuma erişmeleri, ancak yol açtıkları sonuçların yeni bir üretim tarzının kurucu olayları haline gelmesiyledir. O yüzden bu sonuçlar geriye dönük bir bakış açısıyla (retrospektif) anlaşılmaktadır. Marx’ın *Grundrisse*’deki (2013a) meşhur alıntısına gönderme yapılacak olursa, “insan anatomisi maymun anatomisinin bir anahtarıdır.” Deleuze ve Guattari’ye (2012: 206-07) göre tarih sadece bu şekilde geriye dönük değil, aynı zamanda tesadüfi, tekil, ironik ve eleştirel de bir hal almaktadır. Bunun anlamı, kapitalizmin toplumsal kuruluşu olarak “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasının tekil karşılaşmalar ve olaylar dizisi şeklinde düşünülmesi gerektiğidir, yani söz konusu olan şey bu iki kurucu unsurun karşılaşmasının tekilliğidir.⁵ Nihayetinde bu koşullar kapitalizmin kuruluşu için

⁵Karşılaşmanın tekilliği düşüncesi, özellikle “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasına gönderme yapıldığında akıllara “olumsallığın zorunluluğu” üzerinden Althusser’i getirebilmektedir. 1982’de kaleme aldığı “Karşılaşma Maddeciliğinin Yeraltı Akımı”nda öznenen, kökenden, erekten, ustan ve logos’tan kurtarılmış süreç olarak tarih anlayışıyla zorunluluk fikrine yönelen Althusser, kapitalizmin yasalarına kavuşması noktasında “karşılaşma” fikrini öncelemektedir. Bu tutum, “özne maddeciliği”nin karşısına “karşılaşma maddeciliği”nin, yani rastlantının, olumsuzluğun ve süreç felsefesinin yerleştirilmesidir. Althusser’in bu bağlamda Marx’a müdahalesi, Marx’ta karşılaşmanın ve *tutmasının* rastgele niteliğinin bir kenara bırakılarak, *tutmanın* tamamlanmış, önceden yazgılı bir çerçeveye oturtulmasıdır. Böyle olduğunda teknolojidenden üreticilere kadar üretim tarzına dair tüm öğelerin bağımsız tarihlere sahip olduğu tespit edilemezdir. Bu öğeler, erekselliğe gömülmektedir: “Bu öğeler tarihte, bir üretim biçimi *var olsun diye* var olmazlar, ‘birikim’ ve ‘düzenleniş’ öncesinde ‘yüzergezer’ durumda var olurlar, içlerinden her biri kendi tarihinin ürünüdür, içlerinden hiçbiri ötekilerin ya da ötekilerin tarihinin erekbilimsel ürünü değildir” (Althusser, 2009: 287). Nihayetinde kapitalist üretim tarzı, belirli koşullar altında *tutan* bir karşılaşmaya dayanır. Karşılaşma ve *tutma*, “kuralları kendi yapısallığına içkin” yapı olma durumuna kavuşması şeklindeki zorunluluğu devreye sokmaktadır. Althusser’in “olumsallığın zorunluluğu” olarak adlandırdığı şey de “olumsallığı, zorunluluğun bir klipliği ya da kuraldışı durumu olarak görmek yerine, zorunluluğu olumsal bir karşılaşmanın zorunlu-olma süreci olarak” algılamaya yastır (Althusser, 2009: 282). “Özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşması *tutmuş*, yani gerçekleşir gerçekleşmez çözülmemiş, devam etmiş ve tamamlanmış bir olaydır. Fakat karşılaşma tam tersine *tutmayabilirdi* de. Batı’da öncesinde pek çok kez bu karşılaşmanın yer aldığı, ama *tutmadığı* da varsayılabılır. Althusser’in verdiği örneğe başvurulursa,

zorunlu olabilir, ancak yeterli değildir. Marx ve Engels'in de Antik Roma plebleri üzerinden ifade ettiği şu sözler dikkat çekicidir:

“Böylece güzel bir sabah, bir yanda emeğinden başka her şeyi ellerinden alınmış özgür insanlar, öte yanda da bu emeği sövmeye hazır, tüm edinilmiş zenginliğin sahipleri vardı. Ne oldu? Romalı proleterler ücretli emekçiler haline değil, ama Birleşik Devletler'in güneyinde “yoksul beyazlar” olarak bilinenlerden daha sefil, hiçbir işi olmayan bir *ayaktakımı* haline geldiler ve onların yanı sıra kapitalist olmayan, ama köleliğe dayanan bir üretim tarzı gelişti. Böylece çarpıcı biçimde birbirine benzeşen, ama farklı tarihsel çerçevelerde ortaya çıkan olaylar, tümüyle farklı sonuçlara ulaştı” (Marx ve Engels, 1996: 106-07).

Deleuze ve Guattari'de, onların terminolojisiyle “yersiz-yurtsuzlaşmış işçi” ile “yersiz-yurtsuzlaşmış para” akışlarının karşılaşması virtüel bir karşılaşmadır. Bu iki unsurun yersiz-yurtsuzlaştırılmış olduğu konusunda düşünürler Marx'la aynı noktadadır. Fakat bu yersiz-yurtsuzlaştırma hareketi, her ne kadar Marx'ta da kapitalizmin çalışma biçimi olarak bina edilse de daha geniş bir düzleme yerleştirilmektedir. Herhangi bir üretim tarzının çözülmesi, ikilide nesnel olaylarla anlaşılmaz, aksine öznel arzuların yeniden üretiminin nihayete erdirilememesiyle bağlantılıdır. Bu doğrultuda kapitalizmin doğuşu, feodalizmin çözülüşünün nedeni olarak kabul edilmez. Nesnel olaylarla anlaşılması olsaydı özel mülkiyet, meta üretimi, parasal akış, kol emeğinin sözleşme yoluyla kiralanması gibi feodalitedeki birçok unsurun kapitalizmi ürettiği söylenebilirdi. Oysaki bunlar, feodalizmin kuvvetlenişini, hatta daha ilkel bir biçimine dönüşünü karakterize edebilmekteydi. “Özgür işçi” ile “para sahibi” akışlarının virtüel olarak tanımlanmasının gerekçesiye bu unsurların yersiz-yurtsuzlaştırılmış olmasıyla alakalıdır. Bu özellik, elbette ki sadece kapitalist üretim tarzının kuruluşuna özgü değildir. Yersiz-yurtsuzlaştırma hareketini idrak etmek için Ödipus'un soykütüğünün çıkarılma girişimi doğrultusunda toplumsal üretim tarzına ilişkin ortaya konulan, doğrusal (*lineer*) biçimde düşünülmemesi gereken “ilkel”, “despotik” ve “kapitalist” şeklindeki üç toplumsal makineye bakmak gerekir. Toplumsal üretimler, *socius* denilen şeyin üzerinde örgütlenmektedir, yani her toplumsallık bir *socius* üretmektedir.⁶ *Socius*, üretim öğelerinin ve güçlerinin

bir öge veya ögeler el altında bulunmadığı için 13. ve 14. yüzyılda Po ovasındaki İtalyan devletlerinde para sahibi, teknoloji, enerji ve emek gücü olmasına rağmen *tutmamıştı* (Althusser, 2009: 287).

⁶ *Socius*'un Jason Read (2017), Althusser'in “toplum etkisi” (*effect of society*) kavramıyla benzerliğine dikkat çekmektedir. Althusser'de toplum etkisi, herhangi bir üretim tarzının tarihsel gelişiminin zorunlu tamamlayıcısını teşkil etmektedir. Çünkü farklı öğelerin bir araya gelerek belirli bir toplumsal varoluşu nasıl oluşturduğu ve istikrarlı kıldığı, yani bu öğelerin birbirine nasıl eklemlendiği ve çalıştığı sorusunun cevabı toplum etkisinde yatmaktadır ki, bu anlamda kavram, belirli bir üretim tarzının hem bir sonucu hem de önkoşulu gibi durmaktadır. Toplum etkisi;

dağıtıldığı, bütün üretimin kaydedildiği yüzeyi oluşturmaktadır. Kodlama ya da kayıt biçimlerinin toplumsal üretim tarzları arasında farklılaştığı da dikkate alınırsa bu yüzey; ilkelik için “yeryüzü”, barbarlık için “despot”, kapitalizm içinse “sermaye”dir. *Socius*’un görevi, “arzu akımlarını kodlamak, onların kaydını tutmak, onları kaydetmek, set çekilemeyen, yönlendirilemeyen, düzenlenemeyen hiçbir akımın akmıyor olduğunu temin etmektir” (Deleuze ve Guattari, 2012: 52). *Socius*, her bir üretim tarzıyla arzuyu toplumsal olarak örgütleyen kodlara materyalist bir temel sağlamaktadır. *Socius* üzerindeki toplumsal kodlama, eylem ve ifadeler ile bedensel pratikler başta olmak üzere öznellik üretimine dair ne varsa örgütlemektedir. Bu noktada *socius*’u, düşünürlerin başka bir kavramsallaştırması olan “organsız beden”le (*body without organs*) karıştırmamak gerekir.⁷ Organsız beden üzerinde örgütlenen arzulama üretimi, *socius* üzerinde örgütlenen - vurgulandığı gibi- toplumsal üretimdir. Arzulama üretimi ile toplumsal üretim arasındaki ilişki oldukça önemlidir. Örneğin, ilkelikte arzu, *socius*’a sınıksız bağlı olduğu için toplumsal üretim neredeyse bütünüyle arzulama üretimini belirler. Fakat kapitalizmde arzulama üretimi, toplumsal üretimle bağında farklı bir hal alır (ilk kez ayrılır). Temeldeyse ikisi arasında bir paralellik söz konusudur ve bu paralellik, aralarındaki ilişki hakkında hiçbir önyargıya işaret etmediği gibi, gerçekte iki ayrı üretim olup olmadığı sorusunun da peşine düşülemeyeceğini gösterir (Deleuze ve Guattari, 2012: 24-5). Lakin iki ayrı üretim, yani bir yanda altyapı, diğer yanda da arzu asambajları söz konusu değildir (yalnızca iki farklı rejim vardır): “Gerçekte toplumsal üretim, yalnızca belirli koşullar altındaki arzulama üretimidir” (Deleuze ve Guattari, 2012: 47). Toplumsal saha boydan boya arzu asambajlarıyla kat edilmektedir; arzulama üretimi en başından itibaren vardır. Başka bir vurguyla, doğrudan toplumsal sahaya yatırım yapan bir libidinal ekonomi mevcuttur; libidinal ekonomi ile politik-ekonominin doğaları birbirinden

ekonomik ve toplumsal ilişkilerden, alışkanlıklardan kurum ve yapılara kadar çakışan bir dizi etki ve düzeyle ifade edilmektedir (Althusser, 2005). Deleuze ve Guattari’deki meseleye, bu öğelerin *socius* üzerinde kaydedilerek bir araya gelmesidir. Ayrıca düşünürler, tartışmanın salt olarak etki değil, “sözde neden” şeklinde yürütülmesi gerektiğine inanmaktadır ki, bu da sanki Althusser’in “içkin nedensellik” yaklaşımına atıf gibidir: “Üretici güçlerin ve üretim eyleyicilerinin paylaştırılacağı bir yüzey tesis ederek, bu suretle üretim fazlasını temellük ederek ve şimdi bir sözde neden olarak ondan doğuyormuş gibi görünmeye başlayan sürecin hem bütününe hem de parçalarını kendine mal ederek, üretimin tümüne gerisin geriye düşer. Güçler ve eyleyiciler, mucizevi bir biçim altında onun kuvvetleri haline gelirler, onun tarafından büyülenmiş (*miracule*) gibidirler” (Deleuze ve Guattari, 2012: 24).

⁷ Düşünürlerin Antonin Artaud’dan devralarak *Anti-Ödipus* ve *A Thousand Plateaus*’un merkezine taşıdığı, katmanlaşmış olanın katmansızlaştırılmaya tabi tutulduğu organsız beden kavramı için Deleuze (2007: 20), “bedenin organizmaya ve organizmaların ve organizasyonun efendisi olan Tanrıya karşı verdiği canlı kavga” ifadesini kullanmaktadır. Organsız beden, organik olanın karşısında inorganik olanın savunusudur ve bu anlamda “organizasyon düzlemi”ne (*plane of organization*) savaş açan “içkinlik düzlemi”nde çalışmaktadır. Organizasyon düzlemi, öznelere ve biçimlerin gelişimini teşkil ederken içkinlik düzlemi, her türlü öznen ve biçimden kaçan içkin-materyal bir akış sahasıdır.

ayrı değildir. Toplumsal oluşumlar, arzu akışlarını yakalayıp kodlayarak varlık bulan ve bu süreci yeniden ürettiği ölçüde kalıcı olabilen arzulara üretimleridir (Buchanan, 2014: 137). Bu yüzden ikili, bütün toplumsal üretimin belirli koşullar dahilinde arzulara üretiminden doğduğunu ortaya koyduğunda organsız beden, *socius*'un bir yansıması olmadığını vurgulamaktadır; organsız beden, yersiz-yurtsuzlaşmış *socius*'un nihai bir kalıntısı olarak onun sınırında kavranmaktadır (Deleuze ve Guattari, 2012: 51-2). Buradaki önemli husus (paralellik gereği), “üretim-karşıtı” ögenin organsız beden üzerindeki arzulara üretimini olduğu gibi, *socius* üzerindeki toplumsal üretimi de örgütlemekteki rolünü tespit edebilmektir. Nihayetinde organsız beden üretim-karşıtlığına aittir, daha doğrusu üretim-karşıtlığı olarak üretilmektedir. Toplumsal üretim ile üretim-karşıtı ögenin ilişkisiyse kayıt süreçlerinin sonuçlarını görmemizi sağlamaktadır. Çünkü bu ilişki, arzuyu *socius*'a kaydeden sistemleri üretmektedir. Bu sistemlerle arzulara üretime ait dinamiklerin kapitalizmdeki kod-çözümü ve yeniden kodlamasını teşkil etmektedir. Altını çizmek gerekir ki, üretim-karşıtlığı ve üretim kapitalizmde birbirine içkin hale gelir. İlkel ve despotik rejimde üretim alanından farklı bir üretim-karşıtlığı ima edilmektedir. Kapitalizmdeyse “her türlü aşkınlığın ya da dış sınırın olumsuzlanması ve üretimin kendisine üretim karşıtlığının nüfuz etmesi” (Deleuze ve Guattari, 2012: 338) görülmektedir. Dolayısıyla üretim boyunca yayılan bir üretim-karşıtlığı mevcuttur, yani üretimi sınırlamayan, aşkınlığı ortadan kaldıran ve üretimle eş-uzanımlı hale gelen bir üretim-karşıtlığı... Bu mantık, tamamıyla kapitalizmin kod-çözümü ve yeniden kodlamaya dayalı kayıt sürecinin müphemliğini en üst seviyeye çıkaran işleyişle alakalıdır.

O halde şimdi kapitalizmin çalışma biçimine yakından bakma fırsatına sahip olunabilir. Deleuze ve Guattari'nin, ilk ele aldıkları toplumsal üretim tarzı olan ilkelik, tüm akışların kodlanması üzerine kuruludur ve “kod artı-değeri” mevcuttur. İlkel makinenin kodladıkları, despotik makinedeyse üst-kodlamaya tabi tutulur; ilkel makinenin kodladıklarını devlet, ilkel makineye özgü üretim ilişkilerini bir varlık borcu halinde kendisine bağlayıp üst-kodlamayla mülkleştirir. Despotik oluşum, her ne kadar yersiz-yurtsuzlaşmış akışları despotun bedeni olarak yeni bir organsız bedene bağlasa da şefin yeryüzünün bedeniyle olan hımsal birliğinin akış sürekliliğini kesintiye uğratarak yersiz-yurtsuzlaştırır. Bu yüzden despotik makine, “ilk büyük yersiz-yurtsuzlaştırma hareketi”dir. Fakat ondan daha büyük bir yersiz-yurtsuzlaştırma hareketi olarak kapitalizm su yüzüne çıkmaya başlayacaktır. Despotik oluşumda tüccarın yersiz-yurtsuz para akışlarından paranoyak biçimde çekinilmesi hasebiyle onun vergiye bağlanması zorunludur, yani artı-değerin zorla temellük edilmesi olarak tüccarı vergiyle bunaltan bir üst-kodlama vardır. Fakat bu para akışları, despotik makineden kurtularak akış artı-değeri oluşturacak şekilde yersiz-yurtsuzlaşır ve sermayeye

dönüşür. Para, artık endüstriyel sermaye, yani para-meta-para olarak kendi kendini üretebilir hale gelecektir. Yersiz-yurtsuzlaştırma kapitalizmde arzuyu kodlarla sarmaz, ancak onu bir akış art-değerine dönüştürerek eşdeğerlilik olarak parayla niceliksel bir birime indirger ve metalaştırır; tüm akışları sermayenin eksiksiz organsız bedeninde birleştirerek artı-değere dönüştürür (Deleuze ve Guattari, 2012: 304).

Kapitalizm, ilkel ve despotik makinenin aksine akışları kodlayarak değil, çözerek çalışır. Kod-çözümü, yorumlama veya deşifre etme değildir. Tüm kodların anlamlarından arındırılmasıdır. Kodu-çözülmüş akışlar, “ikelliği ve despotikliği saran korku”dur ve bu akışlar, kapitalist *sociusta* yersiz-yurtsuzlaştırılmıştır. Tarihte ilk kez arzuların üretimi ile toplumsal üretim ayrılmış gibi görünür. Fakat kapitalizm, yersiz-yurtsuzlaştırdığı akışları hiç durmadan yeniden yerli-yurtlulaştırır; sermayeye bağlar/sermayenin artı-değerine kaydeder. İşte bu gerçek, kapitalizmin “aksiyomatik”le çalışmasına, tüm arzuların kapitalist aksiyomatikçe örgütlenmesine ilişkindir. Aksiyomlaşmaya eşlik eden şey yersiz-yurtsuzlaşma ve yeniden yerli-yurtlulaşma süreçleridir. Kapitalizmin ürettiği şey, “gerçek olanı, kapitalist sistemin yararına ve onun amaçları doğrultusunda eski kodlamaların yerini alan, bilimsel ve teknik kodlar da dahil olmak üzere bütün kodu-çözülmüş akımları organize eden toplumsal makinenin aksiyomatığıdır” (Deleuze ve Guattari, 2012: 311). Bu sebeple aksiyomlaşma, Holland’ın belirttiği gibi (2007: 52), “yersiz-yurtsuzlaştırılmış kaynakları birleştirerek ve onların yeniden yerli-yurtlulaştırıcı birleşiminden meydana gelen artığı temellük etmektedir.” Kapitalizmde hem kod-çözümü hem de yeniden kodlama hareketiyle karşılaşılması, yersiz-yurtsuzlaşma sürecinin “soyut”, “yapay”, “arkaik”, “sahte” kodlarla yeniden yerli-yurtlulaştırma üzerinden ilerlediğini göstermektedir. Fakat yeniden-kodlamanın, ilkel ve despotikteki kodlama ve üst-kodlama mantığına benzemediğini de söylemek gerekir. Kapitalizm, bütün toplumsal sahaya yönetebilen istikrarlı bir kodlamayı teşkil etmemektedir. Yeniden-kodlama, kod-çözümündeki gibi sadece aksiyomlaşmaya eşlik etmesiyle düşünülmektedir. Yeniden-kodlama aracılığıyla kod akışları, “oldukça insafsız olan tam bir toplumsal aksiyomatığın” tabiiyetine girmektedir. Kapitalist kodlama biçimindeki bu iki uğrak, düşünürlerde “kinizm” ve “sofuluk” a karşılık gelmektedir. Bir tarafta aksiyomlaşmanın olumlu uğrağı olarak algılanan kod-çözümünün işaret ettiği kinizm, diğer taraftaysa sahte kodlarla arzunun tekrardan ele geçirilmesine yönelik yeniden kodlama süreçlerinin işaret ettiği sofuluk söz konusudur (Deleuze ve Guattari, 2012: 300). Başka bir ifadeyle kod-çözümü, toplumsal sahaya içkin bir kinizmi harekete geçirirken, bu kinizm mülkiyetçi bir ahlakın sofuluğuna yol alır. Ne var ki, burada yeniden kodlamanın kod-çözümünü içermeye başarısız kıldığı gözden kaçırılmamalıdır.

Aksiyomlaşıma, yeniden-kodlamanın tekrardan içerebileceğinden çok daha fazla kodu çözülmüş akışları serbest bırakmaktadır. Bu fonksiyon, kapitalizmin tüm diğer toplumların *dış-sınırı* olarak çalıştığına işaretler. Bu durum, kapitalizmin kendi açısından hiçbir *dış-sınıra* sahip olmadığını, ama sermayenin kendisi olan, daima yerinden ederek yeniden ürettiği bir *iç-sınıra* sahip olduğunu da göstermektedir. Arzunun sermayenin eksiksiz organsız bedenine tabi tutulması hedeflendiğinden *iç-sınır* geliştirilmektedir. Fakat bu da içkin bir *iç-sınır* olarak sermayenin kendi sınırını yerinden ederek genişlemesini ve toplumsal sahaya yayılmasını sağlayan *görelî bir iç-sınır*dır (Deleuze ve Guattari, 2012: 328).

Kapitalizm açısından temel mesele, ilkel ve despotik makinenin kodladığı ve üst-kodladığı akışların kod-çözümü olsa da bu, kapitalizmin bu akışları kod-çözümüne uğrattığı her an ortaya çıkacağı anlamına gelmemektedir. Bu bölümün başında değinildiği gibi, Deleuze ve Guattari’de tarih, zorunlulukların aksine tesadüflerin tarihidir. Düşünürler, Marx ve Engels’teki Roma örneğine başvurarak Roma’da arsa akışlarının, ticari akışların, kamusallaştırma ve proleterleşme sayesinde üreticilerin kod-çözümüne rağmen kapitalizmden ziyade köleci rejimin üretildiğine değinmektedir (Deleuze ve Guattari, 2012: 297). Nihayetinde kodu-çözülmüş arzular tarih boyunca zaten mevcuttur; ancak bu akışların arzulara üretimini düşleyen veya eksikliğini hisseden değil, onu üreten bir arzuyu karakterize etmesi “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasıyla mümkündür (Deleuze ve Guattari, 2012: 298).⁸ Tersten okumayla emek ve sermaye arasında niceliksel bir işlev kuran bu iki ögenin karşılaşması, kodların-çözülüşü sayesinde gerçekleşmektedir. Kodu-çözülmüşler tüm akışlar karşılaşacak, etkileşime girip birleşecek ve bunun tesadüf niteliği tecrübe edecektir. İkili, Althusser’deki her karşılaşmanın *tutmayabileceğine* benzer şekilde karşılaşmaya bir nicelik dayatmasında bulunmamaktadır. Bu vurgu, Althusser’deki olumsuzluğun zorunluluğundan farklı olarak virtüel ile edimsel arasındaki ilişkiyle serimlenmektedir: “Bu iki ögenin, feodal despotik devletin dilimlenmesinden ve feodal sistem ile ona ait devletin çözünmesinden doğması, bize yine de bu iki akımın -üretici akımları ve para akımları- dışsal birleşimini vermez. ‘Gücül olarak’ yan yana varolan özgür işçiler ile sermaye- para arasında herhangi bir karşılaşma meydana gelmeyebilirdi” (Deleuze ve Guattari, 2012: 299).

⁸ Deleuze ve Guattari, kapitalizm öncesinde dahi metalar ve paranın soyutlama yoluyla akışların bir kod-çözümünü ifade ettiğini savunur. Bu tartışma, esasında “soyut emek”e ilişkindir. Marx, kapitalizmde değer, metada maddileşen soyut insan emeği olduğunu ve böylelikle genel olarak emeğin soyut emek haline geldiğini savunmaktadır. Düşünürler, soyutlama yoluyla kod-çözümünde Marx’ın soyut emeğinde olduğu gibi kapitalizm ve kapitalizm öncesi şeklinde bir ayrımı “diferansiyel ilişkiler” aracılığıyla giderler. Çalışmanın sınırlarını aşan bu ayrım için *Anti-Ödipus*’un “Uygar Kapitalist Makine” (2012: 296-319) çözümlerine bakılabilir.

Kapitalist üretim tarzının varsayımlarını irdelemek, “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşmasını, bir zaman-mekânda düşünmek anlamına gelmektedir. Deleuze ve Guattari’de zaman-mekân asla Kant’taki gibi bir önkoşul olarak çalışmamaktadır, yani karşılaşmanın tabii olduğu bir zaman-mekân yoktur. Bu, zaman-mekâna kayıtsız kalmak veya onları yok saymak değildir. Karşılaşma, kendi zaman-mekânını yaratmaktadır/örgütlemektedir. Bunun sebebi, Deleuze’ün Kantçı şematizmin yerine zaman-mekânsal dinamiklerini yerleştirmesinde gizlidir.⁹ Deleuze, *Kant İçin Dört Ders*’te (1995) Kant’ın “şema”sı ile “sentez”ini birlikte okumaktadır. İkisinde de kavramsal belirleme ile zaman-mekânsal belirlemenin işleme sokulması ortaktır, yani kavramsal belirleme ile zaman-mekânsal belirleme üst üste çakıştırılmaktadır. Fakat farklı olan bir şey vardır: Şemada elimizde bir kavram vardır (ama sezgisi verili değildir) ve temel sorun, bu kavrama tekabül eden zaman-mekânsal ilişkiyi belirlemekken, sentezdeyse zaman-mekânsal bir işlem yapılmakta ve kavramı bu belirlemeden yola çıkarak belirlenmektedir (Deleuze, 1995: 99). Sentez, “tanıma kuralı”na gönderme yaparken, şema “üretim kuralı” odağında çalışmaktadır. Şematizmde kavramın tüm zamanlar için bir belirlenim kazanması adına ihtiyaç duyulan üretim kuralı olarak kavrama uygun bir zaman-mekân belirlenimi mecburdur.¹⁰ Deleuze’ün derdiyse şemayı Kantçı zaman-mekân belirleniminden kurtarmaktır. Bu yüzden şematizm yerine zaman-mekânsal dinamiklerini ortaya koymaktadır. Bu dinamikler, kesinlikle verili bir zaman-mekâna gönderme yapmamaktadır. Zaman-mekânı bireyleşmeleri içinden düşünerek kendi etkinliğinde yaratmaktadır. Deleuze zaman-mekânsal dinamiklerini, *Fark ve Tekrar*’ın “Farkın İdesel Sentezi” (2017: 228-294) bölümünde virtüelin edimselleşmesi, kendi tabiriyle “ete kemiğe bürünmesi” üzerinden ele almaktadır.¹¹ Burada virtüelden edimsel olan hareketle zaman-mekânsal dinamiklerin serimlenmesinin, *genellik* açısından bir farkı değil, *doğa farkını* ortaya koyduğu gösterilmektedir. Böylece belirlenim de genelden özele veya bütünden parçaya doğru olmayacaktır. Bu müdahale, virtüel ile olanaklı olanı birbirine karıştırmamak içindir. Genellik, tam da bu karışıklığa sebep olur. Önemli olan, “virtüel” ile “gerçek”in değil, “virtüel” ile “edimsel”in karşıt olduğunu tespit edebilmektir. Gerçekle karşıtlık içinde olan olanaklı olandır. Virtüel ile edimsel arasındaki ayrım, olanaklı ile gerçek arasındaki ayrım değildir. Olanaklı olan, gerçekleşebilecek olan ya da gerçekleşebilir, ama henüz gerçekleşmemiş olandır. Virtüelse edimselin

⁹ Deleuze, ikisi arasındaki ilişkiye *İssız Ada ve Diğer Metinler*’deki “Dramlaştırma Yöntemi” (2009: 149-85) bölümünde yer verir.

¹⁰ Kant’ın şematizmi nasıl inşa ettiğini incelemek için *Arı Usun Eleştirisi*’nin özellikle “Arı Anlak Kavramlarının Şematizmi” (2017: A137/B176-A148) bölümüne bakılabilir.

¹¹ Deleuze’de bir ideanın virtüel içeriğinin belirlenmesi farklanma (*differentiation*), bu virtüelliğin türler ve ayrı parçalar haline edimselleşmesiyle farklılaşma (*differentiation*) şeklinde vurgulanmaktadır.

imgesi/hayaleti değildir; aksine tam bir gerçekliğe sahiptir ve gerçek olabilmek için herhangi bir şeyin ona eklenmesine ihtiyaç duymamaktadır. Bu gerçeklikse diferansiyel ilişki ve tekillik dağılımlarıyla kurulur. Virtüelin edimselleşmesi iraksak ilişkilerle, yani -“özgür işçi” ile “para sahibi” akışları için de söylenebileceği üzere- tesadüfler dünyasıyla gerçekleşir. Virtüel olan edimselleştiğinde, virtüel çokluğa benzemeksizin yepyeni bir şey yaratılır. Dolayısıyla herhangi bir sınırlandırmadan söz edilemez. Bu, virtüelin edimselleşip edimselleşmeyeceğinin önceden bilinemeyeceğini göstermektedir. Bu nedenle her kod-çözümünün kapitalizmi doğuracağını veya “özgür işçi” ile “para sahibi”nin her karşılaşmasının kapitalizmin toplumsal kuruluşuna sebep olacağını söylemek mümkün değildir. Virtüelin edimselleşmesi, virtüelliklerin tüketildiği anlamına da gelmez. Edimselin içindeki virtüellikler devinmeye devam etmektedir. Bu yüzden Deleuze (2016: 14), edimsel olan her şeyin virtüel imgelerden bir sisle/virtüellik çemberiyle çevrildiğini vurgular. Elbette ki, tam tersini söylemek de mümkündür. Edimsel olan nasıl virtüel olandan ayrılamazsa virtüel olan da edimsel olandan ayrılamaz. Virtüel olan edimsel olandan daha az ayırt edilir hale gelebilir. Bu yüzden ikisi arasındaki ilişki koşullayan-köşullanan şeklinde değil, “devre kurmak” bakımından düşünülür. Bu devre de iki şekildedir: Bazen edimsel, virtüelin edimselleştiği geniş devrelerde başka şeyler gibi olan virtüellere gönderme yaparken, bazen de edimsel, virtüelin edimselle kristalleştiği en küçük devrelerde kendi virtüeli olarak virtüele gönderme yapmaktadır (Deleuze, 2016: 17). Virtüel-edimsel ilişkisi, devre kurmaya yaslandırıldığında artık bu ilişki ne bir çember imgesine ne de tarihsel momentlere/uğraklara bağlanmaktadır. Dolayısıyla kapitalizm ve onun toplumsal kuruluşu ve bunun dayandığı “özgür işçi” ile “para sahibi”nin ilişkisi ne doğrusal ne de çembersel bir okumadaki tarihsel bir moment değildir; içsel ilişkiler düşüncesindeki gibi zorunluluk olarak açığa çıkmamaktadır (hiçbir üretim tarzı için bu geçerli değildir). Bu sebeple Deleuze ve Guattari'nin, virtüel olarak aktardığı iki ögenin karşılaşmasına dair “meydana gelemeyebilirdi” vurgusu, “özgür işçi” ile “para sahibi”nin bir yanda “proletarya”, diğer yanda da “sermaye” olarak edimselleşme zorunluluğu olmadığına dairdir. Nihayetinde yukarıda vurgulandığı üzere, virtüellikler tam bir bilinemezlik taşımaktadır. Althusserci anlamda karşılaşmanın *tutması* ise virtüel olan bu akışların “proletarya” ve “sermaye” olarak edimselleşmiş/yerli-yurtlulaşmış olmasıdır. Proletarya ve sermaye olarak yerli-yurtlulaşmak, düşünürlerde tamamıyla öznellikler içerisinden düşünülür. Proletarya da sermaye de ve birbirleriyle olan ilişkileri de öznellik pratikleri düzleminden kavranmaktadır. Bu pratikleri, ilişkileri ele almanın yoluysa makine

teorisine, daha özeldiyse “toplumsal ve teknik makineler”e bağlanmaktan geçmektedir.¹²

3. TOPLUMSAL VE TEKNİK MAKİNELER

Deleuze ve Guattari’de kapitalizmin ilişkisel kuruluşuna gönderme yapıldığında, makine teorisine değinmemek olanaksızdır. Zira kendi içinde sayısız makinelerden oluşan makine, ilişkisel niteliğiyle kavranır. Gerçek etkiler üretmesiyle düşünülen makine, akışları keserek kodlaması ve kodlayarak kesmesi şeklinde iki kutuplu fonksiyona sahiptir. Buradan hareketle makine, düzenleyip bağladığı akış üzerindeki işlemleri ifade etmektedir. Her makine bir diğeri için akış değerindedir. Demek ki, her makine diğeriyle kurduğu asamblaj ilişkilerinden, yani bağlantılardan, kesilmelerden ve birleşmelerden oluşmaktadır.

Deleuze, her toplum biçimini türlere ayırdığı makine tipleriyle betimlemektedir. Hükümlanlık toplumları basit makinelerle, disiplin toplumları enerji makineleriyle, denetim toplumlarıysa sibernetik makinelerle analiz edilmektedir; ancak Deleuze, makinenin her şeyi açıklamaya gücü yeten bir kavram olmadığını vurgulayarak (toplumları doğrudan şekillendirmediği), onun sadece bir kısmını oluşturduğu kolektif örgütlenmelerin çözümlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Deleuze, 2006: 185). “Kolektif örgütlenmeler”le neyi kastettiği muğlak görünebilmektedir. Fakat yüzümüzü Marksizm’e dönüp bir okuma yaparsak, makinenin geçirdiği teknolojik dönüşümlerin, emeğin toplumsal koşullarından ve politik dönüşümlerinden bağımsız olmadığını iddia edildiği söylenilebilir, yani teknolojik dönüşümler toplumsal dönüşümlerden ayrı irdelenmemelidir. Bu, aslında antropolojik bir okuma riskini barındırabilmektedir. Fakat Deleuze ve Guattari, üretimin içkinliğini devreye soktuğunda bu riskten uzaklaşmaktadır.¹³ Marx, makineleşmeyi ele aldığı *Kapital*’in “Mutlak ve Nispi

¹² Read (2014), Deleuze ve Guattari’de makine teriminin kullanımının, Althusser’deki “birleşim” (*conjunction*) kavramıyla benzerlik taşıdığını düşünmektedir. Althusser, Marx’ın “bileşik” olarak tanımladığı ögeler için “kök salma”, “bağlanma”, “tutunma” demektedir. Böylesi bir tercihte, “yeni yapının bağlanımında birleşmek üzere olan her bir ögenin (bu bağlamda, para-sermayesinin birikiminin, ‘özgür’ emek gücünün, emek araçlarından yalıtılmış emek gücünün, teknolojik yeniliklerin) kendisi bir sonuç ve etki” (Althusser, 2019) olarak varolmaktadır. Althusser’in temel derdi, Marx’ın feodalizmden kapitalizme geçiş kavramsallaştırmasına referansla (birleşim feodalizmin kendi içsel yasalarının sonucu olarak ortaya çıkmaz) vurguladığı şu sözlerde gizlidir: “Bu yapı, kendi görünümü içinde ve bir soyun etkisi olarak düşünülemez ama ‘bağlanım’ etkisi olarak düşünülür. Bu yeni mantık, aynı soydan olma halinin doğrusal nedenselliği ile de doğrusal nedensellik mantığında dolaylı bir şekilde içerilen, sesli bir şekilde söylendiğinde Hegelci ‘diyalektik’ mantıkla da ilgili değildir” (Althusser, 2019).

¹³ Üretimin içkinliği noktasında düşünürlerin şu sözleri açıklayıcı olmaktadır: “İşin doğrusu - hezeyanda ikamet eden dikkat çekici ve karanlık hakikat- görece bağımsız alanlar ya da devreler yoktur: üretim, doğrudan doğruya tüketim ve kaydetmedir; kaydetme ve tüketim, üretimi dolaysız bir şekilde belirlemekte ama onu üretimin bünyesinde belirlemektedir. O halde her şey üretimdir” (Deleuze ve Guattari, 2012: 16).

Artı-değer Üretimi” (1986: 483-508) başlıklı beşinci bölümünde emek sürecinin üç bileşenden oluşan temel şemasını çizmektedir. Read (2014: 193), belli bir amacı olan faaliyet, üzerinde çalışılan nesne ve üretim aletleri/araçları şeklinde okuduğu bu üç bileşen üzerinden tarihsel değişimin hareket çerçevesini oluşturan, insana özgü koşulların sınırları olarak sunulan sabitlerin ortaya konulduğunu ve bunun tamamıyla antropolojik çalıştığını düşünmektedir. Bunun sebebi Marx’ın tarihi, bu şemaya araçlar noktasında dahil etmesidir. Bu doğrultuda ona göre teknolojik dönüşüm, emeğin toplumsal, antropolojik ve ontolojik dönüşümünü ima eder hale gelmektedir. Read, bu tablonun üretim araçlarını muğlak kıldığını düşünse de asıl tartışmayı üretim ilişkileri-üretici güçler ikiliğine kaydırmak gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla mesele, belirleyici rolün üretici güçlerde mi, yoksa üretim ilişkilerinde mi olduğudur. Başka bir ifadeyle teknoloji, belirleyici bir güç müdür, yoksa toplumsal sürecin bir sonucu mudur? İşte bu noktada Deleuze ve Guattari’nin şu sözlerine dikkat kesilmek gerekir:

“Detaylar göz önüne alındığı andan itibaren, hiçbir şey Marx’ın üretici güçlere ve üretim ilişkilerine dair tezlerinden daha örtük değildir. Ana hatlarıyla göz önüne alındığında: aletlerden makinelere, üretimin insani araçları, yine de onlara dışsal olan ve yalnızca onların belirtisi olan üretimin toplumsal ilişkilerini ima ederler. Ama ‘belirti’ ne anlama gelir? Neden insan ile Doğanın yalıtık ilişkisini temsil ettiği kabul edilen soyut evrimsel bir çizgi tasarlanmıştır, öyle ki bu çizgide, makine alete, alet ise organizma ve onun ihtiyaçlarına dayanarak anlaşılır. Bunu kaçınılmaz olarak takip eden şey şudur ki, toplumsal ilişkiler, alete veya makineye dışsal görünürler ve heterojen toplumsal organizasyonlarla uyumlu bir biçimde evrimsel çizgiyi kırarak, onlara başka bir biyolojik şemayı dışarıdan dayatırlar (burjuvazinin belirli bir zamanda devrimci olmuş olduğuna dair tuhaf fikri açıklayan şey, işte özellikle de bu üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşimdir). Aksine bize öyle geliyor ki, makine dolaysız bir şekilde toplumsal bir bedenle ilişkili olarak kavranmalıdır” (Deleuze ve Guattari, 2012: 523).

Read (2014: 194), ikilinin de işaret ettiği, Marx’ın ileri sürdüğü kapitalizmin zanaattan manifaktüre, oradan da büyük ölçekli sanayileşmeye doğru yolculuğunun emek sürecine ilişkin şemayı yerinden ettiğini düşünmektedir. Bu yerinden etme, Marx’ın üretim tarzı kavramını darlaştırarak belirli bir toplumsal ve teknik üretim anlamıyla çözümlemesiyle alakalıdır. İşte Deleuze ve Guattari’nin toplumsal ve teknik makineleri devreye sokması burada yatmaktadır. Öncelikle ikilide üretim tarzına içkin bir konumlanışla birlikte makineler, üretim ilişkilerine dışsal olarak görünmez. Hiçbir dolayım olmadan toplumsal sahanın yatırımlarına içkin olarak kavranmaktadır. İkinci olaraksa toplumsal ve teknik makineler kavramsallaştırması, bir yanda toplumsal ilişkiler, diğer yandaysa

teknik güçler şeklindeki iki ayrı kendiliğin ilişkisine/ birbirlerinin tezahürlerine gönderme yapmaz, aksine birbirlerine içkin olarak çözümlenir. Bu sayede bunlar, doğrudan öznellik üretimlerine gönderme yapmaktadır. Düşünürlerde toplumsal ve teknik makinelerin nasıl betimlendiğine ayrıntılı olarak şimdi bakılabilir.

Arzulama üretimi ile toplumsal üretimden bahsedildiği hatırlanırsa, tartışmayı bu bağlamda arzulama makineleri ile toplumsal ve teknik makinelerin ilişkisine kaydırmak gerekecektir. Nasıl ki bütün toplumsal üretim belirli koşullar dahilinde arzulama üretiminden doğuyorsa toplumsal ve teknik makineler de arzulama makinelerinin içerisinde düşünülmemektedir. Arzulama makineleri her iki makineyle özsel bir ilişki kurmaktadır; her iki makinenin asamblaj ilişkisine, çokluk üretimine yerleşmektedir. Düşünürler, Marx'ta teknik makineye dışsal kaldığını düşündükleri üretim ilişkilerini, emek ve arzuyu iç içe geçiren arzulama makinelerine dahil ederek aşmaktadır. Böylelikle üretim ilişkileri-üretici güçler ikiliğinin ortadan kalktığı yeni bir okumanın tohumları atılmaktadır. Öncelikli olarak arzulama makineleri ile toplumsal ve teknik makineler birbirinin aynısı gibi görünebilmektedir. Bu makineler, “makineselleştirilen bir eksiksiz beden ile onun üzerinden bir araya getirilen insanların ve aletlerin toplanışını” ifade eden arzulama makineleridir (Deleuze ve Guattari, 2012: 525). Buradaki aynılık, arzulama makinelerinin toplumsal ve teknik makinelerin “bilinçdışı” olması manasındadır. Bu çerçevede, belirli bir toplumsal alanın ekonomisi, politikası ve tekniğine yapılan yatırımlara tekabül eden libidinal yatırımların ayırt edebilmesini sağlamaktadır (Deleuze ve Guattari, 2012: 525). İkincisiyse bir toplumun eksiksiz bedeninin, makineleştirici organı doğrudan doğruya değil, ama bu toplumda etkileşime koyulan terimler ve ilişkilerden yola çıkılarak kavranıldığı ölçüde arzulama makinelerinin toplumsal ve teknik makinelerin içsel sınırını oluşturmasıdır (Deleuze ve Guattari, 2012: 525). Son olarak teknik makinelerin dışında görülebilecek üretim ilişkilerinin daima arzulama makinelerine içsel oluşudur (Deleuze ve Guattari, 2012: 526).

Arzulama makineleri ile toplumsal ve teknik makineler arasında bir doğa farkı olmadığı gibi, yine arzulama üretimi ile toplumsal üretim ilişkisinde işaret edildiği üzere yalnızca bir rejim farkı söz konusudur. Bu rejim farklarından birincisi, teknik makinelerin bozulmadıklarında çalışıyor olmasıdır, yani bu makinelerin sınırı yıpranmadır. Marx da *Kapital*'de (1986: 401) makinelerin üretkenliğinin ürüne kattığı değerle ters orantılı olduğunu çözümlerken kullanılmamaktan, aşırı kullanılmaktan ve moral değerden kaynaklı üç başlıkla ortaya konulan yıpranma konusuna değinir. Buradaki esas meseleyse makinenin değerinin ürüne, daha doğrusu yıpranma değerinin bir kısmının ürünün değerine geçmesidir. Deleuze ve Guattari'deyse teknik makineler, makineselliğin unsurlarından sadece biridir ve bu anlamda makinesellik fikri, teknik makinelerle

özdeşleştirilemezdir. Deleuze'e göre makinelerin toplumsal niteliği, teknik niteliğinden önce bile gelir. Esas sorunsal, toplumsal makinelerin kaçınılmaz bir şekilde teknik makinelerin ortaya çıkışını nasıl hazırladığıdır. Kaldı ki, Marx'ın da *Grundrisse*'deki "Makineler Üzerine Fragman" bölümünden sonra makineyi teknik makinenin çeperlerinden kurtararak, toplumsal bir asamblaj gibi bina ettiği söylenebilir. Böylelikle makine, teknik bileşim doğrultusunda salt olarak emek aracı şeklinde görülmekten çıkar. Bu, Read'den hareketle aktarılan antropolojik şemanın yerle bir edildiği, artı-değer üretim sürecinde yeni bir aşamaya gönderme yapmaktadır. Bu aşama, "genel zeka"nın (*general intellect*) üretici güç olarak belirmesiyle alakalıdır.¹⁴ Uzun tartışmalara gebe bir konu olsa da toplumsal bilgi ve genel zekayı Marx'ın makinenin bünyesine dahil ettiği düşünülür. Ancak bu okumayı ileriye taşımak, genel zekanın aynı zamanda toplumsal sahayı kuşatan kolektif bir bilgi üretimine gönderme yaptığını, canlı emek biçiminde tezahür ettiğini söylemekle mümkündür.¹⁵ Arzulama makinelerine döndüğümüzdeyse o, teknik makinelerin aksine bozulmalarla, gıcırdamalarla ve patlamalarla çalışmaktadır. Bozularak çalışması, organizma düzenine dayalı Bütün fikrine ve bu bağlamda "mekanikselliğe" karşı tüm sistemi korumaktadır. Nitekim ahenkle/uyumla çalışan mekanikselliştir ve bu şekilde çalışan parçalar, organik bir Bütünlüğü oluşturmaktadır. Bir diğer rejim farkıysa teknik makinelerin üretim-karşıtlığının, yalnızca sürecin yeniden üretiminin dışsal koşullarında meydana gelmesidir ki, bunların ekonomik bir kategori olmamasının ve bu yeniden üretimi düzenleyen toplumsal makineye gönderme yapmasının sebebi buradadır; arzulama makineleriysa üretim-karşıtlığını doğrudan doğruya kendisi üretmektedir (Deleuze ve Guattari, 2012: 50).

Son kertede toplumsal ve teknik makineler ve bunların arzulama makineleriyle ilişkisi, Read'den hareketle (2014: 95) söylenirse, basit bir şekilde insanlar ve makineler arasındaki ilişkileri değil, bu ilişkilerin görünümünü ve hem kod-çözümünü hem de yeniden kodlanmasını içermektedir. Kapitalizme özgü bu çalışma biçimi, "özgür işçi" ile "para sahibi"nin karşılaşması etrafında açığa çıkan

¹⁴ Marx, genel zekayı şu sözlerle tanımlar: "Sabit sermayenin gelişmesi, genel toplumsal bilginin ne dereceye kadar doğrudan üretken güç olduğunu, dolayısıyla da toplumsal yaşam süreci koşullarının kendisinin genel bilginin denetimi altına girdiğini ve ona göre biçimlendiğini gösterir. Toplumsal üretken güçlerin hem bilgi biçiminde hem de toplumsal uygulamanın, gerçek yaşam sürecinin doğrudan organları olarak ne dereceye kadar üretildiğini gösterir" (Marx, 2013b: 166).

¹⁵Bu okumayı kolaylaştıracak sözler Marx'ta mevcuttur: "Dolayısıyla bir yönden bilimin ve doğanın, ayrıca da toplumsal bileşimin ve iletişimin bütün güçlerini, servetin yaratılmasını bunun için harcanan emek zamandan görece bir bağımsızlığa kavuşturmak üzere yaşama çağırır. Başka bir yönden de böyle yaratılmış çok büyük toplumsal güçleri emek zamanla ölçmek ve bunları yaratılmış değeri değer olarak korumak için gerekli sınırlar içinde tutmak ister. Üretken güçler ve toplumsal ilişkiler -her ikisi de toplumsal bireyin gelişmesinin değişik yanlarıdır- sermaye için yalnızca araç olarak vardır ve onun dar açılı temeli bakımından üretmek için araçtan başka bir şey değildir" (Marx, 2013b: 166).

insani ve insani olmayan tüm öznellik unsurlarının harekete geçirilmesidir. Toplumsal ve teknik makineler bu unsular arasındaki ilişkinin aksiyomatik bir biçimde çalışmasına gönderme yapmaktadır. Böyle olduğunda öznellik üretimleri kapitalist üretim tarzına içkin olarak düşünölmektedir.

4. SONUÇ YERİNE

Marksizm’le olan bağları, gerek *Anti-Ödipus* ve *A Thousand Plateaus*’un yayınlandığı 1972 ve ’80 yılları itibariyle gerekse de sonrasında tartışılmalı görölse de Deleuze ve Guattari, post-yapısalcı Marksist literatür açısından militan isimlerdir. İlişkisellik yaklaşımını hemen hemen tüm çalışmalarında sezebileceğimiz düşünürlerin Marksizm’e dair bu düzlemde önemli ipuçları sunduğu söylenebilir. Düşünürler, öncelikle belirtmek gerekir ki, ilişkiselliği “ortakduyu” odağında bağımsız kendilikler arasındaki bir ilişki olarak görmemektedir. Ortakduyu fikrindeki en tehlikeli yan, birbirinden bağımsız şeylerin varlığına dair bir ortakduyu bilgisinin izinin, kendi içinde bütünlük arz eden ve kendi başına bir “şey” olan burjuva bireyine kadar sürölebileceğidir (Öğütö ve Çeğın, 2010: 49). Düşünürler ikinci olarak ilişkiselliği, toplumsal olanı organizma, bireyleriyse hem kendi arasında hem de organik bütönlö ilişki dahilinde kavrayan organizmacı yaklaşımlardan kurtarmaktadır. Toplumsal olanın organlarla tarif edilmesinin karşısında ikili, “organsız beden” kavramsallaştırmasıyla inorganik olanı savunmaktadır. Böylelikle toplumsal olana dair mesele, köken sorunu olmaktan çıkmakta ve toplumsal olan her türlü özdeşliklerin yıkıma uğratıldığı içkin bir farkanma ve farklılaşma süreciyle değerlendirilmektedir. Organsız beden, virtüel-edimsel devresini sürekli açık tutarak farkı olumsuzun prangasından kurtarmaktadır. Son olaraksa ilişki kavramı, Deleuze ve Guattari için ilişkiye giren terimlerin Hegelci anlamda zorunlu, içsel ilişkisi olarak anlaşılmamaktadır. İlişkiye giren terimler, Deleuze’ün Humecü ampirizm analizi doğrultusunda ilişki karşısında özerktir. Buradan hareketle iki veya daha fazla terimin ilişkisi, dağılım ve dizilim ilişkisi içerisinde içkin olarak kavranıp asamblaj oluşturmayı ifade etmektedir.

Bu çalışmada Marx’ta sermayenin bir şey olarak değil, toplumsal bir ilişki olarak belirlenmesi ve bu gerçeğın bağılı bulunduğu kapitalizmin ilişkisö kuruluşu olan “özgür işçi” ile “para sahibi”nin karşılaşması, Deleuze ve Guattari’nin bilhassa *Anti-Ödipus*’u üzerinden değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, Jason Read’den esinlenip yer yer Althusser’in “olumsallığın zorunluluğu”, “toplum etkisi” ve “birleşim” kavramalarına gönderme yapılarak sunulmuştur. Böylesi bir problemin ortaya konulmasının en önemli sebebi olarak Deleuze ve Guattari’de kapitalizmin ilişkisö kavranışının, ilişkisö Marksizm’in “ontolojik dönüş” olarak idrak edildiği bir atmosferde ilişkisö Marksizm’e politik-ontolojik bir müdahale

anlamı taşıdığıının gösterilmesi şeklinde belirtilmiştir. Bu müdahaleden bağımsız bakılacak olursa, hali hazırda Deleuze ve Guattari'nin *İlişkisel Marksizm* gibi bir kategoriye aşan çok daha güçlü bir politik-felsefe ortaya koyduğu düşünülebilir. Bu yaklaşım oldukça yerinde olmakla birlikte bu çalışmanın işaret etmek istediği şey de Marksizm'in 21. yüzyıldaki krizine önemli bir hamlede bulunan bu politik-felsefenin, Marx'ın ilişkisel kavranışında çalışabilen bir silah olarak kullanılabileceğini vurgulamak olmuştur.

KAYNAKÇA

Althusser, Louis (2005), *Yeniden- Üretim Üzerine: İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Althusser, Louis (2009), *Kriz Yazıları: Althusser'den Sonra Louis Althusser* (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Zühre İlkelen).

Althusser, Louis (2019), "Köken Üzerine" (Çev. Ekin Topçu), <https://komunizminguncelligi.wordpress.com/2019/03/29/koken-uzerine-on-genesis-louis-althusser/> (01.05.2021).

Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge).

Buchanan, Ian (2014), *Deleuze ve Guattari'nin Anti-Ödipus'u* (Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları) (Çev. Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan).

Corrigan, Philip, Ramsay Harvie and Sayer Derek (1978), *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and its Critique* (London: Macmillan Press).

Crossley, Nick (2011), *Towards Relational Sociology* (London: Routledge).

De Angelis, Massimo (2007), *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital* (Londra: Pluto Press).

Deleuze, Gilles (1990), *Diyaloglar* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık) (Çev. Ali Akay).

Deleuze, Gilles (1995), *Kant Üzerine Dört Ders* (İstanbul: Öteki Yayıncılık) (Çev. Ulus Baker).

Deleuze, Gilles (2006), *Müzakereler* (2. Baskı) (İstanbul: Norgunk Yayıncılık) (Çev. İnci Uysal).

Deleuze, Gilles (2007), *Two Regimes of Madness* (New York: Semiotext(e)) (Trns. Ames Hodges and Mike Taormina).

Deleuze, Gilles (2008), *Ampirizm ve Öznellik* (İstanbul: Norgunk Yayıncılık) (Çev. Ece Erbay).

Deleuze, Gilles (2009), *İssız Ada ve Diğer Metinler* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık) (Çev. Ferhat Taylan, Hakan Yücefer).

Deleuze, Gilles (2015), *Anlamın Mantığı* (İstanbul: Norgunk Yayıncılık) (Çev. Hakan Yücefer).

Deleuze, Gilles (2016), "Edimsel ve Virtüel", *Cogito*, 82: 14-19.

Deleuze, Gilles (2017), *Fark ve Tekrar* (İstanbul: Norgunk Yayıncılık) (Çev. Burcu Yalım, Emre Koyuncu).

Deleuze, Gilles ve Guattari Félix (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (Londra: Atholone Press) (Çev. Brian Massumi).

Deleuze, Gilles ve Guattari Félix (2012). *Anti -Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni-1* (Ankara. Bilim ve Sosyalizm Yayınları) (Çev. Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan, Mustafa Yiğitalp).

Emirbayer, Mustafa ve Goldberg Chad Alan (2005), "Pragmatism, Bourdieu, and Collective Emotions in Contentious Politics" *Theory and Society*, 34: 469-518.

Hegel Georg Wilhelm Friedrich (1991), *Mantık Bilimi (Küçük Mantık)* (İstanbul: İdea Yayınevi) (Çev. Aziz Yardımlı).

Holland, Eugene (2007), *Deleuze ve Guattari'nin Anti- Oedipus'u: Şizoanalize Giriş* (İstanbul: Otonom Yayıncılık) (Çev. Ali Utku, Mukadder Erkan).

Holland, Eugene (2014), "Deleuze and Guattari and Minor Marxism" *Habjan, Jernej, Whyte Jessica (Der.), (Mis)readings of Marx in Continental Philosophy* (London: Palgrave Macmillan): 99-110.

Hume, David (2009), *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: BilgeSu Yayınları) (Çev. Ergün Baylan).

Kant, Immanuel (2017), *Arı Usun Eleştirisi (5. Baskı)* (İstanbul: İdea Yayınevi) (Çev. Aziz Yardımlı).

Marx, Karl (1986), *Kapital Birinci Cilt (3. Baskı)* (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (1975), Ücret, Fiyat ve Kar: Ücretli Emek ve Sermaye (Ankara: Sol Yayıncılık) (Çev. Sevim Belli).

Marx, Karl (1997), Kapital Üçüncü Cilt (3. Baskı) (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Alaattin Bilgi).

Marx, Karl (2013a), Grundrisse 1 (2. Baskı) (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Arif Gelen).

Marx, Karl (2013b), Grundrisse 2 (2. Baskı) (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Arif Gelen).

Marx, Karl ve Engels Friedrich (1977), Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri (2. Baskı) (Ankara: Sol Yayınları) (Çev. Mihri Belli).

Marx, Karl ve Engels Friedrich (1996), Seçme Mektuplar: 1844-1895 (İstanbul: Evrensel Basın) (Çev. Alaattin Bilgi).

Ollman, Bertell (2006), Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönetiminde Adımlar (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Cenk Saraçoğlu).

Ollman, Bertell (2015), Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Ayşegül Kars).

Öğütte, Vefa Saygın ve Güney Çeğin (2010), Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği (2. Baskı) (Ankara: Tan Kitabevi).

Pellejero, Eduardo (2014), "Minör Marksizm: Yeni Politik Praksise Bir Yaklaşım", Jain, Dhruv (Der.), Özgürleşme Makineleri: Deleuze ve Marx (İstanbul: Otonom Yayıncılık) (Çev. Aslı İkizoğlu): 145-169.

Poulantzas, Nicos (1992), Siyasi İktidar ve Toplumsal Sınıflar (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev. Şen Süer ve Fevzi Topaçoğlu).

Read, Jason (2014), Sermayenin Mikropolitikası: Şimdiki Zamanın Tarihöncesi ve Marx (İstanbul: Metis Yayıncılık) (Çev. Ayşe Deniz Temiz).

Read, Jason (2017), "Olumsuzluğun Evrensel Tarihi: Deleuze ve Guattari'ye Göre Kapitalizm Tarihi" (Çev. Eser Kömürcü) <https://komunizminguncelligi.wordpress.com/2017/01/29/olumsalligin-evrensel-tarihi-deleuze-ve-guattariye-gore-kapitalizmin-tarihi-jason-read/> (10.05.2021).

Sayer, Andrew (1992), Method in Social Science: A Realist Approach (London: Routledge).

Thoburn, Nicholas (2009), Deleuze, Marx ve Politika (İstanbul: Otonom Yayıncılık) (Çev. Ali Utku, Mukadder Erkan).

Thompson, Edward Palmer (2004), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (İstanbul: Birikim Yayıncılık) (Çev. Uygur Kocabaşoğlu).

**DİN-FELSEFE İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SİYASETİN
ÖZERKLİĞİ MESELESİ: BİR İBN RÜŞD OKUMASI**

**THE QUESTION OF THE AUTONOMY OF
POLITICS IN THE CONTEXT OF RELATIONSHIP
BETWEEN RELIGION AND PHILOSOPHY: A
READING OF IBN RUSHD**

Onur YILDIRIM*

ÖZ

Bu çalışma, din-felsefe ilişkisine dair özgün bir teori ortaya koyan İbn Rüşd'ün görüşlerinden hareketle siyasal etkinliğin özerkliği meselesini inceleme iddiasındadır. İbn Rüşd, kendinden önceki Maşrıklı İslam filozofları Farabi ve İbn Sina gibi din ve felsefe arasındaki ilişkiyi konu edinir. Farabi-İbn Sina ekolü olarak bilinen ve İbn Rüşd'e kadar İslam felsefesine mührünü vuran bu ekol, din-felsefe arasındaki ilişki açısından felsefenin din karşısında tarihsel bakımdan önceliği ve epistemolojik açıdan üstünlüğü tezinden hareketle dini felsefeye tabi kılar. Dahası bu ekol tarafından din, felsefenin popüler bir vechesi olarak takdim edilir. Din-felsefe arasındaki ilişkinin bu şekilde ortaya konulması, bu iki etkinlik türünün birbiriyle uyum içerisinde olduğu ve birbirini tamamladığı şeklindeki varsayımla noktalanır. Siyasal etkinlik, bu bakış açısının uzantısı olarak, din-felsefe ilişkisinin uyumu bağlamında ele alınır. İbn Rüşd ise, din-felsefe arasındaki ilişkiyi uyum ve tamamlama kavramları üzerinden ele almaz. Din-felsefe ilişkisi bakımından, İbn

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, onuryildirim@kku.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3946-338X>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 12.05.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 25.08.2021

Rüşd'ün ortaya koyduğu proje, bir tür özerklik projesidir. Bu çalışmanın amacı, din-felsefe ilişkisini, bu ikisinin kendilerine özgü kimlikleriyle, kendilerine ait alanlara havale ederek değerlendiren İbn Rüşd'ün, siyasal etkinliği ne tür bir kimlikle, hangi alana havale ettiğini tahlil etmek; böylece siyasal etkinliğin özerkliği meselesini tartışabilmektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüşd, Şeriat, Din, Felsefe, Siyaset.

ABSTRACT

This study claims to examine the issue of the autonomy of political activity, based on the views of Ibn Rushd, who put forward an original theory of the relationship between religion and philosophy. Ibn Rushd deals with the relationship between religion and philosophy, such as the Oriental (Eastern) Islamic philosophers Farabi and Avicenna. This school, known as the Farabi-Avicenna school and which put its seal on Islamic philosophy until Ibn Rushd, subordinates religion to philosophy based on the thesis of the historical priority and epistemological superiority of philosophy over religion in terms of the relationship between religion and philosophy. Moreover, religion is presented by this school as a popular aspect of philosophy. This presentation of the relationship between religion and philosophy ends with the assumption that these two types of activity are in harmony with each other. Political activity, as an extension of this point of view, is handled in the context of the harmony of the relationship between religion and philosophy. On the other hand, Ibn Rushd does not deal with the relationship between religion and philosophy in terms of harmony and completion. In terms of the relationship between religion and philosophy, Ibn Rushd's project is a kind of autonomy project. The purpose of this study is to discuss Ibn Rushd's views on political activity in the context of the relationship between religion and philosophy.

Keywords: Ibn Rushd, Sharia, Religious, Philosophy, Politics.

GİRİŞ

İslam filozoflarının hakikate ulaşmanın temel yöntemlerinden birisi olarak kabul ettikleri felsefi etkinliğe yaklaşımları birbirinden farklı olsa dahi, bu etkinliğin temel amacı olan mutluluk, onların uzlaştıkları konuların başında gelir. Kökeni Aristoteles'e dayanan "insanın en yüksek amacının mutluluk" olduğu yönündeki görüş, İslam filozofları tarafından felsefi etkinliğin hem işlevi hem amacı hem de meşruiyet kaynağı olarak takdim edilir. Başka bir deyişle, İslam filozofları, felsefeyi, işlevi ve amacı bakımından insani mutluluğun elde edilmesi için çaba veren bir etkinlik olarak sunmaktadırlar. Zira bu çaba, felsefi etkinliği "tanımama anlamında" ona yabancı olan bir toplumdaki üyelerin (filozoflar), bu etkinlik için meşru bir zemin arayışına da işaret eder. Ancak mutluluğun kazanılması bağlamında felsefi etkinliğin rakipsiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Felsefi etkinlik gibi, dinsel etkinlikte (inanç ve ibadet aracılığıyla) insanın temel amacını mutluluk olarak belirler. Din, yazılı ve sözlü-uygulamalı formları (Kur'an ve Hadis-Sünnet) aracılığıyla kendi "hakikat iddiası"nın insanın mutluluğu için vazgeçilmez olduğunu ileri sürer. Din, bu dünyada mutluluğun, öte dünyada da kurtuluşun (kurtuluş, mutluluk ile eş anlamlı olacak bir şekilde kullanılır) anahtarı olarak kendine özgü etkinliğe bağlı kalınmasını vaaz eder. İslam düşüncesi çatısı altında bu iki etkinlik alanının amaç bakımından ortaklığı din ve felsefeyi sentezlemeyi hedefleyen felsefi çalışmaların ortaya çıkış gerekçelerinden birisi olarak görülebilir. Öyle ki, din ve felsefe, dayandıkları yöntem ve kullandıkları kavramlar bakımından iki farklı etkinlik türü olarak ortaya çıkmış olsalar dahi, konu bakımından ortaklıkları (insan için aynı amacı gerçekleştirme misyonunu üzerlerine almış olmaları) bu ikisinin uzlaştırılmasını mümkün ve gerekli kılmıştır. Ne var ki, mutluluk konusu ekseninde çizilen bu tabloda eksik kalan bir parça bulunmaktadır. İnsanın temel amacının mutluluk olduğu görüşünden hareketle kendi etkinliklerinin amacını ortaya koyan sadece din ve felsefe değildir. Felsefi ve dinsel etkinlikler gibi, siyasal etkinlik de temel amacını mutluluk olarak belirler.

Ortaçağ İslam düşüncesi özü gereği dinsel kaynaklı düşünce yapısının onanması üzerine kurulu olduğu için bu düşünceye din mührünü vurmuştur. İslam dininin merkezi teması vahdaniyet olduğu için İslam filozofları, aynı amacı gerçekleştirme peşinde olan bu etkinliklerden din ve felsefeyi sentezlerken, siyaseti de bu sentezin içerisinde eritmişlerdir. Mutluluğu hedefleyen siyasal etkinlik, filozofların kendi tezlerini meşrulaştırma amacıyla işlevsel hale getirdikleri bir etkinlik türü olarak ortaya konulmuştur. İslam düşünce geleneği açısından siyaset felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Farabi için din/siyaset (Farabi açısından siyaset, dinin insan için belirlediği en yüksek mutluluğa ulaşmanın aracıdır), felsefi etkinlik aracılığıyla mutluluğu kazanması

mümkün olmayan geniş halk kitlesi (avam) için mutluluğu temin eden bir etkinlik olarak kabul edilir. Böylelikle, dinsel kaynaklı düşünce yapısının (kelam/siyasal teoloji ve fıkıh/*es-siyasetü's-şeriyye*) altında faaliyet gösteren siyasal etkinlik, filozoflarla birlikte felsefenin kılavuzluğuna da ihtiyaç duyar hale getirilmiştir. Ortaya çıkan bu durumla birlikte siyasal etkinlik, siyasal felsefe, felsefi siyaset, medenî siyaset, medenî felsefe ve akli siyaset gibi adlandırmalarla anılır olmuştur. Böylelikle, kelam, fıkıh ve siyaset felsefesi türünde yazılan eserler, siyasal etkinliğin ortaya konuluş tarzını belirlemiştir. Farabi-İbn Sina ekolü üzerinden İslam felsefesi için genelleştirerek çizdiğimiz bu tablo, din-felsefe sentezi üzerinden siyaset konusunun ele alınmasını resmeder. Ancak, bu tablonun dışında kalarak, siyasal etkinliği, din-felsefe sentezi üzerinden değil, bu ikisinin ayrılığı üzerinden ele alan İbn Rüşd'ün ortaya koyduğu proje, bu çalışmanın konusudur. İbn Rüşd'ün bakış açısıyla siyaset konusuna yaklaşırken, ilk olarak onun din ve felsefe arasında ne tür bir ilişki öngördüğünü incelemek gerekir.

1. FELSEFENİN ŞER'İ BERATI

Ortaçağ İslam siyasal düşüncesi açısından siyasal olanın teorisine talip olan iki etkinlik türü bulunmaktadır: Din (fıkıhçı ve kelamcılarının dini kaynakları temel alarak geliştirdikleri imamet/hilafet teorisi) ve felsefe. Bunun anlamı, siyasal etkinliğin kendisini dayandırması gereken ilkenin ya din ya da felsefe olmasıdır. Ancak söz konusu olan İslam filozofunun siyasal etkinliği ele alışı olunca, her şeyden önce felsefenin kendisini din karşısında meşrulaştırması ve özerkliğini kazanması gereklidir. Çünkü felsefi etkinlik, din tarafından tabi tutulduğu sorgulama sürecinin sonucunda özerkliğini elde edemezse, siyasal etkinliğin kendisini dayandıracığı ilkenin insani bilgelik anlamında felsefi etkinlik olması söz konusu olamaz. O halde, ilk önce felsefenin din tarafından tabi tutulduğu sınavdan başarılı olarak çıkması ve kendi özerkliğini ilan etmesi gerekir.

İslam filozofları arasında felsefenin şer'i beratını (felsefenin şer'i açıdan müdafaası ve meşrulaştırılması) temin etme uğraşı veren ilk filozofun Kindi olduğunu belirtmek gerekir. Ne var ki, felsefeye yönelik apolojik (kendini haklı çıkararak savunma) nitelik taşıyan Kindi'nin yaklaşımı, felsefi temellendirme açısından güçlü değildir. Bu yüzden, felsefenin şer'i beratı için ayrıntılı ve felsefi temellendirme açısından güçlü olan İbn Rüşd'ü yaklaşımı dikkate almak gerekir. Her ne kadar İbn Rüşd'den önceki İslam filozoflarının, felsefenin şer'i beratı için uğraş verdiği iddia edilse dahi (Çilingir, 2016: 159), Kindi'nin yaklaşımını dışarıda tuttuğumuzda, başta Farabi ve İbn Sina olmak üzere din-felsefe ilişkisini ele alan Maşrıklı İslam filozoflarının yönteminin, felsefenin şer'i beratını temin

etme olmadığını not etmek gerekir. Çünkü daha sonra daha detaylı bir şekilde konu edileceği üzere, Maşrıklı filozoflar, epistemolojik kaynakları ve ideolojik kaygılarına bağlı olarak konu edindikleri din-felsefe ilişkisini bir bakıma dinin, felsefi beratını temin ederek noktalamışlardır (Câbirî, 2003: 231). Zira Farabi örneğinden hareketle Maşrıklı İslam filozofları açısından din epistemolojik bakımdan felsefeye tabi olduğu için felsefe dinden daha üstündür (Kurtoğlu, 2013: 130). Ancak, İbn Rüşd'ün benimsediği yöntem, dinin felsefi beratını temin etmek değil, felsefenin şer'i beratı için uğraş vermektir. İbn Rüşd'ün bu uğraşı, din-felsefe ilişkisine dair yeni bir yaklaşımın ortaya konulması anlamına gelir. Onun, Aristoteles'le kurduğu ilişkiye istinaden değeri ve özgünlüğü bakımından farklı kanaatleri dile getiren Renan ve Gauthier gibi iki önemli oryantalist, İbn Rüşd'ün en özgün fikirlerinin din ve felsefe arasındaki ilişkiye dair çözümlenmeleri olduğunu ifade etmek suretiyle yukarıdaki tespite dayanak teşkil ederler (Birgül, 2010: 245).

İbn Rüşd, özellikle *Faslu'l-makâl* adlı eserinde, felsefenin şer'i beratını temin etme için uğraş verir (Yıldız, 2016: 64). İbn Rüşd bu berat ile felsefenin, Şeriat'ın vesayeti altında değil, himayesi altında etkinlikte bulunabileceği bir alan oluşturma amacındadır (Kurtoğlu, 2013: 200). Bu noktada, vesayet ve himaye kavramlarının içeriğini ortaya koymak gerekir. Eğer Şeriat felsefenin vasisi olarak kabul edilecek olursa, insani bilgelik olan felsefi yöntem aracılığıyla herhangi bir varlık hakkında elde edilen bilgi, ancak Şeriat'ın emirleri bu bilgiyi teyit ediyorsa meşru olarak görülür. Zira felsefe için Şeriat'ın vesayetine tabi olma, insani bilgelikle elde edilen her türlü bilginin en üstün otorite olan Şeriat'ın buyrukları doğrultusunda meşrulaştırılması anlamına gelir. Şeriat'ın felsefenin hamisi olduğu durumda da, doğal insani bir süreç sonucunda elde edilen bilgiler, Şeriat alanına havale edilir. Ancak insani bilgeliğin ulaştığı bazı bilgiler, Şeriat'ın daha önce hakkında hiçbir şey söylemediği bilgiler olabilir. Bu bağlamda, felsefi etkinlik için Şeriat'ın rolünü himaye olarak belirlediğini ifade ettiğimiz İbn Rüşd, Şeriat'ın suskun olduğu konuları, insani bilgeliğin ortaya konulduğu ve onun hüküm sahibi olduğu konular olarak kabul eder. O halde İbn Rüşd tarafından felsefi etkinlik için Şeriat'ın rolünün hamilik olarak belirlenmesi, insani bilgelik bakımından özerk bir alanın oluşturulması için ihtiyaç duyulan zemini hazırlar.

Kuşkusuz, İbn Rüşd, kendinden önceki Farabi ve İbn Sina gibi, din ve felsefenin arasını bulma, bu iki etkinliği amaç bakımından sentezleme amacındadır (Leaman, 1980: 170). Taylor'un belirttiği üzere, İbn Rüşd'ün, Farabi'nin gölgesinde din ve felsefe ilişkisine dair bir proje ortaya koyma amacında olduğu ifade edilebilir (Taylor, 2012: 300). Ancak İbn Rüşd, bu iki filozof gibi vahyi, akla dayandırarak dinsel etkinliği, felsefenin popüler bir

veçhesi olarak sunmak yerine akli, vahiyle temellendirme çabasıyla, felsefi etkinliği Şeriat alanına havale eder. Başka bir deyişle, felsefi etkinliğin meşruiyetini temin eden, ona meşru bir zemin kazandıran Şeriat'tır. Çünkü İbn Rüşd, eski Süryânî, Harran, Yeni-Platonculuk ekollerinin ortaya koyduğu dini, felsefinin çizdiği sınırlar içerisinde ve onun kılavuzluğunda ortaya koyma misyonunu benimsememektedir. Farabi-İbn Sina ekolü, yukarıdaki ekollerin etkisi altında kalarak dini felsefileştirme (İslam dininin temel ilkelerine felsefi bir açıklama getirme) misyonuyla felsefenin din karşısındaki pozisyonunu belirleme uğraşı içerisine girmiştir (Arslan, 2017: 247; Câbirî, 2003: 231). Bu yüzden, bu ekol, zaman açısından felsefenin dini öncelediği ve dinin felsefeye tabi bir şekilde kendi pozisyonunu belirlemesi gerektiği görüşüne dayanır (Farabi, 2015: 93). Ancak İbn Rüşd, felsefenin din karşısındaki konumunu belirleme yerine dinin felsefe karşısındaki konumunu ortaya çıkarma amacındadır. Hiç şüphesiz İbn Rüşd'ün bu tür bir sorunsal benimsemesinin arka planını, Gazâlî'nin felsefi etkinliğe yönelik eleştirilerini karşılama ve filozoflara vurduğu küfür damgasını ortadan kaldırma amacı da oluşturur (Arslan, 2017: 294). Bu noktada, yanıt aranması gereken soru, İbn Rüşd'ün felsefe için özerk bir alanı Şeriat'ın çatısı altında nasıl oluşturmaya çalıştığı sorusudur.

Câbirî, İbn Rüşd'ün din ve felsefe arasında kurulması gereken ilişkiye dair kaleme aldığı *Faşlu'l-makâl*, *el-Keşf an minhâci'l-edille* ve *Tehâfütü't-Tehâfüt* başlıklı üç eserinin de, bu ilişkinin yöntemine dair eserler olduğunu ifade eder (Câbirî, 2003: 261). Benzer bir şekilde Karlığa da, İbn Rüşd'ün Aristoteles'i şerh eden eserleri dışındaki eserlerinin temel konusunun, din-felsefe ilişkisinin yöntemine ilişkin olduğunu belirtir (Karlığa, 1999: 259). Buna göre, din ve felsefe ilişkisinin yöntemini konu alan bu eserlerin, kendinden önceki yöntemlerin geçersizliğini ortaya koyma amacıyla olduğu söylenebilir. Zira İbn Rüşd, *Faşlu'l-makâl*'de Kur'an'ın te'vilini yasaklayan ehl-i nassın (İbn Rüşd, ehl-i nass zümresi olarak mütekellim sınıfına işaret etmekte) tezlerini eleştirir. O, *el-Keşf an minhâci'l-edille* adlı eserinde, Eş'arîler üzerinden mütekellim sınıfına meydan okur. *Tehâfütü't-Tehâfüt*'de ise, aynı anda iki cephede mücadele eder. Bu son eseriyle İbn Rüşd, bir taraftan İbn Sina'nın ortaya koyduğu felsefi tezleri eleştirirken, diğer taraftan da Gazâlî'nin İbn Sina üzerinden felsefe ve filozoflara yönelik eleştirilerine meydan okur. Buna göre, İbn Rüşd'ün yanıt araması gereken üç soru bulunmaktadır: 1) Kur'an'ı nasıl anlamak, okumak ve yorumlamak gerekir? 2) Kemâle ermiş felsefeyi temsil eden Aristoteles felsefesini nasıl okumak gerekir? 3) Din ve felsefe ilişkisini nasıl tayin etmek gerekir? İbn Rüşd'ün bu sorulara verdiği yanıt, din ve felsefe ilişkisinin yöntemini tayin eder (Câbirî, 2003: 261-262). Rosenthal ise, yöntem konusuna hiç temas etmeden, bu üç eserin birden tek bir amacı gerçekleştirmek için kaleme alındığını iddia eder.

Ona göre, bu amaç, iman ve amel, itikat ve ibadet arasında en yüce hakem olarak Şeriat'ın üstünlüğünü vurgulama ve Kur'an'ın te'vile elverişli ayetlerinde tek otorite olarak filozofa işaret etmektir (Rosenthal, 1996: 261).

İbn Rüşd'ün din ve felsefeyi, Şeriat çatısı altında yer alan muhatap, mahiyet ve yöntem bakımından ayrışan iki farklı etkinlik türü olarak kabul ettiğini not etmek gerekir. Ancak ilk olarak, İbn Rüşd'ün neden din kavramı yerine Şeriat kavramını tercih ettiğini ortaya koymak gerekir. İbn Rüşd açısından Şeriat, aynı anda ama farklı düzeylerde, hem din hem de felsefe anlamına gelir. Din, inananlara ikna yöntemi aracılığıyla takva yolunu gösterirken; felsefe, inananlara kanıtlanma yöntemiyle takva yolunu gösterir. Bu yönüyle İbn Rüşd'ün, Şeriat'ı ilahi Yasa boyutunda din, ilahi Bilgelik bağlamında ise felsefe olarak kavradığı ifade edilebilir. Zira o, Şeriat kelimesini, orijinal anlamına geri götürmek suretiyle, onu "Allah'a götüren yollar"ın genel adı olarak tanımlar (İbn Rüşd, 2019: 83). Zira inanan için ilahi Yasa (din) ve ilahi Bilgelik (felsefe) aracılığıyla iki farklı takva yolunu ortaya koyan Şeriat'tır. Bu bakımdan Kurtoğlu'nun deyişle, "din ve felsefe, Şeriat'ın integral kısımlarını" oluşturur (Kurtoğlu, 2013: 194-6).

Öte yandan İbn Rüşd açısından Şeriat, felsefi etkinliğin pozisyonunu tayin eden en üstün otorite olarak kabul edilir (Çaylak ve Şahbaz, 2015: 92; Rosenthal, 1953: 246). Bu yüzden Omar'ın iddia ettiğinin aksine, İbn Rüşd için Şeriat ve felsefe arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi değil (Omar, 2019: 132), felsefenin kendi özerkliğini temin edebilmesi için Şeriat'ın himayesine ihtiyaç duyduğu, bir tür tek taraflı bağımlılık ilişkisinin kabulü söz konusudur. Bu tür bir kabulün felsefi etkinlik bakımından anlam ve önemi nedir? Bu tür bir kabul, felsefi etkinliği, Şeriat alanına havale etme anlamına gelir. Başka bir deyişle, felsefi etkinliğin mubah, haram veya farz olup olmadığına karar verecek olan tek otorite Şeriat'tır (İbn Rüşd, 2019: 73). Bu kabulün önemi ise, felsefi etkinliğin meşruiyetini, şer'i alan içerisinde aramanın zorunlu olduğudur. Çünkü felsefinin, mubah, haram veya farz olup olmadığına karar veren tek otorite olarak Şeriat'ın vereceği hüküm, bu etkinliğin meşru veya gayri-meşru bir etkinlik olarak belirlenmesi anlamına gelir. İbn Rüşd'e göre, felsefe, eserden müessiri hedeflemekte, yani varlıkların, Allah'ın delili olduğunu araştırma amacı gütmekteyse, şer'i açıdan ya vacip ve farz olarak kabul edilen veya Şeriat tarafından tavsiye ve teşvik edilen bir etkinlik türüdür (İbn Rüşd, 2019: 74). Her ne kadar din, hakikatin Allah'ın insana tanrısal bilgeliğini açıklamasıyla zuhur edeceğini; felsefe de, aynı hakikatin insani bilgelikten tanrısal bilgiğe hareketle ortaya çıkacağını bildirmiş olsalar ve bu durum din ve felsefe arasında mahiyet açısından farklılık olduğuna delalet etse de (Birgül, 2010: 247), Şeriat, felsefi etkinliği destekler.

Bu noktada Şu soruyu yanıtlamak gerekir: İbn Rüşd, felsefi etkinliğin Şeriat tarafından desteklendiği sonucuna nasıl ulaşmaktadır? Ona göre, bu sorunun yanıtını, Kur'an'ın pek çok ayeti ortaya koymaktadır. Örneğin Kur'an, "ey basiret sahipleri itibar ediniz (ibret alınız)" ayetiyle, hem akli hem de Şer'i kıyasın kullanılmasının farz olduğu konusunda kesin bir dini hüküm ortaya koyar. Kur'an, benzer bir Şekilde "arzın ve semaların melektuna ve Allah'ın yarattığı her Şeye bakmıyorlar mı?" ayetiyle, Allah'ın yarattığı varlıklar üzerinde düşünmenin inanan için farz olduğunu belirtir (İbn Rüşd, 2019: 74). Bu noktada, İbn Rüşd "itibar ediniz (ibret alınız)" ve "bakmıyorlar mı" türünden ifadeleri, varlık üzerinde düşünme ve tefekkür etme anlamında kullanmak suretiyle felsefi etkinliğin, Şeriat alanı içerisinde, Şeriat tarafından desteklendiğini ortaya koyma amacındadır. Başka bir deyişle, İbn Rüşd felsefi etkinliğin Şer'i beratını temin etme maksadıyla bizzat Kur'an'dan deliller getirmektedir.

Hiç Şüphesiz, İbn Rüşd açısından Kur'an, pek çok ayet aracılığıyla felsefi etkinliğin ilkesi olan akıl, düşünme ve tefekkür etmeyle ilgili dini hükümleri ortaya koyar. Buna göre, İbn Rüşd, felsefi etkinlik vasıtasıyla elde edilen herhangi bir sonuç konusunda Şeriat'ın ya suskun olduğunu ya da onu tanıttığını veya tarif ettiğini ifade eder. EĞer Şeriat, felsefi etkinlik vasıtasıyla varılan sonuç bakımından suskunsa, bu noktada herhangi bir sorun yoktur. Çünkü Şeriat'ın suskun olduğu konular bağlamında fıkıh limleri, fikhî kıyasa başvurmak suretiyle bir dizi hüküm çıkarmışlardır. Buna göre, filozofun, Şeriat'ın suskun kaldığı konularla ilgili olarak akli kıyasla çıkarım yapmasında herhangi bir sorun bulunmamaktadır. İbn Rüşd'e göre, eğer Şeriat, felsefi etkinlik vasıtasıyla varılan sonuç hakkında tanıtma ve tarif pozisyonuna sahipse, iki durumun varlığı söz konusudur: 1) Şeriat ve felsefi etkinlik vasıtasıyla varılan sonuç bakımından uyum söz konusudur. 2) Şeriat, felsefi etkinlik vasıtasıyla varılan sonuca muhaliftir. Söz konusu olan Şeriat ve felsefi etkinlik vasıtasıyla varılan sonucun uyumuysa, söylenecek bir söz bulunmamaktadır (İbn Rüşd, 2019: 85). Ancak, ikinci durumun varlığı beraberinde bir dizi soruyu gündeme getirmektedir: Felsefi etkinliğin vardığı sonuç, Şeriat'a muhalif ise ne yapmak gerekir? İnsani bilgelik olarak tanımlanan felsefi etkinlik ile varılan sonuç, tanrısal bilgeliği muhteva eden Kur'an ile her daim uyum içerisinde değil midir?

İbn Rüşd'n ilk sorunun yanıtı ve çözümü olarak sunduğu kavram te'vildir. Bu hususla ilgili olarak İbn Rüşd, insani bilgelik ve tanrısal bilgelik arasında fark olduğunu belirtmek suretiyle (İbn Rüşd, 2019: 128), akıl ve Kur'an arasındaki uyumun ya vahyin zahirini muhafaza etmekle ya da zahiri te'vil etmekle gerçekleşeceğini ifade eder (Câbirî, 2003: 267). Bu noktada İbn Rüşd, Kur'an'ın muhkem ve müteşabih ayetlerden müteşekkil olduğunu ifade etmek suretiyle

tevhid, nübüvvet ve mead konuları dışında te'vilin kaçınılmaz olduğuna işaret eder (İbn Rüşd, 2019: 87). Bu bağlamda İbn Rüşd açısından din ve felsefe arasındaki ilişkinin yönteminin tayin edilmesine dair anahtar bir kavram olarak sunulan te'vilin hangi sınıf tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği sorusu önem arz eder. Çünkü İbn Rüşd'e göre, ehli tarafından te'vil edilen vahyin, bir konu veya varlık hakkında felsefi etkinlik vasıtasıyla ulaşılan sonuçla çatışması söz konusu olamaz. O halde soralım: Te'vil işini üstlenmesi gereken, bu işe ehil olan kim ya da hangi sınıftır? İbn Rüşd'e göre, te'vil ehli ilimde râsih olanlardır. Peki ilimde râsih olanlar kimlerdir? İbn Rüşd açısından ilimde râsih olanlar, ilmi kıyas yöntemini bilen filozoflardan başkası değildir (İbn Rüşd, 2019: 92).

Ancak, bu noktada yanıtlanması gereken bir dizi soru bulunmaktadır: İlki, İbn Rüşd tarafından te'vil ehli olarak kabul edilen filozof, akıl ehlinde olduğu için bu işin otoritesi olarak kabul edilebilir mi? İkincisi, İbn Rüşd'ün dönemine kadar te'vil konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olan kelimcilerin durumu ne olacaktır? İlk soruyla ilgili olarak İbn Rüşd'ün sorunun kurgulanış tarzını hatalı bulacağını ifade etmek gerekir. Çünkü İbn Rüşd açısından akıl ve nakil arasında bir çatışma olmadığı; bilakis akıl, vahiyle temellendirildiği ve felsefi etkinlik Şeriat alanına havale edildiği için filozofun akıl veya nakil ehlinde olduğuna yönelik bir kategorizasyona başvurulamaz. İkinci soruya gelince, İbn Rüşd, Aristoteles'in diyalektik (cedel) ve analitik yöntem (burhan) arasında yaptığı ayrıma başvurur (İbn Rüşd, 1977: 54). J-Kelâm âlimlerinin kıyası, diyalektik üzerine inşa edilen zanni kıyastır. Başka bir deyişle, bu kıyas türünün öncülleri kanı ve sanıya dayandığı için bu kıyası kullananın kesin sonuca ulaşması mümkün değildir (İbn Rüşd, 2019: 86). Dolayısıyla ilimde râsih olan filozof sınıfı dışındakiler, te'vil ehli olarak kabul edilemezler. Çünkü filozof sınıfı hariç te'vile girişenler, ehliyet sahibi olmadıkları için onların te'vili küfür ile sonuçlanır (İbn Rüşd, 2019: 107).

İbn Rüşd, *el-Keşf an minhâci'l- edille* adlı eserinde de, din ve felsefe arasında çatışma olduğunu iddia edenlere meydan okur. Ona göre, din ve felsefe arasında bir çatışma varsa; bunun temelinde iki neden yatar: 1) Dini görüş olarak adlandırılan şey, dinin aslına taalluk etmeyen, daha sonra ortaya atılan bir görüş, başka bir deyişle bid'attır. 2) Felsefe hakkındaki hatalı bir görüş nedeniyle din ve felsefe arasında çatışma olduğu düşünülür (İbn Rüşd, 2019: 198). İbn Rüşd'ün bu beyanı iki hususa işaret etmektedir: İlki, dini söyleme dayanarak felsefi etkinliği yasaklayan görüş, dinin aslından olmayıp sonradan ortaya atılan bir görüştür. Çünkü Şeriat, felsefi etkinlik konusunda ehliyetli kişilerin bu etkinliğe başvurmalarını emreder (İbn Rüşd, 2019: 109). Buna göre, İbn Rüşd'ün din adına felsefi etkinliği küfür damgasıyla mahkûm eden Gazâlî ve takipçilerine meydan

okuduğu söylenebilir. İkincisi, din ve felsefe arasında bir tür düzey farklılaşması (avam veya havasa hitap etme) olduğu ve bu farklılaşmanın çatışma doğuracağı gerekçesiyle bu iki etkinliği sentezleyen Farabi-İbn Sina ekolüne yönelik eleştiridir. Kuşkusuz İbn Rüşd de kullandıkları yöntemlerden dolayı hitap ettikleri kitle bakımından din ve felsefe arasında düzey farklılaşmasını olduğunu kabul eder. Ancak İbn Rüşd, düzey farklılaşması nedeniyle din ve felsefenin sentezlenmesine, başka bir deyişle dinin felsefeye, felsefenin de dine sokulmasına meydan okur (Arslan, 2017: 295). Çünkü “hak, hakka aykırı olmaz, bilakis ona muvafık olur ve ona tanıklık eder” (İbn Rüşd, 2019: 84-5). Bu iki etkinlik, aynı amacın peşinde olmaları nedeniyle birbirlerine tanıklık etmektedirler.

Buna göre, İbn Rüşd açısından din ve felsefe insanın temel amacı olan hakikatin elde edilmesi (mutluluğun kazanılması) açısından ortaklıklar (İbn Rüşd, 2019: 81). Ancak aynı amacın peşinde olma bakımından ortaya konulan bu ortaklık ilişkisi, bu iki etkinliğin yöntem ve yetki bakımından birbirinden ayrı olduğu hakikatini değiştirmez. İbn Rüşd’e göre, bu iki etkinlik arasındaki asıl fark metodolojik ve epistemolojiktir. Çünkü insanların hakikati elde etme yöntemleri birbirinden farklıdır. Bu noktada İbn Rüşd, insanların hakikati elde etme yeteneklerine bağlı olarak üç farklı yöntemin varlığından söz eder. Bu yöntemler sırasıyla, burhan, diyalektik ve retorik sanatına dayanmaktadır. Mutluluğun kazanılmasına ilişkin olarak ortaya konulan bu üç farklı yöntem insanların hiyerarşik olarak üç farklı sınıfa ayrılmasını zorunlu kılar. Avam sınıfı, burhan ehli olan filozof sınıfının burhan aracılığıyla elde ettiği hakikati retorik sanatıyla elde eder. Mütakellim sınıfının doğası diyalektikçe uygun olduğu için bu sınıf hakikati cedeli sözlerle elde eder (İbn Rüşd, 2019: 84). İbn Rüşd, diyalektikğin karakteristik özelliği gereğince ortaya koyduğu tezin, bu teze muhalif başka bir cedeli sözle çürütülebileceğini ifade eder (İbn Rüşd, 1977: 47). Bu noktada İbn Rüşd, Platon’un sofistlere yönelik eleştirilerine dayanarak mütakellimi, sofist olarak adlandırılan sınıfın içerisine dâhil eder. İbn Rüşd açısından kendi döneminin sofistlerinden olan mütakellim, temel amacı hakikat olmamakla birlikte, kendisini hakikat arayıcısı (hatta hakikat sözcüsü) gibi takdim eden bir sınıftır (İbn Rüşd, 2019: 193). Filozofların oluşturduğu burhan ehli ise, hakikati burhan aracılığıyla tasdik eden sınıftır. İbn Rüşd açısından bu üç yöntemin tamamı birden kullanıma uygundur. Çünkü Şeriat, bu üç yöntemi de kullanmak suretiyle insanı hakikati, hakiki bilgiyi elde etmeye davet eder. Kur’an, “Rabbinin yoluna hikmetle (felsefeye), güzel öğüt (retorikle) ile ve en güzel mücadele (diyalektik) biçimi ile davet et” ayetiyle, bu üç yöntemin meşruluğu ortaya koyar (İbn Rüşd, 2019: 84). Bu yönüyle Şeriat, inananın (ister filozof, ister mütakellim isterse avamdan birisi olsun) hakikati (takva yolu da

denilebilir), kendi doğasına (tasdik etme, olumsal önermeleri anlama ve ikna olma) uygun olan bir şekilde kazanması gerektiğini vaaz eder.

İbn Rüşd ile birlikte felsefi etkinlik, Şeriat'ın otoritesini kabul ederek girdiği sorgulama sürecini kendi özerkliği elde ederek tamamlar (Kurtoğlu, 2013: 186). Felsefe, Şeriat'ın mutlak otoritesini kabul eder. Ancak bu kabul, onun söz konusu otoriteye bağlı kalmasını gerektirmez. Bilakis, felsefi etkinlik, Şeriat'ın otoritesini kabul etmek suretiyle Şeriat'ın himayesi altında, başka bir deyişle şer'i alan içerisinde kendi özerkliğini ilan eder. Çünkü Omar'ın da ifade ettiği üzere, İbn Rüşd'ün amacı felsefenin, Şeriat tarafından emredildiğini ortaya koymaktır (Omar, 2019: 134). Bu sayede İbn Rüşd, Şeriat'ın unsuru olan felsefenin Şeriat alanı içerisinde hareket edebileceği özerk bir alan inşa etmeye girişir. İbn Rüşd'ün bu girişimi sayesinde felsefe gibi, din de kendi meşruiyetini ve özerkliğini elde eder. Buna göre, ne din felsefeye ne de felsefe dine tabi olmak zorundadır. İbn Rüşd'e göre, bu iki yapı aynı çatının (Şeriat) altında faaliyet gösteren iki farklı etkinlik türü olarak kabul edilmelidir.

2. DİN-FELSEFE İLİŞKİSİ BAKIMINDAN SİYASAL ETKİNLİK

Yukarıdaki çözümlemenin kılavuzluğu altında şu soruya yanıt aramak gerekir: Felsefi etkinliğin şer'i beratı alması otomatik olarak siyasal etkinliğin de şer'i beratı alması anlamına gelir mi? Bu soru, siyasal etkinliğin varlık nedenini kendisi dışında bir olguya dayandırma zorunluluğunu hissettiği bir çağda, kendinden mülhem veya mülhem olmayan bir şekilde kendisi için özerk bir alan oluşturup oluşturamadığı sorunsalını da beraberinde taşır. Yukarıdaki sorunun yanıtlanması ve biraz önce tespit edilen sorunsalın çözümlenmesi için başlangıç noktası, İbn Rüşd'ün bir bilim ve etkinlik olarak siyaseti konu ve amaç bakımından nasıl ele aldığını ortaya koymaktan geçer.

İbn Rüşd, siyaset biliminin konusunu "istence dayalı olan insani etkiler" olarak belirler (İbn Rüşd, 2005: 27). Bu belirlemeye göre, siyaset biliminin konusunu irade ve istence dayalı insani bilgeliği oluşturur. Ancak yanıt aranması gereken soru, İbn Rüşd'e göre insani bilgeliği oluşturan epistemolojik kaynakların neler olduğuyla ilgilidir. Ona göre, insani bilgeliğin epistemolojik kaynakları, kaynağı itibarıyla kutsal olsa dahi, insana ve insanın oluşturduğu topluluğa hitap eden Şeriat ve Aristoteles'tir. İlkelerini ilahi kuralların yanında akıldan da alan Şeriat, toplumsal hayatla ilgili sanatlar için zorunludur (İbn Rüşd, 2020: 528). Kadılık ve baş kadılık görevlerinde bulunan İbn Rüşd açısından Şeriat'ın siyasal fonksiyonunu ortaya koyan fıkhıdır. Başka bir deyişle, fikhın siyasal fonksiyonu sayesinde Şeriat, konusu insani bilgeliği olan siyaset biliminin temel kaynaklarından birisi olarak kendisine siyasal düzen içerisinde

faaliyet gösterebileceği bir alan açar. Bu bağlamda İbn Rüşd için fikhın önemine dikkat çeken Gutas, *Faslu'l-makâl*'in din ve felsefe arasındaki ilişkisinin yöntemine dair bir eser olmadığını, başka bir fikh kitabına yanıt olarak kaleme alınan fikhî bir eser olduğunu ileri sürer (Gutas, 2014: 166). İbn Rüşd açısından Aristoteles (her ne kadar onun siyasete özgü temel eseri olarak kabul edilen *Politika*, İbn Rüşd'ün ulaştığı bir kaynak olmasa dahi) ve onun ahlak bilimi alanındaki başyapıtı olarak kabul edilen *Nikomakhos'a Etik* adlı eseri, siyaset biliminin bir diğer epistemolojik kaynağını oluşturur. O, Platon'un *Devlet* adlı eserine şerh düşerken dahi, Aristoteles'in yönteminin kılavuzluğunda hareket eder (Butterworth, 1983: 235). Bu yüzden İbn Rüşd, ortaya koyduğu siyasal düzen içerisinde hakikatin temsilcileri olarak kabul ettiği Şeriat ve Aristoteles arasında uyum olduğu görüşündedir (Yıldız, 2016: 64). Çünkü siyaset biliminin konusunu insani bilgelik oluşturduğu; insani bilgeliğin epistemolojik kaynakları da Şeriat ve Aristoteles olduğu için bu ikisi arasında bir uyumsuzluk olduğu görüşü, ortaya konulan siyasal düzenin bozukluğuna işaret edecektir. O halde, tek bir etkinliği besleyen bu iki epistemolojik kaynağın uyum halinde olması gerekir.

Siyasal etkinliğin amacı konusunda İbn Rüşd'ün, Platon'u takip ederek adalet ilkesi merkezli bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Ancak, Platon mührü taşıyan klasik siyaset felsefesi ve bu felsefi geleneğin başta Farabi olmak üzere Müslüman temsilcileri açısından toplumsal-siyasal hayatta adalet ilkesi aracılığıyla ulaşılmaya çalışılan daha önemli bir ilke olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Buna göre, siyasal etkinliğin amacını adalet olarak tayin etmek, farklı insan ve zümrelerden oluşan toplumu tek bir ilke etrafında birlemektir. Başka bir deyişle, klasik siyaset felsefesi nazarında siyasal etkinlik, "çokluktan birliğe intikali" hedefleyen bir etkinlik türüdür (Ruby, 2016: 15). Çünkü insan, siyaset aracılığıyla ulaşmak istediği mutluluğu, aynı hedef etrafında kenetlenmiş, birlik olmuş bir siyasal organizasyon içinde kazanır. İşte bu birlik düşüncesi, İbn Rüşd'ün ortaya koyduğu siyasal düzen içerisinde Şeriat ve Aristoteles arasında uyumu gerekli kılar. Zira İbn Rüşd'e göre, hakikat tektir (Walzer, 1962: 27). Siyasal düzen tarafından elde edilmesi gereken amaç olarak belirlenen hakikatin temsilcileri olan Şeriat ve Aristoteles'in uyumu kaçınılmazdır.

Ancak İbn Rüşd'ün bakış açısına göre ne Şeriat ne de Aristoteles İslam düşünürleri tarafından doğru bir şekilde anlaşılabilmiştir. Öyle ki, İslam dünyası, Şeriat'tan hareketle ortaya konulan yorumlardan dolayı dinsel-siyasal çatışmalara ve hatta iç savaflara tanıklık etmiştir. Benzer bir şekilde, İslam filozoflarının Yeni-Platoncu gözlüklerle gerçekleştirdiği Aristoteles'i okuma ve yorumlama tarzları, Muallim-i Evvel'in ortaya koyduğu düşünce yapısının doğru

bir şekilde anlaşılmasına engel olmuştur (Yıldız, 2016: 65). Bu yüzden İbn Rüşd, hem Şeriat'ın hem de Aristoteles'in eserlerinin doğru bir şekilde anlaşılması için eserler kaleme almıştır. İbn Rüşd'ün din ve felsefe ilişkisine dair eserleri ve Aristoteles şerhleri, Şeriat ve Aristoteles'in doğru anlaşılması amacına matuf çalışmalarıdır. Hatta İbn Rüşd'ün din-felsefe telifi bakımından anahtar bir kavram olarak te'vili tercih etmesi de, bu ikisinin doğru anlaşılması içindir. Etimolojik olarak bir şeyi kaynağına, aslına veya arketipine “yeniden/geri getirmek” anlamını içeren te'vil (Jadaane, 2020: 127), İbn Rüşd açısından Şeriat ve Aristoteles'in doğru bir şekilde anlaşılması ve değerlendirilmesine yönelik bir öneridir. Bu noktada bizi doğrudan ilgilendiren, İbn Rüşd'ün Şeriat ve Aristoteles'in doğru bir şekilde anlaşılması için ortaya koyduğu malzeme değil, onun insani bilgeliğin epistemolojik kaynakları olarak belirlediği Şeriat ve Aristoteles'in doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayan burhani yöntemdir. Bu yöntemden hareketle İbn Rüşd'ün siyasal etkinliğe yaklaşımını değerlendirmek gerekir. Bu yüzden, şu ana kadarki bilgilerden hareketle, denilebilir ki, İbn Rüşd açısından şer'i siyaset ve insani siyaset türünden bir ayrım söz konusu değildir. Ancak, İbn Rüşd'ün din ve felsefe ilişkisi açısından büyük bir öneme sahip olan burhan kavramı üzerinde gerçekleştirilecek olan bir tür siyasal okuyuş tarzı, siyasal etkinliğin din ve din-felsefe sentezinden türeyen felsefileştirilmiş din karşısındaki görece özerkliğinin düşünülmesine kapı aralayacak türdendir.

İbn Rüşd'ün genel olarak felsefe (bilim) ve özel olarak siyaset bilimi konusunda başvurduğu anahtar kavramın burhan olduğu kabul edilir (Câbirî, 2019: 182). O halde soralım: Burhan ne anlama gelir? Burhan, doğruluğundan şüphe edilmeyen kesin öncüllerden kesin sonuçlar çıkarmaya yarayan, bu yönüyle kesin delil manasında kullanılan kıyas türüdür (İbn Rüşd, 2019: 75). Başka bir deyişle, burhan, öncülü, Platoncu anlamda sanı ve kaniya, yani *doxa*'ya değil kesin olana, yani *episteme*'ye dayanan kıyas türüdür (İbn Rüşd, 2015: 32). İbn Rüşd'ün burhan yöntemini siyasal bağlamda kullandığı eseri, Platon'un *Devlet* adlı eserine düştüğü şerhlerden oluşan çalışmasıdır. O, burhani yöntemin kılavuzluğunda, başka bir deyişle metodolojik ve epistemolojik gerekçelerden hareketle Platon'un *Devlet* adlı eserini özetleme amacını iki nedene bağlar: İlki, söz konusu eserdeki bilimsel görüşleri sadeleştirmek iken, ikincisi de aynı eserde tartışmaya neden olan görüş ve düşünceleri ayıklamaktır (İbn Rüşd, 2005: 25). Bu hususta dikkat çeken ilk nokta, İbn Rüşd'ün Platon'un *Devlet* adlı eserinin bilimsel olmayan görüşleri ihtiva ettiği şeklinde bir yargıya varmış olmasıdır. Çünkü İbn Rüşd açık bir şekilde *Devlet*'in sadece bilimsel olan görüşlerini ele alacağını eserinin konu ve yöntem olarak adlandırılan bölümünde belirtir. Bu noktada, “İbn Rüşd, *Devlet*'in neden sadece burhani-bilimsel olarak kabul ettiği bölümlerini özetleme ihtiyacı hissetti?” tarzında bir soru sorulabilir.

Bu sorunun yanıtını vermek için İbn Rüşd'ün *Devlet*'i epistemolojik bakımdan ne tür bir eser olarak değerlendirdiği üzerinde düşünmek gerekir. İbn Rüşd, *Devlet*'in bazı bölümlerinin mitolojik unsurlar ihtiva ettiğini eserinin hemen giriş bölümünde ifade eder. Ona göre, söz konusu bölümler, epistemolojik açıdan bir değere sahip olmadıkları için özetlenmeye layık değildirler.

Öte yandan, İbn Rüşd'ün belirttiği üzere, burhan, sadece filozofların başvurabileceği, onların kullanımına tahsis edilmiş bir yöntemdir. Benzer bir yorumu te'vil için de yapmak gerekir. Çünkü te'vil, aynı burhan gibi, hâlihazırda belli bir dereceye ulaşmış olan filozofa tahsis edilmiş bir yetkidir. Filozofun da içerisinde yaşadığı toplum sadece filozoflardan müteşekkil olmadığı, hatta toplumu oluşturan azınlığın filozoflar olduğu dikkate alınınca, burhanın siyasal etkinlik açısından değeri tartışma yaratabilir (Taylor, 2012: 296). Dahası, İbn Rüşd, filozofun, burhani yöntem aracılığıyla toplumu aydınlatma veya onu hakikate ulaştırma türünden bir misyona sahip olduğundan söz etmez (Ivry, 2008: 115). Ona göre, Şeriat, farklı sınıflardan meydana gelen toplumun tüm mensuplarını hakikate ulaştırma misyonuna sahiptir (İbn Rüşd, 2020: 529). Bu yüzden İbn Rüşd açısından Şeriat, filozofun da içerisinde yer aldığı insan topluluğunun, toplumsal-siyasal hayatta karşılaştığı sorunların çözümü için ihtiyaç duyduğu malzemeyi fıkıh aracılığıyla ortaya koyar. Buna göre, siyasal etkinlik açısından burhanın değeri Şeriat'a nispetle anlaşılabilir (Yıldız, 2013: 41).

O halde soralım: İbn Rüşd'e göre, burhanın siyasal etkinlik açısından değeri nasıl açıklanabilir? Bu açıklamayı Câbirî'nin kılavuzluğunda gerçekleştirebiliriz. Ona göre, İbn Rüşd açısından siyaset bilimine içkin olan burhani yöntem, "incelenen olguların nedenlerini ortaya çıkarmak için sosyo-politik gerçekliğin analizine dayanan ifadelerden oluşur" (Câbirî, 2019: 184). Bu tanımda dikkat çeken iki nokta, "sosyo-politik gerçeklik" ve "analiz" ifadeleridir. İlk olarak İbn Rüşd için analiz (tahlil) yönteminin, burhani yöntem anlamına geldiğini belirtmek gerekir. O halde, analizi gerçekleştirecek olan filozofun kendisidir. Zaten, bu noktada bir sorun bulunmamaktadır. Ancak analizi gerçekleştirecek olan filozofun, incelenen olguların nedenlerini ortaya koyması için sosyo-politik gerçekliğin farkında olması gereklidir. İşte, bu nokta, bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunun çözümü için İbn Rüşd'ün bilimler tasnifini hatırlamak gerekir.

İbn Rüşd, Aristoteles'in bir etkinliğin işlevinin, aynı zamanda söz konusu etkinliğin özü ve amacını tanımlayacağı yönündeki tezine dayanarak (Aristoteles, 2020: 22), siyasal etkinliğin işlevinin insanın pratik hayatına yönelik olduğunu, dolayısıyla da bu etkinliğin özü ve amacının insanın pratik hayatını

düzenlemek olduğunu düşünür. Aristoteles, bilimleri teorik, pratik ve üretkif olarak üçlü bir tasnife tabi tutup, bu üç türün amaç bakımından aynı amacın (bilme) peşinde olsalar dahi, konu ve ilke bakımından birbirlerinden ayrıldıklarını belirtmektedir. Aristoteles açısından teorik bilimlerin konusunu bilgi, pratik bilimlerin konusunu eylem, üretkif bilimlerin konusunu da güzel ve faydalı eserler meydana getirmek oluşturur (Ross, 2014: 46). İbn Rüşd, Platon'un *Devlet* adlı eserini özetleme amacıyla kaleme aldığı eserinde, Aristoteles'e özgü yukarıdaki tasnife sadık kalarak siyaset bilimini pratik bilimler kategorisine yerleştirir. O, bu kategoriye dâhil olan diğer bilimler gibi, siyaset biliminin de konu ve ilke bakımından teorik bilimlerden farklı olduğunu belirtir (İbn Rüşd, 2005: 27). Tek başına bu ayırım, İbn Rüşd'ün siyasal etkinliği, din ve din-felsefe sentezinden özerk bir alana havale ettiğinin işareti olarak değerlendirilebilir. Çünkü bilimlerin tasnifi açısından sıkı bir Aristoteles takipçisi olduğu bilinen İbn Rüşd, Aristoteles'in teoloji (din) ve metafizik bilimlerini, teorik bilimler kategorisi içerisine yerleştirmesini onaylar. İbn Rüşd'ün, siyaset biliminin amacının yalnızca etkinlik olduğunu ifade etmesi bu yüzdendir (İbn Rüşd, 2005: 28).

O halde soralım: İbn Rüşd, siyaset biliminin amacının yalnızca etkinlik olduğuna dikkat çekerken, kendi amacı ne olabilir? Aslında İbn Rüşd, yüzyıllar öncesinden, Spinoza'nın *Tractatus Politicus (Politik İnceleme)* adlı eserinde net bir şekilde ortaya koyduğu siyasetin ilkeleri (teori) ve kuralları (pratik) arasındaki uyumsuzluğun habercisi olarak değerlendirilebilir (Spinoza, 2018: 30). Çünkü İbn Rüşd, Aristotelesçi felsefi doktrine bağlı kalarak, insan açısından en yüksek iyinin, yani mutluluğun teorik bilgeliğin elde edilmesiyle gerçekleştiği ve pratik sanatların teorik bilimlere bağlı olduğu yönünde açıklamalar yapmasına rağmen (İbn Rüşd, 2005: 157), teorik bilgeliğin dışavurumu olan entelektüel hayat ve pratik bilgelik sonucu ortaya çıkan toplumsal-siyasal hayat arasında karşıtlık olduğunun farkındadır. O, bu yüzden, felsefeyi şer'i düzlemde meşrulaştırarak, ona önce toplumsal hayatta alan açmaya çalışmış; akabinde filozofa siyasal hayatta en üstün rolü verme çabası içine girmiştir (Yıldız, 2016: 81). Ancak, felsefe ve filozofun toplumsal ve siyasal hayattaki rolleri ne olursa olsun, filozofun, felsefe sayesinde elde ettiği teorik bilgeliğin, deneyim ve tecrübeye bağlı olan siyasal bilgeliğe tam anlamıyla tekabül etmesi söz konusu değildir. Bu bağlamda İbn Rüşd, "siyaset bilimi aracılığıyla elde edilen genel kuralların tümel olana yaklaştıkça pratikten uzaklaştığını, tümel olandan uzaklaştıkça da pratiğe yaklaştığını" (İbn Rüşd, 2005: 28) ifade ederek, tümel-tikel ayrımı üzerinden entelektüel hayat ve toplumsal-siyasal hayat arasında bir tür ayrılıktan söz eder. Çünkü Aristoteles'in *Metafizik*'te ifade ettiği üzere, "deneyimden yoksun ama kavrama (*logos*) sahip olan, yani tümel olanı bilen ama onun içindeki tek tekleri

bilmeyen biri, çoğu zaman tedavide başarısız olacaktır; ne de olsa tedavi edilen daha ziyade tek teklerdir” (Aristoteles, 2019: 15). Aristoteles’in bu tespitinin İbn Rüşd’ün zihnindeki karşılığı, tümeli bilen filozofun, siyasal hayatta deneyim ve tecrübeye de sahip olması gerektiğidir. Başka bir deyişle, olgunun nedenlerinin bilgisini arayan filozofun (İbn Rüşd, 2015: 31), deneyim ve tecrübeye bağlı olan sosyo-politik gerçekliğin farkında olması gerekir. Ancak filozof, ilke ve nedenlerin bilgisinin peşinde olduğu için tümele odaklanır (Aristoteles, 2019: 17). İbn Rüşd ise, tümelin bilgisinin siyasal etkinlik açısından değerini tartışmalı hale getirir. Filozof, genel kurallar aracılığıyla tümelin bilgisini elde ettikçe, tikeller alanında cereyan eden sosyo-politik gerçeklikten uzaklaşır.

3. SONUÇ

İbn Rüşd, siyasal etkinlik için özerk bir alanının oluşturulması hususunda iki aşamalı bir proje ortaya koyar: O, ilk olarak, din-felsefe ilişkisi bakımından felsefenin şer’i beratını garanti altına almak suretiyle Şeriat içerisinde felsefe için özerk bir alan oluşturur. Bu bir bakıma, Farabi-İbn Sina ekolünün felsefi sisteminin merkezinde yer alan zaman bakımından felsefenin dini öncelediği varsayımından hareketle dini felsefeye tabi kılma projesinin reddi anlamına gelir. Çünkü İbn Rüşd ne dinin felsefe karşısındaki pozisyonunu ne de felsefenin din karşısındaki pozisyonunu tayin eder. İbn Rüşd, bu tayin etmeme işlemiyle, Farabi-İbn Sina ekolünün din-felsefe sentezine meydan okur. Onun yöntemi, Şeriat’ın çatısı altında varlık gösteren, “süt kardeş” olmaları hasebiyle aynı epistemolojik kaynaktan beslenen iki farklı olgunun kendileri için oluşturulan alanlar içerisinde etkinlikte bulunmalarıyla ilgilidir.

İbn Rüşd, ikinci aşamada, din-felsefe-siyaset ilişkisi bakımından siyasetin sadece şer’i beratını temin etmekle yetinmez. Zaten siyasal etkinlik, Şeriat’ın bir gereği olarak Şeriat tarafından emredilmektedir. Bu yüzden İbn Rüşd, kendinden önce felsefi etkinliğin miyarı olarak kabul edilen Farabi-İbn Sina ekolünün, din ve felsefeyi sentezleme kaygısıyla metafizik üzerine inşa ettikleri siyaset ve devlet anlayışını da kabul etmez. Başka bir deyişle, Farabi-İbn Sina ekolü oluşturduğu din felsefesi anlayışına bağlı kalarak, siyasal etkinliği, bu anlayışın kendisine sağladığı malzeme ve imkânlar dâhilinde ele almaktadır. Özellikle Farabi, *el-Medinetü’l-Fazıla* adlı projesinde, din ve felsefe arasında kurduğu epistemolojik birliği, erdemli devletin temeline yerleştirmek suretiyle siyasal etkinliğin köken ve kaynağı ile kendi felsefi sisteminin epistemolojik, ontolojik ve metodolojik olarak ortaya konuluşu bakımından zorunlu olan metafizik arasında ontolojik bir bağ kurar. Çünkü Farabi, İslam düşünce geleneğinden önceki durumunda da, pagan toplumuna özgü düşünüş ve yaşam biçimini belirleme iddiasıyla dini bir nitelik taşıyan felsefeyi, İslam toplumuna dâhil etmeye çalışmakla aslında son

derece güç bir işe girişmiştir. O, felsefenin öngördüğü düşünüş ve yaşam biçimi ile dinin öngördüğü düşünüş ve yaşam biçimini birbiri içine geçirerek, açıkça bir sentez ortaya koymuştur. İbn Rüşd ise, Yeni-Platoncu kaynaklı bu senteze karşı, özerklik kavramıyla ifade ettiğimiz, din ve felsefeyi birbirinden ayırmak suretiyle bu ikisi arasında uygunluk ve tanışıklığa dayanan bir uzlaşma olduğunu ortaya koymaya çalışır.

İbn Rüşd'ün siyasal etkinliğin özerkliğinin sağlanması ve laik siyasetin düşüncenin konusu haline getirilmesi bakımından en önemli icraatı ise, siyaset ve ilahi varlıkları konu edinen metafizik arasında kurulan bağı ortadan kaldırmasıdır. Bu tespitle amaçlanan, İbn Rüşd gibi Şeriat'a kendinden önceki İslam filozoflarından hem felsefe alanında hem de kamusal-siyasal hayatta daha aktif bir rol veren bir filozofun laik siyasetin kurucusu olduğunu iddia etmek değildir. Dini değer ve ilkelerin temel referans kaynağı olarak kabul edildiği bir zaman ve mekânda, dini bilimler alanında bir otorite olarak kadılık ve baş kadılık görevlerinde bulunmuş olan İbn Rüşd için laik siyasetin kurucusu yakıştırmaları yapılamaz. İbn Rüşd için yapılan bu tür bir yakıştırma anakronik bakış açısının bir sonucudur. Ancak, bir etkinlik ve bilim olarak siyasetin, Şeriat'ın kapladığı alan içerisinde kendisine özerk bir alan oluşturması bakımından İbn Rüşd'ün rolünü yadsımak da mümkün değildir. Çünkü İbn Rüşd, siyasetin, tikel olgulara içkin bir etkinlik olarak pratik alana özgü olduğunu, bu yönüyle de tümelin bilgisi olan teorik alana her yönüyle tekabül etmesinin mümkün olmadığını ima etmekten geri durmaz.

KAYNAKÇA

Aristoteles (2019), *Metafizik* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık) (Çev. Y. Gurur Sev).

Arslan, Ahmet (2017), *İbni Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Birgül, Mehmet (2010), "İbn Rüşd'ün Felsefe-Din Çözümlemesinin Aristotelyen Kökenleri Üzerine", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (1): 243-253.

Butterworth, Charles E. (1983), "Ethics in Medieval Islamic Philosophy", *The Journal of Religious Ethics*, 11 (2): 224-239.

Câbirî, Muhammed Âbid (2003), *Felsefi Mirasımız ve Biz* (İstanbul: Kitabevi) (Çev. Said Aykut).

Câbirî, Muhammed Âbid (2019), Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller -İbn Hanbel Mihnesi & İbn Rüşd'ün Çilesi- (İstanbul: Mana Yayınları) (Çev. Numan Konaklı).

Çaylak, Adem ve Yunus Şahbaz (2015), “Eleştirel Aklın Kadim Bilgesi: İbn Rüşd ve Siyaset Felsefesi”, Muhafazakar Düşünce Dergisi, 44: 85-97.

Çilingir, Lokman (2016), “İbn Rüşd: Bilimsel (Burhani) Siyaset”, Çilingir, Lokman, Mustafa Yıldız, Hasan Aydın (Der.), İslam'ın Klasik Çağında Felsefi Bir Sorun Olarak Siyaset (Ankara: Elis Yayınları): 153-180.

Farabi (2015), Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlu's-Sa'âda) (Ankara: Divan Kitap) (Çev. Ahmet Arslan).

Gutas, Dimitri (2014), İbn Sina'nın Mirası (İstanbul: Klasik Yayınları) (Der. ve Çev. M. Cüneyt Kaya).

Ivry, Alfred L. (2008), “Averroes' Understanding of the Philosopher's Role”, Akasoy, Anna ve Wim Raven (Der.), Islamic Thought in the Middle Ages (Leiden: Brill): 113-123.

İbn Rüşd (1977), “Short Commentary on Aristotle's “Topics”, Butterworth, Charles E. (Der.), Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's “Topics”, “Rhetoric”, and “Poetics” (Albany: State University of New York Press): 43-57.

İbn Rüşd (2005), Siyasete Dair Temel Bilgiler (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları) (Çev. Muharrem Hilmi Özev).

İbn Rüşd (2015), İkinci Analitikler'in Orta Şerhi (İstanbul: Klasik Yayınları) (Çev. Hacı Kaya).

İbn Rüşd (2019), Felsefe-Din İlişkileri (Faslu'l-makâl & el-Keşf an minhâci'l-edille) (İstanbul: Dergâh Yayınları) (Çev. Süleyman Uludağ).

İbn Rüşd (2020), Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehafütü't-Tehafüt) (İstanbul: Karbon Kitaplar) (Çev. Muharrem Hilmi Özev).

Jadaane, Fehmi (2020), Stoacılığın İslam Düşüncesi Üzerindeki Etkisi (İstanbul: AlBaraka Yayınları) (Çev. Ece Ergin).

Karlıağa, Bekir (1999), “İbn Rüşd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 20: 257-288.

Kurtoğlu, Zerrin (2013), İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku (İstanbul: İletişim Yayınları).

Leaman, Oliver (1980), "Ibn Rushd on Happiness and Philosophy", *Studia Islamica*, 52: 167-181.

Omar, Ayesha (2019), "Ibn Rushd's The Decisive Treatise: A Text for Political Reform", *The Medieval History Journal*, 22 (1): 131-155.

Rosenthal, Erwin I. J. (1953), "The Place of Politics in the Philosophy of Ibn Rushd", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 15 (2): 246-278.

Rosenthal, Erwin I. J. (1996), *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık) (Çev. Ali Çaksu).

Ross, David (2014), *Aristoteles* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık) (Çev. Ahmet Arslan).

Ruby, Christian (2016), *Siyaset Felsefesine Giriş* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Aziz Ufuk Kılıç).

Spinoza (2018), *Politik İnceleme (Tractatus Politicus)* (Ankara: Doğu Batı Yayınları) (Çev. Murat Erşen).

Taylor, Richard (2012), "Averroes on the Shari'ah of the Philosophers", Taylor, Richard, Omar, Irfan (Der.), *The Judeo-Christian-Islamic Heritage: Philosophical & Theological Perspectives* (Milwaukee: Marquette University Press): 283-304.

Yıldız, Mustafa (2013), "İbn Rüşd'ün Seçkinciliği Bağlamında Felsefenin Siyasal İşlevi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 29: 35-64.

Yıldız, Mustafa (2016), "Conceiving Religion: Al-Farabi and Averroes on the Concepts of "Millah" and "Shari'ah", *Journal of Islamic Philosophy*, 10: 62-103.

Walzer, Richard (1962), *Greek into Arabic* (Cambridge: Harvard University Press).

**HENRI LEFEBVRE'İN MÜDAHALELERİ: KENTSEL
HAKLARA KARŞI KENT HAKKI**

**HENRI LEFEBVRE'S INTERVENTIONS: URBAN
RIGHTS versus RIGHT TO THE CITY**

Cihan KAYMAZ*

ÖZ

Kente ilişkin sorunlar modernleşme, sanayileşme, ulus-devletleşme ve sermaye birikim süreçlerinin iyimser ve olumlu kabul edilen etkilerinin kabulü üzerinden açıklanmaktadır. Söz konusu kabullerin bir yansıması olarak kentlerde demokratik katılımın artırılması yönündeki değerlendirmelerse insan haklarının kentsel mekânda somutlaştırılması temelinde hükmünü sürdürmesini vesile olmaktadır. Bugün kentsel hizmetlere erişimi ve demokratik katılımın artırılma hedeflerine karşılık gelen kentsel haklar insan haklarının kentteki bir kategorisi biçiminde anılmaktadır. Diğer taraftan, altmışlı yıllardan itibaren özellikle Henri Lefebvre'in kent hakkı tartışmalarıyla başlatılabilecek eleştirel kent araştırmaları, kent mekânının yapılandırılması, demokratik katılım ve kentsel haklar üzerine gelişen tartışmalar hakkında itirazlarda bulunmaktadır. Lefebvre'in kent hakkı kavramı kentsel haklardan oldukça farklı içeriklere sahip olmasına rağmen zaman zaman kavramların içeriği birbirine karıştırılabilmektedir. Bu makale Lefebvre'in müdahaleleri çerçevesinde kapitalist modernliğin kentleşme süreci ve insan haklarının bir kategorisi görünümündeki kentsel haklara

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, cihankaymaz@kafkas.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6477-3980>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 01.07.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 14.10.2021

odaklanmakta ve kentsel haklar ve kent hakkının arasındaki karşılıkları açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Henri Lefebvre, Kent Hakkı, Kentsel Haklar.

ABSTRACT

The problems related to the city are explained through the acceptance of the optimistic and positive effects of modernization, industrialization, nation-state, and capital accumulation processes. As a reflection of these acknowledgments, the evaluation of increasing democratic participation in cities is instrumental in maintaining its provision based on concretizing human rights in urban space. Today, urban rights correspond to increasing access to urban services and democratic participation and are referred to as a category of human rights in the city. On the other hand, critical urban studies that can be initiated with the discussions of Henri Lefebvre's right to the city from the sixties raise objections about the structuring of urban space, local democratic participation, and debates on urban rights. Although Lefebvre's concept of the right to the city has quite different contents from urban rights, the content of the concepts can be confused from time to time. This article focuses on the urbanization process of capitalist modernization and urban rights as a category of human rights within the framework of Lefebvre's interventions; It aims to reveal the contradictions between urban rights and the right to the city.

Keywords: Henri Lefebvre, Right to the City, Urban Rights.

GİRİŞ

Fransız sosyolog Henri Lefebvre (1901-1991), ikinci Dünya Savaşının patlak verdiği sırada açığa çıkan toplumsal dönüşüm ortamında ilgi alanını kır toplumunun yaşamı ve tarihi hakkında çalışmalara çevirdi. Kırsallığın çözülmeye yüz tuttuğu ama insanların halen kırsalda ikamet etmeyi sürdürdüğü bir dönemden kent toplumuna doğru yaşanan gidişat Lefebvre'in kent sorununa eğilmesini sağlamıştı. Gözlemleri sonucunda Lefebvre, 1968 tarihli *Le Droit à la Ville* [Kent Hakkı] kitabıyla başlayan ve 1974 tarihinde yayımlanan *La Production*

de l'espace [Mekânın Üretimi] ile doruğa ulaşan eleştirel kent araştırmaları dizisini ortaya koyacaktı.

Lefebvre “kent hakkı”¹ kavramıyla kent araştırmalarına ve insan hakları söylemlerine birtakım eleştirilerde bulundu. Birinci müdahale sanayileşme ve kapitalist modernlik ile ilişkiliydi: Kent hakkı kavramı, sanayileşme ve modernizasyonun önlenemez bir biçimde kent toplumunu doğurduğunu açıklıyordu. Kent toplumu, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde kapitalist modernlik taraftarlarının empoze ettiği teknokratik ölçülerde ortaya çıkmaktaydı. Kenti *metalaştırın*, kentin *merkezsizleşmesine* vesile olan ve *gündelik hayatta* çatlaklar meydana getiren ise sanayileşmeydi. Modernleşme ve sanayileşmeyle proletarya (kent mekânını emeğiyle ve gündelik hayat ilişkileriyle üretenler) zamanla merkezden kentin çeperlerine sürülüyorlardı. Çepere sürüldükçe proletaryanın “kendi bilinçli yaratıcı kapasitesi” sönüyor, proletaryanın çepere sürülmesi Lefebvre’e göre kent bilincinin kaybolmaya yüz tutması anlamına geliyordu (Merrifield, 2015: 78-79). Proletaryanın kente ilişkin tecrübelerinin tersine kent mekânı egemen sınıflar tarafından işgal edilen bir çeşit enstrüman olarak kullanılmaktaydı. Kaldı ki bu enstrümanın amacı, “proletaryayı dağıtmak, belirli yerlere bölüştürmek, kurumsal kurallara tabi kılarak çeşitli akışlar düzenlemek, dolayısıyla mekânı iktidara tabi kılmak, mekânı kontrol etmek ve kapitalist üretim ilişkilerini koruyarak bütün toplumu teknokratik bir şekilde yönetmek”ti (Hess, 2014: 17). Bahsi geçen gidişata karşı Lefebvre’in reçetesi ise ne nostaljik yaklaşımların öngördüğü gibi zamanda geriye gitmek ne de kapitalist modernlik yanlılarınca kabul gören kenti olduğu gibi akışına bırakmaktı. Aksine

¹ Lefebvre'in (2016) *Le Droit à la Ville* adlı çalışmasındaki *ville* sözcüğü, Türkçe’de şehir kavramıyla karşılanmaktadır. Oysa Fransızca, *ville*'in Türkçe’de şehir olarak ifadelendirilmesi belirli açılardan problemler içermektedir. Hatta *le droit à la ville*, İngilizce literatüre *right to the city* olarak aktarılması da birtakım sorunlar barındırmaktadır (Merrifield, 2017: 115-123). Esasında Lefebvre, nostaljik kullanımlarından uzaklaştırmak için *droit à la ville* ifadesini “dönüşmüş, yenilenmiş *kentsel yaşam hakkı* olarak formüle edilebileceğini bildirerek şehir ve kentin anlam farklılıklarının ortadan kalktığına dikkat çekmek istemiştir (Lefebvre, 2016: 132). Bu bağlamda elinizdeki çalışmada, *Le Droit à la Ville*'in çevirisi Lefebvre'in bahsettiği gibi şehir kavramının analitik bir gerçeklikten uzak olması, toplumsal bir objeye denk düşmemesi, ereksel sözde tarihsel varoluşa hizmet etmesi ve ideolojik olması bağlamında “şehir hakkı” yerine kentin “toplumun toplumsallaştırılmasının peşinde koşması” bağlamında “kent hakkı” tercih edilmiştir (bkz. Lefebvre, 2016; Lefebvre, 2013: 58-66, 157). Yine de Lefebvre, *Le Droit à la Ville* çalışmasından sonra 1970’te yayımladığı *La Révolution Urbaine* [Kentsel Devrim] kitabında “toplum bir bütün halinde kentleşir” tezine dayanarak bugün şehirden bahsedilmesine gerek olmadığı artık kent toplumunun kullanımının daha uygun düşeceğini belirtmesine rağmen 1975’te yayımlanan *La Pensée Marxiste et la Ville* [Marksist Düşünce ve Şehir] adlı eserinde *ville* kavramının önemine yeniden dikkat çeker. Andy Merrifield’a (2015: 166) göre Lefebvre’in *ville* kavramına geri dönüşü “şehrin sadece bir arka plandan ziyade merkez sahne olarak ele alındığı Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi* kitabından ileri gelmektedir.”

hedef devrimci bir çaba içerisinde *deneysel ütopya*'yla² kent toplumunu yeni bir hümanizmaya sahip olan kent insanına doğru dönüştürmek ve dönüşümü sağlayabilecek potansiyel, proletaryaya aitti (Lefebvre, 2016: 160). Kent-kır karşıtlığı mevcuttaki uzlaşmaz asıl çelişkilerin mekânsal boyutunu temsil ediyor ve sınıf mücadelesini akla getiriyordu. *Kent Hakkı* çalışmasıyla başlayan eleştirel kent araştırmalarının olgunlaştığı *Mekânın Üretimi* kitabında Lefebvre, kent mekânı kurulurken böylesi çabanın faillerini iyice netleştirecekti: "Sınıf mücadelesi mekânın üretimine, failleri sınıflar, sınıf fraksiyonları ve grupları olan üretime müdahale eder. Günümüzde sınıf mücadelesi, her zaman olduğundan daha çok, mekânda yaşanır" (Lefebvre, 2014: 83). Uzlaşmaz çelişkilerin izini süren Lefebvre (2016: 160), "sadece proletarya kendi toplumsal ve politik faaliyetini kent toplumunun gerçekleşmesine vakfedebilir" sonucuna varacaktı.

Lefebvre'in ikinci müdahalesi insan hakları söylemlerineydi. Kent hakkı kavramı kapitalist modernlik tarafından kuşatılmış insan hakları söylemlerinin yanıtlarını kapsamaktaydı. *Kent Hakkı*'nda insan haklarının kapitalizme içerilmiş fetişistik karakteri ele alınıyordu. Çünkü insan haklarının muhatabı bireyler son tahlilde burjuva toplumunun çelişkili yapısına tabi tutulmuştu. Çalışmalarının toplamında -tıpkı Karl Marx gibi- Lefebvre, burjuva toplumu eliyle abluka altına alınmış insan hakları temelindeki özgürlük, eşitlik, adalet ve benzeri tüm evrensel haklar ile sosyal güvence, tatil, eşit işe eşit ücret ve benzeri taleplerin yabancılaşmaya karşılık geldiği kanaatindeydi.

Günümüze doğru geldikçe insan hakları talepleri kapitalist modernliğin yabancılaşma ve fetişizmine dâhil bir şekilde kent mekânında kamusal hizmetlere erişimi ifade eden kentsel haklar [*urban rights*] söylemlerine doğru genişlemiştir. Bu nedenle, yabancılaşma ve fetişizmin ortaya çıkardığı çelişkilere cevaplar içerdiğinden Lefebvre'in kent hakkı [*right to the city*] kavramını, kentsel haklar kavramından ayırmak gerekmektedir. Ne var ki bugün hala kentsel haklar ve kent hakkı kavramları birbirleriyle karıştırılmaktadır. Sözelimi *Beşinci Dünya Kentsel Forumu*'nda kent hakkı ve kentsel haklar neredeyse eşdeğer anlama gelecek biçimde kullanılmıştır. Forumda kentsel haklar kavramı geçmemekte, kentsel haklar yerine kullanımı tercih edilen kent hakkı kavramı ise yoksulların haklarının kurumsal ve hukuki çerçevede güçlendirilerek kentsel hizmetlere erişim ile kentte yönetim ve katılım mekanizmalarının artırılması olarak anlaşılmaktadır. Yine de aynı *Forum*'daki konuşmacılardan David Harvey "kent hakkının sadece basitçe kentin faydalarına erişim hakkı olmadığını, kentin başka bir şeye dönüştürme hakkı olduğu" yönündeki çıkışıyla esasında kentsel haklar ve kent hakkı

² Deneysel ütopya ütopyanın içerimleri ve sonuçları bakımından alanda incelenerek deneysel olarak ele alınması ve olması gerekenin olanaklarını vermesi bakımından kapitalist modernlik ütopyası gibi tarihsizleştirilen ütopyalardan ayrılmaktadır (Lefebvre, 2016: 124).

ayrımında ısrar edebilmiştir (UNHABITAT, 2010: 81). Kent hakkı ve kentsel haklara dair bugüne kadar birikmiş Türkçe literatürün büyük bir bölümü ise kavramların arasındaki ayrımlara dikkat çekmekten ziyade kavramları birbirinin yerine kullanmayı tercih ederken, diğer bir bölümü kavramlar arasındaki ayrımları gösteren çalışmalarda bulunabilmiştir.³ Türkçe literatürde söz konusu kavramları kullanan hatırı sayılır sayıda vak'a araştırmalarına da rastlamak mümkündür.⁴

Kent hakkı ve kentsel haklar kullanımlarının ve içeriklerinin karıştırıldığı gerekçesinden hareket eden elinizdeki çalışma kent hakkıyla kentsel hakların birbirleriyle karşıt olduğunu açığa çıkarma iddiasındadır. Bu iddia kapsamında çalışma, Lefebvre'in kent araştırmalarına ve insan hakları söylemlerine odaklanmakta, kent hakkı ve kentsel haklar kavramlarının karşıtlığını netleştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın teorik alt yapısı birinci ve ikinci bölümlerde hazırlanmış, üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise bu altyapı üzerinden kavramların karşıtlık noktaları ayrıntılarıyla inşa edilmiştir. Çalışma, kapitalist modernlik ve insan hakları söylemlerine Marx'ın diyalektik yöntemini andıran Lefebvre tarafından kullanılan transdüksiyon yöntemiyle yaklaşmaktadır.⁵ Transdüksiyon yöntemi, insan haklarının ve kentsel hakların gelişiminde modernliğin imkânlarını reddetmeden ona sızarak ama onu radikal bir şekilde deneysel ütopya istikametinde değiştirmeyi hedefler. Kolaylık açısından bir izlek belirtmek gerekirse çalışma ilk olarak kapitalist modernliğin kente dair gidişatını ve kabullerini diyalektik yöntemle anlamaya yönelerek, insan hakları ve kentsel haklar söylemlerinin ikili yapısını aktarmakta ve Lefebvre'in bir süreç olarak modernliğin alternatifi ile insan haklarına ve kente ilişkin müdahalelerini belirtmektedir. Geniş ölçekli tasarlanan bu çalışmadaki anlatımın motivasyonu ise teorik çalışmaların ve vak'a araştırmalarında kullanılan kavramlardan kentsel haklar ve kent hakkının karşıtlığını belirginleştirebilmektir.

1. KAPİTALİST MODERNLİKTE KENT SORUNU

Modernlik takribi 17. yüzyılda Batı Avrupa'da başlayan, farklı sürelerde bütün boyutlarıyla dünyaya yayılan toplumsal-politik hayatı topyekûn dönüştüren bir süreci kapsar. Gerçekte modernlik fikri gelenekselliğin durağan yapısına

³ İlk gruptaki çalışmalardan bazıları Akkoyunlu Ertan ve Ertan, 2005; Akkoyunlu Ertan, 2014; Mutlu ve Yücel Batmaz, 2013; Tekeli, 2015; ikinci gruptakilerden bazıları Uzunçarşılı Baysal, 2011; Tonak, 2013; Öner ve Osmanoğulları, 2017.

⁴ Bu konu hakkındaki bazı örnekler Yücel ve Aksümer, 2011; Dinçer, 2013; Ökten, Kurtarır ve Çekiç, 2013; Önkal ve Sümer, 2014.

⁵ Transdüksiyon [*la transduction*], "teorik bir nesneyi hazırlar, olanaklı bir nesneyi hazırlar ve inşa eder; bunu da gerçeğe gönderme yapan enformasyonlardan ve bu gerçeğin ortaya koyduğu bir sorunsaldan yapar" (Lefebvre, 2016: 123-124). Transdüksiyon, kentleşmecilerin kendiliğinden zihinsel işlemlerine şekil vereceğinden icadın içine kesinlik katarken, ütopyaya da bilgi ekler. Bu anlamda "deneysel bir ütopya" da sunar (Lefebvre, 2016: 124).

dinamik gelişme süreciyle müdahalelerde bulunup ondan kopuş amacını taşımış, ancak modernliğin kendisi hiçbir zaman kesintisiz olamamıştır (Callinicos, 2001: 52). Öyle anlaşılıyor ki kesintisizlik tek bir modernlik hükmünün korunamadığına dair izler taşımaktadır. Marshall Berman'a (2013: 393) göre modernliğin bedeli, modern öncesi toplum yapılarıyla beraber mevcut modernleşen dünyanın yıkımı olmuştur. Kuşkusuz kastedilen modernlik; eskinin yıkılması ve yeninin yerleşmesi, yani –Harvey'in (2012: 7-8) deyişiyle- “yaratıcı yıkım”⁶ süreciyle bağlantılıdır. Demek ki modernliğin kesintilerle dolu tarihinin ayırt edici özelliği geçmişten geleceğe doğru reddedilmesi ve müdahale edilmesi imkânsız gibi görünen birden fazla güzergâhına dair ana-anlatılara sahip olduğudur. Modernliğin ana-anlatıları [*master-narrative*] Göran Therborn (2011: 155) tarafından oluşturulan Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo.1: Modernliğe İlişkin Ana-Anlatılar

GEÇMİŞ	GELECEK
Cehalet, boş inanç, itaat	Özgürleşme: Rasyonel, bireysel aydınlanma
Baskı, özgürlüksüzlük	Özgürleşme/kurtuluş: Kolektif
Yoksulluk, hastalık, durgunluk	Büyüme, ilerleme, kalkınma
Düşük rekabet/rekabetsizlik koşulları	Güçlünün ayakta kalması
Kurallara bağlı, öykünmeci	Yaratıcı canlılık

Yaratıcı yıkım birden fazla istikametini kapılarını aralar. Mesela modernlik, kentleşmeyi bir güzergâh olarak sunmasına rağmen kentleşme süreçlerinde kent mekânlarının fiziki, kültürel, ahlaki, politik değerleri zamanla yok edilerek sürekli olarak yenileri üretilmektedir (Berman, 2013: 384). Yıkma ve yenilerini üretme, modernliğin çelişkili karakterindedir ve bu çelişkiler alternatif varış noktaları yaratır. Kısaca bir yanda modernliğin ilerici ve devrimci boyutu, diğer yanda ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından yabancılaştırıcı ve fetişistik boyutu birlikte var olurlar. Bahsedilen birlikteliği fark eden Marx çelişkili karaktere sahip modernliğin diyalektik yöntemle kavranmasında ısrarcıdır. İsrarın ana nedeni yaratıcı yıkım ve kesintili yapının kapitalist dinamiklerle beraber süregelmesidir. Marx bu nedenle modernliği reddetmek şöyle dursun onu kapitalist dinamiklerle beraber anlaşılır hale sokmak hedefindedir. Böylece Marx, kapitalist modernlik ve onun boyunduruğundan kurtulmaya çalışan alternatif modernliği diyalektik kavrama yöntemini tercih eder. Tablo 2'de kapitalist modernliğin çelişkileri/çatışmaları gösterilmiştir (Therborn, 2011: 156):

⁶ Joseph Schumpeter (1994), “yaratıcı yıkım” (*creative destruction*) kavramını piyasa mekanizmasının eskiyi durmadan yok eden, yeniye durmadan yaratan yenilenme sürecini anlatabilmek için kullanmıştı. Harvey de Schumpeter'den ödünç aldığı bu kavramla kenttsel değişim süreçlerini açıklar.

Tablo.2: Kapitalist Modernliğin Marksçı Diyalektiği

İLERLEME:	ÇELİŞKİ/ÇATIŞMA:
Bireyselleşme	Atomizasyon, yabancılaşma,
Üretkenliğin gelişmesi	Sömürü ve bölüşüme dayalı kutuplaşma
	Mevcut üretim ilişkilerinin aşılması
Kapitalist yayılım	Proleter birleşme ve güçlenme
Küreselleşme	Anti-emperyalist isyanlar

İç içe geçmiş haldeki kapitalist modernlik ve alternatif modernlik ile kentleşme arasındaki ilişki, kent mekânında eskinin yok edilerek yenilerinin yerleşmesi, ancak “artı ürünün massedilmesi” diyalektiğiyle anlaşılabilir. İlk olarak kapitalist modernliğin bürokrasi kökenli büyük ölçekli kent mekânında yeniden yapılandırılmalarına sebebiyet vermesi sanayileşme, ulus-devletleşme ve sermaye birikim süreçlerinin inşa sürecine tesir etmiştir (Lefebvre, 2015). Sözü edilen süreçlere göre kentin yeniden yapılandırılabilmesi için modernlik taraftarları kent mekânına müdahale edilmesi fikrine sıcak bakmışlardır.

Kent mekânında yaratıcı yıkımın önemini ilk fark edenlerden biri, III. Napoleon dönemi Paris’inde bayındırlık işlerinden sorumlu olan Baron Haussmann’dı. 1852-1870 yılları arasında Haussmann, Paris’i yeniden inşa ederken, eski emekçi mahallelerini ortadan kaldırmış ve birçok insanı evlerinden etmiş olmasına karşın, kenti neredeyse tüm sakinlerine açmayı başarabilmişti. Haussmann’ın takipçilerinden Robert Moses da 1929 tarihli Büyük Buhran’ın ardından New York’u baştan inşa edecek büyük ölçekli kamusal kentsel yapılar ve kentsel yenileme projeleri geliştirecekti. Franklin Delano Roosevelt dönemi savaş sonrası sosyal refah devleti politikalarından olan *New Deal*’in tesiri altında Moses, kamusal kent politikaları uygulamıştır. Moses’ın “modernlik tasavvuru”nun etkisi, ilerlemeciliğe ve uyguladığı projelere yapılan herhangi bir itirazı neredeyse geçersiz kılıyordu (Berman, 2013: 206-207, 391).

Müdahaleci kentsel politikalar, Keynesçi-Fordist yapıdaki ulusal kalkınmacılık stratejileri ekseninde kent mekânına müdahaleyi de amaçlamaktadır. Sermaye birikimi süreçlerinin toplumsal ilişkilerdeki düzenleyiciliğini kendine görev edinen ulus-devletler mekânı tasarlama görevini de üstlenmişlerdir. Berman (2013: 397-398), *New Deal* politikaları eşliğinde Büyük Buhran’dan çıkışta uygulanan kente dair “mega projelerin” belirli toplumsal hedeflerin varlığını “yatırım yaratma, tüketimi artırma ve özel sektörü hareketlendirme, işsizliğe çare, bölge ekonomilerinin birbirleriyle entegrasyonu ile modernliği ve kamusal olanın anlamının genişlemesi” olarak belirtir.

Haussmann ve Moses, eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kalanlara, emekçilere, patronlara, kapitalist girişimcilere ve benzeri tüm toplumsal gruplara

kentsel mekânın yapılandırılmasının faydalarına vurgu yapıyordu. Bilhassa bürokratik güdümlü tüketim toplumu oluşturma hedefinde inşa edilen yol, köprü, park, bahçe ve meydan gibi kamusal inşaatlar kentte yaşayan belirli bir grubun çıkarından çok kentin tüm sakinlerine yönelik atılımlar olarak görülüyordu.

Öte yandan, kentleşmeyi tek başına kapitalist modernlik üzerinden kavramak net bir gerçeklik vermekten ziyade yanıltıcı sonuçlar doğurur. Aslında Marx'ın diyalektik yönteminde (içsel ilişkiler felsefesi) olduğu gibi kendi görüntüsünden ibaret olarak açığa çıkan gerçekliklerin yanıltıcı sonuçlara götürebileceğinden gerçekliğin görüldüğünden çok daha fazla bir şey olduğunu bilmek gerekir (Ollman, 2015: 30). Bu bağlamda kentleşme ve modernlik arasındaki ilişki kendi görüntüsünden çok daha fazlasıdır. Marx'ın diyalektiğiyle düşünüldüğünde kapitalist modernliğin ve kentleşme ilişkisinin arkasındaki gerçeklik modernliğin alternatif yüzüyle birlikte anlaşılabilir. Alternatif modernliğin kentleşme sürecini algılaması "artı ürünün massedilmesi" ekseninde beraberdir. Kapitalist kentleşme esnasında yaşananlar mübadele değeri ve kullanım değeri diyalektiğiyle kavrandığında tüm kentsel değişimin ardında görünmeyen artı ürün ilişkisi ortaya çıkar. Kent mekânı kullanım değeri olarak somuttur, ama mübadele değerinin konusu olarak soyutlamadır. Kent mekânında artı ürünün massedilmesi bir soyutlamadır ama netice itibarıyla o da somuttur (Lefebvre, 2006: 62; Lefebvre, 2014). Örneğin, kent mekânını bu diyalektikle kavramaya çalışan Harvey (2013: 45-48) artı ürünün massedilmesi iddiasında kapitalist modernliğin kentleşme sürecini anlatır. Haussmann dönemi için Harvey 1848 bunalımının atıl haldeki artı sermaye ve işgücünden dolayı Fransa'yı da krize soktuğunu, burjuva demokratik devrimlerinin ise krizden kaynaklanan isyanları şiddet kullanarak bastırabilse de bu krizi çözemediğinden bahseder. III. Napoleon, 1852'de imparatorluğunu ilan ettiğinde muhalif gruplar ve artık sermaye sorunu halen sürmektedir. Devam eden sorunlarla baş edebilmek adına III. Napoleon büyük ölçekli yatırımlara girişmiş ve nihayet Hausmann'ı Paris'teki bayındırlık işlerine getirmiştir. Haussmann, artı sermaye ve işsizlik sorununa karşı Paris'i yeniden inşa etmeye girişmiş ve sonunda sermaye ve işsizliği belli bir süre için massetmeyi başarabilmiştir. Daha sonra Moses benzer şekilde Haussmann'ın bu modelini kullanışlı bularak New York'ta uygulamış, New York'un topyekûn bir biçimde yeniden yapımına girişmiştir (Harvey, 2013: 50-51).⁷

⁷ Haussmann ve Moses'in politikaları kısa bir süre için sermaye ve işgücünü massetmeyi başarsa da sonuçları bakımından daha sonra farklı kentsel krizlere neden olmuştur. Harvey (2013)'e göre Haussmann'ın yeniden inşa ettiği Paris, 1971 tarihli Paris Komünü'ne; Moses'in inşa ettiği New York (daha sonra neredeyse tüm ABD kentlerini bu politika sardı), 1968 Olayları'yla sonuçlanmıştır.

Kapitalist modernliğin içerisinde hareket etmelerine rağmen müdahaleci kentsel politikalarının sonuçlarına itiraz eden ve bu politikalara karşı serbestiyi savunanlar da bulunmaktadır. Mesela müdahaleci kentsel politikaların ortaya çıkardığı belli başlı kentsel sorunları tespit eden Jane Jacobs, Moses'ın bu politikalarına itiraz ederek kentsel krizlerin içeriğini tartışmaya girişmiştir. Moses'ın aksine Jacobs, kentsel mekâna müdahalenin daha büyük sorunlara yol açtığını vurgulayan nostaljik bir çerçeve ortaya koymuştur. Bu çerçeve içerisinde mekânsal ve toplumsal içeriğin göz önünde tutulduğu kentsel kriz tanımlamalarında iktisadi büyüme ve kalkınmanın yanı sıra, toplumsal, kültürel, politik öğeler de dikkate alınmıştır. Jacobs (1961) modernliğin gündelik hayatla ilişkisinden söz eder: Moses'ın yeni kentnin arkasında eski kentin bir düzeni vardır. Jacobs'a göre kent yaşamında modernlik uğruna yapılması gereken, "eskiyi korumak ve yeniyi direnmektir" (Berman, 2013: 422). Kapitalist modernliğin müdahaleciliğini sorgulayıp daha çok geçmişe dönük eski kenti hikâyeleştiren Jacobs, özetle kente büyük ölçekli müdahaleler karşısında modern kentin mahalle ölçeğinde genişlemesi ve kentin eski kısımlarının korunmasına odaklanmaya çalışmıştır (Harvey, 2013: 51).

Savaş sonrasında yetmişlere dek pratikte kapitalist modernliğin kentleşme reçetesi, müdahale ve serbesti tartışmaları ekseninde devam etmiştir. Yetmişlerdeki birikim krizine verilen belirli tepkiler sonucu birtakım yapısal reformlar gerçekleşmiş, müdahaleye dayalı ulusal kalkınmacılık stratejisi terk edilip, serbest piyasanın başatlığında kentsel politikalar uygulamaya sokulmuştur. Ulusal kalkınmacılığa karşı verilen tepkiler arasında yeterli sermaye birikimi olmasına karşın piyasada yatırım yapabilecek alanların daraldığı zamanlar gösterilebilir. Varılan noktada neoliberal stratejinin hâkimiyetine varacak dönüşüm, Sovyet sonrası ve küreselleşmenin de etkisiyle giderek tüm dünyaya yaygınlık kazanmıştır.

Neoliberal küresel kapitalizm çağı, kentsel politikaların yönünü serbesti önkoşulundaki nostaljiklerin lehine doğru çevirmiştir. Yeni kentsel strateji, "sermayenin artık kolektif tüketim bütçelerine aktif olarak el koyması, kent mekânını, bir meta, salt bir finansal varlık olarak fiyatlandırıp arazi değerini artırmasıydı" (Merrifield, 2017: 18). Müdahale-serbesti ikiliğine sıkışmış kent tartışmaları bakışıyla kavrandığında neoliberal küresel kapitalizm çağında ortaya çıkan "yeni kentsel krizler" ise neoliberal (ve yeni sağ) stratejiler sonucu ortaya çıkan yeni kentsel çelişkilerden kaynaklanmaktaydı (Florida, 2018: 28-34). Müdahalecilere karşı Jacobs tarafından yapılan nostaljik eleştiriler nihayetinde kentlerin post-modern anlatıların içerisine dahil edilmesine vesile olacaktı. Neoliberal küresel kapitalizm, Fredric Jameson'ın (2011) tabiriyle bir çeşit "geç kapitalizmin kültürel mantığı" nı, yani post-modernizm'i başat konuma getirmişti.

Jameson'a (2008: 58-59) göre nostalji; gerçek tarihsellikle uyuşmayan, artık geri getirilmesi olanaksız bir geçmişe ait hissederek, geçmişe birtakım "cılalı imgeler"le "geçmişe ait olma"yı bildiren bir çeşit "bastırılmışın geri dönüşü"ydü. Zira post-modernliğin nostaljiyle ilişkisi bu bastırılanın geri dönüşüyle bağlantılandırılıyordu. Benzer biçimde Marx'tan yararlanan Kojin Karatani de tarihi yapısal gidişatına göre yorumlar. Karatani (2013; 2018) post-modernliğin nostaljiyle ilişkisini geçmişte bulma çabasıyla devam eden bir arayışın farkı biçimlerde geri dönüşü olarak kavranması gerekliliğine dikkat çeker.

Post-modernlik, üst-anlatılardan kopan, gerçeği görelileştiren, kolektifliği parçalayıp bireyselliği ön plana çıkarırken, diğer taraftan ulus-devlet ve sermayeyi toplumsal olanla eşdeğer kabul eder (Lyotard, 2013; Touraine, 2002). Böylesi bir kültürel mantıkta, kentler ve kentleşme süreçleri post-modern hale getirilmeye beraber hem toplumsal alandan farklı hak talepleri çerçevesinde kente müdahale etmeler parçalanır, hem kapitalist toplumsal formasyonun bütünselliği görünmezleşir (Harvey, 1997). Bakıldığında post-modernlikte tarihsel olan görelileştirildiği için mevcut toplumsal formasyon anlaşılamazken, diğer yandan ütopyik tahayyüller ya olumsuzlanır ya da ortadan kalkar.⁸ Alex Callinicos'un tespitleriyle söylenirse post-modernizm modernlikten tümünden bir kopuş değil, aksine onun içinden belli bir damarın çekilip çıkartılışının temsilidir. Modernizmin bu damarı özeleştirinin, ana-anlatıların, bütünlüğün olumlu ütopyaların dışarıda bırakılan tarafıdır (Callinicos, 2001). Post-modernlik aşamasında görelileştirilen tarihte önceden mümkün olmayan veya önceden yaşanmış gibi görülen şeyler mümkün hale getirilebildiğinden, ütopyanın kendisi hem olumsuzlanan hem de tikel olarak sahip çıkılan konuma taşınır.

Kuşkusuz post-modernliğin kapitalist modernlik bakışından önemli ayrımlarından biri ütopyaların kabullenilmemesidir. Jürgen Habermas gibi kapitalist modernliğin özüne itiraz etmeyen, ancak post-modernlerden kendini ayıranların vurgusu ütopya konusunda olmuştur. Habermas, olumsuzlayabilmek adına post-modernliğin politik yönden gericiliğini, 18. yüzyıl burjuva Aydınlanmasının ise evrenselleştirici ve ütopyacılığını birbiriyle karşılaştırır. Sonuçta evrenselleştirici "eşitlik, medeni haklar, insan severlik, ifade özgürlüğü, açık medya" gibi burjuva ideolojisine dayalı özellikler özünde ütopyalardır (Jameson, 2008: 105). "Kamusal alan" terminolojisiyle bağlantılı olarak insan hakları da bu evrensel ütopyaya dâhildir. Oysa post-modernler evrensel bir

⁸ Reinhart Koselleck'e (2013: 274) göre olumsuz ütopyalar, ütopyaların gerçekleştirilebilir görünmelerine bir tepki olarak, esasen gerçekleştirilebilir olmadığından kötü olarak algılanır. Negatif ütopyanın günümüzde bir hayli popüler olan temsilcileri arasında George Orwell ve Aldous Huxley gösterilebilir.

ütopyaya sahip değildir.⁹ İşte modernliğin meta-teorileri bağlamında daha çok yurttaşlığa vurgu yapan insan haklarından, post-modernliğin parçalayıcı yapısı ekseninde parçalanmış yurttaşlıkla kentsel haklar anlatılarına doğru bir dönüşüm yaşanmıştır.

2. İNSAN HAKLARI SÖYLEMLERİNDE KENTSEL HAKLAR

İnsan hakları tıpkı kent sorununda olduğu gibi kapitalist modernlik ve alternatif modernlik diyalektiğine bağlı bir konudur. Modernliğin yıkma ve yenilerini üretme üzerine biçimlenen çelişkili karakteri insan haklarının gelişimine doğrudan yansır. İnsan haklarının ilerici ve devrimci boyutunun yanında yabancılaştırma ve fetiş özellikleri bir aradadır. Burjuva toplumunun bireye bahsettiği eşitlik ve özgürlük gibi evrensel haklar kapitalist modernliğin elinde bireyi yabancılaştırmaktadır. Burjuva sınıfının önderliğinde kapitalist modernlik insan haklarını normatif güce ibaret sayarak putlaştırmaktadır. Sonuçta burjuva toplumu tarafından kuşatılmış olan insan hakları, genel ve soyut ilkeleri ifade eden putlar ile mal ve para dünyasının fetişleri arasında sıkışıp kalan ama bunlardan çok daha fazlasına sahip bir yapıdadır (Timur, 2007: 45).

İnsan hakları, Fransız Devrimi'nin ardından tarih-dışı, evrensel ve soyut insanı imleyen, ulus-devletin burjuvaziyle örtüşen yurttaşlık kategorisinde simgeleştirilen öznenin bir özgürleşme hareketi olarak doğdu. Bu doğum aynı zamanda doğal hukuka karşı akla dayalı evrensel modern hukukun başat konuma geçmesinin de temsiliydi. İnsan hakları, eskinin mitlerine savaş açarak zaman ve mekânla ilişkilendirilemeyen bir akıl ve evrensellik iddiasındaydı. Söz konusu (araçsal) akıl ve evrensellik, ilerlemeci, kapitalist modernliğe ait bir ütopyaya kapı aralıyordu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 1. maddesindeki "insan haysiyeti" [*human dignity*] ifadesi evrensel ve soyut insana işaret ettiğinden haklar herkese hitap eder ve herkes içindir. İnsan haklarının herkese ait olduğu ideali kapitalist modernliğin hukukunda doğal hakların mevcudiyetini sağlar. Öte yandan doğal hakların mevcudiyeti kapitalist modernliğin dışında modern hukukta alternatif modernlik içeren özeleştirici potansiyeline sahip olduğunun belirtisidir. Başka bir deyişle, modern hukuktaki insan hem doğal hakların hem de yurttaşların belirsiz bırakılan öznesi (Douzinas, 2018: 27, 107-108) olması bakımından yalnızca kapitalizmin ütopyasını değil, aynı zamanda alternatif modernliğin olumlu ütopya

⁹ Kent hakkında başlayarak Lefebvre'in itirazlarından biri de –Habermas'ın bahsettiği gibi– kapitalist modernliğin evrensel ütopyasıdır. Habermas'ta evrensel ütopya son tahlilde burjuva kamusal alana denk düşer (Habermas, 2003). Kapitalist modernlik ve ardılı post-modernlikten farklı olarak Lefebvre, evrensel ütopyayı reddetmekten ziyade deneysel ütopyanın peşine düşmesi bakımından alternatif modernlik imkânları üzerine değerlendirmeler yapar.

imkânlarını birlikte barındırmaktadır. Ne var ki, kapitalist modernliğin yanılıcılığı insan haklarının soyut ve evrensel insan doğasına ve hukukun üstünlüğünün birliğine sahip olmasıdır. Costas Douzinas'ın tespitleriyle insan haklarındaki soyutluğun yanılıcılığı cinsiyetin, ırkın, sınıfların somutlaşmasıyla belirginleşir: isminden anlaşılabilirliği üzere insan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde¹⁰ soyut insanın somutlaşması ulus-devlet egemenliğinin altında yurttaş olarak gerçekleşir. Bildirgedeki haklarla ilişkilendirilen somut insan, yani yurttaş kapitalist toplumsal formasyona dayanak oluşturan, mülkiyet hakkına sahip “piyasa eksenli, beyaz burjuva erkektir” (Douzinas, 2018: 115-119).

Aydınlanmanın devam eden bir süreç olduğu kabulünü paylaşan Habermas da insan haklarını insan haysiyeti ölçüsünde ele alır. Habermas'a (2010: 467) göre “insan haysiyeti” ifadesi haklar ütopyasının “patlayıcı somut gücünü ispatlamaktadır.” Son durak olarak “demokratik yurttaşlık” kalıbına ulaşan Habermas, bu perspektifiyle kapitalizmi ve sanayileşmeyi aşan Aydınlanmaya olan bağlılığını ortaya koymaktadır. Habermas, Aydınlanmanın ve kapitalist modernliğin ortaya çıkardığı zaman bilincinde var olan insanları ileriye doğru götüren ve geçmişten gelen sorunları çözen ütopyasına sahip çıkıyordu (Timur, 2012: 264-265). Aslında Habermas Aydınlanmanın burjuva yönünü tam olarak yadsımıyor ve kamusal alanın dönüşümünde burjuva kamusal alanın önemine değiniyordu (Habermas, 2003). Öyle ki Habermas'ın düşüncesi Adorno ve Horkheimer'in (2010: 13) Aydınlanmanın burjuva toplumunun gerçeklerinin bireylerde ve kurumlarda cisimleşmiş ifadesi olduğunu vurgulayan ve aklın, doğanın tahakkümüne yol açtığını açıklayan görüşleriyle ayrılmış oluyordu. Dolayısıyla Habermas, insan haklarını post-modern öğelerden kurtarmaya uğraşındayken, Aydınlanmanın burjuva yönünden vazgeçmiyordu. Böyle bir bakış insan haklarını bir yandan insanların kamusal hizmetlere erişimine, diğer yandan demokratik yurttaşlığın önemine taşıyabiliyordu. Kapitalist modernliğin görünen yüzüyle ilgileniliyor, arkasındaki gerçeklikle yüzleşmek istenmediğinden alternatif modernliğe pek başvurulmuyordu. Kamusal hizmetlere erişim ve demokratik yurttaşlık söylemleri daha sonra insan haklarının kent mekânında temsil edilmesinde katkı sağlayacaktı.

insan hakları söylemlerinde yurttaşlık Fransız Devrimi öncesine benzer şekilde “egemen bir varlığın üyesi”ni belirlemek için kullanılırdı. Devrimin hemen öncesinde Jean-Jacques Rousseau *Du Contrat social* [Toplum Sözleşmesi] adlı yazısında kent tartışmalarıyla beraber yurttaşlığa yer vermişti. Rousseau (2007: 47-48), “cite”de (kentsel olan) kentliler ve yurttaşların aynı gibi görüldüğünü,

¹⁰ Fransızca orijinali “*La Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*” olan Bildirgedeki *homme* kısmı erkek demektir ve esasında “beyaz bir erkeğe” işaret etmektedir (Douzinas, 2018: 115).

ancak farklı olduklarına dikkat çekerek burjuvaların kentlilerin en üstündeki yurttaşlık mertebesinde kabul gördüğünü belirterek bu durumdan rahatsızlığını dile getiriyordu. Fransız Devrimi sonrasında kentliler arasındaki sınıfsal farklılıklar devam etmiş, böylesi bir farklılık insan hakları söylemlerine kadar yansımıştı. Oysaki insan hakları söylemlerinde burjuva sınıfının kültürü kastedilmesine karşın yurttaşlık bunlardan çok daha fazlasını kapsar (Merrifield, 2017: 116). Modernlik, her nasıl kapitalist modernlik ve bu modernliğe dair bir eleştiri ile isyanı barındırıyorsa da benzer biçimde insan hakları söylemlerindeki yurttaşlık kavramı da bir yanıyla burjuva kültürünün gelişimine, diğer yanıyla bu kültürün eleştirisine sahip olan çelişkilerden oluşur. Söz gelişi soyut insan ve evrensellik tartışmasında Étienne Balibar (2016: 78) İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde "insan" ve "yurttaş" ikiliğinde özgürlük ve eşitliğin özdeş kabul edildiğini iddia eder: İnsan, "tikel birey" değil, yurttaştır. Balibar (2016: 24)'a göre yurttaşlık yıkma ve yeniden inşa etme çelişkilerini barındırdığından kurumların yerleşikliğine ve istikrarına karşı başkaldırı öğeleri içerir. Bildirgenin 2. maddesinde bulunan "özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakları" hem insan haklarının değişmez doğal haklar görünümünde algılanmasına hem de yurttaş haklarında verili olan çelişkilere gönderme yapabilmektedir. Balibar (2016: 67) bu noktada, insan haklarının "bir maske ya da tuzaktan ibaret olduğu" ile "özel bir toplum ve kültürün kurmaca olarak evrenselleştirilmesinden başka bir şeye karşılık geldiği" varsayımlarına sıcak bakmamaktadır. Dolayısıyla Balibar, yurttaşlık için, içerisinde barındırdığı çelişkilerle beraber yalnızca hakların erişimine indirgenemeyen bir tanımlamaya ulaşmaya çalışır. İnsan hakları sadece burjuva kültüründen ibaret değildir, bu kültürün hegemonik hale gelmesine katkı sağlayan "tortul toplumsal formasyonların" taşıyıcılığını beraber üstlenir. Karatani'nin (2018: 32-35) tespit ettiği biçimiyle tortul toplumsal formasyonlardan kastedilen toplulukların karşılıklı armağan alıp vermesinden topluluklardan birinin diğerlerini yağmalamasına kadar başat olmasa da hala varlığını sürdüren mübadele tarzlarıdır ve söz konusu mübadele tarzlarının bugünkü başat olanı karşılıklı rızaya dayanan meta mübadelesidir. Meta mübadelesinde ulus-devlet-sermaye üçlemesi beraber hareket alanına sahiptir. Dolayısıyla mübadele tarzlarından yola çıkılacak olunursa doğuştan sahip olduğu söylenen yaşam, özgürlük ve mülkiyet hakları, insanların eşit olmasından kaynaklanır ve bu eşitlik ya da yurttaşların bu "doğal hakları talep etme güvenliği devlette vücut bulur" (Jellinek, 2017: 102). Demek ki insan haklarının yayılımı burjuva toplumu kontrolüyle modern ulus-devletin birlikteliği sayesinde gerçekleşir.

Gelgelelim insan hakları yaşama hakkı gibi bireysel haklar, sendikal haklar ve genel ve eşit oy hakkı gibi toplumsal ve siyasal haklar ve nihayetinde kalkınma hakkı ve çevre hakkı gibi dayanışma haklarının bütünü temsil ettiğinden, olan

ve olması gereken arasındaki gerilimle belirlenen ideallere gönderme yapan bir dinamizm içermektedir. Bir ideali (ya da ütopyayı) temsil ettiği iddia edilen insan hakları, bu ideale göre anayasalarda/kuruluşta somutlaştırılma ihtimalini de ortaya koymuş olur (Balibar, 2016: 67). Hâlbuki somutlaştırılma doğadaki insan varlığı (doğal haklar) ve bu varlığın toplumsal formasyonlardaki ilişkilerini (üretim ilişkileri) birbirine eşitler. Böylece insan hakları dinamizmi tarihsel koşulların değişimine göre insan haklarının durağan olmaktan çıkarak somut koşulların etkisinde çeşitlenmesine ve toplumsal-politik açıdan mevcut hegemonya mücadelelerinin gerilimleriyle yeni içerikler kazanmasına yol açar. Hegemonya ve karşı-hegemonya mücadelelerinden ortaya çıkan farklı insan hakları söylemlerinden kaynaklanan gerilim insan haklarının yalnızca insanın insan olmaktan kaynaklanan haklar mı yoksa kapitalist toplumsal formasyonun bir çeşit yeniden üretim aracı mı olduğuyla ilintilidir. İkinci kamptakilerin bazıları insan haklarını olduğu gibi reddetmek yerine içerisindeki doğal hakları keşfederek birtakım alternatif çıkarımlarda bulunurlar.

İnsan hakları ve kent mekânı ilişkisi, insan haklarının dinamizmi çerçevesinde ellilerden itibaren giderek olgunlaşmış ve nihayetinde kentsel haklar tanımlamalarıyla kentsel hizmetlere erişim hakkı olarak somutlaşmaya başlamıştır.¹¹ İlhan Tekeli (2015: 189) ve benzeri düşünen yazarlarca *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* (UN, 1948)'nin 25. maddesinde belirtilen “herkesin sağlıklı ve refahını temin edecek uygun bir hayat” kurabilmesi hakkının varlığına odaklanarak kavramsallaştırılan kentsel hakların kabul gören başlıca iddiası, insan haysiyeti için mücadele etme bilincine kent mekânlarından başlayarak ulaşılabileceğidir. İddiaya göre insan haklarındaki soyut ve belirsiz insan haysiyeti yurttaşların kentsel hizmetlere erişimi sorununda somutlaştırılmaktadır. Yani kentsel hakların insan hakları kategorisinde değerlendirilmesi yaşam kalitesi varsayımına dayalı ölçünün mekâna taşınmasıyla beraberdir. Zaten savaş sonrası büyüme-kalkınma ve akılcılığın doğal varlıklara yük bindirmesinin anlaşılmasıyla ortaya çıkan ekolojik krize karşı kurulu iktidarların tepkisi “yaşam kalitesi” söyleminin çeşitli bürokratik ve uluslararası örgütlenmeler vasıtasıyla işletilmeye başlaması olmuştur (Castoriadis, 1993: 194). Mesela çevre haklarının insan haklarına dâhil edilmesi bu büyüme-kalkınma ve akılcılığın bunalımındandı. Yaşam kalitesi söyleminin çevre hakkı tartışmalarını başlatması gibi bir diğer açılım kentsel hakların tartışılması olacak, böylece uluslararası kuruluşlar tarafından kentsel haklar giderek önem kazanan bir konuma yükseltilecekti.

¹¹ Çeşitli uluslararası metinlerde kullanılan *urban rights* kavramı Türkçe kentsel haklara/kentli haklarına (çoğul) karşılık gelse de Türkçe literatürde kentsel haklar/kentli hakları dışında kentlilik hakları veya kenttaşlık hakları olarak da çevrilmiştir. Çeviri çeşitliliğinin varlığına karşın vurgulanmak istenenin aynılığından dolayı kavramda anlamsal açıdan bir farklılığa sebebiyet vermemektedir.

Nihayet kentsel haklar kavramı 1992 tarihli *Avrupa Kentsel Şartı – I*'de somut bir içerik kazanmış, daha sonra 2008 tarihinde kabul edilen *Avrupa Kentsel Şartı – II*'de bu içerik güncellenmiştir (bkz. Council of Europe, 1992; Council of Europe, 2008).

Ulusal kalkınmacılık dönemindeki kent sorunlarını açıklamada oldukça kullanışlı hale gelen kentsel hizmetlere erişim (kolektif tüketim unsurları), Manuel Castells ve benzeri eleştirel kent araştırmacılarınca “emeğin yeniden üretimi” konseptinde değer kazanmış, kentsel toplumsal hareketler taleplerinin içeriğinin oluşmasına katkı sağlayabilmiştir. Castells (1977) tarafından üretken olmayan mal ve hizmetlerin yeniden üretimine ilişkin olarak tanımlanan “kolektif tüketim”, elektrik, su, altyapı, konut, ulaştırma, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kentsel hizmetlerin bütününe kapsamaktadır. İnsan haklarının bir kategorisi haline getirilen kentsel hizmetlere erişim hakkı da kolektif tüketim unsurları kökeninde yapılandırılmaya başlamıştır. Kamu hizmetlerine erişim hakkının insan haklarına dâhil edilmesi, kente ilişkin taleplerin hukuki çerçeveye alınmasını sağlamıştır. Bunun paralelinde kolektif tüketimin yanında demokratik yurttaşlık talebi kentsel haklar kategorisinin içeriğine eklenmiştir. Böylece kentsel haklar, politik olanın ötesinde hukuki olanı ve demokratik olanı temsil eder hale gelmiştir.

Diğer taraftan insan haklarının kentsel haklara doğru kapsayıcı bir dönüşümünden bahsedebiliriz. Ayrıca dönüşen yapıda, insan haklarının evrensel ölçekten yerele/kente taşınmasının çeşitli deliller barındırdığını söylemek gerekmektedir. Birincisi alternatif modernlik tartışmaları etrafında vurgulanan kapitalist modernliğin Avrupamerkezci olduğuna yönelik sorgulamalarıdır. Bu bakış, farklı içeriklere sahip olmakla birlikte bir kısmı evrenselliğe karşı yerciliği (*locationism*) ve yerelliği (*locality*) daha fazla temsil eden tikelci-özcü fikirlerden beslenmektedir. Örneğin, post-kolonyal dünyayla ve özellikle küresel kapitalizmle beraber etkin hale gelen yer bilincine dayalı “yercilik”, yere bağlı bir kimliği hareketlendirme, eşitsizliklerin de üstünün örtülmesine bahane olacağından, nihayetinde sürecin yercilik sayesinde vardığı nokta evrensel insan haklarının bir sorun haline geldiğidir (Dirlik, 2012: 180-184). Geriye dönme (nostalji) amacını taşıyan yercilik, toplumda kabul gördükçe evrensel hukuk ve insan hakları anlatılarının etkisi azaltılmaktadır. Arif Dirlik (2012: 121-122) küresel kapitalist modernlik çağında “yaşamın kendisi sömürgeleştirildiğinden” mekânların (yercilikler, tikellikler) sömürgeleştirmenin bir parçası olarak kullanıldığını söyler. Doğrusu kapitalist modernliğin hukuka ve insan haklarına sirayet eden evrensellik iddialarına tikel haldeki “kültürel, dini, hukuki ve akademik farklılıklar” tarafından meydan okunmaktadır (Dirlik, 2012: 127). Buradaki kapitalist modernliğin evrenselciliğine karşı yercilik, bütünlükten çok parçalılığa, yurttaşlıktan çok bireye ya da topluluklara göndermeler yapılarak işlendiğinden post-modern bir durumun ortaya çıktığı açıktır.

Post-modernlikle bağlantılılandırılabilir bir delil ise neoliberal küresel kapitalizm çağında küreselleşme-yerelleşme, “yönetişim” ve “kentsel yönetim”e dayalı demokratik katılım, çoğulculuk gibi “hegemonik projeler”in önem kazanması ile post-modernliğin nostaljik bakışı ve Yeni Sağ’ın yereli ve tikeli kıymetlendirme fikrinin ortaya çıkardığı belirli kuşkulardır. Neoliberalizm ve yeni sağ’ın ön plana çıkardığı fikirler, yine tikelliklerin değeri ölçüsünde (Avrupamerkezcilik eleştirilirken) insan haklarının evrenselliğini sorgulatmaktadır. Evrenselliğe karşı kültürel görecelikle köklenen bu fikirler, evrensellik ve kültürel görecelik arasındaki gerilimle insan haklarını değerlendirir (Özdek, 1994). Kültürel görecelik, oldukça yercilik, yerellik ve kültürcü bir bakışa sahip olmakla birlikte hiçbir kültürün beraberce sahiplenemeyeceği, ortak bir kültüre sahip olamayacağı; insan haklarının da gerçekte Avrupamerkezcilik etrafında gelişen kültüre ait olduğundan evrensel nitelik taşıyamayacağı iddiasında bulunur. İnsan hakları bağlamında kültürel görecelik Sovyetler sonrası dünyada daha fazla itibar görmeye başlayacaktır.

Özetle, kapitalist modernliğin müdahaleci yapısından nostaljiden yararlanan post-modern anlatılar içerisinde kullanım alanı bulan, yurttaşlık kavramının ulusal ve küresel anlamı ile insan haklarının bir kategorisi görünümü iddiasındaki kentsel hakların yerel ölçüyle sınırlılığı gerilimli bir konudur. İşte Lefebvre’in başlattığı kent hakkı tartışmaları bu gerilimlere çeşitli yanıtlar getirmektedir. Kent hakkı kapsamında değerlendirildiğinde kent sakini “toplumsallık olmaksızın hemşehriliğin, temsil olmaksızın varoluşun, karşılaşma olmaksızın toplanmanın trajedisidir” (Merrifield, 2015: 64). Yurttaşlık ise kent sakininden yeni imkân yaratabilmesi yollarına sahip olması gerekçesiyle ayrılmaktadır. Çünkü en nihayetinde Lefebvre’in kent hakkı Habermas ve benzeri burjuva Aydınlanması ve kapitalist modernliğin demokratik yurttaşlık savunucularının aksine “yeni bir devrimci yurttaşlık kavramsallaştırmasıdır” (Merrifield, 2015: 64).

3. LEFEBVRE’İN MÜDAHALELERİ VE KENT HAKKI

Lefebvre’in kent hakkı büyük ölçüde kapitalist modernlik tasavvurunun süregelen hak söylemlerinden ve kapitalist kentleşmesinden farklı olarak “alternatif kentsel yaşam tasavvuru”dur (Brenner vd., 2014: 15). Anlaşılacağı üzere Lefebvre, tarihsel olanı kaybetmeden ana-anlatılardan hareketle olumlu ütopyaya sahip çıkışı, asıl-tali çelişkiler¹² tartışmasında asıl çelişkiyi merkeze aldığından kapitalist modernliğin alternatifini açığa çıkarma peşine düşmüştür.

¹² Diyalektik çelişki, süreç içerisinde aynı ilişkideki birbirlerine bağımlı farklı öğelerin içinde var olur (Ollman, 2015: 38-40). En nihayetinde çelişkiler harekete geçiren bir güçtür ve sermayenin

İlk olarak Lefebvre'in alternatif yaklaşımını belirginleştiren husus, kapitalist modernlik ve geleneksel romantizmin yerine alternatif modernlik ve yeni romantizmin (devrimci romantizm) tercih edilmesidir. Tercihin esas gerekçelerinin altında Marx'ın düşüncesi yatmaktadır. Marx, modernliğin liberal ve romantik perspektifinin dışına çıkarak burjuva toplumundaki kesintisizlik, üretimde sürekli devrim ve bunlar yaşanırken belirli belirsizlikleri ortaya çıkaran çelişkilerine değinir (Callinicos, 2001: 66). Lefebvre de fikirlerini büyük ölçüde Marx'ın bu bakışı ekseninde olgunlaştırmıştır. Kapitalist modernliğin yaşam tarzına pre-kapitalist ve pre-modern tepkilerini ifade eden romantizm, kapitalist olmayan bir modernlik imkân sağlayabilmektedir (Löwy ve Sayre, 2007: 23). Lefebvre bu noktada, Marx'ın anti-kapitalist romantizmini kabul eder. Marx'ın anti-kapitalizmi modern (burjuva) sanayi uygarlığını topyekûn inkâr etmek şöyle dursun onun bir yandan ortadan kaldırılmasını, diğer yandan ise “en büyük kazanımlarının korunarak daha yüksek bir üretim tarzıyla aşılması”, burjuva demokratik devrimlerinin de yadsınmadan “eşitsiz ve bileşik gelişim” (Troçki) dinamizmi fikrini taşımaktadır (Löwy ve Sayre, 2007: 116; Löwy, 2016: 126-128). Nitekim –tıpkı Marx'taki gibi– Lefebvre modernliği topyekûn reddedenler ve geçmişe özlem taşıyanlara sınırlar çekerek eski romantizmin sınırlarının aşılması ve yeni romantizmi dayanaklandırma uğraşındadır (Löwy ve Sayre, 2007: 211). Bu anlamda, Lefebvre kent mekânı tartışmalarındaki kapitalist modernlik ve nostaljik versiyonuyla doğrudan bir kopuş yerine süreklilikler geliştiren bir “alternatif modernlik” arayışındadır.

Lefebvre'in arayışı Habermas ve benzerlerinin burjuva Aydınlanmasının evrensel ütopyasına dayanmak değildir, onun gidiş yolu “deneysel ütopya” adını verdiği çerçevededir (Lefebvre, 2016: 124). Lefebvre'in ütopyası, Habermas'ın burjuva Aydınlanmasını kabul etmeyeceği gibi Adorno ve Horkheimer'in ütopya kavrayışına da tam olarak uymaz. Örnek olarak Lefebvre, (sözde) doğa hakkı'nı boş zamana indirgeyen, doğayı ticarileştirerek sahte doğallığı üreten bakışa karşı çıkması yönünden Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanmanın burjuva kültürü olduğu ve aklın doğayı tahakkümü fikrine yakınlaşır. Zira bu hak (kastettiği sözde doğa hakkıdır) karşısına deneysel ütopyadan kopmadan kavramsallaştırdığı kent hakkını “bir çılgılık ve talep” olarak açıklayacaktır (Lefebvre, 2016: 132). Dolayısıyla, Lefebvre'in ütopya kavrayışı –Koselleck'in (2013: 275) ifadeleriyle– “zaman gerilimini ortadan kaldıran ve ütopyik umudun sürekliliğinin gücüyle her bir durumdaki somut dönüşüm yetisini ortaya çıkarmayı isteyen” Ernst Bloch'un

ekonomik motorunun işleyişine ilişkin oluşan kapitalizmdeki temel çelişkiler olmadan ırkçılık, cinsiyet eşitsizliği, dinsel ve etnik ayrımcılıklar gibi diğer çelişkiler işlev görmez (Harvey, 2015: 15-24). Bu nedenle, Lefebvre'in diyalektik yaklaştığı anlatılarında uzlaşmaz çelişki (antagonizma), yani asıl çelişkiler içerisinde olunmasına karşın, tali çelişkilerin doğrudan reddi söz konusu değildir.

irrasyonellikler içindeki potansiyeli açıklayan “umut ilkesi”nden türeyen ve olumlu anlamlar yüklenen alternatif dünya ütopyasıyla örtüşür. Lefebvre’in somut kent kavrayışına dayalı olumlu ütopyası hâlihazırda ulaşılmış gerçekliğe değil, olanak veya vaade işaret eder (Schmid, 2014: 81-82). Lefebvre’in *transdüksiyon* yöntemiyle mevcut olanı sorgulayarak alternatif dünya ütopyası için yol almaya çalıştığı gerekçe budur. Bahsi geçen alternatif modernlik ve dünya arayışı –Jean-Pierre Garnier’in da vurguladığı gibi- kent mekânında bir yanda eşitsizliğe dayalı servet biriktirme, diğer yanda yoksulluk arasındaki birbirine bağlılıkla, yani kapitalizmin “eşitsiz ve bileşik gelişimi”yle ilişkilidir (Pinaud ve Garnier, 2016: 27).

İkinci olarak Lefebvre’in alternatif yaklaşımı asıl-tali çelişkilerin önemine vurguyu sürdürmesiyle belirginlik kazanır. Asıl-tali çelişkiler tartışması için Lefebvre (2016: 131) kent hakkı kavramında asıl çelişkiyi merkezi konuma yerleştirerek zamanımızın gerçeklikleri ve uygarlığa dair gerçeklikler arasındaki çelişkilerden bahsetmektedir. Lefebvre’in derdi asıl çelişkiler belirtilirken tali olanın reddedilmesine ya da görmezden gelinmesine itiraz edebilmektir. Önemli olan diyalektik bir kavrayış içinde mübadele değeri ve kullanım değeri ile somut soyutun keşfedilmesine katkıdır (Lefebvre, 2006). Çelişkilerden en yenileri *toplumun toplumsallaştırılması* ve *genelleştirilmiş ayrımcılık* arasında farkedilmiştir. Fransız Devrimi ertesinde mülkiyet ve ifade özgürlüğü çerçevesinde sınırlı bir biçimde gelişen, ikinci Dünya Savaşı deneyimi sonrası ise dayanışma haklarıyla süregelen kitle baskılarına karşı toplumsal etkilerin önemiyle şekillenen bireyin kendine özgü itirazı, belirli hakları genişletme imkânını ortaya çıkarmıştır. Bu haklar âdetler ve buyruklara dâhil olur ve zamanla yasalaşma eğilimi gösterir. Yaşam hakkından çalışma hakkına, barış hakkından kalkınma hakkına bir dizi haklar gittikçe birbirine eklenerek çeşitlenmiştir. Kısaca sözü edilen haklar kapitalist modernliğin eskinin yıkımı ve yeniden üretim becerisi etkisinde evrenselleşen insan haklarıyla bağlantılıdır. Ancak bu insan hakları nihayetinde burjuva toplumunun ablukası altında fetişistik karaktere dönüşmüştür ve yabancılaştırmaktadır.

İnsan hakları tartışmasında Lefebvre (2015: 116-117) tikellikler ve farklılıklar’ın ayırımına dikkat çekerek “farklılık hakkı”nın önemine değinir. Tikellikler, doğa ve bu doğadaki insan varlığı arasındaki ilişkiyle tanımlanır. Biyolojik ve fizyolojik anlamda “verili gerçeklikler”den ibaret olan tikellikler; etnisite, cinsiyet, yaş, ırk, boy ve göz rengi gibi çeşitli fizyolojik özelliklerdir (Lefebvre, 2015: 117-118). Farklılık ise tüm bu tikelliklerin, ancak özgül toplumsal ilişkiler içerisinde tanımlanması demek olduğundan, farklılıklar bir bütün içerisinde çevresinden bağımsız olmayan ilişkileri anlatmaktadır (Lefebvre, 2015: 118). Farklılık hakkı, insan haklarını tamamlamak için değil, söz konusu insan

haklarının etkilerini değiştirmek için tartişmalara eklenmesi gerekmektedir. Çünkü bugün gelinen noktada insan hakları normatif gücü çağrıştıran hukuki ve ahlaki ilkelerin bir listesi biçiminde soyut şekilde tasarılanmış olmanın ötesinde insanın kendiliğiyle beraber değiştirilebilir olan “toplumsal ve gündelik varlığı ilgilendirdiğinden”, hakların bütününe politik mücadele içinde kavramak gerekmektedir (Lefebvre, 2015: 117). Demek ki kent hakkı sadece bir normatif hukukla sınırlandırılan hakka gönderme yapmaz, aynı zamanda politik mücadelelerle beraber düşünülerek kavramsallaştırılmıştır.

Lefebvre’e (2015: 118) göre, burjuva toplumunun kurduğu düzenin insan hakları söylemlerinde farklılık ve tikellik aynı anlamda kullanılmakta; tikellikler farklılık görünümü altında olumlanarak “ırkçılığa, cinsiyetçiliğe, ayrılık ve ayrışmalara” müsaade edilmektedir. İnsan hakları tikelliklerinden kaynaklanan durumlarla hiç kimsenin ayrımcılığa uğramaması gerekliliğine dayandırıldığından dolayı tikellikler eşdeğer konumlara sahip farklılıklar gibi sunulur. Daha da ileri gidilerek tikellikler ve farklılıkların aynılaştırılmasıyla konuşulur olan ayrımcılıklara “pozitif ayrımcılık” denilerek önlemlerin alınmasına umut bağlanır (Sadri, 2005: 83). Hatta tikelliklerle farklılıkları aynılaştıran insan hakları tarafından ayrımcılıklara karşı müdahale edilir. Ne var ki, Lefebvre’in insan hakları bakışına dair ayrıldığı noktalarından biri tikelliklerin ve farklılıkların aynılaştırılmaması ile bunların içindeki hiçbir parçanın birbiriyle eşitlenemeyeceğidir.

Neticede Lefebvre (2016: 131), insan haklarının çeşitlenme sürecinde (sözde) doğa hakkı örneğinden kent hakkına ulaşır: Doğa, boş vakit sayesinde “mübadele değerinin ve metanın içine girmiş, alınıp satılmaya başlamıştır.” Doğanın metalaştırılmasıyla kent kırı talan etmekte, kırdaki mülksüzleştirmelere sebebiyet vermekte ve bu doğa hakkı olarak sunulmaktadır (Lefebvre, 2016: 131-132). Lefebvre bu “sözde doğa hakkı” karşısında kent hakkı “bir çığlık ve taleptir” ifadeleriyle radikal bir çıkış noktası yakalar. İnsan haklarının gelişimini ve müdahale etmedeki rolünü tam olarak reddetmeden hakların kentin mübadele değerine indirgenmelerine karşı kent hakkına dair “çığlık ve talep” kullanım değeri içindir. Burada insan hakları reddedilmemesine karşın, kendi çerçevesinin dışına çıkılarak radikal bir müdahaleye tabi tutulmuş olunur. Lefebvre’in bahsettiği anlamda kent hakkı, herkes için iddiasıyla sunulan insan hakları gibi hazır bir hakkın ötesinde, başta egemen sınıflardan alınmak üzere çığlıklar eşliğinde talep edilen bir haktır (Pinaud ve Garnier, 2016: 22).

Lefebvre (2016: 132), kent hakkı hakkında tikellik ve farklılıkların karşılaşma yeri olan kentin kullanım değeri önceliğinde ısrarcıdır. Ancak kent hakkı ne nostaljiklerin “geleneksel şehirlere geri dönme” olarak formüle edilebilir ne de

insan haklarındaki gibi tikellik ve farklılığın eşdeğerliliği söz konusu olabilir. Şehir, artık “dönüşmüş, yenilenmiş bir karşılaşma mekânı” olduğundan kent kendi morfolojik tabanını ve pratik-duyusal açıdan gerçekleştiği müddetçe şehir ve kent arasındaki anlam farkının giderek ortadan kalkmaya başladığı gözlenir. Kent hakkı tek tek şehirlere değil, toplumun bütününe gönderme yapar (Marcuse, 2014: 63).

Gelgelelim, kentin kendi morfolojik tabanının ve pratik-duyusal açıdan gerçekleşmenin faili “bütün toplumun ve en başta da *ikâmet edenlerin*” çıkarlarını bir araya getiren proletaryadır (Lefebvre, 2016: 132-133). Yine insan hakları söylemlerindeki tikellik ve farklılığın eşdeğerliliği kabulünün aksine egemen sınıflar artık kentte ikamet bile etmemektedir. Lefebvre böylesi bir hakka ikamet edenlerin ve kenti yapanların sahip olması gerektiği kanaatindedir. Kısaca Lefebvre kent hakkı kavrayışıyla insan haklarının soyut bir eşitlik temennisinde bulunduğu tartışmalardan ayrılmaktadır.

Dahası kent hakkı, kent toplumundan kaynaklı olarak daha üstün bir hak biçimi olarak belirir: Özgürlük hakkı, toplumsallık içinde bireyselleşme hakkı, yerleşme ve mesken (*habiter*) hakkı. Ayrıca yapıt (*oeuvre*) hakkı¹³, mülkiyet hakkından ayrılan “sahiplenme hakkı”¹⁴ da kent hakkına dâhildir (Lefebvre, 2016: 151). Kent toplumunda ortaya çıkarak kent insanı sayesinde yapıt, sahiplenmeyle kullanım değeri halini alacaktır (Lefebvre, 2016: 160).

Lefebvre’in kent hakkı tartışmasındaki bir başka hükmü insan haklarının içerisinde yer alan potansiyel üzerinedir. Balibar’ın (2016) bahsettiğine benzer ölçüde yurttaşlığın içeriğindeki çelişkiler toplumun toplumsallaştırılması talebinin bir parçasıdır. Harvey (2013: 66) de Lefebvre’in dedikleri yönünde benzer bir nitelikle kent hakkını artı değerini üretimi ve kullanımını üzerinde daha fazla demokratik kontrolün sağlanabilmesi olarak kavrar.

¹³ Burada Lefebvre (1972: 140), *la droit l'oeuvre*, yani bir çeşit yapma, çalışma hakkı (hatta çalışarak yapma) ifadesi kullanır ve bu ifadeye *à l'activité participante*, yani yapma işine, çalışmaya katılım parantezini ekler. *Œuvre ve appropriation* kavramları birlikte düşünüldüğünde kent hakkının liberal parlamenter sistemin katılımcılığıyla ilgisi olmadığı ortaya çıkar. Kent hakkı, kent sakinlerinin (bireylerin) kentteki karar alma süreçlerine katılımından öte sınıf mücadelesiyle ilişkili olarak doğrudan egemen sınıfın haklar sistemine müdahaleyle ilişkilidir. Lefebvre’in *oeuvre* hakkını kent sakinlerinin kentteki karar alma süreçlerine katılımı olarak okuyan bir çalışma için; bkz. Purcell, 2003. Yine kent hakkını İkinci Dünya Savaşı sonrası temsil krizine alternatif gelişim gösteren liberal demokratik parlamenter sistem ve arkasındaki Habermas’a benzer bir şekilde biraz daha radikalce müzakerecilik ve kamusal alan tartışmaları ekseninde değerlendirenler için; bkz. Mitchell, 2020.

¹⁴ Sahiplenme hakkı temellük etme, kendine mal etme anlamına gelmekle beraber bu hakkın kent hakkına içerilmesi, kentsel mekânı özel mülkiyete dayalı olmaktan çok onu emek yoluyla kullanım değeriyle dönüştürme anlamlarını vermektedir.

Lefebvre'in kent hakkı “gezegensel kentleşme” (Lefebvre, 2016: 135-152; Merrifield, 2015) ipuçlarını taşıması açısından insan haklarının evrenselliğine hem bir katkı sağlamakta hem de bu evrenselliğin radikal bir biçimde ötesine geçme olanaklarını artırmaktadır. Çünkü Lefebvre (2015: 120), neoliberalizmin yerelleşme ve bölgeselleşme ideolojisini yerellik ve tikellik fikirlerini “farklılık özlemine etkisizleştirmek” olarak değerlendirmektedir.¹⁵

4. KENTSEL HAKLARA KARŞI KENT HAKKI

Değerlendirmeler neticesinde kentsel haklar ve Lefebvre'in kent hakkı arasında birtakım karşıtlıkların söz konusu olduğunu izlemek mümkün hale gelmiştir. O halde ayrımların daha iyi netleştirilebilmesi için kentsel haklar ve kent hakkının karşıtlık noktalarını karşılaştırmak gerekmektedir. Karşıtlık noktaları makalenin bu bölümünde nicelik-nitelik, kimin/neyin hakkı, hakkın göstergesi, çelişki ve uzlaşma, parçalar arası eşdeğerlilik, ölçü, yurttaşlık ve birikim stratejileri ile hegemonik projeler arasındaki ilişki başlıklarıyla sınıflandırılmıştır (Tablo 3).

Tablo.3: Kentsel Haklar ve Kent Hakkı Karşıtlık Noktaları

	KARŞITLIKLAR	KENTSEL HAKLAR	KENT HAKKI
1	Nicelik	Çoğul (parçalayıcı)	Tekil (bütünleştirici)
2	Nitelik	Sadece normatif hukuka dayalı olarak kentsel hizmetlere erişim	Radikal olarak politik ve felsefi: Yabancılaşmaya ve fetişizme alternatif
3	Kimin/ne için	Hukuki bir hak olarak herkes için	Egemen sınıfın üstünlüğünü sağlayan özneliklerinden yoksun bırakmak için kent mekânını yapanların hakkı
4	Hakkın göstergesi	Mülkiyet hakkı	Sahiplenme hakkı
5	Çelişki ve uzlaşma	Tali çelişki ve uzlaşma	Asıl ve tali çelişki (sınıf mücadelesi)
6	Parçalar arası eşdeğerlilik	Tikellikler ve farklılıklar aynı görünür (farklılıkların eşdeğerliliği)	Failler arasında başat olanın varlığına dikkat çekilir
7	Asgari standartları belirleyen ölçü	Burjuva kültürü tarafından kuşatılmış yaşam kalitesi ölçüsü	Egemen sınıfın idealize ettiği ölçüye itiraz
8	Yurttaşlık	Liberal sistemde demokratik yurttaşlık	Yepyeni bir kent insanı, yeni bir devrimci yurttaşlık
9	Birikim stratejileri ve hegemonik projeler arasındaki ilişki	Günümüzde ağırlıklı olarak neoliberal hegemonyanın bir parçası	Karşı-hegemonya potansiyeli

¹⁵ Neoliberal stratejinin yönetişim, yerelde demokratik katılım, kü(y)erelleşme (*glocalization*) ve benzeri söylemleri; her ne kadar “yoğunluk azaltma” ve “devletin tıkanıklığını giderme” biçiminde sunulsa da gerçekte bunlar farklılıkları etkisizleştirme işlevi görmektedir.

Tablo 3'te gösterildiği üzere kentsel haklar ve kent hakkı kendi aralarında niteliksel ve niceliksel karşıtıklara sahiptir. Nicelik açısından kentsel haklar, kentlerde çoğulluğa gönderme yapmasına karşın; Lefebvre'in kent hakkı bu çoğul hakları tekilleştiren politik bir slogan olarak kullanılmaktadır (Marcuse, 2011: 89; 2014: 62). Peter Marcuse (2011: 89-92), kentsel hakların çoğulluğu ve kent hakkının tekilliği arasındaki ayrımı üç unsurda belirtir: Bunlardan birincisi organizasyoneldir. Evsizin barınma, işsizlik, istihdam, sanatkarın sanatsal özgürlük gibi talepleri birbirinden ayrı değil, aksine birbiriyle bağlantılıdır. Ancak sorun hangi güçlerin bu taleplerin gerçekleşmesini engellediğidir. Bu anlamda, kent hakkının tekilliği çoğul talepleri engelleyenlere karşı ortak bir çıkar etrafında hareket etmekten ileri gelmektedir. İkinci ayrım, analitiktir: Talepler çoğul olarak görülmesine karşın kent hakkı sistemin bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Son ayrım ise kent hakkının kentsel hakların çoğulluğu fikrinden daha büyük bir faydaya ve gelecek kuşaklar için umut olması, yani “başka bir dünya[nın] mümkünlüğü”ne vurgu yapmasıdır. Çoğulluk-tekillik ikiliğinden de anlaşılacağı üzere kentsel haklar sadece hukuki niteliğe sabitleştirilen haklar kategorisinde ele alınırken; kent hakkı bütün bir biçimde radikal politik bir haktır. Demek ki kent hakkındaki “hak” ifadesi hukuki olmanın ötesindedir (Purcell, 2003, 2014).

Bir başkası kentsel hakların herkes için tasarlanmasına karşın kent hakkının herkes için olmadığından kaynaklanan karşıtıktır. Kentsel mekânın kullanıcıları, ağırlıklı olarak piyasa gerekliliklerine göre dönüştürebildikleri ölçüde kentte müdahale hakkına sahip olabilirler. Bu müdahale, boyunduruklar, ayrımcılıklar, eşitsizlikler ve benzeri kentsel çelişkileri derinleştirmektedir. Hâlbuki kente ilişkin haklara sahip olanlar, egemen kapitalist kültürden hoşnut olanlarla beraber kentsel mekân içerisinde genel anlamda ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe maruz kalanlar, mülteciler ve sığınmacıları da kapsayan farklılıklar içeren “yoksunlar ve hoşnutsuzlardır” (Marcuse, 2014: 61, 57-58). Günümüz kentlerinden faydalanan gayrimenkul zenginlerinin, müteahhitlerin ve spekülörlerin talepleri daha fazla piyasa serbestisi olabilirken, evsizler, sığınmacılar ve mülteciler kolektif tüketim unsurlarına erişebilmeyi talep edebilirler. İşte tam bu noktada kentsel haklar ve kent hakkı arasındaki ayrım göze çarpar: İnsanın insan olmasından kaynaklanan temiz su, eğitim, sağlık, ulaşım gibi birtakım kolektif tüketim unsurlarına erişim ihtiyacının aciliyeti herkesin erişmesi gereken kentsel haklar talebine dâhildir. Bu nedenle kentsel haklar modern hukukun ve dolayısıyla insan haklarının bir kategorisi olması bakımından herkes içindir. Başka bir deyişle kentsel haklar hukuki çerçevede herkes içindir. Diğer yandan, kent yaşamının tüm potansiyellerini içeren kent hakkı bu çoğul hakları kapsayan, sadece hukuki alanla sınırlanmayan ve politik anlamlar taşıyan “daha üst ahlaki düzlemde bir hak

talebidir” (Marcuse, 2014: 61-62). Marcuse’nin (2014: 62) belirttiği gibi, kent hakkı bütün hakları “herkes için” talep etmek değildir, çünkü kimsenin mülksüzleştirmeye, sövmeye, tahakküm altına almaya hakkı yoktur. Dolayısıyla, kentsel haklar hukuki bir hak olarak tanımlanabilirken, kent hakkı “hukuki bir haktan ziyade, zengin ve güçlü’nün hak iddialarına karşı muhalif bir taleptir” (Mayer, 2009: 367; Mayer, 2014: 113). Harvey’in (2013: 36) Marx’ın *Kapital*’inden alıntılacağı üzere, son tahlilde “eşit haklar arasında son kararı belirleyen güç” olduğundan kent hakkının kime ait olduğuyla yüzleşmek gerekmektedir. Hâlbuki genelde insan haklarında ve kentsel haklarda tikellikler ve farklılıklara sahip tüm aktörler farklı ama eşit olarak algılandığından aktörlerin birbiriyle eşdeğer olduğu kabul edilir. Ne ki esasında farklılık, tüm canlı türleri, halklar, gruplar ve sınıflar arasındaki eşitsizliktir (Lefebvre, 2015: 124-125). İnsan hakları ve kentsel haklarda kabul edilen “farklılıkların eşdeğerliliği” (özdeşlik-Hegel) yanılması farklılıklar arasındaki başatlık ilişkisine dayalı eşitsizliğe dönüşmüştür. Gösterilen çabasının kökeni Hegel idealizminin özdeşlik meselesinden çıkar (Lefebvre, 2006: 27-38). Louis Althusser’in (2002: 245) üstbelirlenim (*overdetermination*) dediği vurgu burada belirginlik kazanır: Herhangi bir yapının aktörleri arasında bir eşdeğerlilik değil, aksine bu aktörler arasında birisinin başat konumda olmasından kaynaklanan eşitsizlikler vardır. Kent hakkı bağlamında düşünüldüğünde nasıl kentsel mekâna müdahale hakkı eşit değilse, kentsel mücadelenin de eşitsizlik taşıması gerekmektedir. Yine de Lefebvre, kent hakkı ve farklılık hakkının hususlarını ortaya koyarken mevcut egemen sınıfı reddetmek yerine egemen sınıfın kazanımlarını kabul etmek gerektiğini belirtir: Egemen sınıf, üstünlüğünü sağlayan özniteliklerinden yoksun bırakılmalıdır (Lefebvre, 2015: 119). Demek ki kent hakkına sahip olmak egemen sınıfa kent hakkından eşit bir düzeyde yararlanma hakkı vermez, aksine egemen sınıfın egemenliğini sürdürebilme özniteliklerinin gerileyişini sağlama hakkını sunabilir. Ancak sadece kolektif tüketim unsurlarına erişim hakkı olarak algılanan kentsel hakların sunulma yolları, söz konusu egemen sınıfın hegemonyasını yeniden üretmek için kullanılabilir. Bu bağlamda kent hakkı aynı zamanda, mevcut hegemonyaya karşı-hegemonya potansiyeli içeren politik bir mücadeleyi temsil etmektedir.

Hakların herkes için olup olmamasıyla bağlantılı olarak bir diğer karşıtlık noktası kentsel haklar ve kent hakkı ayrımına konu olan mülkiyet ve sahiplenme (temellük) hakkı tartışmasıyla netleşir. İnsan hakları ve kentsel haklar mülkiyet hakkının korunması ve geliştirilmesi zeminindeyken, Lefebvre kent hakkını sahiplenme hakkıyla ilişkilendirmiştir. Mülkiyet hakkı, insan haklarında insanın insan olmaktan kaynaklanan bir hakkı olarak herkese aittir. Hâlbuki mülkiyet hakkına sahip olmak çelişkiler ortaya çıkarır. Mülkiyete sahip herkesin

hakkıdır, ancak bu hakka ulaşma koşulları herkes için aynı değildir. Dolayısıyla kent mekânında kentsel haklar mülkiyet hakkının temelleri üzerine oturtulduğundan, asıl çelişki yerine tali çelişkilere ait haklar bütünü kapsayabilir. Kent hakkı ise kentte ikamet edenlerin, kullanım değerinin önceliğine göre kent mekânını yaşayarak ve ilişki kurarak yapanların, yani onu dönüştürenlerin hakkıdır. Kaldı ki mülkiyet hakkı söz konusu olduğunda *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin (UN, 1948) 25. maddesiyle 17. maddesi birbiriyle çelişmektedir: 25. maddede herkes için barınma ve refah hakkı bulunmasına karşın, yoksulların bu haklara ulaşabilmesi adına kimse mülkiyet hakkından vazgeçmemektedir (Merrifield, 2017: 22-23). Kısaca kent hakkı, kent mekânında mülkiyete dayalı olarak sermaye ve ulus-devlet tarafından belirlenen güç ilişkilerini sahiplenme hakkına göre kent sakinleri lehine yeniden düzenlemeyi hedefler (Uzunçarşılı Baysal, 2011: 365).

Diğer karşıtlık noktası asıl-tali çelişkiler üzerine belirginleşir. Daha önce ifade edildiği üzere Lefebvre alternatif modernlik arayışları içerisinde Marksist bir yol izlemeyi sürdürür. Lefebvre tarafından Marksizm'in sınıf mücadelesi vurgusu kent hakkı tartışmalarının merkezine konulmuştur. Bu vesileyle tali çelişkiler yadsınmadan kent hakkı üzerinden yapılan müdahaleler asıl çelişkinin belirtilmesiyle somutluk kazanır. Oysa kentsel haklar post-modernlik söylemlerinin hâkimiyet kazandığı bir ortamda bütünlükten çok parçalılık savunusunda bulunur. Bütünlüğün sürekli parçalanması asıl çelişkinin merkezi konumunun reddine ya da en azından ikincilleştirilmesine sebebiyet verir. Ayrıca kentsel haklar taleplerinde parçalar arasında ortak paydada uzlaşma kanalları aranır.

Tablo 3'te ifade edildiği üzere bir diğer karşıtlık noktası "yaşam kalitesi" ölçüsüyle ilişkilidir. Yaşam kalitesine dayalı karşıtlık noktası şöyle bir soruyla anlatılabilir: İnsanın yaşama dair asgari standartlarının belirleyeni nelerdir/kimlerdir? Bahsedilmek istenen asgari kentsel yaşam standardı ya da yaşam kalitesinin ölçüsüne dair tartışmaların yanılığısıyla ilişkilidir. Burada iki ana bilinmezlik vardır. İlki insan denildiğinde anlaşılan ölçünün ve standardın muğlaklığıdır. İnsan tanımına dair anlaşma noktası, kapitalist toplumsal formasyonda "*homo economicus*" olduğundan bu tartışmanın verili kabulü de Adam Smith'in dediği gibi öznel çıkarını ençoklaştırma talebindeki insandır. Bir başka deyişle, insanın oluşumunu belirli bir formasyona hapsedmek demek insanın zamana (tarihsel) ve mekâna (coğrafi) dair olduğunu reddetmek demektir. İkinci bilinmezlik ilkinin koşut olarak sözü edilen standardın mevcut hegemonyaya dair belirlenmesidir: Burjuva kültürü adeta günümüzün idealize edilen örnek yaşamı biçiminde sunulmaktadır. Yaşam kalitesi ise kapitalist toplumsal formasyona hapsedilmiş insanın burjuva kültürüne yönelik belirlenen standartlara ulaşmasına gönderme yapar. Açıktır ki Lefebvre'in kent hakkındaki itirazlarından biri egemen

sınıfın tüm yaşamı tasarımlama uğraşının imkânsızlığına da vurgu yaparak bu tasarımlamanın engellenebilmesidir.

Diğer karşıtlık yukarıda tartışıldığı haliyle kentsel haklar ve kent hakkının farklı yurttaşlık kavrayışlarıyla ilintilidir. Yurttaşlıktan kentsel haklar, liberal sistemde demokratik yurttaşlığı anlarken; kent hakkı pratikte kabul gören yurttaşlık kavrayışıyla yüzleşir ve kent toplumuna giden süreçte yeni bir devrimci yurttaşlığı kasteder. Kent hakkındaki yurttaş, yeni bir kentin yeni insanıdır.

Kentsel haklar ve kent hakkı arasındaki yapısal bir karşıtlık noktası birikim stratejileri ve hegemonik projeler ile insan haklarına eklenen kentsel hakların bir ilişkisi üzerine açığa çıkar. Lefebvre (2014: 87), kapitalizmin veçhelerini anlayabilmek için Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramını kullanışlı bulur. Mekânın üretimi kavramı daha fazla somutlaştırılmak ve burjuvazinin hegemonyası altında sınıf mücadelesinin görünür kılınabilmesi pahasına hegemonyaya dikkat çekilmeye ihtiyaç vardır. Haklar noktasında başlangıçta proletaryanın zaferi görünümündeki ücretli izin, tatil, hafta sonu gibi boş zamana dair haklar, geç kapitalizm çağıyla egemen sınıf tarafından fethedilerek burjuva hegemonyasının bütün mekâna yayılmasına dönüşmüştür (Lefebvre, 2014: 383). Böylece geç kapitalizmin son veçhesi neoliberalizmin ve yeni sağ'ın stratejilerine karşı Lefebvre bir sınıf hegemonyasından söz etmiş olur: "Hayatı değiştirmek, toplumu değiştirmek; uygun bir mekân üretimi yoksa bunun bir anlamı yoktur" (Lefebvre, 2014: 87).

Lefebvre'in kent hakkı, ölçeksel olarak alternatif bir küreselleşme ve mekânsal olarak da alternatif bir kent toplumu imkânını taşıyan hususlara sahiptir. Lefebvre'in buradaki uyarısını unutmamak gerekir: "Sadece proletarya kendi toplumsal ve politik faaliyetini kent toplumunun gerçekleşmesine vakfedebilir. Yine sadece o, tüketim ideolojisini yok ederek üretici ve yaratıcı faaliyetin anlamını yenileyebilir" (Lefebvre, 2016: 160). 21. yüzyılda giderek daha fazla etkili hale gelen küresel ölçekteki toplumsal-politik hareketler hem mevcut hegemonyanın alternatifi bir karşı-hegemonya potansiyeli barındırması hem de gerçek anlamda gezegensel kentleşmenin kapılarını açabilmesi anlamında yeniden düşünülme hakkı etmektedir. Buradaki gezegensel kentleşme, sadece iktisadi ve politik olarak neoliberal küresel kapitalizmin baskılarıyla doğan değil, bununla birlikte karşı-hegemonyanın etkisi ölçüsünde şimdi ve geleceğe yön veren bir kent toplumuna ulaşma sürecidir. Ulaşılmak istenen kent toplumu liberal hümanizmden farklı kent insanının hümanizmidir. Elbette Lefebvre'e (2016: 159) göre kent toplumunda kent insanının hümanizmine ulaşabilmek için karşı-hegemonyanın faili devrimci bakışlara sahip proletaryadır.

21. yüzyılın başlarında tekrar gündeme oturan kent hakkı mücadeleleri Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da kullanıma sokulmuştur. Her nasılsa 2010 tarihinde Birleşmiş Milletler tarafından “*The Right to the City: Bridging the Urban Divide*” (Kent Hakkı: Kentsel Uçurumu Kapatmak) başlığı altında düzenlenen Beşinci Dünya Kentsel Forumu’na göre kent hakkı kavramı kenti kullanma ve mülkiyet hakkıyla birlikte yurttaşlık veya kent sakini alanı olarak telaffuz edilmiştir (UNHABITAT, 2010). Bu tür kuruluşlar tarafından telaffuz edilen kent hakkı, tıpkı kentsel haklar söylemleri gibi kentsel hizmetlere erişim ile yönetim ve katılıma indirgenerek mevcut hegemonya tarafından massedilmeye çalışılmaktadır. Diğer yandan kent hakkının dönüştürücü etkisinden hareket ederek neoliberal çağda kentsel mekânın metalaştırılması ve kentsel mekânda mübadele değerinin üstünlüğüyle yüzleşen karşı-hegemonyanın kıpırdanmalarına da rastlanılmaktadır.

5. SONUÇ

Lefebvre’in kente ilişkin değerlendirmelerini kapitalist modernliğe ve alternatif modernlik ile kent mekânının mübadele değeri tarafından alıkonulmuş kullanım değeriyle beraber anlamak gerekir. Kapitalist modernliğin kentleşme dinamiklerine artı ürünün massedilmesi açısını atlamadan bakmak gerekliliği buradan kaynaklanır. Kent hakkıyla başlayan macera böyle bir kavrayışın başlangıcıdır. Yayımlandığından bugüne *Le Droit à la Ville* [Kent Hakkı], Lefebvre’in politik olanı ön plana çıkartan kent sorunları üzerine programını ilan ettiği bir çeşit “manifesto” olmaya devam etmektedir (Hess, 2014: 13-16). 21. yüzyılın başından beri kent hakkı kavramı küresel toplumsal hareketlerin teorik çerçevesini oluşturmak pahasına güncellenerek tekrardan kullanıma girmiştir. İnsan haklarının kent mekânına doğru genişlemesiyle kentsel haklar tartışmalarının artmasının, kent hakkının tekrardan değer görme sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Ağırlıklı olarak ana akım tartışmaların yapıldığı *Birleşmiş Milletler Beşinci Dünya Kentsel Forumu*’nda bile kent hakkına yer verilebilmiştir. Ne var ki kent hakkı kavramı Forumda kullanıma sokulurken Harvey’in itirazları haricinde neredeyse bütün özelliklerinden arındırılmış, adeta kentsel haklar gibi değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle son yıllarda kent hakkı ve kentsel haklar arasındaki karşıtlıkların iyice bulanıklaşması dikkat çekicidir.

Kentsel haklar, burjuva toplumunun kuşatması altındaki kapitalist modernliğin ve insan haklarının bir kategorisi olarak kent mekânında normatif hukukun konusu olmayı sürdürmektedir. Kentsel haklara yönelik talepler büyük oranda kapitalist toplumsal formasyonun yeniden üretimine katkı sağlamaktadır. Kent hakkı tartışmasının günümüze kalan mirası ise tam da bu yeniden üretime dairdir. Lefebvre, kapitalist modernliğe karşı alternatif modernlik olanaklarını,

etrafı burjuva kültürü tarafından abluka altına alınmış insan hakları ve kentsel haklar söylemlerine karşı kent hakkı kavramını ortaya atmıştır. Kent hakkı kent toplumunun gereklilikleri üzerine fetişleştirme ve yabancılaştırmanın üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Bu açıdan kent hakkı, kentsel hakların kentsel hizmetlere erişim ve demokratik yurttaşlık ölçüsünde demokratik katılımın artırılması taleplerinin daha ileriye taşınması gerekliliği üzerinden kavranmalıdır. Aslına bakılırsa sadece böyle bir kavrayış da yeterli olmayacaktır. Sözgelimi insan haklarını ve kentsel hakları kent hakkı çizgisine sokma uğraşları kapitalist modernlik ya da post-modernlik dinamiklerinin sürdürülmesi anlamına gelir. Ancak kent hakkı kentsel haklarla aynı çizgide taşınabilmekten ziyade –yukarıda değinildiği gibi- bunlar birbirlerinden karşıt niteliklere sahiptir.

Her ne olursa olsun, insan haklarına ve kentsel haklara herkesin sahip olması istenirken, bu hakları gerçekte kimse tam olarak benimsemez. Zaten hakların dinamizmi buradan gelmektedir. Lefebvre'in kent hakkıyla bu haklara müdahalelerinin çıkış kaynaklarından biri budur. Bununla beraber Lefebvre'in müdahaleleri kesinlikle anti-demokratik, modernlik karşıtı değildir. Kanaatimizce Lefebvre'in kent hakkı Marx'ın diyalektiğinden kopuk anlaşılabilir. Marx'ın diyalektiğindeki gerçeklerin görüntüsünden çok daha fazla bir şey olduğu, gerçeklerin arkasındakilerin fark edilmesi hatırlatıldığında kent hakkı, kentsel hakların arkasındaki asıl gerçeği keşfedebilmenin imkânlarını verir. Demek ki kent hakkı hem alternatif modernlik imkânları hem de sınıf mücadelesi perspektifinde değerlendirilmelidir. Özetle, öyle görünüyor ki sadece kentsel haklar talebinde bulunmak mevcut hegemonyanın sürdürülmesi amacını taşıırken; kent hakkı ise bir çığlık ve talep işi olarak karşı-hegemonya potansiyeli için politik ve felsefi bir müdahaledir.

KAYNAKÇA

Akkoyunlu Ertan, Kıvılcım (2014), Kent ve Kentli Hakları (Ankara: TODAİE).

Akkoyunlu Ertan, Kıvılcım ve Ertan, Birol (2005), “Kentli Hakları: Kent ve İnsan Hakları Bağlamında Kentsel Hizmetlere Erişim Hakkı” (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 45-72.

Althusser, Louis (2002), Marx için (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Balibar, Etienne (2016), Eşitliközgürlük Siyasal Denemeler 1989-2009 (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Oylum Bülbül).

Berman, Marshall (1994/2013), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker).

Brenner, Neil (2014), *Eleştirel Kent Teorisi Nedir?* (Çev. Ali Yağız Şen), Neil Brenner, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 29-46.

Callinicos, Alex (2001), *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri* (Ankara: Ayraç Yayınevi) (Çev. Şebnem Pala).

Castells, Manuel (1977), *The Urban Question: A Marxist Approach* (London: Edward Arnold Publishing).

Castoriadis, Cornelius (1993), *Dünyaya, insana ve Tabiata Dair* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Hülya Tufan).

Council of Europe (1992), “European Urban Charter”, <https://rm.coe.int/090000168071923d> (21.12.2020).

Council of Europe (2008), “European Urban Charter II Manifesto for a New Urbanity”, <https://rm.coe.int/090000168071a1b5> (21.12.2020).

Diñçer, Özgün (2013), “Şehir Hakkı Çerçevesinde Sokakların İadesini Talep Eden Toplumsal Hareketler”, *Mülkiye Dergisi*: 37 (2): 75-95.

Dirlik, Arif (2012), *Küreselleşmenin Sonu mu?* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. İsmail Kovacı ve Veysel Batmaz).

Douzinas, Costas (2018), *İnsan Haklarının Sonu* (Ankara: Dipnot Yayınları) (Çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna).

Florida, Richard (2018), *Soylulaştırma, Eşitsizlik ve Seçkinler Şehri ile Gelen Yeni Kentsel Kriz* (İstanbul: Doğan Kitap) (Çev. Derya Nuket Özer).

Habermas, Jürgen (2003), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar).

Habermas, Jürgen (2010), “The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human rights”, *Metaphilosophy* (41)4: 464-480.

Harvey, David (1997), *Postmodernliğin Durumu* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Sungur Savran).

Harvey, David (2012), *Paris, Modernitenin Başkenti* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Berna Kılınçer).

Harvey, David (2013), *Asi Şehirler Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Ayşe Deniz Temiz).

Harvey, David (2015), *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Esin Soğancılar).

Hess, Remi (2014), “Fransızca Dördüncü Baskıya Önsöz Henri Lefebvre ve Mekân Düşüncesi”, *Mekânın Üretimi içinde* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden): 9-19.

Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor W. (2010), *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi) (Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan).

Jacobs, Jane (1961), *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Vintage Books).

Jameson, Fredric (2008), *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı* (Ankara: Nirengi Kitap) (Çev. Nuri Plümer ve Abdülkadir Gölcü).

Jellinek, Georg (2017), *insan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık) (Çev. Rezzan İtişgen Dülger ve Muzaffer Dülger).

Karatani, Kojin (2013), *Tarih ve Tekerrür* (İstanbul: Metis Yayınları).

Karatani, Kojin (2018), *Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Ali Karatay).

Koselleck, Reinhart (2013), *Kavramlar Tarihi Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatik Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Atilla Dirim).

Lefebvre, Henri (1972), *Le Droit à la Ville suivi de Espace et Politique* (Paris: Points).

Lefebvre, Henri (2006), *Diyalektik Materyalizm* (İstanbul: Kanat Kitap) (Çev. Barış Yıldırım).

Lefebvre, Henri (2013), *Kentsel Devrim* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Selim Sezer).

Lefebvre, Henri (2014), *Mekânın Üretimi* (İstanbul Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Lefebvre, Henri (2015), *Gündelik Hayatın Eleştirisi III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Lefebvre, Henri (2016), *Şehir Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Löwy, Michael (2016), *Sürekli Devrim Teorisi Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Aslı Önal).

Löwy, Michael ve Robert Sayre (2007), *İsyan ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm* (İstanbul: Versus Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Lyotard, Jean-François (2013), *Postmodern Durum* (Ankara: BilgeSu Yayıncılık) (Çev. İsmet Birkan).

Marcuse, Peter (2011), "Rights in Cities and the Right to the City?", Ana Sugranyes ve Charlotte Mathivet (Der.), *Cities for all Proposals and Experiences Towards the Right to the City: 89-100*, <https://www.hicgs.org/document.php?pid=3848> (21.12.2020).

Marcuse, Peter (2014), "Hangi Kent, Kim(ler)in Hakkı?", (Çev. Ali Yağız Şen) Neil Brenner, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 47-71.

Mayer, Margit (2009), "The 'Right to the City' in the Context of Shifting Mottos of Urban Social Movements", *City*, 13 (2): 362-374.

Mayer, Margit (2014), "Toplumsal Kent Hareketlerinde Kent Hakkı" (Çev. Ali Yağız Şen), Brenner, Neil, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 100-130.

Merrifield, Andy (2012), *Metromarksizm Şehrin Marksist bir Hikâyesi* (Ankara: Phoenix Yayınevi) (Çev. Nihal Ünver).

Merrifield, Andy (2015), *Karşılaşma Siyaseti* (İstanbul: Tekin Yayınevi) (Çev. Soner Torlak).

Merrifield, Andy (2017), *Yeni Kent Sorunu* (İstanbul: Tekin Yayınevi) (Çev. Duygu Toprak ve Ceren Akyos).

Mitchell, Don (2020), *Kent Hakkı Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Aydın Çavdar).

Mutlu, Ahmet ve Nazlı Yücel Batmaz (2013), *Türkiye'de Kent Hakkı* (Ankara: Orion Kitabevi).

Ollman, Bertell (2015), *Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Cenk Saraçoğlu).

Ökten, Ayşe Nur, Erhan Kurtarır ve Tuba İnal Çekiç (2013), "Katılımın Yokluğunda Gezi'de Direniş", *TMMOB Şehir Plancıları Odası Planlama Dergisi*: 23 (1): 45-51.

Öner, Recep Volkan ve Murat Osmanoğulları (2017), "Kentli Haklarına Karşı Şehir Hakkı: Farklılıklar, Benzerlikler ve Eğilimler", *Emek Araştırma Dergisi*: 8 (11): 75-98.

Önkal, Güncel ve Osman Sümer (2014), "Kentsel Dönüşüm-Dönüşen Yurttaşlık ve Kent Hakkı", Demirci, Aliyar vd. (Der.), *Siyaset Bilimi Araştırmaları Teori ve Türkiye Uygulamaları* (Ankara: Seçkin Yayıncılık): 101-126.

Özdek, Yasemin (1994), "Evrensellik / Küresel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları", *Birikim Dergisi*, 65: 15-36.

Pinaud, Claudio Pulgar (Mülakat yapan) ve Garnier, Jean-Pierre (Mülakat yapılan) (2016), "Restoring the Revolutionary Meaning of the Right to the City [Mülakat Transkripsiyonu]", *Unveiling the Right to the City Representations, Uses and Instrumentalization of the Right to the City*: 22-30, <https://www.uclg-cisd.org/en/news/latest-news/unveiling-right-city> (21.12.2020).

Purcell, Mark (2003), "Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order", *International Journal of Urban and Regional Research*, 27/3 (09): 564-590.

Purcell, Mark (2014), "Possible Words: Henri Lefebvre and Right to the City", *Journal of Urban Affairs*, 36 (1): 141-154.

Rousseau, Jean-Jacques (2007), *Toplum Sözleşmesi* (İstanbul: Öteki Yayınevi) (Çev. Alpagut Erenuluğ).

Sadri, Hossein (2005), "Kent Hakkından Kentte İnsan Hakkına", *Kentsel Dönüşüm ve İnsan Hakları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi): 73-86.

Schmid, Christian (2014), "Henri Lefebvre, Kent Hakkı ve Yeni Metropol Anaakımı" (Çev. Ali Yağız Şen), Brenner, Neil, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 72-99.

Schumpeter, Joseph (1994), *Capitalism, Socialism & Democracy* (London: Routledge).

Tekeli, İlhan (2015), Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Therborn, Göran (2011), Marksizmden Post-Marksizme (Ankara: Dipnot Yayınları) (Çev. Devrim Evcı).

Timur, Taner (2007), Marksizm, İnsan ve Toplum: Balibar, Seve, Althusser, Bourdieu (İstanbul: Yordam Kitap).

Timur, Taner (2012), Habermas'ı Okumak (İstanbul: Yordam Kitap).

Tonak, Ahmet (2013), Kent Hakkı'ndan İsyana (İstanbul: Agora Kitaplığı).

Touraine, Alain (2002), Modernliğin Eleştirisi (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları) (Çev. Hülya Tufan).

UN (1948), "Universal Declaration of Human Rights", https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf (22.12.2020).

UNHABITAT (2010), "The Right to the City: Bridging the Urban Divide", Rio de Janeiro: Report of the Fifth Session of the World Urban Forum.

Uzunçarşılı Baysal, Cihan (2011), "Kent Hakkı Erişim Hakkından Değişim Hakkına", Gökmen, Özgür (Der.), Türkiye'de Hak Temelli Sivil Toplum Örgütleri Sorunlar ve Çözüm Arayışları (Ankara: Odak Ofset).

Yücel, Hakan ve Gizem Aksümer (2017), "Gecekondu Gençlerin Kentsel Dönüşüm Algısı: Sarıyer Derbent ve Kazım Karabekir Mahalleleri Örnekleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi Mimarlık Fakültesi Dergisi Tasarı + Kuram, 23: 39-51.

LENI RIEFENSTAHL SİNEMASINI TARTIŞMAK

DISCUSSING THE CINEMA OF LENI RIEFENSTAHL

Oya KASAP ORTAKLAN*

ÖZ

Leni Riefenstahl, Nazi dönemi sinemacıları arasında en tartışmalı isimlerin başında gelir. Nazi Partisi iktidarı boyunca çektiği filmler, kimi çevrelerce Nazi iktidarıyla işbirliğinin belgesi, kimileri için de salt sanattır. II. Dünya Savaşı sonrası üretimi üzerine yapılan değerlendirmeler ise kimi zaman faşist estetiğin izlerini takip eder, kimi zamansa filmlerini ideolojiden azade imgelere indirger. Yaşamı boyunca filmlerinin ideolojik değerini reddeden ve kendisini uyumun ve güzelliğin yönetmeni olarak savunmaya çabalayan Riefenstahl'ın sineması, bu makalede sürdürülen bu iki kutuplu tartışma ekseninde ele alınmaktadır. Riefenstahl'ın adı sıkça Nazi dönemi propaganda sinemasına damgasını vuracak olan *İradenin Zaferi* (1935) ve *Olympia I. ve II. Bölüm* (1938) filmleriyle anılır. 1970'lerden itibaren ise bir Afrika kabilesi olan Nubaların fotoğraflarını ve sonraki yıllarda sualtını gösteren çekimlerle yeniden gündem olur. Aynı yıllar Riefenstahl için geçmişinin rehabilite edildiği, kendisinin de bir tür Rönesans yaşadığı yeni bir dönemin başlangıcı olur. Riefenstahl'ın Nazi dönemi ile bu dönemin öncesi ve sonrası ürettiği estetiği ve imgeleri arasında bir izleğin mevcudiyetine inanan Susan Sontag, bu rehabilitasyon sürecine karşı çıkar. "Sanat sanat içindir" fikri ile göstermenin ve görmenin etiği karşı karşıya gelir. Makale Riefenstahl'ın filmlerini,

* Öğr. Gör. Dr., Galatasaray Üniv., Yabancı Diller Yüksekokulu, oya.kasap@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4475-0431>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 02.07.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 27.09.2021

yaşamöyküsünü, söylemlerini ve Sontag'ın müdahalesini esas alarak sinema aracılığıyla faşist propagandanın yapısını ve liberal toplumda etkisini sürdürebildiği çeperi ortaya koymak ve tartışmak niyeti taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Leni Riefenstahl, Faşist Propaganda, Sinema, Feminizm, Popüler Kültür.

ABSTRACT

Leni Riefenstahl is one of the most controversial figures among the filmmakers of the Nazi era. The films she made during the rule of the NSDAP are a document of collaboration with the Nazi government for some groups and for others pure art. Reviews of her production after the World War II sometimes follow in the footsteps of fascist aesthetics and sometimes reduce her films to images free of ideology. The cinema of Riefenstahl, who all her life rejected the ideological value of her films and tried to defend herself as a director of harmony and beauty, is discussed in this article on the axis of this bipolar discussion. Riefenstahl's name is often remembered with her films *Triumph of the Will* (1935) and *Olympia Parts I and II* (1938). From the 1970s on, she was back on the agenda with the photos of the Nuba, an African tribe, and the underwater photos in the following years. The same years marked the beginning of a new era for Riefenstahl in which her past was rehabilitated and she herself experienced a kind of Renaissance. Susan Sontag, who believes in the existence of a connection between Riefenstahl's aesthetics and images that she created during the Nazi era and before and after this period, is against this rehabilitation process. The idea of "art for art's sake" and the ethics of showing and seeing come face to face. The article aims to uncover and discuss the structure of fascist propaganda and the periphery it can maintain in liberal society through cinema on the basis of Riefenstahl's films, biography, statements and Sontag's intervention.

Keywords: Leni Riefenstahl, Fascist Propaganda, Cinema, Feminism, Popular Culture.

GİRİŞ

Almanca yazının popüler isimlerinden Christian Kracht, *Faserland* (1995) kitabında bir yolcu uçağının Frankfurt'a inişi sırasında Leni Riefenstahl'ın *İradenin Zaferi* [Triumph des Willens] (1935) filminin “muhteşem” (s.49) giriş sahnesini okuyucuya şu sözlerle aktarır:

“*Aptal Führer'in sanki gökten zembille Nürnberg'de ya da bir yerlerde halka doğru indiği sahne. Aslında çok iyi yapıldığını düşünüyorum, sanki [...] Tanrı tarafından Almanya'ya öylece gönderilmiş gibidir. O kadar zekice yapılmıştır ki, zamanında Almanlar [filme] kesinlikle inanmışlardır.*” (Kracht, 1995: 49).

İradenin Zaferi anlatıcıya çocukluğunda propagandanın gücünü ortaya koymak amacıyla okulda gösterilmiştir. Karşı kutup olarak Sergei M. Eisenstein'ın *Potemkin Zirhlisi*'ni (1925) izleyebilmiştir öğrenciler. Eisenstein'ı bir deha olarak öven öğretmenler için Riefenstahl ideolojinin kendisini yönlendirmesine izin veren bir suçludur. Kracht'ın karakteri öğretmenlerle aynı fikirde değildir. Hatta sonraları izlediği “korkunç, tuhaf” (s.49) Wim Wenders'in *Berlin Üzerindeki Gökyüzü* [Der Himmel über Berlin] (1987) filminde Riefenstahl'ın uçak sahnesini kopyalayıp kopyalamadığı ya da sahneye ironik şekilde yaklaşım yaklaşmadığı konusunda kararsızdır (Kracht, 1995: 49). Kışkırtıcı anlatımıyla Kracht, faşist estetiğin içini boşaltır. Riefenstahl'ın imgeleri ve estetik yaklaşımı Kracht'ın anlatımında ideolojiden azade “gökten zembille” inmiş gibidir.

Kracht'ın Riefenstahl'e gönderdiği selamın içeriği, Leni Riefenstahl'ın kendini aklamak için yıllar yılı uğraş verdiği savunusudur aynı zamanda. NSDAP'nin iktidar olduğu dönemde Riefenstahl ses getiren dört tane propaganda filmine imza atar: *İnancın Zaferi* [Der Sieg des Glaubens] (1933), *İradenin Zaferi* [Triumph des Willens] (1935), *Özgürlük Günü: Silahlı Kuvvetlerimiz* [Tag der Freiheit: Unsere Wehrmacht] (1935) ve iki bölüm olarak gösterime giren *Olympia, I. Bölüm - Halkların Bayramı* [Olympia, I. Teil – Fest der Völker] (1938). *Olympia, II. Bölüm – Güzelliğin Bayramı* [Olympia, II. Teil – Fest der Schönheit] (1938).¹ Hitler'in “Germania” adını vermek istediği başkentin planlarını belgeleyen *Führer Başkentini İnşa Ediyor* [Der Führer baut seine Hauptstadt] (1940) adını taşıyan bir propaganda filmine başlamışsa da tamamlayamamıştır (Der Spiegel, 18 Kasım 2002). Gerek oyuncu gerek yönetmen olarak kurmaca filmlerde yer almıştır. Hitler'in etkileyici bulunduğu filmlerden biri olan *Mavi Işık* [Das blaue Licht] (1932) (Riefenstahl, 1994: 158) başta olmak üzere özellikle dağ filmleriyle ünlenmiştir.

¹ Makalede adı geçen filmlerin tarih bilgisi için Imdb sayfasındaki bilgiler ve ilk gösterime girdikleri tarihler esas alınmıştır. İki bölüm olarak gösterilen *Olympia* filminin adı makalede *Olympia I/II* olarak kısaltılarak anılmaktadır.

Riefenstahl özellikle Nazi Partisi mitinglerini çektiği filmleri ve *Olympia I/II* ile faşist ırk ideolojisinin ve beden kültürünün ideal savunucusu haline dönüşür. Filmlerinin estetiği sadece kendi döneminde değil, Kracht örneğinde olduğu gibi bugün de etkisini sürdürür. Manuel Puig 1976 tarihinde yayınlanan *Örümcek Kadının Öpücüğü*'nde [El beso de la mujer araña] askeri diktatörlüğün baskı ve şiddetine uğrayan iki mahkûmun karşılaşmasını konu edinir. Oyun boyunca aynı hapisane hücrelerini paylaşan eşcinsel Molina, devrimci Valentin'e her gün en sevdiği filmden bölümler aktarır. Anlattığı film bir Nazi fantezisisidir ve sözünü ettiği filmin kadın karakterinin adı da Leni'dir. Riefenstahl'ın estetik bakışı ve etkisi sadece yazın ve sinema dünyasında değil özellikle popüler kültürün her alanında kendine destekçi bulur.

Riefenstahl, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Nisan 1945'te Amerikalılar tarafından tutuklanır ve Dachau'da bulunan savaş suçluları hapishanesine götürülür (Oswald, 2009). Haziran 1945'te serbest bırakılır ve Mayıs 1947'de Fransızlar tarafından ağır depresyon tanısıyla Freiburg'da bulunan bir psikiyatri kliniğine yatırılır. Klinikten çıktıktan sonra ailesiyle Münih yakınlarındaki Königsdorf'a yerleşen Riefenstahl, 1948-1952 yılları arasında yargılanır. Yargılama sürecinin sonunda Nazi sempatzanı olarak kabul edilmekle birlikte suçlu bulunmaz (Riefenstahl, 1992: 26-104). Film çekme yasağı olmamasına rağmen 1940/41'te başladığı ve ancak 1954 yılında tamamlanıp gösterime girebilen *Ova* [Tiefeland] dışında film sektörünün kendisine uzak durması neticesinde hiçbir film projesinde yer alamaz. "Floransalı Dansçı" [Der Tänzer von Florenz], "Sonsuz Zirve" [Ewige Gipfel], "Kızıl Şeytanlar" [Die roten Teufel] ya da Jean Cocteau'nun da oynamayı düşündüğü "Büyük Friedrich ve Voltaire" [Friedrich der Große und Voltaire] gibi senaryolarını filme alma imkânı bulamamıştır (Riefenstahl, 1992: 82,130-131).

Ernest Hemingway'in *Afrika'nın Yeşil Tepeleri* [Green Hills of Africa] (1935) romanından esinlenerek 50'li yılların ortasında Kenya ve Sudan'a giden Riefenstahl'ın Afrika'ya ilgisi artar. İngiliz fotoğrafçı Georg Rodger'in *Stern* dergisinin kapağında yayınlanan ve Sudanlı iki Nuba savaşçısını gösteren fotoğraf, Riefenstahl'ın Nuba kabilesine yönelmesine ilham olur. 1962'de ilk kez ziyaret ettiği Nuba halkı üzerine çektiği sayısız fotoğraf, farklı yayın organlarında yayımlandıktan sonra 1973'te *Nubalar – Bir Başka Yıldızın İnsanları* [Die Nuba-Menschen wie vom anderen Stern] adını taşıyan fotoğraf albümü basılır ve Riefenstahl'ın fotoğrafçı olarak kariyeri de "tescillenmiş" olur (Riefenstahl, 1992: 140, 238).² 1972'de Münih Olimpiyatları'nda akreditasyonlu fotoğrafçı olarak çalışır, 1974'de *Sunday Times* için Mick Jagger ve Bianca Jagger'i fotoğraflar

² "Leni Riefenstahl", <http://www.leni-riefenstahl.de/deu/buch.html> (26.04.2021).

(Riefenstahl, 1992: 404-430). 1976'da *Kaulu Nubalar* [Die Nuba von Kau] adını taşıyan ikinci bir Nuba fotoğraf albümü ve 1982'de *Benim Afrikam* [Mein Afrika] adını taşıyan ve temasını Afrika'dan alan bir fotoğraf albümü daha yayınlanır. 71 yaşında dalgalılık sertifikası alan ve sualtı fotoğrafçılığına merak saran Riefenstahl'ın, 1978'de *Mercan Resifleri* [Korallengärten] ve 1990'da *Suyun Altındaki Mucize* [Wunder unter Wasser] adını taşıyan iki fotoğraf albümü daha basılır. Riefenstahl bu yıllarda son bir kez daha film kamerasını eline alır ve 2002 yılında *Sualtı İzlenimleri* [Impressionen unter Wasser] adını taşıyan 41 dakikalık filmi gösterime girer.³

Leni Riefenstahl, Nazilerin iktidara gelmesiyle birlikte tartışmalı bir kariyerin başrolünü üstlenir. Filmlerin yapımında kendisini cömertçe destekleyen Hitler ve propaganda bakanı Goebbels ile ilişkisini hiçbir zaman inkâr etmez. Parti adına “zorunlu olarak” tek bir film çektiğini iddia etse de (Panitz, 2002) arşiv kayıtları en az dört propaganda filminin çekildiğini gözler önüne serer. Çalışmalarını Nazi ideolojisinden bağımsız düşünmek imkânsızdır. Riefenstahl'ın savaş sonrası üretimi Nazi dönemi çalışmalarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilir; 1933 öncesi filmleri de aynı şekilde Nazi geçmişi üzerinden yeniden gözden geçirilir. Eleştiriler temelde üç odak üzerinden ilerler:

- Filmlerin propaganda niteliği
- Filmlerin estetiği
- Riefenstahl'ın yaşamöyküsü ve söylemleri

Bu makale Riefenstahl'ın üretimi, estetiği ve yaşamı üzerinden sürdürülen tartışmaları ortaya koymak ve sorgulamak niyetindedir. Bu amaçla tarihsel verilerin ışığında Riefenstahl'ın kendi görüşleri ile Siegfried Kracauer'ın izlerini takip ederek ilerleyen Susan Sontag'ın eleştirileri dayanak noktası olarak alınmaktadır.

1. TARİHİN TAHRİFİ

Savaşın bitiminden yaklaşık bir yirmi yıl sonra 1960'larda Riefenstahl yeniden konuşulmaya başlanır. Ünlü sinema dergisi *Cahiers de Cinema* adına Michel Delahaye 1966'da Riefenstahl ile bir röportaj gerçekleştirir. *İradenin Zaferi* filmi üzerine konuşurken Delahaye, Riefenstahl'ın filmin benimsediği, “güzelliğin bir parçası olan coşkulu gerçekliği” nasıl anlamlandırdığını merak ettiğinde Riefenstahl, filmin saf tarihsel bir doküman, *film vérité* olduğunu ileri sürer. Filmin,

³ “Leni Riefenstahl”, <http://www.leni-riefenstahl.de/deu/buch.html> (26.04.2021).

1934 yılının gerçekliğini yani tarihi belgelediğini ve propaganda filmi olmadığı iddiasındadır (Sarris, 1969: 460).

1940'larda belgesel sinemayı, izleyiciyi kurdurduğu kendine has bağlantılarla beyazperdedeki büyük olaylara ordaymışçasına taşıyan haberlerin belgesi olarak tanımlayan, yani filmin tarihi olduğu gibi belgelemesinden ziyade seyirci üzerindeki etkisini belgesel sinemanın belirleyici ve tanımlayıcı unsuru olarak gören Riefenstahl'ın (Riefenstahl, 1940/41:146-147) yirmibeş yıl sonra *cinema vérité* kavramını kullanması tesadüf değildir elbette. Dziga Vertov, Robert Flaherty, nihayetinde Jean Rouch geleneğine kendisini yaslayarak filmlerini belgesel sinema kategorisinde konumlandırmak, belli sinemacıların arasında görmek ve anılmak ister. "Sinema Gerçek" olarak aktarılabilecek *cinema vérité* ile senkron olarak kaydedilen görüntü ve sesler ile sinemanın gerçeği yakalayabileceği ve bu yolla gerçekliğin sinemada temsil edilebileceği düşünülüyordu. Böylelikle Vertov'un *Kino Pravda*'da (1922-1925) öne çıkarttığı sinemanın tikelliği aracılığıyla gerçekliğin öznel, çoklu ve karmaşık yapısını yakalamak arzusunu uyandırmak ister (Rouch, 2003: 98-99). Susan Sontag 1974 yılında *New York Times*'da yayınlanan "Büyüleyen Faşizm" [Fascinating Fascism] yazısında Riefenstahl'ın konumunu Vertov ile kıyaslayarak, Riefenstahl'ın belgesel film iddiasının kısaca muhasebesini yapar. Vertov öncelikle sinema yapabilmek için Riefenstahl'ın aldığı destekten yoksundur (Sontag, 2008: 219-220). *İradenin Zaferi* bizzat Hitler'in arzusu üzerine çekilmiştir ve sadece *Olympia* filmi için kendisine Nazi iktidarı tarafından 1.5 Milyon Reichsmark'ın üzerinde bir bütçe verilmiştir (Riefenstahl, 1994:279). Sontag, Vertov filmlerinin izleyicinin hislerine dokunup, ahlaki bir sempati uyandırdığını, Riefenstahl'ın yarattığı coşku için ise imge ve görüntülerin içerdiği tehlikeli politik anlamın filtrelendiği, geriye sadece estetik çabasının öne çıkartıldığı hilesine başvuran bir samimiyetsizlik hissi bıraktığı kanısındadır. Vertov ve Eisenstein gibi yoldaşı sinemacılar Sovyetler Birliği'nde sonraları pratikte başarısızlığa uğrayan "asil" bir ideal uğruna çalışıp, "hizmet ettiği diktatörlük" tarafından yok edilen entelektüeller ve sanatçılar iken Riefenstahl, şiddet ve terörü temsil eden bir Nazi diktatörlüğüne hizmet etmiştir. Nazilerin savunduğu faşist ideoloji, yaşamı sanat, güzelliği kült, liderliğini *Führer*'in yaptığı aileyi toplumun temeli olarak görüyordu, entelekti reddediyor, bireyi ancak kitle ve cemaat birliği içinde tahayyül ediyordu (Sontag, 2008:220).

Sokaktaki insanı kameraya alan bir diğer yönetmen Vertov'dur, ancak Ulus Baker'in de altını çizdiği gibi Vertov'un kamerasıyla arasında dolaştığı kalabalıklarda Riefenstahl'ın hizaya sokulmuş kitlelerinden farklı olarak herkes kendi derindedir. Birbirinden haberdar bireyler kolektivitelerde bir araya gelirler ve Politik Konstrüktivizm ile Sosyalizm'i inşa ederler. Baker'e göre Riefenstahl'ın

gerçekleştirdiği bir “set dizaynıydı”. İnce bir hesabın ürünü olan *İradenin Zaferi*’nde izleyici tasarlanmış, sahnelenmiş bir gerçeklikle yüz yüzedir (Baker, t.y.).

Riefenstahl aynı görüşte değildir:

“İradenin Zaferi bir parti mitinginin belgeselinden fazlası değildir. Politikayla ilgisi yok. Çünkü gerçekten olan biteni görüntüledim ve yorum katmayarak [gerçeklik değerini] artırdım. Mevcut atmosferi sözlü bir yorumla değil, görüntülerle ifade etmeyi denedim. Ve olanı metin olmadan anlaşılır kılabilmek için görüntü dilinin çok iyi, çok anlaşılır olması gerekiyordu. Görüntülerin başka zamanlarda sözcüklerle ifade edileni dile getirmesi gerekiyordu. Fakat [bir film] bu nedenden ötürü propaganda değildir.” (Der Spiegel, 9 Eylül 2003).

Belgesel ile propaganda arasındaki ayrım bazı filmlerde muğlaklaşsa da Riefenstahl filmlerinde belirgin olarak öne çıkan ve filmlerini tanımlayıcı nitelik taşıyan propaganda unsurları bulunmaktadır. Vilém Flusser’e göre film aracılığıyla bir gerçek, gerçekliğin göstergeleri yakalandığında belgeseldir, gerçekliğe işaret eden bir tasavvur yani gerçekliği ikame eden semboller var ise propagandadır (Flusser, 1993: 167). Riefenstahl’ın çekimi altı gün süren *İradenin Zaferi*’ni tasarladığını ortaya koyan veriler mevcut. *İradenin Zaferi* Hitler’in özel arzusu üzerine NSDAP tarafından ısmarlanan bir filmidir. Dönemin iktidarını görüntülemesi istenen Riefenstahl’ın, NSDAP’nin ideolojisinden bir haber olması mümkün olmamakla birlikte –ki kendisi de mitingler ve *Führer*’in konuşmalarından etkilendiğini ve Nazileri destekleyen kitlenin coşkusunu paylaştığını inkâr etmez– (Riefenstahl, 1994: 152-153) filmin Nazi ideolojisini ve bu ideolojinin öngördüğü faşist tahayyülleri temsil eden imgeler, semboller ve görüntüleri öne çıkartması partinin beklentisidir. Dahası partinin bu filme atfettiği değer, filmin kitleleri kendi saflarında hareket geçirmesinin beklendiğinin aşikâr olduğudur. Dolayısıyla film sıradan bir haber filminden ziyade başından itibaren propaganda bakanı Joseph Goebbels, mimar Alfred Speer, sinemacı Leni Riefenstahl ve bizzat Adolf Hitler’in iradesinde tasarlanmıştır. NSDAP’nin Nürnberg’deki 6. kongresi 5-10 Eylül 1934 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Kongre boyunca Riefenstahl’e maddi ve teknik olarak her türlü destek sağlanmıştır (Riefenstahl, 1935:18).⁴ Kongre belli bir nizamı takip ederken, filmde kronolojik sıralamanın değiştirildiği görülür.⁵ Filmde kongrenin sıralamasına ve

⁴ Riefenstahl NSDAP’ye üye olmamıştır, ancak çektiği dört propaganda filmi parti adına ve desteğiyle gerçekleşebilmiştir. Diğer yandan mühendis olarak çalışan erkek kardeşi Heinz Riefenstahl’ın Leni Riefenstahl’ın sayesinde Nazi çevresine girebildiği, iktidarla ticari ilişkiler geliştirdiği ve iş yaptığı, kimi projelerde destek gördüğü ve özellikle mimar Alfred Speer ile yakınlığı bilinmektedir (Monath, 2015).

⁵ Kongre programını, içeriğini ve kongre sırasında yapılan konuşmaları daha ayrıntılı olarak görmek için Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi’nin resmi yayını olan ve rapor niteliği taşıyan *Der Kongreß zu Nürnberg vom 5. Bis 10. September* (1934) kitabı incelenebilir.

akışına uygulanan bu müdahale, filmde Nazi ideolojisinin esasını izleyiciye hatırlatan dramaturjik dokunuşlar vermek üzere gerçekleşmiştir ve film kurduğu kendine has anlatı yapısı ile seyirci üzerindeki etkisini güçlendirir.

Film boyunca Hitler başroldedir. Seyirci filmin büyük bir bölümünde Hitler'i izler. Tek lider mitini güçlendiren bu sahneler (Rother, 2002:66), halk ve partinin Hitler'e tabi olduğunu da hatırlatır aynı zamanda. Bu tabi olma hali faşist rejimin baskısı olarak değil, halkın kendinden arzusu olarak gösterilmek istenir. Halkın Hitler'e ilgisi, alkış ve sevinç gösterileri ile bu "kendinden rıza" öne çıkartılır. Seyircinin beyazperdede gördüğü Hitler'i anıtsal gösteren alttan çekimdir ve ona doğru yukarı uzanan ya da bakan halktır. Sahneler arası geçişlerde bakışlar arasında yaratılan süreklilik ile halk ve Hitler arasında, kongre sırasında aslen olmayan bir ilişkinin öyküsü kurulur (Rother,2002:67-68). Riefenstahl, kadınlar, çocuklar ve gençlerden oluşan halkın duygularını bireyleri yakın çekim kameraya alarak gösterirken, sadece erkeklerden oluşan parti üyelerini ve askerleri bireyin içinde kaybolduğu geniş açı ve üstten çekimlerle kitleler halinde gösterir. Böylelikle Nazi Partisi'ne ve Nasyonal Sosyalist ideolojiye eril dil atfedilir. *İradenin Zaferi*'nde sarışın, açık tenli, sağlıklı bedenler, Nazilerin "ari ırk" ideolojisini destekler niteliktedir. Bu sekanslarda homojen bir halk birliği yaratma mesajı verilir. Riefenstahl motif, tema ve kamera tekniği ile Nazi ideolojisinin arzuladığı bir tek vücut hali yaratmaya çabalamıştır. Bu görüntüler aynı zamanda sınıfsal farklılıkları gerçekte değil ancak film yoluyla örtbas eder ve seyircide bir yanılısama yaratır (Stiasny, 2011:82-88).

Resim.1: *İradenin Zaferi* Filminden Kesitler, Riefstahl, 1935.

Unutulmaması gereken önemli bir konu Riefenstahl'ın kongre filmini çekerken faşist bir estetik ve etki yaratma görevini üstlendiğidir. Kurmaca film alanında belli bir birikime sahip olan Riefenstahl *İradenin Zaferi*'nde geçmişten öğrendiklerini de referans alır. 1920'lerin Avantgarde bakışını faşist ideoloji için araçsallaştırır ve özellikle dağ filmlerinin çekimleri sırasında edindiği tecrübeler de filme yansır (Trimborn, 2002:184). Ancak sadece geçmişte öğrendikleri değildir elbette filmi öne çıkartan. Riefenstahl, *İradenin Zaferi*'ni sıradan haber filmlerinden ayıran bir estetik ve film dili oluşturmayı başarmıştır. Bu dili oluşturmakta kamera hareketi, montaj ve filmde kullanılan müzik önemli öğelerdir.

Filmde, kongre sırasında saatlerce süren söylevler, çağrılar ve kortejler ilgi çekici hale getirilmeliydi. Riefenstahl bunu kamerayı hareketlendirerek ve olaylara belli bir ritim duygusu vererek gerçekleştirir. Kameramanlar kimi sahneyi paten üzerinde hareket ederek çekmişlerdir (Riefenstahl, 1994:224). Ya da kongre mekânına kurulan bir asansör düzeneği farklı perspektiflerden ve üstten çekim yapmayı sağlayan bir alternatif oluşturmuştur (Riefenstahl, 1935:94). Yakın çekim duyguları öne çıkartırken, geniş açı çekimlerle kitlelerin gücü ve askeri nizam vurgulanır. Riefenstahl'ın Hitler'i de yakın çekim görüntüleme izninin olması Hitler'i hayatı boyunca görmemiş insanlar için beyazperdede *Führer*'e yakından

tanık olma imkânı yaratmıştır (Trimborn, 2002:188). Öznel kamera kullanımı özdeşleşmeyi sağlar. Örneğin Nürnberg sokaklarını gezerken Hitler'in arabasına yerleştirilen kamera, seyircinin olayları Hitler'in gözünden görmesine fırsat verir. Hareketli kamera sayesinde sıkıcılık giderilir ve verilmek istenilen politik mesajlar film estetiği ile seyirciye iletilir.

Riefenstahl'ın Almanya'daki çağdaşları arasında özellikle sol görüşlü propaganda filmlerinde yaygın olarak seyircinin karşısına çıkan ve sinema dilini büyük ölçüde biçimlendiren montaj anlayışı hâkimdir (Trimborn,2002:184). Dolayısıyla Riefenstahl, kendisini Eisenstein ve Vertov'un fikirlerine yaslayan bir montaj geleneği ile rekabet halindeydi. Nasyonal Sosyalist propagandaya hizmet edecek nitelikte bir montaj tekniği yaratması bekleniyordu. Riefenstahl montajda zıt hareket ve biçimleri ardı sıra getirir ve bu görüntülere eşlik eden müzik ile filme kendine özgü bir ritim duygusu verir. Diğer yandan farklı perspektifleri montajlayarak belli bir akış oluşturur, böylelikle seyircinin nabzını ve heyecanını canlı tutmak ister. Montajı müzik ile destekler ki müzik *İradenin Zaferi*'nde önemli bir dramaturjik öğedir. Filmde müzik politik anlamın taşıyıcısıdır ve duyguların yönlendirilmesinde merkezi bir görev üstlenir.⁶ Montaj ve müzik arasında kurulan uyum, filme ritmini verir. Mekâna özgü dış sesler, halk şarkıları, marşlar ve Herbert Windt'in bestesi filmin müziklerini oluşturur. *İradenin Zaferi* filminin ilk bölümüne Windt'in bestesi damgasını vurur. Halk şarkıları ya da marşlar halkın ve seyircinin milli duygularına seslenirken, sevinç ve hayranlık nidaları gibi doğal sesler filmin gerçekliğini güçlendirmek amacı taşır (Oberwinter, 2006: 166-170).

Filmin ve faşist estetiğin dilini oluşturduğu düşünülen öğelerin kısa analizi,⁷ filmin sahte bir gerçeklik yarattığı savını güçlü kılmaktadır. Siegfried Kracauer'ın deyimiyle bu müdahale "gerçekliğin metamorfozu"dur; sahte bir gerçeklik yaratmak uğruna mevcut gerçeklik kullanılmış ve araçsallaştırılmıştır (2011: 302-303). Nazi ideolojisi, faşist estetiğe uyarlanır. Öyle ki Riefenstahl'ın kendisinin de dile getirdiği ve yıllar sonra Sontag'ın özellikle vurguladığı gibi Nürnberg kongresi sadece "harikulade" kitlesel bir buluşma olarak değil, aynı zamanda "olağanüstü" bir propaganda filmi olarak planlanmıştır (Sontag, 2008: 212) (Riefenstahl, 1935:11-15). Faşist ideolojiye hizmet edecek gerçeklik yeniden inşa edilmiştir.

⁶ Riefenstahl'ın *İradenin Zaferi* ve *Olympia I/II* filmlerinde müziğin kullanımı ve anlamı üzerine Stefan Strötgen, "I compose the Party Rally...": The Role of Music in Leni Riefenstahl's *Triumph of the Will* (2008), Ben Morgan, Music in Nazi Film: How different is *Triumph of the Will*? (2014) ve Michael Walter, Die Musik des Olympiafilms von 1938 (1990) yazıları aydınlatıcı bilgiler içermektedir.

⁷ Filmin ayrıntılı analizi için bkz. Loiperdinger, 1987; Rother, 2002, 2004; Brockmann, 2010; Bölükbaşı, 2012: 80-89.

Resim.2: Riefenstahl ve Hitler 6. Kongrenin Planı Üzerine Çalışırken. Riefenstahl, 1935: 31.

Resim.3: *İradenin Zaferi* Yapım Aşaması, Riefenstahl, 1935: 69.

Kracauer'e göre "Nazi savaş filmleri propagandacı epikler olarak görülebilir. Onlar gerçekliği tanımlamakla değil, gerçekliğin araya girişini ve giriş yöntemini kendi propaganda amaçlarına tabi kılmakla ilgilenirler" (2011: 292-293). Rus Devrimci sinemasından farklı olarak sinemayı propaganda amaçlı araçsallaştırmaları değil, asıl mesele gerçeklikle kurdukları ve aslında kurmadıkları bağıdır. Sergei M. Eisenstein ve Vsevolod Pudovkin gerçekliği tüm detay ve duygularıyla göstermeye çalışırken, Nazizm hayatın gerçekliği ile ilgilenmemiştir. Kracauer bunun nedenini Almanlığa özgü bir tür "akıl-dışı, mitsel terimlerle düşünme eğilimi"ne bağlar (2011: 290). Mitsel düşünme, epik anlatım ve Roma İmparatorluğu'na dayandırdığı militarizm Nazi propagandasına kitlelere telkin edeceği imgelerini verir. Ancak bu şekilde Nazi rejiminden kaçan Fritz Lang'ın *Nibelungen*'i (1924) Goebbels tarafından 28 Mart 1933 tarihli bir konuşması sırasında Nazi dönemi sinemacılarının örnek alması gereken filmler arasında önerilebilmiştir (akt. Albrecht, 1969: 439) ve Riefenstahl tarafından *İradenin Zaferi*'nde alıntılanabilmiştir. Aynı konuşmada Eisenstein'in da adı geçer (akt. Albrecht, 1969: 1023-1024). Joseph Goebbels, Eisenstein'in çalışmalarından etkilendiğini günlüklerinde de dile getirir. 26 Nisan 1928'de Eisenstein'in *Ekim (Dünyayı Sarsan On Gün)* (1928) filmi izlemiştir. Film zorlama ve fazlasıyla taraf bulsa da kalabalıkların çekimi başarılıdır ve film Goebbels için devrimi tanımlayıcı nitelik taşır. "Bolşeviklerden özellikle propagandanın tantanası konusunda öğrenecek çok şey vardır" (Goebbels, 2003: 285-286). Yine 16 Şubat 1930'da

izlediği *Yeryüzü Üçruna Savaş* (1929)⁸ filmi iyi yapılmıştır ancak fazlasıyla abartılıdır. Filmde geçmişte sonsuz kez tekrar eden “İlerleme ve Medeniyet!” mottosu Bolşevizm görüntüsünde yeniden temalaştırılmıştır ve Goebbels bunu tehlikeli bulur (2003: 459-460). Günlüklerinden Goebbels’in filmlerde propagandanın doğrudan değil, dolaylı olarak aktarımı görüşünü benimsediği ve bunu uygulamaya çalıştığı, kurmacanın gücüne inandığı anlaşılmaktadır.

Kongrenin gerçekleştiği ve filme alındığı 1934 yılının Haziran ayında Goebbels tarafından “Röhm-Darbesi” olarak adlandırılan ve Hitler’in Ernst Röhm, Gregor Strasser gibi olası rakiplerinin öldürüldüğü ya da Franz von Papen gibi sindirildiği bir darbe gerçekleşir. Bu yolla Weimar Cumhuriyeti döneminde Nazi Partisi’ni iktidara taşıyan paramiliter yapılanma SA’nın⁹ yöneticileri Hitler’in önündeki engel olmaktan çıkar (Siemens, 2017: 166-172). Cumhurbaşkanı Paul von Hindenburg’un ölümü ve 19 Ağustos tarihli bir halk oylaması üzerine ordu ve Cumhurbaşkanlığına bağlı tüm devlet kurumları Hitler’in emrine girer. Aynı yıl propaganda bakanlığının emriyle “Yahudi Sorununu Araştırma Enstitüsü” faaliyete girer (Rupnow, 2011: 63). Bu olaylar birkaç yıl sonrasının öngörüsüdür. Dolayısıyla Riefenstahl, filmlerinde gerçekte olan bitenin üzerini perdelemek gibi etik bir sorunsalla karşı karşıyayken, çektiği görüntüler işlevselliği açısından değerlendirildiğinde kitleleri nasıl harekete geçirdiği önemli bir unsurdur ve bu nasıl sorusu seyircinin de konumunu ve sorumluluğunu belirler (Flusser, 1997: 85).

Faşizmin kendisini sadece manipülasyon yoluyla ve içi boş göstergeler üzerinden var ettiği düşüncesine Martin Loiperdinger katılmaz. Seyircinin kendi istencinin hiç sayıldığı ve faşizme neredeyse hipnotize edici mistik güçlerin atfedildiği bir dizgeler silsilesini doğurur bu bakış açısı (Loiperdinger, 1987:41). Loiperdinger’e göre parti kongresi gerçekliğinin idealize bir şekilde sahnelenerek film yoluyla yeniden üretimi ve yaşattığı seyir deneyimi aslında Naziler açısından “ideal bir kongrenin” nasıl olması gerektiğini tanımlar. *İradenin Zaferi* gösteriminin ve gösterildiği dönem Almanya’da olumlu yankılarının verdiği güçle kongre üzerine Nasyonal Sosyalist bir söylem üretir. Dolayısıyla *İradenin Zaferi*’nin film olarak görevi sadece kameranın önünde olup biteni değil, Nasyonal Sosyalist yıllık parti kongre ritüellerini genel olarak ifade ettiği anlam ve önem dahilinde duylulara ve göze hitap edecek şekilde kayıt altına almak, bir anlamda ölümsüzleştirmektir.

⁸ Sergei M. Eisenstein’in orijinal ismi *Generalnaia Linia* olan ve *Staroye i Novoye* olarak da bilinen 1929 tarihli filmi. Film kendi döneminde Almanya’da *Kampf um die Erde* adıyla gösterilmiştir. Goebbels günlüklerinde filmi Almanya’da gösterime girdiği adıyla anmaktadır ve bu makalede geçen isim günlüklerde kullanılan ad ile tutarlılık göstermek amacıyla Almanca olarak dağıtımına giren isminden çevrilerek Türkçe’ye aktarılmıştır. Bahsi geçen filmin Türkçe’ye aktarılan yaygın ismi *Eski ile Yeni*’dir.

⁹ *Sturmabteilung*’un (Hücum Bölüğü) kısaltması.

Loiperdinger, 1934 yılındaki parti kongresinin kaydı olan bu filmin bu şekilde bakıldığında Nasyonal Sosyalizmin gerçekte nasıl olduğunu değil, kendisini nasıl görmek istediğini ortaya koyduğunu düşünür ve ancak bu bakış açısıyla tarihsel bir belge niteliği taşıyabileceği görüşündedir (Loiperdinger, 1987: 10-54). Nasyonal Sosyalist bir devlet temsili üzerine sahnelenmiş bir filmin üzerinden inşa edilen ve yayılmak istenen görünürdeki ideal ve bu idealin gerçeklikle kurduğu pamuk ipliğine bağlı ilişkiye Baker'in yorumu "İşte Nazi Sinegözü bu kadardı..."dır (Baker, t.y.).

Böylelikle film, Riefenstahl'ın ileri sürdüğü gibi mevcut gerçekliği tarihsel bir belge olarak sinema yoluyla ortaya koymak değil faşist ideolojiye göndermelerde bulunmak ve kitleyi ikna edip harekete geçirmek hedefi taşımaktadır. Bunu yaparken gerçekliği ve tarihi tahrif eder. Filmlerin montajı, filmde kullanılan mecazlar, semboller, müzik, dramaturjideki müdahaleler gerçekliğin dönüşümüne, içi boş göstergelerle perdelenmesine aracı olur. Kitlelerin kendisini ifade etmesini talep eden faşizm, sınıf ilişkilerine dokunmazken anıtsal görüntüler, hamasi söylemler ve militarist çağrılarla kitlenin bunu görmesini istemez. *İradenin Zaferi* aynı zamanda bir ideal ritüel tanımında bulunarak Nazilerin kendilerini nasıl görmek istediklerinin söylemini yaratır.

2. RIEFENSTAHL'İN "İADE-İ İTİBARI"NA SONTAG'IN İTİRAZI

1970'lerde itibaren bazı çevrelerde Riefenstahl'ın rehabilite süreci başlar. 1974'te Colorado'daki Telluride Film Festivali'nde Gloria Swenson ve Francis Ford Coppola ile birlikte Riefenstahl'e onur ödülü verilir (Andrews, 1974). BBC'nin kadınlar tarafından çekilmiş en iyi 100 film listesine 45. sıradan girer (BBC, 2019), Anthology Film Archives'in temel filmler listesinde adı geçer,¹⁰ *Film Culture* dergisi Bahar 1973 sayısında Riefenstahl'i kapağına taşıyarak "saygıyla" anar (bkz. Film Culture, 1973). Filmlerinin sanatsal niteliklerini desteklemek amaçlı girişimlerin de etkisiyle filmleri 1970'lerde farklı topluluklara hitap eden sinemalarda gösterilir (Fehervary vd., 1981-1982: 173-174).

1973 ve 1975'te Nuba kabilesini tematik olarak görüntülediği iki fotoğraf albümünün yayınlanmasıyla birlikte Riefenstahl filmleri politik, etik ve estetik düzlemde yeniden gündem olur. Susan Sontag, Nuba fotoğraflarını Riefenstahl'ın faşist estetiğinin devamı olarak görür.¹¹ Faşist estetik Sontag'a göre egemenlik ve bağımlılık ilişkilerine odaklanır, insanları bir gücün etrafında toplayarak

¹⁰ "Essential Cinema", Anthology Film Archives, <http://anthologyfilmarchives.org/about/essential-cinema> (10.05.2021).

¹¹ Mustafa Bölükbaşı (2012: 68), faşist estetiği Riefenstahl sineması üzerinden inceleyip değerlendirdiği yüksek lisans tezinde Sontag'ın bu yaklaşımının "özcü" bir bakış açısından kaynaklandığı düşüncesindedir.

şeyleştirir, düşünmemeyi, itaati, boyun eğmeyi ve ölümü yüceltir. Fiziksel estetiğin mükemmelliğini sunan faşist sanatın içerdiği cinsellik baskılanır ve kitlelerin lehine “tinsel güce” dönüştürülür. Riefenstahl’ın fotoğrafladığı Nuba dans törenleri böylelikle şehveti değil yaşam gücünün kontrol edilmesini temsil eder. Bedenin, bireye karşı topluluğun ve liderin kutsanması Riefenstahl’ın Nazi dönemi propaganda filmlerinde de tematik ve estetik olarak merkezdedir (Sontag, 2008:214-217). Sudan’da yaşayan etnik bir grup olan Nuba kabilesini fotoğrafladığı biçimiyle Riefenstahl, Nazi döneminde Yahudi karşıtlığını odağa alarak geliştirilen kapitalizm, entelekt ve kentsellik karşıtı söylemleri imgeler aracılığıyla yeniden üretir.

Resim.4: Nuba Ritüellerinden Bir Kesit. “Leni Riefenstahl”,
<http://www.leni-riefenstahl.de>

Almanya’nın önde gelen sinema yazarlarından Georg Seesslen de Sontag’ı destekler. Riefenstahl’ın düşünce ve estetik dizgeleri açık olarak olimpiyatlardan dağların romantik ideallerle bezenmiş dünyasına, Nazi partisi kongrelerinden denizin altındaki mercan resiflerine uzanan belirgin bir çizgiyi takip eder (Seesslen, 2002). Jörn Glasenapp ise Riefenstahl’ın denizaltı görüntülerinde dahi Nazi ideolojisinin izlerini takip etmenin mümkün olduğunu gözlemler. Mecazlar ve görsel dilin yerinden edilerek bağlam dışına yerleştirilmesiyle denizin derinliklerinde insanlık tarafından yok edilerek “kaybolan ve arayışında olunan saflık”, tahrip edildiği için özlemi çekilen “kirlenmemiş güzellik” kavramlarına göndermelerle film, Nazi döneminde ari ırkın fetiş beden olarak yüceltilmesini hatırlatır (Glasenapp, 2009: 179-184).

Resim.5: Sualtı Görüntüleri. “Leni Riefenstahl”, <http://www.leni-riefenstahl.de>

Cahiers de Cinema röportajının ilerleyen satırlarında *Iradenin Zaferi* ve *Olympia* filmleri üzerine sohbet ederken Delahaye her iki filmin belli bir gerçekliği biçimlendirdiğini, belli bir biçim fikrine dayandığını ve Riefenstahl açısından bu fikrin Almanlığa dair unsurlar içerip içermediğini sorar. Ve Riefenstahl’ın ömrünün sonuna kadar kendine zırh edindiği savunusu gelir:

“Basitçe şunu söyleyebilirim ki kendiliğinden güzel olan her şeyden etkilendiğimi hissediyorum. Evet: güzellik, uyum. . . Ve belki de kompozisyona gösterilen bu özen, bu biçimlendirme arzusu aslında çok Alman. Ama ben bunların hiçbirini tam olarak bilmiyorum. İçimden geliyor. Bilinçdışından, ama kendi bilgimden değil. Kendi içimde şeylerin ve olayların belirli bir temsiline sahibim ve bunu imgelerle ifade etmeye çalışıyorum. Ne eklememi istersiniz? Tamamıyla gerçekçi olan, hayattan bir kesit, ortalama olan, gündelik olan, beni ilgilendirmiyor. Sadece alışılmadık, özelliği olan beni heyecanlandırıyor. Güzel, güçlü,

sağlıklı ve canlı olan beni büyütüyor. Ben uyum arıyorum. Uyum üretildiğinde mutlu oluyorum.” (Sarris, 1969: 462)¹²

Riefenstahl bu görüşü sonraki yıllarda farklı yollardan defalarca savunacaktır ve defalarca savunma fırsatı bulacaktır.¹³ Temel savı imgelerinin ve görüntülerinin ideolojik bir anlam içermediğidir, yani Riefenstahl'ın ifadelerine göre kendisi filmlerinde gördüğümüz kitlesel törenler, coşkunun ve gücün temsili mizansen jestler ve mimikler, gökyüzünden inen bir lider ve aynı gökyüzünde uçan güzel bedenler, montaj, ışığın kontrollü kullanımı, gerekli gördüğü yerlere yerleştirdiği sembolik motifler, ağır çekimlerle sağladığı romantik mecazlar ve müzik seçimiyle politikayı estetize etmemiştir. Bu noktada Walter Benjamin'in görüşlerini hatırlamak faydalı olabilir.

Benjamin'in "Teknik Olarak Kopyalanabildiği Çağda Sanat Yapıtı" (1935/1936) adını taşıyan yazısında faşist estetiği temellendirdiği iki önemli kavram vardır. Kitle ve kitleleri biçimlendirmenin aracı olarak teknik. Haftalık havadis [Wochenschau] görüntülerinden yola çıkarak teknik aracılığıyla kitlesel kopyalamanın kitlelerin kopyalanmasına eş düştüğünü yazarak devam eder:

“Günümüzde tümü de çekim aygıtının karşısında gerçekleşen büyük bayram geçitlerinde, devasa toplantılarda, kitlesel sportif etkinliklerde ve savaşta, kitle kendi yüzünü görür. Ne kadar önemli olduğunu vurgulamaya gerek olmayan bu süreç, kopyalama ya da çekim tekniğinin gelişimiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Kitle hareketleri genel olarak gözden çok aygıtta daha net görünürler. Yüz binlerin oluşturduğu görüntü çerçeveleri, en iyi kuşbakışı perspektifle kavranabilir. İnsan gözü de, aygıt da bu perspektiften bakabildiği halde, gözün elde ettiği görüntüyü büyütme mümkün değildir, aygıtın yaptığı çekim ise büyütülebilir. Yani, kitle hareketleri ve böylelikle savaş da, insan davranışının çekim aygıtına özellikle karşılık düşen bir biçimini oluştururlar.” (Benjamin, 2011:129)

Riefenstahl'ın bahsi en fazla geçen ve sinemasının belki de doruk noktasını oluşturan *İradenin Zaferi* ve *Olympia I/II* filmlerinde teknik ile kitle arasındaki bu bağın oldukça farkında olduğu görülür. Filmin analizinde de belirtildiği üzere seyirci, *İradenin Zaferi*'nde militarizm çığırkanlığı yapan lideri alt çekim perspektif ile “anıtsallaştırılmış” olarak, lideri izleyen ve takip eden kitleleri ise kuş bakışı ve geniş açıyla izler. Hamasi söylevler, marşlar, teatral mimikler ve jestler, kortejler, Nazi simgeleri gibi göndermelerle tamamlanan ideolojik mesaj, filmin montajı, dramatik müdahaleler ve kullandığı müzik ile yarattığı dilin de desteğiyle alıcısına iletilir. Fikirsal referansını Antik Yunan'dan alan, 1936 Berlin Olimpiyatları'ndan

¹² *Cahiers de Cinema*'da yayınlanan röportajın İngilizce çevirisi esas alınarak Türkçe'ye tarafımca aktarılmıştır. Susan Sontag'ın da alıntılacağı aynı bölümün Ertan Yılmaz tarafından gerçekleştirilen çevirisi için bkz. Sontag, 2008: 213.

¹³ Birkaç örnek için bkz. Müller, 1993; Panitz, 2002; Monath, 2015.

kesitler gösteren *Olympia I/II*'nin görüntülerinde vurgulanan kavramlar ise güzellik ama aynı zamanda güç olur.

Siyaset ve sanatın kabul görmek için verdikleri savaş aralarında bir bağ kurar. Verdikleri bu savaşın ilkesi Antik Yunan'a kadar uzanır. *Agon* Yunanca'da yarış anlamına gelir ve Antik Yunan için *Agon* ilkesi üç alanda kendini gösterir; bu alanlardan biri de sanattır. Antik Yunan'da ağırlıklı olarak müzik, edebiyat ve dans sanatları kastedilmekteydi. Burckhardt'a göre *Agon* ilkesi Yunan kültürünün temel prensibidir (Burckhardt, 1898: 175). Tek tek kişiler beceri ve yeteneklerini bu yarış yoluyla geliştirebilir, iyileştirebilir ve aynı zamanda içinde buldukları topluluğa da faydalı olabilirlerdi. Demokrasinin temelini atan törenler nasıl ki Dionysos'a adanmış ise, bu törenler de Zeus'a adanmış ve Atina şehrinin saygınlığını artırmak için düzenlenmiştir. Olimpiyatların temel prensibini oluşturan *Agon* ilkesi hep en iyi olmak ve rakiplerini alt etme üzere kendini kurar. Modern dünyada Yunan olimpiyatlarının yarışçı ve rekabetçi ilkesi iktidarın ve rejimin kendini kanıtama savaşına dönüşür. Böylelikle Riefenstahl *Olympia I/II* filminde aslında kendisinin öne çıkarttığı üzere sadece güzellik ve uyumun değil yarışın, gücün ve savaşın mesajını da vermiş olur. *Olympia I/II* filmlerinde sadece ırk ve beden fetişizmi yüceltilmez aynı zamanda imgeler, *Agon* ilkesi doğrultusunda savaşın da savunusunu yapar. Nuba ve sualtı fotoğraflarında da Nazi dönemini referans alan "saf, temiz güzellik", "sağlıklı ve güzel" beden fetişizmi ve savaş ritüelleri tekrar eder.

Resim.6: *Olympia I/II* (1938) Çekim Çalışmaları Sırasında. BArch, Bild 183-R78303,o.Ang.

Bundesarchiv, Bild 183-R78303 / Fotograf(in): o.Ang.

Resim.7: *Olympia II* (1938) Filminden Bir Kesit, Riefenstahl, 1938

Politikanın estetize edilmesiyle kitleleri peşinden sürüklemek için kullandığı boş göstergelerin üstünü örten faşizm elindeki mevcut iktidarı ve kendisini besleyen ekonomik zemini koruyabilmek adına savaşa ihtiyaç duyar. Savaş, politikanın estetize edilmesinin doruk noktasıdır ve ancak savaş mevcut mülkiyet

ilişkilerini koruyarak kendi döneminin teknik araçlarını harekete geçirmeyi başarır (Benjamin, 2011: 120-121). Böylelikle Benjamin'in yazısının önemli savlarından biri Riefenstahl'ın sinemayı nasıl araçsallaştırdığı üzerine bir temel düşünce geliştirilmesine yardımcı olur.

Benjamin için faşizmin politikayı estetize etmesinde yatan öncelikli motivasyon proleteryanın sınıfsal konumunu değiştirmemek ve böylelikle süregiden mülkiyet ilişkilerini muhafaza etmektir. Faşizm kendi devamlılığı için kitlelerin kendilerini ifade etmelerini isterken bunu mülkiyet ilişkilerine dokunmadan ve ilişkileri değiştirmeden yapmalarını talep eder ve sağlamak ister. Politik yaşamın estetize edildiği “Faşizmin bir önder tapınıcında diz çöktürdüğü kitlelerin ırzına geçişi, tapınç değerlerinin üretilmesinde kullandığı bir aygıtın ırzına geçilmesine karşılık düşüyor.” (Benjamin, 2011: 120).

Faşizm mevcut mülkiyet ilişkilerinin sonsuza kadar süreceğini yönetenler ve yönetilenler adına vaat eder. Riefenstahl filmlerinde bu sonsuzluk sadece kitlelerin gösterilmesi, perspektif oyunları ya da insanların anıtsal görüntülenmesiyle gerçekleşmez. Gökyüzünü görüntülemeyi seven Riefenstahl, göğün uçsuz bucaksız, yersiz ve zamansızlığına dayanarak ve bu dayanağı mitsel anlam öğeleriyle destekleyerek de bir sonsuzluk hissiyatı yaratmaya çalışır. Kracauer'in göstergelerin metamorfozu olarak gördüğü ve Loiperdinger'in de öne sürdüğü üzere Nazizmin kendini nasıl görmek istediğini apaçık eden Riefenstahl, propaganda filmlerinde dokunulmayan mülkiyet ilişkilerinin sürdürülmesine sanatı estetik boş göstergelere indirgeyerek destek ve kitlelerin harekete geçirilmesine etkili bir silah sunarken, Baker'e göre "taklit" yoluyla da önemli bir potansiyeli –“Vertovcu Sinegözü, yani ‘hakikatların kendilerini anlatmalarının beklenmesini’ de yok etmeye çabalamıştır.” (Baker, t.y.).

3. RIEFENSTAHL SİNEMASI KÜLTÜR ÇARKINDA EVRİLİYOR

1973'te gerçekleşen 11. New York Film Festivali'nin Niki de Saint Phalle tarafından tasarlanan tanıtım afişinde Leni Riefenstahl'ın adı Agnès Varda ve Shirley Clarke ile birlikte anılarak halkla ilişkiler malzemesine dönüştürülür. Feminist film festivallerinde Riefenstahl filmleri de gösterilmeye başlanır ve Riefenstahl'ın üretimi kimi etkin feminist tarafından da onay görülür.

Susan Sontag'a göre bu onay görme Riefenstahl'ın kadın olması ve feministlerin “herkesin mükemmel olduğunu kabul ettiği filmler yapmış bir kadını kurban etmenin sancısını” çekmelerinden öte bir anlam taşır. Bu tavrın sanat yapısındaki güzele atfedilen değer ve yaşattığı hazzın reddedilemeyecek ölçüde yapıta bir güç verdiğini iddia eder (Sontag, 2008:212). Sontag feministlere sitem etmekte çok da haksız değildir, nitekim 1999 yılında Almanya'nın öncü

feministlerinden Alice Schwarzer, Riefenstahl ile *Emma* dergisinde bir röportaj gerçekleştirir. *New York Times*'ı alıntılararak Riefenstahl'i "tüm zamanların gelmiş geçmiş en büyük kadın film yönetmeni" olarak tanıtan Schwarzer'e göre 1933'te NSDAP değil komünistler iktidara gelseydi Riefenstahl'in ismi Eisenstein ile birlikte anılacak ve Riefenstahl "kızıl sinema sanatının" ikonu haline gelecekti. *Mavi Işık* (1932) hem kadın hareketinin hem çevreci hareketin kült filmine dönüşecek ve içerikten bağımsız salt biçime dayalı "saf sanat" anlayışı ile Riefenstahl kadın film dehası olarak anılacaktı. Schwarzer röportajında Riefenstahl'i kendi döneminin Walter Ruttmann, Ernst Jünger ya da Gustav Gründgens gibi isim yapmış erkekleri ile kıyaslayarak benzeri geçmişe sahip erkeklerin savaş sonrasında üretimlerine devam edebildiklerini ve böylesi bir baskıya maruz kalmadıklarını belirtir. Röportajda kendisini "%100 erkek, %100 kadın" olarak tanımlayan Riefenstahl, Schwarzer'e göre sistemin cinsiyetçi baskısının kurbanıdır ve bu haliyle milyonlarca erkeğin suçu örtbas edilmeye çalışılır (Schwarzer, 1999).

Riefenstahl'e bir destek de *Almanya, Solgun Anne* [Deutschland bleiche Mutter] (1980) filmi ile tanınan Helma Sanders-Brahms'dan gelir. Sanders-Brahms, "Tyrannenmord" [Tiranın Katli] adını taşıyan makalesinde Riefenstahl'in *Ova* filmi yapımlarını ve içerik açısından ele alarak analiz eder. Film ile ilgili üç tespit Riefenstahl'i bir kadın ve yönetmen olarak aklamaya yöneliktir. Riefenstahl'in filmi savaşın sürdüğü bir dönemde çekmeye başlaması, bir kadın olarak filmi kendi ismini taşıyan yapımların şirketi adına yönetmesi ve filmde bir tirana karşı çıkan kadın karakteri canlandırması. Sanders-Brahms için Riefenstahl filmde nihai olarak diktatörlüğe karşı direnişi savunmuştur ve Hitler'in sembolik olarak ölümünü istemiştir (1992:245-251). Bu noktada Riefenstahl'in tartışmalı bir başka filmi olan *Ova*'nın yapımlarına ilişkin iddiaları hatırlamak gerekir. Riefenstahl'in filmdeki çingene rollerini oynamaları için toplama kamplarındaki Sinti ve Romanları figüran olarak çalıştırdığı ve bu insanların filmin çekiminden sonra çalışma kamplarına geri gönderildiği iddia edilmektedir. Riefenstahl bu iddiaları reddedip, figüran olarak çalışan Sinti ve Roman halkından insanların başına hiçbir şey gelmediğini ileri sürse de uzun süreye yayılan tartışmaların ve davaların neticesinde belgesel yönetmeni Nina Gladitz sunduğu tanıklıklarla çekimlerden sonra Sinti ve Romanların büyük oranda Auschwitz toplama kampına götürüldüklerini ve öldürüldüklerini yeniden gündeme taşır.¹⁴

¹⁴ Nina Gladitz söz konusu iddiayı ilk önce *Susunluğun ve Karanlığın Zamanı* [Zeit des Schweigens und der Dunkelheit] adını taşıyan 1982 yapımların belgesel filmde ortaya koymuştur; ancak Riefenstahl'in talebi, hukuki süreç ve yasal gerekliliklerden dolayı filmde ilgili bölümlerin çıkartılmasına karar verilmiştir. Film günümüze dek bir daha da gösterime girmemiştir. Gladitz

Schwarzer ve Sanders-Brahms, Riefenstahl'e kadın dayanışmasının desteğini sunarken Sontag'ın özellikle Riefenstahl filmlerini gösteren festival ve feministlerle ilgili tespitine karşı çıkanlar da vardır. Adrienne Rich, Riefenstahl filmlerinin gösterildiği Chicago'daki kadın filmleri festivalinin sadece feministlerin bir organizasyonu olmadığını, aralarında feminist olmayanların da bulunduğunu, Telluride film festivalinin ise feministlerin değil sinema çevresinin organizasyonu olduğunu ve her iki festivalin Riefenstahl'e gösterdiği bu ilginin feministlerce protesto edildiğini, bu protestoların filmlerin gösterilmemesi ya da gösterim sırasında engellenmesiyle hedefe ulaştığını da Sontag'a cevap olarak yazar (Rich vd., 1977:22).¹⁵ Rich, Riefenstahl'in kült bir isme dönüşmesinin sorumluluğunu sinema kültürü çevresine yüklerken, feministlerin her daim erkek egemen ve otorite karşıtı bir tavır içinde olduklarını, patriyarkanın içinde kendini var edebilmiş ve yükselmiş kadınlara karşı uyanık, özellikle de radikal feministlerin eril-özdeşlik kuran başarılı kadınlara eleştirel yaklaşıtlarını açıklama gereği duyar (1977:22). Rich'in de altını çizdiği üzere sözünü ettiği feministler kendi ifadelerine göre Riefenstahl'i kadınlığı adına aklayıp, filmlerine içkin ideolojiyi görmemezlikten gelmezler. Benjamin'in bahsettiği haliyle egemen mülkiyet ilişkilerini bir kez daha sağlama almak isteyen faşizmin Riefenstahl filmlerine sinmişliğinin ve yeniden üretiminin farkındadırlar.¹⁶

Riefenstahl yaklaşık bir yirmi yıl sonra sadece "güzel ve uyum"u, tarihsel gerçeği olduğu gibi filme aldım diyerek kendini savunmaya çalışırken her ne kadar çektiği filmlerin *cinema verité* olduğunu söylese de asıl olarak "sanat sanat içindir" anlayışını yansıtır. Riefenstahl tekniğin kendisine sağladığı olanaklarla ulaşabildiği estetiği, ideolojiden bağımsız imgeler olarak sunarken, yani aslında kendi söyleminden farklı olarak *cinema vérité* değil *l'art pou l'art*'u savunurken, Sontag, bu sanatın ve estetiğin etik sorumluluklar taşıdığını bireysel ve kolektif belleği harekete geçirerek hatırlatır. Riefenstahl'in kendisini savunabilmesine zemin hazırlayan ve filmlerini yeniden tartışılabilir kılan ise liberal toplum ve bu toplumun sanata ve tarihe yaklaşımıdır. Sontag'a göre liberal toplumun kendine özgü iade-i itibarı daha "yumuşak, daha haince/sinsicedir" ve Riefenstahl'in Nazi geçmişi "kültür tekerleğinin dönüşüyle" sorun olmaktan çıkmıştır (2008:212).

uzun süren araştırmaların neticesinde elde ettiği yeni verileri de ekleyerek Riefenstahl'in üretimine ve filmlerine eleştirel yaklaşan görüşlerini tanıklıklarla destekleyen ve *Leni Riefenstahl: Bir Failin Kariyeri* [Leni Riefenstahl: Karriere einer Täterin] (2020) adını taşıyan bir kitap yayınlamıştır.

¹⁵ Sontag, Rich'e cevabında Telluride Festivali'nin feministler tarafından değil Denver'dan gelen Yahudiler tarafından engellendiğini yazar (Rich vd., 1977: 24). Riefenstahl ise anılarında "sadece sekiz kişinin" kendisini protesto ettiğini aktarır (Riefenstahl, 1992: 433).

¹⁶ Ulus Baker (t.y.), Riefenstahl'e sadece kadın olduğu için kucak açan feministlerin yaklaşımını bir tür "nevroz" olarak görür. Kastettiği nevroz hali kitlesel düşünmenin içinde yitip gittiğini varsaydığı bireysel muhakemenin kaybıdır.

Bu görüşü Alice Schwarzer de farklı bir biçimde dile getirir. Schwarzer, Riefenstahl'ın “o günlerde de oldukça moda” (1999) olan içeriğinden bağımsız “saf sanat”ı üzerine gözden kaçırılmaması gereken bir tespitte bulunur:

“Aynı zamanda 80’li yıllardan bu yana, sanatın sorumluluğunu hiçbir şekilde sorgulamayan ve [sanatı] sadece estetiğe indirgeyen bir Riefenstahl-Rönesansı mevcut. Estetisyenler için Riefenstahl, ‘imgelerinin gücü’ reklam ve eğlence sektörünü etkileyen bir kadın öncüden başka bir şey değildir.” (Schwarzer, 1999)

Helge Heberle’ye göre faşist propaganda geçmişte ve bugün de kapitalist reklamcılığın yöntem ve araçlarından faydalanmıştır. Tekrarlar, sloganlar, mesajlar seyirciyi yönlendiren güçlü ajanlardır. İmgeler arası bağlantılar bakını hipnotize edici karaktere bürünür ve doğrudan hitap ettiği seyircisine sahte güven duygusunu aşılır. Gerek propaganda gerekse de reklam bu güveni geleneksel tasavvur dünyasını yansıtarak ve kullandığı dil ile alımlayanı özdeşleşmeye davet ederek sağlar. Toplumda eşit olmayan ve adaletsiz olan her şeyi gizler ve bu durumu içi boş göstergelerle telafi ettiği hissini yaratır. Tüketim toplumunun kültürü olarak reklam, kullandığı göstergeler ve imgeler yoluyla toplumun kendine olan inancını yayar. Devrim, kadın hakları gibi kendi kontrolünün ötesinde olanı da kendine mal etmeye çalışır. Reklamcılık gibi popüler kültürün üretimi yapıtlar mülkiyet ilişkilerini muhafaza etmek ister. Boş göstergeler alımlayanın mesajın arkasındaki mülkiyet ilişkilerine dair bu muhafazakâr içeriğe ulaşmasını, düşünce dizgeleri arasında bağlantı kurmasını, kuramsal farklılıkları görmesini, tarihsel dönüşümleri kavramasını talep etmez, dahası arzu etmez (1977: 33-34). Böylelikle kendi bağlamından kopartılıp arındırılmış bir Riefenstahl, bir Helmut Newton fotoğrafının öznesine, Madonna’nın ve Jodie Forster’in hayatını oynamak istediği kült bir karaktere dönüşebilir; faşist propagandanın erilliği bir erotizm ve fetiş malzemesi olarak, imgeleri görme ve gösterme biçimleri bir Hans-Jürgen Syberberg, Francis Ford Coppola ya da Mel Gibson filminde yeniden karşımıza çıkabilir.¹⁷

4. SONUÇ

Nazi dönemi sinemasının üzerine en çok tartışılan isimlerinden Leni Riefenstahl, 1933-1938 yılları arasında dört tane propaganda filmi çekmiştir. Bunların arasında *İradenin Zaferi* (1935) ve *Olympia I/II* (1938) en fazla ses getiren filmleri arasındadır. Riefenstahl, II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda sinema sektörüne uzak kalmış, 1970’lerde fotoğrafçı ve sinemacı kimliği ile yeniden gündem olmuştur. Riefenstahl’ın çektiği filmler ve fotoğraflar, üslup olarak

¹⁷ Sözü edilen filmler için bkz.: Syberberg, Hans-Jürgen (1977), *Hitler, ein Film aus Deutschland*, Coppola, Francis Ford (1979), *Apocalypse Now*, Gibson, Mel (2006), *Apocalypso*.

önerdiği ve savunduğu baskın estetik anlayış, seçilen imgelerin taşıdığı politik söylem, gösterge ve içeriklerin propaganda ve belge değeri ve sinemasının seyirci üzerindeki etkisi bakımından yeniden incelenir, tartışılır. Susan Sontag, 1973'te kaleme aldığı “Büyüleyen Faşizm” adını taşıyan makalesinde Riefenstahl'ın Nazi dönemi sırasında, öncesinde ve sonrasındaki filmleri ve fotoğrafları arasında göstergeler ve tarihsel düzeyde karşılaştırmalar yaparak ideolojik anlamda özdeşlikler olduğunu öne sürer ve Riefenstahl'ın iade-i itibarına karşı çıkar.

Makalede Riefenstahl'ın adı geçen iki filmi esas alınarak her iki filmin gerek görsel dil gerek yapım koşulları incelendiğinde ideolojiden azade olmadıkları görülmektedir. Her iki film Nazi iktidarının desteği ve teşviki ile gerçekleştirilmiştir. Film çekmenin arkasındaki motivasyon, Riefenstahl'ın ileri sürdüğü gibi sinemanın gerçeği olduğu gibi filme alması ya da sinema aracılığıyla mevcut gerçeği göstermek değildir. Filmler, Nazi propagandası adına faşist estetiği tanımlar, yayar ve onaylar. Bunu yaparken gerçekliği bozar, içerik ve biçime yönelik müdahalelerle tarihi içi boşaltılmış sembolik göstergelere indirgeyerek faşist ideolojik önermelerle yeniden kurar, hakikatin üzerini örter. Seyirci *İradenin Zaferi* filminde Nazilerin kendilerini görme biçimlerine tanıklık eder. *Olympia I/II* filmlerinde sadece ırk ve beden fetişizmi yüceltilmez, imgeler kitlelere rekabet ve savaş çağrısında bulunur. Riefenstahl'ın sonraki yıllarda çektiği Nuba ve sualtı görüntüleri de Nazi dönemini referans alarak, faşist estetiği tanımlayıcı kavramları bir kez daha üretir. Kameraya göre planlanmış ve kurgulanmış organizasyonların görüntülerini “gerçek” olarak savunan Riefenstahl, kendi ifadesiyle “güzel ve uyum”a olan tutkusu ile olduğu gibi hakikati değil aslen “sanat sanat içindir” anlayışını yansıtır.

1970'lerden itibaren Riefenstahl'ın üretimine başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere yeniden bir ilgi başlar. Film festivallerinde filmleri gösterilir, onur ödülleri verilir, ismi en iyi kadın yönetmenler arasında anılır. Bazı feminist çevreler Riefenstahl'i patriyarkanın kurbanı olarak görür ve destek çıkar. Cinsiyet eşitsizliğine dayalı mülkiyet ilişkilerini temelde değiştirmek isteyen feministlerden bazılarının ya da Riefenstahl'e özel bir ilgi duyan popüler kültürün içine düştüğü çelişki ve yaşadığı çıkmaz Riefenstahl filmlerinin taşıdığı propagandanın değerinin ve film dilinin yansıttığı faşist estetiğin niteliğinin değişmiş olmasında değil, liberal toplumun bu bağı ve Riefenstahl'ın Nazi geçmişini sorgulamamasında yatmaktadır.

Faşist estetiğin farklı medya araçlarıyla karşımıza çıkan görüntülerde nasıl içselleştirildiği ya da bu görüntülerde nasıl yeniden tezahür ettiği önemli bir sorudur. Sözü edilen bu sorunsalın ve makaleden elde edilen verilerin de yönlendirmesiyle faşist estetiğin popüler kültür ürünleri ve sanatın farklı alanlarına

yansıma halleri ile bu imge ve biçimlerin seyirci/alımlayan/okuyucu ile kurduğu ilişki yeni bakış açıları geliştirebilecek bir araştırma konusu olarak farklı çalışmalara öneri olarak sunulabilir.

KAYNAKÇA

Albrecht, Gerd (1969), Nationalsozialistische Filmpolitik. Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reiches (Stuttgart: F. Enke).

Andrews, Rena (1974), "Hitler's Favorite Filmmaker Honored At Colorado Festival", <https://www.nytimes.com/1974/09/15/archives/hitlers-favorite-filmmaker-honored-at-colorado-festival-hitlers.html> (21.04.2021).

Baker, Ulus (t.y.), "Nazi Sinemasının Sinegözü", Körotonomedy Yazıları.

BArch Bild 183-R78303,o.Ang.

BBC (2019, 25 Kasım), "The 100 greatest films directed by women", <https://www.bbc.com/culture/article/20191125-the-100-greatest-films-directed-by-women-poll> (06.05.2021).

Benjamin, Walter (2011), "Teknik Olarak Kopyalanabildiği Çağda Sanat Yapıtı", Ali Artun (Der.), Sanat/Siyaset. Kültür Çağında Sanat ve Kültürel Politika (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Mustafa Tüzel): 69-91.

Brockmann, Stephen (2010), A Critical History of German Film (Rochester, New York: Camden House).

Bölükbaşı, Mustafa (2012), Faşist Estetik: Leni Riefenstahl Filmleri Üzerine Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Burckhardt, Jakob (1898), Griechische Kulturgeschichte, Erster Band (Berlin & Stuttgart: Verlag von W. Spemann).

Der Spiegel (2002, 18 Kasım), "Nazibauten Gestern Heute. Brutalität in Stein", <https://www.spiegel.de/sptv/special/a-223328.html> (05.05.2021).

Der Spiegel (2003, 9 Eylül), "Zitate von Leni Riefenstahl", <https://www.spiegel.de/kultur/kino/zitate-von-leni-riefenstahl-ich-bedaure-zu-100-prozent-hitler-kennengelernt-zu-haben-a-264954.html> (11.05.2021).

"Essential Cinema", Anthology Film Archives, <http://anthologyfilmarchives.org/about/essential-cinema> (10.05.2021).

Fehervary, Helen, Claudia Lenssen ve Judith Mayne (1981-1982), "From Hitler to Hepburn: A Discussion of Women's Film Production and Reception", *New German Critique*, 24/25: 172-185.

Film Culture (1973), "In This Issue: Independent Film Award to Robert Breer and Tribute to Leni Riefenstahl", No. 56-57, Spring 1973.

Flusser, Vilém (1993), *Lob der Oberflächlichkeit. Für eine Phänomenologie der Medien* (Bensheim & Düsseldorf: Bollmann Verlag).

Flusser, Vilém (1997), *Nachgeschichte. Eine korrigierte Geschichtsschreibung* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag).

Gladitz, Nina (2020), *Leni Riefenstahl: Karriere einer Täterin* (Zürich: Orell Füssli Verlag).

Glaser, Jörn (2009), "Apothesen der Reinheit oder: Riefenstahl Re-Visited", *Riefenstahl Revisited* (München: Wilhelm Fink Verlag): 179-184.

Goebbels, Joseph (2003), *Tagebücher 1924-1945*, Ralph Georg Reuth (Der.) (München: Piper Verlag).

Heberle, Helge (1977), "Notizen zur Riefenstahl Rezeption", *Frauen und Film*, 14: 29-35.

Kracauer, Siegfried (2011), *Caligari'den Hitler'e. Alman Sinemasının Psikolojik Tarihi* (Ankara: DeKi) (Çev. Ertan Yılmaz).

Kracht, Christian (1995), *Faserland* (Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch).

"Leni Riefenstahl", <http://www.leni-riefenstahl.de> (26.04.2021).

Loiperdinger, Martin (1987), *Der Parteitagfilm "Triumph des Willens" von Leni Riefenstahl. Rituale der Mobilmachung* (Opladen: Leske + Budrich).

Morgan, Ben (2006), "Music in Nazi Film: How different is *Triumph of the Will*?", *Studies in European Cinema*, 3 (1): 37-53.

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (1934), *Der Kongreß zu Nürnberg vom 5. bis 10. September 1934. Offizieller Bericht über den Verlauf des Reichsparteitages mit sämtlichen Reden* (München: Zentralverlag der N.S.D.A.P., Eher).

Oberwinter, Kristina (2007), "Bewegende Bilder", *Repräsentation und Produktion von Emotionen in Leni Riefenstahls "Triumph des Willens"* (München, Berlin: Deutscher Kunstverlag).

Oswald, Bernd (2009), "Aufarbeitung der NS-Vergangenheit. Braunes Erbe vor Gericht", Süddeutsche Zeitung, <https://www.sueddeutsche.de/politik/aufarbeitung-der-ns-vergangenheit-braunes-erbe-vor-gericht-1.408162> (21.04.2021).

Puig, Manuel (1986), *Örümcek Kadının Öpücüğü* (İstanbul: Öykü Yayınları) (Çev. Nihal Yeğınobalı).

Rich, Adrienne ve Susan, Sontag (1977), "Feminismus und Faschismus. Eine Auseinandersetzung Zwischen Adrienne Rich und Susan Sontag", *Frauen und Film*, 14: 22-27.

Riefenstahl, Leni (1935), *Hinter den Kulissen des Reichsparteitag-Films* (München: Zentralverlag der NSDAP).

Riefenstahl, Leni (1940/41), "Über Wesen und Gestaltung des Dokumentarischen Films", *Der Deutsche Film. Zeitschrift für Filmkunst und Filmwirtschaft*, Sonderausgabe: 146-147.

Riefenstahl, Leni (1992), *Memoiren, 1945-1987* (Frankfurt am Main/Berlin: Ullstein).

Riefenstahl, Leni (1994), *Memoiren, 1902-1945* (Frankfurt am Main/Berlin: Ullstein).

Rother, Rainer (2002), *Leni Riefenstahl: The Seduction of Genius* (London, New York: Continuum) (Çev. Martin H. Bott).

Rother, Rainer (2004), "Leni Riefenstahl und der 'absolute Film'", Segeberg Harro (Der.), *Mediale Mobilmachung I. Das Dritte Reich und der Film. Mediengeschichte des Films. Bd. 4.* (Paderborn: Wilhelm Fink Verlag): 129-151.

Rouch, Jean (2003), *Ciné-Ethnography* (London/Minneapolis: University of Minnesota Press) (Der. ve Çev. Steven Feld).

Rupnow, Dirk (2011), *Judenforschung im Dritten Reich: Wissenschaft zwischen Politik, Propaganda und Ideologie* (Baden Baden: Nomos).

Sanders-Brahms, Helma (1992), "Tyrannenmord: *Tiefland* von Leni Riefenstahl", Norbert Grob (Der.), *Das Dunkle zwischen den Bildern: Essays, Porträts, Kritiken* (Frankfurt am Main: Verlag der Autoren): 245-251.

Sarris, Andrew (1969), *Interview with Film Directors* (U.S.A: Discus Book).

Schwarzer, Alice (1999), "Propagandistin oder Künstlerin?", *Emma*.

Seesslen, Georg (2002), "Triumph des Unwillens", taz. Die Tageszeitung, <https://taz.de/!1092950/> (26.04.2021).

Siemens, Daniel (2017), *Stormtroopers: A New History of Hitler's Brownshirts* (New Haven/London: Yale University Press).

Sontag, Susan (2008), "Büyüleyen Faşizm", Sinema, Ideoloji, Politika, Sinemasal Yazılar 1 (Ankara: Orient Yayıncılık) (Çev. Ertan Yılmaz): 205-223.

Stiasny, Philip (2010), "Vom Himmel hoch. Adolf Hitler und die 'Volksgemeinschaft' in 'Triumph des Willens' ", Hans-Ulrich Thamer, Simone Erpel (Ed.), *Hitler und die Deutschen. Volksgemeinschaft und Verbrechen* (Dresden: Sandstein Verlag): 82-88.

Strötgen, Stefan (2008), "'I compose the Party Rally...': The Role of Music in Leni Riefenstahl's *Triumph of the Will* ", *Music & Politics*, 2 (Çev. Anita Ip): 1-14.

Trimborn, Jürgen (2002), *Riefenstahl. Eine deutsche Karriere. Biographie* (Berlin:Aufbau Verlag).

Walter, Michael (1990), "Die Musik des Olympiafilms von 1938", *Acta Musicologica* : 82-113.

Filmler

Coppola, Francis Ford (1979), *Apocalypse Now*, [Film].

Gibson, Mel (2006), *Apocalypto*, [Film].

Gladitz, Nina (1982), *Zeit des Schweigens und der Dunkelheit*, [Film].

Monath, Jens (2015), *Leni Riefenstahl – Der Preis des Ruhms*, [Film].

Müller, Ray (1993), *Die Macht der Bilder: Leni Riefenstahl*, [Film].

Panitz, Hans-Jürgen (2002), *Die Masslosigkeit die in mir ist. Sandra Maischberger trifft Leni Riefenstahl*, [Film].

Riefenstahl, Leni (1935), *Triumph des Willens*, [Film].

Riefenstahl, Leni (1938), *Olympia 1. Teil: Fest der Völker*, [Film].

Riefenstahl, Leni (1938), *Olympia 2. Teil: Fest der Schönheit*, [Film].

Syberberg, Hans-Jürgen (1977), *Hitler, ein Film aus Deutschland*, [Film].

alternatif politika

Yayın İlkeleri

I. Genel Kurallar

1.Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların uzunluğu 10.000 sözcüğü geçmemelidir. Makaleler için alt sınır 6000 sözcüktür. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde Alternatif Politika Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır.

2.Yazarlar ayrı bir Word dosyasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adresleri, telefon numaraları, e-posta adresleri ve ORCID ID (<http://orcid.org>) bilgilerini bildirmelidir.

3.Dergiye verilecek yazılar Yayın Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan sonra en az iki hakeme gönderilecek, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara en kısa sürede bildirilecektir. Yayımlanmayan yazılar yazara geri gönderilmeyecektir.

4.Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

5.Alternatif Politika Dergisi'nin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce dilinde de yazılar yayımlanmaktadır. Yazı bu dillerden hangisinde yazılmış olursa olsun ortalama 150 sözcükten oluşan Türkçe ve İngilizce özetler de yazının başına eklenerek gönderilmelidir. Aynı şekilde, hangi dilde yazılmış olursa olsun yazının başlığının Türkçe ve İngilizce olarak yazıya eklenmesi, ayrıca yine Türkçe ve İngilizce olarak 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

6.Yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemekte veya yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.

7.Yazılar MS Office Word dosyası olarak (.doc ya da .docx halinde) **alternatifpolitika@gmail.com** adresine gönderilmelidir.

8.Yayımlanan çalışmaların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara ait olup bu konuda dergi editörlüğü sorumlu tutulamaz.

II. Yazım Kuralları

1.Yazı, MS Office Word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde, özet ve kaynakçada 12 punto; dipnot ve tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır.

2.Sayfa yapısı, tüm kenarlardan 2.5 cm kenar boşluğu olacak şekilde ayarlanmalıdır.

3.Yazının giriş bölümüne numara verilmemelidir. İzleyen bölümler yalnızca kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde numaralandırılmalıdır.

III. Referanslar, Dipnot ve Kaynakça

Metinde dipnot uygulaması yalnızca açıklama amacıyla kullanılmalıdır, kaynakça metnin sonuna aşağıda belirtilen kurallara uygun olarak eklenmelidir.

Metin içinde yapılacak referanslar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu referans sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki referanslarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Wendt, 2012: 85).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine referans yapılması durumunda: (Wendt, 2012a: 85); (Wendt, 2012b: 40).

Kaynakçada: Wendt, Alexander (2012), Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi (İstanbul: Küre Yayıncılık) (Çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer Ihlamur Öner).

Metin içindeki referans (makale): (Waterbury, 1991: 15).

Kaynakçada: Waterbury, John (1991), “Twilight of State Bourgeoisie”, International Journal of Middle Eastern Studies, 23 (1): 1-17.

b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Balibar ve Wallerstein, 2000: 67).

Kaynakçada: Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein (2000), Irk Ulus Sınıfı (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Nazlı Ökten).

Metin içindeki referans (makale): (Sına ve Soyer, 1998: 108).

Kaynakçada: Sına, Zeynep ve Serap Soyer (1998), “Sosyolojik Açıdan Kooperatifçilik Teorisinin Niteliğine İlişkin Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi, 31 (3): 103-117.

c) İkiyden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Gönlübol vd., 1996: 45).

Kaynakçada: Gönlübol, Mehmet, Haluk Ülman, Ahmet Şükrü Esmer, Cem Sar, Duygu Sezer, Oral Sander ve Ömer Kürkçüoğlu (1996), Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995 (Ankara: Siyasal Kitabevi).

İkiyden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve referanslar da bu örneğe göre yapılacaktır.

d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki referans: (Riddell, 1994: 53).

Kaynakçada: Riddell, Peter (1994), “Major and Parliament” , Kavanagh, Dennis ve Anthony Seldon (Der.), The Major Effect (London: Macmillan): 46-63.

Metin içindeki referans: (Geray, 1992: 236).

Kaynakçada: Geray, Cevat (1992), “Çevre İçin Eğitim”, Keleş, Ruşen (Der.), İnsan Çevre Toplum (Ankara: İmge): 223-240.

e) Kurum yayınları:

Metin içindeki referans: (DPT, 1989: 145).

Kaynakçada: DPT (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 (Ankara).

f) İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada: (Çubukçu, 2009).

Kaynakçada: Çubukçu, Mete (2009), “Bu Kimin Zaferi?”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp> (15.06.2010).

Metin içindeki yollamada: (Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada: Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

g) Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Devlet Memurları Kanunu için DMK, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkında Kanun için ASBHK gibi.

h) Dipnotlar, referans verme dışındaki açıklamalar için kullanılmalıdır.

alternatif politika

Alternatif Politika Dergisi

İletişim İçin

Adres: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Merkez/BOLU

Tel: 0374 254 1000-1423

Web: www.alternatifpolitika.com

E-posta: alternatifpolitika@gmail.com

E-ISSN: 1309-0593